

સંતયરિત્રો

અને

ચિંતન

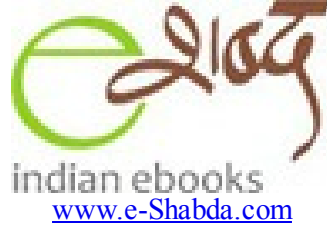
સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

સંતયરિત્રો અને ચિંતન

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

Santcharitro Ane Chintan
by Swami Sachchidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006
© Swami Sachchidanand
First Published: 2011
This ePub edition: 2014
ISBN: 978-81-8461-858-7
GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com
eBook by

અર્પણ

શ્રી રતિલાલ દામજીભાઈ વાઘાણી

તથા

અ.સૌ. સાધનાબહેન રતિલાલ વાઘાણી

(ચીખલિયા—ઉપલેટા—વડોદરા)ને

સપ્રેમ અર્પણ.

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

ભૂમિકા

ધર્મને પ્રભાવિત કરનારાં ચાર તત્ત્વો છે: (1) ઋષિ (2) આચાર્ય (3) સાધુ અને (4) સંત.

ઋષિની વાણી આર્ષ હોય છે. પૂર્વગ્રહ વિનાની અને પક્ષપાત વિનાની વાણીને આર્ષ કહેવાય. ઋષિઓ શાસ્ત્રો રચે છે અને તેને લોકો સુધી પહોંચાડે છે. આચાર્યો ભાષ્યો રચે છે. મૂળ શાસ્ત્રને વધુ સ્પષ્ટ કરવા ભાષ્યો રચાતાં હોય છે, પણ પ્રથમથી જ એક સિદ્ધાંત નક્કી થઈ ગયા પછી તે પક્ષપાત મુક્ત રહી શકતાં નથી. માનો કે તમારે ગીતા ઉપર ભાષ્ય લખવું છે પણ પ્રથમથી જ તમે અદ્વૈતવાદ, દ્વૈતવાદ કે બીજો કોઈ વાદ મનમાં નક્કી કરી લીધો છે. હવે તમે ગીતાનું જે ભાષ્ય લખશો તે ગીતાનું ઓછું અને તમારું વધારે થઈ જશે. આ રીતે ખેંચતાણ શરૂ થતી હોય છે. સાધુઓ, ઋષિઓ અને આચાર્યોની વાણી અથવા સિદ્ધાંતોને ભણતા-ભણાવતા હોય છે અને પ્રચાર કરતા હોય છે. પણ જો તેઓ કોઈ આચાર્યના ચુસ્ત અનુયાયી થઈ જાય તો તે સાંપ્રદાયિક થઈ જતા હોય છે. જેથી પોતપોતાના સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરતા થઈ જતા હોય છે. જો સાંપ્રદાયિક ન થાય તો ઋષિઓને અનુસરતા થાય છે. પણ આવું થવું દુર્લભ છે. વ્યક્તિ ચોકઠામાં ગોઠવાતો હોય છે, કારણ કે ચોકઠામાં સુરક્ષા હોય છે—સગવડો હોય છે પણ સાથેસાથે સીમિતતા પણ હોય છે. વ્યાસ જેવા ઋષિઓ સૌના છે, કારણ કે ચોકઠું નથી; પણ શંકરાચાર્ય જેવા આચાર્યો સૌના નથી થઈ શકતા, કારણ કે ચોકઠું બનાવ્યું છે. સાધુઓ આવા જુદાજુદા ચોકઠામાં ગોઠવાઈ જતા હોય છે, પણ આ બંનેથી સંતો અલગ હોય છે. એક તો તે સ્વંયભૂ હોય છે. તેમનામાં અમુક દૈવી તત્ત્વો જન્મજાત હોય છે. જે જન્મજાત હોય છે તે જ જીવનભર ચાલે છે. આરોપિત તત્ત્વ લાંબું ચાલતું નથી. જો ત્યાગ-વૈરાગ્ય જન્મજાત હોય તો જ જીવનભર ચાલી શકે છે. નહિ તો સમય જતાં તે ઢીલાં થઈ જાય છે.

ભારતમાં જ નહિ વિશ્વભરમાં સંતો થયા છે અને થાય છે. મારી દૃષ્ટિએ સંતો ત્રણ પ્રકારના હોય છે: (1) ભજન કરનારા (2) સેવા કરનારા અને (3) સમાજ-સુધારો કરનારા. મારી વ્યાખ્યા પ્રમાણે જે પરહિતકારી હોય તેને સંત કહેવાય. પર એટલે માત્ર પોતાના સંપ્રદાયના જ નહિ, માનવમાત્રના.

આ રીતે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ત્રણે પ્રકારના સંતોને સ્થાન અપાયું છે. મોટા ભાગના સંતો લેખકો-કવિઓ થયા છે. તેમનાં પદોથી આપણે તેમને જાણી શકીએ છીએ.

સંતોની વાણીમાં ઋષિઓનું આર્ષપણું હોય છે, કારણ કે તે અનુભવ-આધારિત હોય છે. તેમાં આચાર્યોનું પાંડિત્ય નથી હોતું. તેથી તે સરળ હોય છે. લોકભાષામાં હોય છે. જ્યારે શાસ્ત્રો છેવાડાની વ્યક્તિ સુધી પહોંચી શકતાં ન હતાં ત્યારે આ સંતોની વાણી છેક છેવાડા સુધી પહોંચતી હતી. ખરેખર તો છેવાડાના માણસને ધર્મજ્ઞાન સંતોની વાણીથી જ થયું કહેવાય.

મોટા ભાગના સંતો ઋષિઓની માફક બાળબચ્ચાવાળા રહ્યા છે. કોઈ-કોઈ બાળબચ્ચાં વિનાના પણ થયા છે. મોટા ભાગના સંતો બહુ ભણેલા નથી હોતા તોપણ તેમની રચનાઓ અમર રચના બની ગઈ છે, કારણ કે તે મસ્તિષ્કમાંથી નીકળેલી પંડિતાઈ વાણી નથી હોતી, પણ નાભિમાંથી પ્રગટેલી પરાવાણી હોય છે. મોટા ભાગના સંતોનો કોઈ ચુસ્ત સંપ્રદાય નથી હોતો. પાછળથી અનુયાયીઓ ભલે તેમના નામે નાનો-મોટો સંપ્રદાય બનાવી મૂકે. બાકી પોતે તો વિશાળ માનવતાવાદી હોય છે.

લગભગ બધા સંતોને બહુ સહન કરવું પડ્યું છે. તેમને સૌથી વધુ રૂઢિવાદી ધર્માચાર્યોથી સહન કરવું પડ્યું હોય છે. ધર્મ જ્યારે રૂઢિમાં બદલાઈ જાય અને પછી તેમાં કટ્ટરતા આવી જાય ત્યારે તે સહિષ્ણુતા ખોઈ બેસે. રૂઢિવાદીઓ સહિષ્ણુ નથી હોતા. સંતો વર્તમાનમાં જીવતા હોય છે. વર્તમાનમાં ઘણી રૂઢિઓ અપ્રસ્તુત થઈ ગઈ હોય છે. ઘણી તો ભયંકર હાનિકારક પણ થઈ ગઈ હોય છે. આ બધાનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે એટલે રૂઢિવાદીઓ ઇંછેડાય. તે વિરોધ કરે અને પછી અત્યાચાર પણ કરે, સંતો બધું સહન કરે. પરિણામે તેમનું જીવન દુઃખભર્યું પણ આદર્શ બને.

આપણે ત્યાં ધર્મ અને સંપ્રદાયને એક જ માની લેવાયા છે, જે એક નથી. મોટા ભાગના ચોકઠાબંધ થયેલા સાધુઓ પોતપોતાના સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરતા હોય છે, ધર્મનો નહિ. જ્યારે ચોકઠામુક્ત રહેલા સંતો ધર્મનો પ્રચાર કરતા હોય છે, કહો કે તેમનાથી સહજ રીતે થતો રહેતો હોય છે. તેથી તેમનામાં વિશ્વાળતા રહે છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક ‘સંતચરિત્રો અને ચિંતન’માં મેં એવા જ સંતોને લીધા છે જેમની પાસેથી યુગાનુરૂપ પ્રેરણા મળે. બને ત્યાં સુધી ચમત્કારોને ટાળ્યા છે, પણ કૃપા-ચમત્કારો સ્વીકાર્ય હોવાથી સ્વીકારાયા છે. ઈશ્વર છે તો તેની કૃપા પણ છે અને કૃપાના અનુભવો પણ હોય જ. તેથી તે સ્વીકાર્ય થયા છે અને મને અનુભવે આ વાત સમજાઈ પણ છે.

પુસ્તકનો હેતુ આપણે આપણા સંતોને સમજાએ, તેમને અનુસરીએ. બને તેટલા વ્યાપક અને વિશાળ થઈએ. આપણે સાંપ્રદાયિક થવાનું પસંદ કરીએ તેના કરતાં ધાર્મિક થવાનું પસંદ કરીએ તો વધુ સારું. આ હેતુ છે.

પુસ્તક જૂનાં પુસ્તકોના આધારે લખાયું છે જેમાં શ્રી રમણલાલ સોનીનું ‘સંતસાગર’ તથા ગીતા પ્રેસનો ‘સંતઅંક’ મુખ્ય રહ્યાં છે, આ બંને તથા બીજા બધાનો પણ આભાર માનું છું.

પણ આ પુસ્તકમાં સંતોનાં ચરિત્રો કરતાં ચિંતનને હું વધુ મહત્ત્વ આપું છું. સંતોના માધ્યમથી મેં મારું ચિંતન રજૂ કર્યું છે. તેના ત્રણ હેતુઓ છે: 1. હિન્દુપ્રજા બળવાન બને, 2. હિન્દુપ્રજામાં એકતા વધે અને 3. પ્રજા માનવતાવાદી બને. આ ત્રણ તત્ત્વોની અત્યારે તાતી જરૂર છે. જો આ ત્રણ તત્ત્વો સિદ્ધ નહિ કરી શકાય તો આવનારાં 25-50 વર્ષોમાં હિન્દુપ્રજા ભારતમાં દબાયેલી પ્રજા થઈ જશે. અને પછી જે તેની દશા અફઘાનિસ્તાન, પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ જેવા દેશોમાં થઈ તેવી દશા ભારતમાં પણ થશે.

મોટા ભાગના પંડિત સાધુઓ સંપ્રદાયની વૃદ્ધિમાં કે પછી પોતપોતાનાં દર્શનોના પ્રચારમાં લાગ્યા હોય છે. સંપ્રદાયનો આધાર તો ધર્મ છે. જો ધર્મ જ નહિ રહે તો સંપ્રદાય ક્યાં રહેશે? અને દર્શનો તો વિચારધારા છે. તેમાંથી માન્યતાઓ—ધારણાઓ દઢ થતી હોય છે. માત્ર તેનો જ પ્રચાર કરવાથી કોઈ ખાસ પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી. માનો કે તમે જગત મિથ્યા છે તેવા પ્રચારમાં જીવન વીતાવી દીધું. માનો કે જગત મિથ્યા છે પણ તેથી કયો પ્રશ્ન ઉકેલાયો? તમે સવારથી સાંજ સુધી “શિવોડહં, શિવોડહં” બોલ્યા કરો. માનો કે તમે બ્રહ્મ છો. પણ તેથી કયો પ્રશ્ન ઉકેલાયો. આ તો કોરી ધારણા જ કહેવાય. જે પ્રશ્ન ઉકેલે તેને ધર્મ કહેવાય.

માનો કે તમે જીવનભર અતિરેકભર્યો અહિંસાનો પ્રચાર કર્યો. બહુ ઝીણું ઝીણું કાંત્યું. પણ જેટલું અહિંસાનું કાંત્યું તેટલું સત્યનું કેમ નથી કાંતતા? સત્ય વિનાની એકલી અહિંસા કાયરતાભરી લુચ્ચાઈમાં બદલી શકે છે.

ધર્મનો મૂલાધાર તો સત્ય છે. તેની ઉપેક્ષા કેમ કરવામાં આવે છે? ખરેખર તો વધુમાં વધુ ભાર સત્ય ઉપર મુકાવો જોઈએ. જે સત્યના આધારે જીવે તેને સંત કહેવાય. સંતો ટેકીલા હોય. ટેક પાળવી બહુ કઠિન હોય. એટલે કેટલાક લોકો નેકીલા તો હોય છે, પણ ટેકીલા નથી હોતા. બોલેલું પાળે તેને ટેક કહેવાય. બોલેલાને વારંવાર બદલ-બદલ કરે તે સંત ન હોય.

આ પુસ્તક વાંચીને લોકો વિશાળતા પ્રાપ્ત કરે તો મને અનહદ આનંદ થાય. એ જ મારી ધન્યતા થઈ જાય.

પ્રો. પ્રફુલ્લભાઈ મહેતાએ ભારે મહેનત કરીને પ્રફુલ્લાચન કર્યું છે. તથા પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદીએ યોગ્ય સલાહ-સૂચનો આપ્યાં છે તે બદલ બંનેનો આભાર.

ગૂર્જર પ્રકાશને તત્પરતા બતાવીને ગ્રંથ છાપ્યો અને ઓછી કિંમતે બજારમાં મૂક્યો તેથી શ્રી મનુભાઈ શાહનો આભાર.

અંતમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માને વારંવાર વંદન કરીને વિરમું છું. આ તેની જ પ્રસાદી છે.

—સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

તા. 6-8-2011

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ,
દંતાલી, પો. બો. નં. 19,
પેટલાદ-388450 જિ. આણંદ
(ફોન: 02697-252480)

બધાં પુસ્તકો તથા પ્રવચનોનો લાભ લેવા માટે વેબસાઇટ

www.sachchidanandji.org

1. સંત કબીર

જીવન જીવવાના પાંચ મુખ્ય પ્રકાર છે: 1. શ્રમજીવી, 2. શસ્ત્રજીવી, 3. કલમજીવી, 4. બુદ્ધિજીવી અને 5. ખટપટજીવી. બાકીના ચારની ચર્ચા કરીશું નહિ પણ પ્રથમ જીવન જે શ્રમ-આધારિત છે તેની વાત કરવી છે. જીવન એક પિરામિડ છે, તેના સૌથી નીચેના ભાગમાં શ્રમજીવીઓનો વિશાળ ચોતરો પથરાયેલો હોય છે. તેના ઉપર પૂરો પિરામિડ ઊભો થતો હોય છે.

સવાર પડતાં જ શ્રમજીવીઓના હાથ કામે લાગી જતા હોય છે. કામ કામ ને કામ. થાકીને લોથ થઈ જાય તોય પૂરો રોટલો ન મળે. માન-પ્રતિષ્ઠા તો હોય જ શાની? માન-પ્રતિષ્ઠા ધનાધારિત હોય છે. શ્રમાધારિત નહિ, કારણ કે જેને કશું ન આવડે તે શ્રમ કરે. તેથી તેની મહત્તા ઓછી થઈ જાય. જે કોઈને ન આવડતું હોય તે કામ કરી બતાવે તેની પ્રતિષ્ઠા હોય. તે હીરો થાય.

આવું એક શ્રમજીવી દંપતી, નામ છે તેનું નીરુ અને નીમા. બંને કપડાં વણવાનું કામ કરે. યુ.પી. તરફ તેને જુલાહા કહેવાય. આપણે ત્યાં વણકર કહે. ત્યારે માટીનો જમાનો. માટીનાં ઘર, માટીનું લીંપણ, માટીનાં ભીંતડાં. બધું જ માટીનું. દરિદ્રતાનો પાર નહિ. વહેલી સવારે ઊઠીને બંને જણાં માટી લેવા કોદાળી, પાવડો, ટોપલો લઈને ભાગોળે નીકળી પડે. પોતાનાં બધાં કામ વ્યક્તિ કે પરિવાર જાતે કરતો થઈ જાય તો રોજીઓ ઓછી થઈ જાય. જેમજેમ વ્યક્તિ કે પ્રજાનું જીવનસ્તર ઊંચું થતું જાય છે તેમતેમ તેનાં કાર્યો બીજા લોકો કરતા થાય છે. આ બીજા લોકો આ રીતે રોજી મેળવે છે: ભિક્ષુકો કોઈને રોજી નથી આપતા. હજી તો પૂરો સૂર્યોદય પણ થયો નથી ત્યાં તો વહેલાં-વહેલાં બંને પતિ-પત્ની માટીની ખાણે પહોંચી ગયાં. પણ આ શું? એક નવજાત શિશુ પડ્યું-પડ્યું કિલ્લોલ કરી રહ્યું છે. નીમા તો ફાટી આંખે જોતી જ રહી ગઈ, “અરે, આવો આવો... જુઓ જુઓ તો ખરા... કુંવર કેલેયો કેવો કિલ્લોલ કરી રહ્યો છે” નીમાએ પતિને ઝડપથી બોલાવ્યો. બંને જોતાં જ રહી ગયાં. નીમાએ ઝડપથી બાળકને ઉપાડી લીધું. છાતી સાથે ચાંપી દીધું. નીમાનો ખોળો ખાલી હતો. લગ્ન કર્યાંને વર્ષો વીતી ગયાં પણ ખોળો ન ભરાયો તે ન જ ભરાયો. સ્ત્રીઓ પંચામૃતા છે અર્થાત્ તેમનું પાંચ ભરાય તો ધન્ય થઈ જાય: 1. પેટ, 2. હૃદય, 3. મસ્તિષ્ક, 4. ઘર અને 5. ખોળો.

1. પેટ અનાજથી ભરાય. દરિદ્ર પતિ પત્નીનું પેટ ન ભરી શકે તો તેને પાપ લાગે.
2. હૃદય લાગણી, પ્રેમથી ભરાય. લાગણીહીન પતિની પત્ની કદી સુખી ન હોય. ભરેલું પેટ હૃદયના ખાલીપાને વધુ અનુભવાવે. પેટ ખાલી હોય તો મન આહાર તરફ રમ્યા કરે. બીજું કાંઈ ન સૂઝે, પણ પેટ ભરપૂર ભરાયેલું હોય તો મન વધુ ને વધુ અરમાનો તરફ દોડે. અરમાનો પૂરાં કરે તે જ પતિ કહેવાય. સૌથી મોટો અરમાન લાગણીની પ્રાપ્તિનો છે. જો તે જ પૂરો ન કરાય તો ખાલી હૃદય કકળાટ કરી મૂકે. ખાલી પેટના કકળાટ કરતાં ખાલી હૃદયનો કકળાટ વધુ ત્રાસદાયી થઈ શકે છે. પેટતૃપ્તિ પછી જો હૃદય પણ તૃપ્ત હોય તો સ્ત્રી ધન્ય-ધન્ય થઈ જાય.

3. લોકો એવું માને છે કે સ્ત્રીનું મગજ નાનું હોય છે. મને આ ઠીક નથી લાગતું. તેનું મગજ જો જ્ઞાન અને આદર્શોથી ભરપૂર હોય તો તેવી સ્ત્રી પોતાના માતૃત્વને ધન્ય કરી દેતી હોય છે.

4. સ્ત્રીને હંમેશાં ભરેલું ઘર ગમે. લાવી-લાવીને ચીજવસ્તુઓનો ઢગલો કર્યા કરે. સૌથી મોટી રોજીપ્રદાતા સ્ત્રી છે. તે વસ્તુઓ ખરીદ-ખરીદ કરે અને ઢગલા કરે. તેને ભરેલું ઘર બહુ ગમે. ધન-ધાન્ય, અનાજ-પાણી, રાચરચીલું બધું ભરેલું જોઈએ.

5. આ બધું હોય પણ તેનો ખોળો ન ભરાયો હોય અર્થાત્ તે સગર્ભા ન થતી હોય, પ્રસૂતિ ન થઈ હોય તો તે શૂન્ય-શૂન્ય અનુભવવા લાગે. આ શૂન્યતા હૃદયતોડ હોય છે. વંધ્યાની પીડા વંધ્યા જ જાણે. નીમાનો હજી ખોળો ભરાયો નથી. તેને પુત્ર ઝંખના હંમેશાં તરસાવતી રહે છે. બધા ઉપાયો કર્યા પછી પણ તે હજી સૂકી નદી જ રહી ગઈ છે. સૂકી નદી ગમેતેટલી વિશાળ હોય પણ તે સુંદર ન હોય. સુંદરતા તો ભરેલા પાણીથી આવતી હોય છે. આ ભરેલાપણું ચાર પ્રકારનું હોય છે: 1. જોબનભર્યું, 2. ધનભર્યું, 3. જ્ઞાનભર્યું અને 4. જનભર્યું. જેને આ ચારમાંથી એકે ન મળ્યું હોય તે ખાલીપણું ભોગવતો હોય. જનભર્યું એટલે સંતાનભર્યું. બાળકોથી ઘર કિલકિલાટ થઈ રહ્યું છે. આ જનભર્યું ઘર છે. નીમાનું ઘર ખાલી છે, કારણ કે કિલકિલાટ નથી. પણ ખુદા જબ દેતા હૈ તો છપ્પર ફાડકે દેતા હૈ. લ્યો પ્રસૂતિની પીડા વિના જ કમળના ફૂલ જેવું બાળક તેને મળી ગયું. બાળકને મા મળી અને માને બાળક મળ્યું. બંને—જાણે ધન્ય-ધન્ય થઈ

ગયાં.

પણ આ બાળક કોનું હશે? હશે જેનું હશે તેનું, પણ હવે તો તે આપણું જ છે. નીમાએ બાળકને વધુ જોરથી છાતી સાથે દબાવ્યું. આવો કેલૈયા જેવો કુંવર કોણે ત્યજી દીધો હશે? કાં તો કોઈ કુંવારી કન્યા માતા બની હશે. કાં પછી કોઈ વિધવા સ્ત્રી માતા બની હશે. અને તે પણ ઊંચા કુળની હશે. જેમજેમ કુળ ઊંચું થતું જાય તેમતેમ વધુ ને વધુ બેઆબરૂ થવાનો ભય વધતો જાય. પશુ-પક્ષીઓ આવા નવજાત શિશુને ત્યજી દેતાં નથી, કારણ કે તેમને સંસ્કૃતિ નથી હોતી. સંસ્કૃતિ મૂલ્યોથી બનતી હોય છે અને મૂલ્યો કદી પણ ભાર વિનાનાં નથી હોતાં. ઊંચી સંસ્કૃતિ અને ઊંચાં મૂલ્યો તેટલો જ ભાર વધારે. મૂલ્યો કદી પણ ભાર વિનાનાં હોય જ નહિ. તેથી મૂલ્યોનો ભાર આબરૂદાર વ્યક્તિને હંમેશાં દબાવતો રહેતો હોય છે. નવાઈ તો જુઓ કે સંસ્કૃતિનો 80 ટકા ભાર સ્ત્રીઓને ઉપાડવો પડતો હોય છે. પુરુષો તો માત્ર વીસેક ટકા જ ભાર ઉપાડતા હશે. કુલટા-પતિતા જેવા શબ્દો સ્ત્રીઓ માટે વપરાય છે. તેનો પર્યાય શબ્દ પુરુષો માટે નથી હોતો. કોઈ કુલટા કે પતિતા સ્ત્રીએ કાળું મોઢું કચ્ચું હશે તેનું આ પરિણામ હશે!

કદી કોઈ વિચારતું નથી કે વિધવા થયેલી સ્ત્રીની કામવાસના ભડકી ઊઠે અને કાબૂમાં ન રહે તો શું કરવું? કામવાસના સધવા-વિધવાનો ભેદ જાણતી નથી. ધર્મ અને સમાજ જો માનવીય આધાર ઉપર વ્યવસ્થા ન કરે તો અનર્થોને રોકી શકાય નહિ. શ્વાસને ગૂંગળાવવાથી સમાધિ ન લાગે.

નીરુ અને નીમા બાળકને લઈને ઘરે આવ્યાં. આનંદ-આનંદ થઈ ગયો. આ તો ઐતિહાસિક દષ્ટિકોણ થયો. સાંપ્રદાયિક દષ્ટિકોણ સાવ જુદો છે. કબીર આકાશમાંથી જ્યોતિસ્વરૂપે કમળના પુષ્પ ઉપર પ્રગટ્યા અને નીરુ-નીમાને પ્રાપ્ત થયા. સંપ્રદાય અને સત્યને સાથે રાખવું બહુ કઠિન હોય છે. કારણ કે સંપ્રદાયો ચમત્કારો વિનાના હોતા નથી. અને ચમત્કારો માત્ર માની લીધેલી કલ્પનાઓ જ હોય છે. તેમાં વાસ્તવિકતા નથી હોતી. જેટલા ચમત્કારો વધારે તેટલું પાખંડ વધારે અને જેટલું પાખંડ વધારે તેટલી પૂજા વધારે. સહજ કુદરતી જન્મ ન માનવાનું મુખ્ય કારણ જન્મને હીન માનવામાં આવ્યો છે. કર્મબંધનમાં પડેલો જીવાત્મા માતાના ઉદરમાં આવે અને મહાકષ્ટ પામીને જન્મે તથા અંતે મરે. આને આવાગમન કહેવાય. આવાગમન હીનતાનું ઘોતક માની લીધું છે. તેથી બધા અનુયાયીઓ પોતપોતાના ઇષ્ટદેવ, ગુરુ વગેરે સૌને આવાગમનથી પર-મુક્ત સ્વરૂપ મનાવવા પ્રયત્નો કરતા રહે છે.

ખરેખર આવાગમન હીન નથી. સૃષ્ટિરચનાના ક્રમમાં આવાગમન જરૂરી જ નહિ, મંગળ પણ છે. એક સ્ત્રી જ્યારે સગર્ભા થાય છે તો તેના હરખનો પાર નથી રહેતો. પરિવારવાળાં તેનો ખોળો ભરે છે. મંગળ-મંગળ થઈ જાય છે. જે સ્ત્રી કદી સગર્ભા થતી જ નથી તેની દશા કરુણાભરી હોય છે. જાણે કે તેનું જીવન જ લૂંટાઈ ગયું હોય તેવી રહે છે. પ્રસૂતિની પીડા ભોગવીને જ્યારે સ્ત્રી મા બને છે ત્યારે તો તેના આનંદની સીમા જ નથી રહેતી. આ તો જીવન છે. આવી જ રીતે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ ઉંમર પૂરી કરે છે, વૃદ્ધાવસ્થા અને રોગોથી લાચાર થઈ જાય છે ત્યારે તે પોતે અને પરિવાર તેનું ગમન ઇચ્છે છે. જો ઘણો લાંબો સમય ગમન ન થાય તો દુઃખી થાય છે. “હવે તો ભગવાન ઉપાડી લે તો સારું” એવી પ્રાર્થના કરતો રહે છે. એટલે ગમન પણ જરૂરી અને મંગળ છે. ગમન છે એટલે આગમન છે. બંને એકબીજાનાં પૂરક છે. જરૂરી છે. જે વાસ્તવિક છે તેનાથી હીણપત અનુભવવી તે સન્માર્ગ ન કહેવાય. પોતાના ગુરુ કે ભગવાન વગેરે આવાગમનથી મુક્ત અને પર હતા તેવું ઠસાવવા લોકો કાલ્પનિક કથાઓ ઘડી કાઢતા હોય છે. જે યોગ્ય ન કહેવાય. તેથી ભ્રાન્તિ અને અજ્ઞાન ફેલાય છે. માનો કે કોઈ તથાકથિત ગુરુ કે ભગવાન સૃષ્ટિક્રમ પ્રમાણે જન્મ્યા હોય તો તેથી તેમની મહત્તા ઓછી થતી નથી. માનો કે કોઈ બાળક ત્યજી દીધેલું હોય તો તેથી પણ તેની મહત્તા જરાય ઓછી થતી નથી. કુમારી-પુત્ર કર્ણ જરાય ઊતરતો નથી. આપણે વાસ્તવવાદી થવું જોઈએ. કલ્પનાવાદી થઈને “સત્યમેવ જયતે” બોલી શકાય નહિ. કબીર ત્યજાયેલું બાળક હોય તોપણ મહાન છે. ઊલટાનો વધુ મહાન છે.

પ્રત્યેક બાળક જન્મતાંની સાથે જ પોતાની સક્ષમતા લઈને જન્મે છે. તે શું અને કેટલું કરી શકે છે તે તેની સક્ષમતા છે. તે પાછળથી મૂકી શકાતી નથી. તે જન્મજાત હોય છે. આનું નામ જ ભાગ્ય કહેવાય. પાછળથી તેની સક્ષમતામાં રંગોળી પૂરી શકાય. આ રંગોળી એ જ સંસ્કાર કહેવાય. સિકંદર-નેપોલિયન જન્મજાત હોઈ પેદા ન કરી શકાય. શિવાજી જન્મજાત હોય. શંભાજી પેદા કરી શકાય. શિવાજી નહિ. ખુદ શિવાજી પોતાના ઘરમાં બીજો શિવાજી પેદા ન કરી શકે. તે સ્વયંભૂ હોય.

કબીર સ્વયંભૂ છે. તેની ક્ષમતા જન્મજાત છે. તેને એવાં પાલક માતા-પિતા મળ્યાં છે કે જેમની પાસેથી કોઈ સંસ્કાર, જ્ઞાન કે સાધનાની

અપેક્ષા રાખી ન શકાય. મુસ્લિમ નીરુ અને મુસ્લિમ નીમાના સંસ્કાર કેવા હોય? તેમના ઘરમાં કેવી રસોઈ થતી હોય? બાળક તો તે જ જમે જે ઘરમાં રંધાતું હોય. કદાચ માનો કે ઘરમાં માંસાહાર રંધાતો હોય અને બાળક માંસાહારી બને તો તેમાં તેનો કોઈ દોષ ન કહેવાય. તે જીવન તેના માટે સહજજીવન થઈ જાય. મુસ્લિમ પરિવારમાં માંસાહાર નહિ જ થતો હોય તેવું કહી શકાય નહિ. તેમ છતાં કબીર આહારદોષથી મુક્ત છે. આ જ તેની મહાનતા કહેવાય.

કહેવાય છે કે કબીરના પાડોશમાં કસાઈ રહેતા હતા. રોજ પશુહત્યા કરે. કબીરથી જોવાય નહિ. પણ શું કરે! લાચાર છે. સામૂહિક જીવનમાં થોડીઘણી લાચારી તો ભોગવવી જ પડતી હોય છે. જેને જરાય લાચારી ન ભોગવવી હોય તેણે સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ. પણ સ્વતંત્રતા ભારે કિંમત ચૂકવીને મળતી હોય છે. પ્રથમ તો સ્વતંત્ર એકાકી રહેનાર વ્યક્તિએ લાગણીહીનતાનો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ. તેને કોઈની લાચારી નથી, તો સામે કોઈની લાગણી પણ નથી. હૂંફ વિનાની તે વ્યક્તિ ખાલીપણાનો અનુભવ કરવા લાગે છે.

કબીરે પાડોશી કસાઈઓનાં કુકર્મોને બહુ સહન કર્યાં. લાચાર હતા. પણ અંતે એક દિવસ અંદરથી સમાધાન મળી ગયું. તેણે દોહો લલકાર્યો:

કબીરા તેરી ઝોંપડી ગલકટ્ટોંકે પાસ,

કરેગા સો પાયેગા, તું ક્યોં ફિરે ઉદાસ॥

આ સમાધાન થયું. તમારા સામર્થ્યની એક સીમા છે. જે તમે નથી કરી શકતા તેનો ભાર ન ઉપાડો. તેની ઉપેક્ષા કરો. કરી શકતા હોવ તો કરી બતાવો. નહિ તો ઉપેક્ષા કરો. યોગસૂત્રમાં લખ્યું છે કે:

સુખ-દુઃખ પુણ્યાપુણ્ય વિષયાણાં ભાવનાનશ્ચિત્ત પ્રસાદનમ્

કેવા ઘરમાં, કેવા પાડોશમાં અને કેવા વાતાવરણમાં કબીરનો ઉછેર થયો હશે તે વિચારી જુઓ. છતાં તેનો જરાય કુપ્રભાવ નથી. આ જ જન્મજાત સક્ષમતા કહેવાય.

ત્યારે શિક્ષણ હતું જ નહિ. તેમાં પણ મુસ્લિમોના તદ્દન પછાત ગણાતા વર્ગમાં તો હતું જ નહિ. કબીર ભણ્યા નથી. નિશાળ જ જોઈ નથી છતાં પરમ સાક્ષર છે. તેમણે જ લખ્યું કે:

“મસી કાગજ છુઓ નહિ, કલમ ગહીં નહિ હાથ”

અર્થાત્ શ્યાહી અને કાગળ તો મેં પકડ્યાં જ નથી. અને કદી પણ કલમ હાથમાં પકડી નથી. તેમ છતાં કબીરના મસ્તિષ્કમાંથી જે જ્ઞાનધારા પ્રગટી તે બેજોડ કહેવાય. મોટામોટા વિદ્વાનો હારી-થાકી જાય તે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો વરસાદ તેમણે વરસાવ્યો છે. આ જન્મજાત ક્ષમતા કહેવાય.

કબીરના જીવન વિશે સચોટ માહિતી મળતી નથી. પણ તે બાબતમાં બે ધારાઓ ચાલે છે: 1. લોકધારા અને 2. પંથધારા. પંથધારા ચમત્કારોથી ભરપૂર છે, તેથી તેમાંથી સત્ય કે પ્રેરણા પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. પંથધારા પ્રમાણે તો તે પરમતત્ત્વ તેજપુંજ હતા. અને લહેરાતા તળાવમાં સ્વયંભૂ પ્રગટ્યા હતા. નીરુ અને નીમાને ત્યાં ઊછરીને મોટા થયા હતા. કપડાં વણવાનું કામ કરતા. તે આજીવન બ્રહ્મચારી હતા અને તેજમાં તેજરૂપ થઈને સમાઈ ગયા હતા. પંથધારા આગળ જતાં એવી ગુરુવાદી બની ગઈ કે લગભગ ઈશ્વર જ ખોવાઈ ગયો. સર્વસ્વ ગુરુ જ પૂજ્ય થઈ ગયા. પંથવાળા ભલે પંથધારાને ગમેતેટલું મહત્ત્વ આપે પણ સત્ય અને વાસ્તવિકતાના પ્રેમીઓએ તેને બહુ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ નહિ. સત્ય પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત હોવું જોઈએ. આવો આપણે વાસ્તવિકતાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં કબીરની મહાનતાને સમજીએ.

કબીરનાં પાલક માતા-પિતા મુસ્લિમ હતાં તેથી તેમના ખોળામાં, તેમના આંગણમાં કબીર ઊછરતા રહ્યા. મુસ્લિમો માંસાહારી હોવા છતાં કબીરે કદી માંસાહારનું સમર્થન કર્યું નથી. મુસ્લિમના ઘરે ઊછરવું અને માંસાહારથી બચવું અને તે પણ બાળક જેવા નાદાન કાળમાં અસંભવ જેવું લાગે. પણ કબીરે જરાય માંસાહારનું સમર્થન કર્યું લાગતું નથી.

તે સમયની પદ્ધતિ પ્રમાણે બચપણમાં જ તે વસ્ત્ર વણવાનું કાર્ય પિતા નીરુ પાસેથી શીખી ગયેલા અને આજીવન પોતાની આજીવિકા વસ્ત્રવણાટના વ્યવસાયથી ચલાવતા રહ્યા. ખરું કહો તો તે પોતાની મહેનતનો રોટલો ખાતા હતા. તેથી તેમની વાણીમાં આત્મબળનો રણકો વાગ્યા કરતો હતો. પારકા રોટલે આત્મબળ ન આવે. અને ભીખના રોટલે ભગવાન ન મળે. પોતાનો રોટલો ખુમારી આપે. કબીરમાં

મારોભાર ખુમારી જોવા મળશે. મોટા તિસમારખાંને પણ તે સાચું કહેતાં ખચકાતા નથી. કબીર જેટલું નગ્નસત્ય ભાગ્યે જ બીજા કોઈએ કહ્યું હશે.

લોકધારા પ્રમાણે કબીરને ‘લોઈ’ નામે પત્ની હતી. મુસ્લિમો કુંવારા રહેતા નથી. તેમનો ધર્મ અને અધ્યાત્મ બંનેમાં બ્રહ્મચર્યને જરાય મહત્ત્વ નથી. અને એવું કોઈ કારણ નથી કે નીરુ અને નીમા, કબીરને આજીવન કુંવારા રાખે. લોકધારા પ્રમાણે તેમને બે બાળકો હતાં કમાલ અને કમાલી. કબીરની પત્ની લોઈ મહાન સદ્ગુણી અને પતિવ્રતા નારી હતી. તેમના વિશે ઘણી આદર્શ કથાઓ પ્રચલિત છે. એક નમૂનો આપીશું:

એક સજ્જને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “કબીરજી, તમે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ પ્રભુમય જીવન કેવી રીતે જીવી શકો છો?” કબીરે જવાબ આપ્યો કે, “કાલે બપોરે બાર વાગે મળવા આવજો, જવાબ આપીશ.” પેલા સજ્જન બીજા દિવસે બાર વાગે મળવા પહોંચી ગયા. કબીર શાળ ઉપર કપડાં વણતા હતા. ઇશારો કરીને બેસવા કહ્યું. પેલા ભાઈ બેઠા. કબીર તન્મય થઈને વણાટકામ કરી રહ્યા હતા. તેવામાં તેમણે શાળ બંધ કરી જોરથી બૂમ પાડી, “લોઈ, લોઈ, જલદી જ્ઞાનસ કરીને લાવ. તાંણો તૂટી ગયો છે. દેખાતો નથી.” લોઈએ બધું કામ પડતું મૂકીને તરત જ જ્ઞાનસ પ્રગટાવ્યું અને લઈ ગઈ. તેને ધરવા કહ્યું જેથી તાંણો બરાબર દેખાય. લોઈએ તેમ જ કર્યું. પછી કહ્યું, “અચ્છ હવે લઈ જા.” લોઈ જ્ઞાનસ પાછું લઈ આવી. પેલા ભાઈ જોતા જ રહ્યા પછી પૂછ્યું કે મને જવાબ આપવા બોલાવ્યો હતો તો હવે તો જવાબ આપો. કબીરે કહ્યું કે જવાબ તો ક્યારનોય અપાઈ ગયો. પછી સમજાવ્યું કે જો મારી પત્ની લોઈએ કશી આનાકાની કર્યા વિના મારી આજ્ઞા પ્રમાણે તરત જ જ્ઞાનસ પ્રગટાવ્યું અને મને બતાવ્યું. જો બીજી હોત તો ઝઘડો કરત. “મારા રોયા ખરા બપોરે દેખાતું નથી.” એવું કરત. પણ લોઈએ જરાય દલીલો ન કરી. આવી પત્ની મળી છે તેથી હું ગૃહસ્થાશ્રમમાં સંસારી રહીને પણ પ્રભુભજન કરી શકું છું. મારો સંસાર ભારરૂપ નથી. ફૂલ જેવો હળવો છે. તે આ લોઈના કારણે. જેને આવી પત્ની મળી હોય તેણે સંસાર ત્યાગવાની જરૂર નથી.” કબીર બોલ્યા. પેલા ભાઈનું સમાધાન થઈ ગયું.

કબીરના ગુરુ વિશે બેમત છે. પ્રસિદ્ધ મત કાશીના સ્વામી રામાનંદજી પાસેથી તેમણે દીક્ષા લીધી હતી. ગુરુ વિનાના હોવાથી લોકો તેમને ‘નીગુરા’ કહીને ઘૃણા કરતા. તેથી ગુરુ ધારણ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તેમનું મન ઠર્યું રામાનંદજી ઉપર પણ મુસલમાનના ગરીબ છોકરાને બ્રાહ્મણ રામાનંદજી દીક્ષા નહિ આપે તેવો ભય તેમને હતો. તેથી એક યુક્તિ શોધી કાઢી. રામાનંદજી રોજ પરોઢિયે ગંગાસ્નાન કરવા જે રસ્તેથી જતા તે ઘાટનાં પગથિયાં ઉપર કબીર સંતાઈને સૂઈ ગયા. અને રામ રામ કરતા રામાનંદજીનો પગ તેમના ઉપર પડી ગયો. કબીર સિસકારા કરતા ઊભા થયા. રામાનંદજીએ કહ્યું કે ક્યાં વાગ્યું છે બેટા, તો કબીરે કાન બતાવ્યો. રામાનંદજીએ કાનમાં કહ્યું: “બેટા રામ રામ બોલો ઠીક હો જાયેગા.” આ થઈ ગઈ ગુરુદીક્ષા.

કદાચ આ વાત સાચી હોય તોપણ કબીર અને રામાનંદજીના વિચારો તથા સિદ્ધાંતોમાં ઘણો ભેદ છે.

૧. કબીર મૂર્તિપૂજાના સખત વિરોધી છે.

૨. કબીર નિરાકારવાદી છે.

૩. કબીર વર્ણભેદ, જ્ઞાતિભેદનો વિરોધ કરે છે.

૪. કબીર નિરાકાર રામને માને છે.

૫. કબીર પોતાના સાહિત્ય (દોહા-ચોપાઈ રમૈયાની વગેરે) ને મહત્ત્વ આપે છે, વેદાદિ શાસ્ત્રોને નહિ.

૧. રામાનંદજી યુસ્ત મૂર્તિપૂજક છે.

૨. રામાનંદજી યુસ્ત સાકારવાદી છે.

૩. રામાનંદજી વર્ણવ્યવસ્થાનો સ્વીકાર કરે છે.

૪. રામાનંદજી દશરથ પુત્ર રામને સર્વોચ્ચ પરમેશ્વર માને છે.

૫. રામાનંદજી વેદાદિ શાસ્ત્રોને પૂરેપૂરું મહત્ત્વ આપે છે.

એક બીજી પણ માન્યતા છે તે સમયના સૂફીસંત તકીસાહેબ પાસેથી દીક્ષા લીધી હતી. સ્વામી રામાનંદજી અને તકીસાહેબ બંને પ્રત્યે કદાચ તેમને પૂજ્યભાવ હશે. પણ મારું માનવું છે કે કબીરને દીક્ષાની જરૂર જ ન હતી. તે સ્વયંભૂ વિભૂતિ હતા. તેમનું જ્ઞાન પુસ્તકો કે પ્રવચનો પર આધારિત ન હતું પણ સ્વતઃ સ્ફૂર્ત હતું. જો તેમણે રામાનંદજી પાસે દીક્ષા લીધી હોત તો રામાનંદી વૈરાગી સંપ્રદાય ચલાવ્યો હોત. જો તેમણે તકીસાહેબ પાસે દીક્ષા લીધી હોત તો ઇસ્લામિક સૂફીમાર્ગ ચલાવ્યો હોત. પણ તેવું થયું નથી. તેથી કબીર સ્વયંભૂ છે. તેમની હયાતીમાં અને પાછળથી જે પંથ પ્રચલિત થયો તે કબીરપંથ કહેવાયો.

તેમને જે-જે સ્ફુરણા થઈ તે બધી પદ્યમાં વણી લીધી. તે કવિ ન હતા પણ હતા. તેમનાં પદો રોચક—પ્રભાવશાળી અને ચોટ કરનારાં રચાયાં છે. ઉત્તર ભારતની લગભગ બધી ભાષાઓના શબ્દો તેમણે છૂટથી લીધા છે. તે ધર્મસુધારક અને સમાજસુધારક પણ હતા. સંતમાર્ગના તે આદિપિતા કહેવાય. હિન્દુ પ્રજા લગભગ બે ભાગોમાં વહેંચાયેલી હતી: વૈદિક માર્ગ અથવા ઋષિમાર્ગ અને શ્રમણમાર્ગમાં. પ્રત્યેકના અસંખ્ય સંપ્રદાયો—પંથો બન્યા હતા. પણ આ બધામાં પછાત હિન્દુઓને બહુ સ્થાન મળતું નહિ. કબીર પોતે પછાત જ્ઞાતિમાંથી આવતા હતા તેથી પછાતોને શું-શું સહન કરવું પડતું હતું તેના અનુભવી હતા. તેમના પંથમાં વર્ણભેદ કે જ્ઞાતિભેદ ન હતો. સૌ સમાન હતા. સૌને સરખો અધિકાર હતો તેથી પછાત ગણાતી પ્રજા કબીરપંથ તરફ વળી ગઈ. ત્યારે પ્રચારનું કોઈ ખાસ માધ્યમ ન હતું. નાની-મોટી ભક્તમંડળીઓ ભેગી થતી. રામસાગર અને મંજુરા લઈને એકપછી એક કબીરવાણીનાં પદો આખી રાત લલકારતી. લોકો તન્મય થઈને સાંભળતા, જે લોકોને વેદ ભણવાનો અધિકાર નહોતો, તેમના માટે કબીરવાણી વેદવાણી બની ગઈ. આ મંડળીઓ દ્વારા ગામેગામ

પછાત ગણાતી વસ્તીમાં “કહત કબીરા સુનો ભાઈ સાધો”ની આહ્વાનક વાગતી. આ રીતે કબીરનો સંદેશો દૂરદૂર સુધી ફેલાતો રહ્યો. પંથ-પરિવાર કે સંસ્થા વિના જોઈએ તેવો પ્રચાર ન થઈ શકે. એકાકી વ્યક્તિ ગમેતેટલી મહાન હોય તોપણ તે વ્યાપક વિસ્તાર ન પામી શકે. પણ જ્યારે વિશાળ પરિવાર થઈ જાય ત્યારે તેમને સાચવવાનો પ્રશ્ન પણ વિકટ થઈ જાય. મોટા ભાગે આવી વિશાળતા વ્યક્તિકેન્દ્રિત હોય છે. મૂળ વ્યક્તિ જ સર્વોચ્ચ—સર્વેસર્વા થઈ જતી હોય છે. તેના આધારે તેને પકડીને પૂરી વિશાળતા ટકી હોય છે. તેથી મૂળ વ્યક્તિમાં ચમત્કારો આરોપિત કરવા જરૂરી થઈ જાય છે. જનસમૂહ સૌથી વધુ ચમત્કારોથી અંજાતો હોય છે. એટલે ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ સંપ્રદાયો-પંથો વગેરેમાં ચમત્કારો વણાઈ જતા હોય છે.

કબીર કાશીમાં જન્મ્યા અને કાશીમાં રહ્યા. કાશી પંડિતોની નગરી. કાશીના પંડિતોની ત્યારે પૂરા હિન્દુ ધર્મ ઉપર જબરદસ્ત પકડ હતી. કાશીના પંડિતોનો નિર્ણય બ્રહ્મવાક્ય થઈ જતું. અને પંડિતો રૂઢિવાદી, કટ્ટર રહેતા. તેમને કોઈ પડકારી શકતું નહિ. રૂઢિઓ જ ધર્મ બની ગઈ હતી, ત્યારે કબીરે પંડિતોની સામે માથું ઊંચકેલું અને જબરદસ્ત પડકાર આપેલો. બ્રાહ્મણો સમસમી ઊઠતા પણ કબીરના પ્રભાવ આગળ ચૂપ રહેતા.

ત્યારે દિલ્હી અને કાશીમાં મુસ્લિમ સત્તા હતી. મુસ્લિમો અને તેમના ધર્મગુરુઓ તો વળી પંડિતો કરતાં પણ વધુ કટ્ટર, તે તો કશું સહન જ ન કરી શકે. કબીરે તેમની સામે પણ માથું ઊંચક્યું હતું અને અનેક માન્યતાઓ સામે પડકાર ફેંક્યો હતો.

ઊંચા ચઢકે બાંગ પુકારે ક્યા વો અલ્લા બહેરા હૈ ?

ચીટી કે પાંવમેં નૂપુર વાગે તો ભી અલ્લા સુનતા હૈ॥

સંતોના પાંચ પ્રકાર હોય છે. 1. ખુશામતિયા સંત, 2. અર્થપ્રધાન સંત, 3. પંથપ્રધાન સંત, 4. નિર્લોભી પણ ઉદાસીન સંત અને 5. અન્યાય-અત્યાચાર સામે પડકાર આપનાર વીર સંત.

1. ખુશામતિયા સંત

આ એ સંત હોય છે જે ગૃહસ્થોની ખુશામત કરતા રહે છે. કોઈને ખોટું લાગે તેવું બોલવું કે લખવું નહિ. શ્રીમંતો, વગદાર, માથાભારે માણસોનાં જાહેરમાં વખાણ કરવાં, તેમને ઊંચા બેસાડવા, માળાઓ પહેરાવવી, પ્રસાદીનાં પડીકાં આપવાં જેથી તે નારાજ ન થાય. રાજ રહે, વગર બોલાવ્યે કોઈના ઘરે પહોંચી જવું, બહેનોનાં વખાણ કરવાં, બહેનોને સારું લાગે એટલા માટે છોકરાં રમાડવાં વગેરે અનેક પ્રકારે ખુશામત કરતા રહેવું. આવા સંતોમાં ખુમારી નથી હોતી.

2. અર્થપ્રધાન સંત

આ ઉઘરાણિયા સંત હોય છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે નાનાં-મોટાં નિમિત્ત બનાવીને તે ઉઘરાણાં કરતા જ હોય છે. સામે ચાલીને પોતાની પધરામણી કરાવડાવે, દબાણ કરીને પૈસા કઢાવે, શિકારી જેમ શિકારને શોધતો ફરે તેમ આવા સંતો ધનવાનોને શોધતા ફરે છે.

3. પંથપ્રધાન સંત

તેમને પોતાના પંથ-પરિવાર-મંડળનો ફેલાવો કરવાની ધૂન લાગી હોય છે. ફરીફરીને ઇચ્છાએ કે વગર ઇચ્છાએ કંઠીઓ બાંધતા ફરે, ટોળું કેમ મોટું થાય તેની જ ચિંતા. ટોળું કેમ સારું થાય તેની ચિંતા નહિ. પહેલાં ટોળું વધારવાનું અને પછી દર વર્ષે ફરજિયાત ઊન કાતરી લેવાનું.

4. નિર્લોભી સંત

આવા સંત નિર્લોભી, અપેક્ષા વિનાના હોય છે. તે કોઈની પાસે કશી અપેક્ષા રાખતા નથી પણ પ્રવૃત્તિમુક્ત શાંત રહેતા હોય છે. જે થતું હોય તે થવા દેવું. કશામાં દખલ કરવી નહિ. આપણે ભલા ને આપણો આત્મા કે પરમાત્મા ભલો. આવા સંત નિરુપદ્રવી અને શાંત હોય છે. પણ થોડા નમાલા પણ હોય છે.

5. વીર સંત

આવા સંત વીર હોય છે. અન્યાય-અત્યાચાર જોઈને ચૂપ રહી શકતા નથી. તે સામનો કરે છે. સામનો કરનાર જો શત્રુ હોય, શત્રુઓ કે વિરોધીઓની પરવા કર્યા વિના તે જીવનભર અનર્થો સામે ઝઝૂમતા રહે છે, તેમના ઝઝૂમવાથી ધર્મ સુધરે છે, સમાજ સુધરે છે. રાષ્ટ્ર પણ સુધરે છે.

કબીર આ પાંચમા પ્રકારના સંત કહી શકાય. તેઓ જીવનભર ઝઝૂમતા જ રહ્યા. બધાંને રાજી રાખવા સૌની હાએ હા ન કરી, જે સત્ય લાગ્યું તે પૂરી નિર્ભયતાથી કહી દીધું.

મારી સમજણ પ્રમાણે તેમની વાણીને ચાર ભાગમાં વહેંચી શકાય: 1. ત્યાગ-વૈરાગ્ય ઉપજાવનારી વાણી 2. વ્યવહાર શુદ્ધ કરાવનારી વાણી, 3. ધર્મ સિદ્ધાંતોને સ્પષ્ટ કરનારી વાણી, 4. ગુપ્ત રહસ્યોને પ્રગટાવનારી વાણી.

1. ત્યાગવૈરાગ્ય: સંતમાર્ગ ઉપર ઋષિમાર્ગ અને શ્રમણમાર્ગ બંનેનો પ્રભાવ છે. ઋષિમાર્ગના લગભગ બધા સંતો સજોડે હોય છે. પણ શ્રમણમાર્ગના પ્રભાવથી ત્યાગ-વૈરાગ્યની પ્રચુરતા પણ હોય છે. સંસાર અસાર છે, નશ્વર છે. કશું સાથે આવવાનું નથી. સૌ સ્વાર્થનાં સગાં છે. કોઈ કોઈનું નથી. આ શરીર નરક જેવું છે. તેનો મોહ ન હોય વગેરે. કબીરનાં પદોમાં આવી વાણી ભરપૂર જોવા મળે છે જેથી ભક્તિમાર્ગીઓને ટેકો મળે છે.

2. વ્યવહારશુદ્ધિ: કબીરની વાણીમાં વ્યવહારશુદ્ધિ ઉપર બહુ ભાર મુકાયો છે. ચોરી-વ્યભિચાર, જૂઠ-કપટ વગેરે નહિ કરવાનું વારંવાર પ્રભાવપૂર્ણ રીતે બતાવ્યું છે. જેથી માણસ સારો માણસ થઈ શકે છે. બીજી તરફ સંતમાર્ગ પ્રમાણે નમ્રતા—દીનતા, વંદન, ઉપર પણ ખૂબ ભાર મુકાયો છે. જેથી લોકો નિરહંકારી અને સદ્ગુણી બની શકે. વ્યવહારશુદ્ધિ બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. કેટલાકે અહિંસા ઉપર પુષ્કળ ભાર મૂક્યો, પણ સત્ય ઉપર નામમાત્રનો જ ભાર મૂક્યો. જેથી સત્યનું પાલન સચોટ ન થઈ શક્યું. સત્ય વિનાનો વ્યવહાર આપોઆપ લુચ્ચાઈભર્યો થઈ જતો હોય છે. એટલે ઘણી વાર અહિંસા અને લુચ્ચાઈ બંનેનો સાથે મેળ જામી જતો હોય છે. કબીરે વ્યવહારશુદ્ધિ માટે બધા સદ્ગુણોને સ્વીકાર્યા છે પણ સત્ય ઉપર તો સૌથી વધુ ભાર મૂક્યો છે.

3. ધર્મસિદ્ધાંત: કબીર નિરાકારવાદી છે તેથી પથ્થરપૂજાના વિરોધી રહ્યા છે. તે ઈશ્વરવાદી અને આત્મવાદી બંને છે. પણ તેમનો ઈશ્વર અંદર બિરાજેલો છે. તેને બહાર શોધવા રખડવા-ભટકવાની જરૂર નથી. નામ સુમિરન, ધ્યાન ઉપર વિશેષ ભાર મુકાયો છે. મોટા ભાગના નિરાકારવાદીઓ ગુરુવાદી થઈ જતા હોય છે. આગળ જતાં પૂરો પંથ ચુસ્ત ગુરુવાદી થઈ ગયો જણાય છે. ગુરુવાદ એટલે સર્વસ્વ ગુરુ જ છે. ગુરુની જ પૂજા, આધીનતા સ્વીકારીને કલ્યાણ થઈ શકે, ગુરુ વિના ઉદ્ધાર થાય જ નહિ. એમ કહો કે ઈશ્વરની જગ્યા ગુરુએ લઈ લીધી છે.

4. રહસ્યવાણી: કબીર રહસ્યની વાણી રચે છે. બોલે છે એવી વાણી કે જેમાં સામાન્ય લોકોને કશી સમજણ જ ન પડે. અટવાઈ જાય, ગૂંચવાઈ જાય. પછી તેનો ઉકેલ શોધે. જેમ ગણિતના દાખલા ન આવડે અને મૂંઝાય તેમ અહીં પણ કેટલીય એવી વાણી રચી છે કે ચક્કર ખાતા રહો. પછી કોઈ જાણકાર જ્ઞાની પુરુષ તેનો ઉકેલ કરી આપે, ત્યારે શાંતિ થાય. આવો ઉકેલ આપનાર સદ્ગુરુ કહેવાય. બુદ્ધની વાણી સરળ છે. ક્યાંય ગૂંચ નહિ. બુદ્ધે કહ્યું કે “આનંદ તથાગતની વાણી સરળ હોય, ક્લિષ્ટ ન હોય.” જે કાંઈ કહેવું છે તે સરળ-સહજ ભાષામાં કહો. વ્યાખ્યા કે ભાષ્યની જરૂર જ ન પડે. પણ સરળતા પ્રભાવશાળી નથી હોતી. આડંબરનો પ્રભાવ હોય છે. એટલે લોકો આડંબરને પ્રોત્સાહન આપે છે. મારી દૃષ્ટિએ આડંબરો મુખ્ય સાત પ્રકારે છે: 1. જન્માડંબર, 2. પૂર્વજોનો આડંબર, 3. ધનાડંબર, 4. જ્ઞાનાડંબર, 5. અવસ્થા આડંબર, 6. સિદ્ધિ આડંબર અને 7. મૃત્યુ આડંબર.

આડંબર એટલે જે ન હોય તેને બતાવવું. અથવા જે સાવ નાનું હોય તેને અતિશય મોટું કરીને બતાવવું. તો સૌથી મોટા થવાની લાલસા વ્યક્તિને વધુ ભ્રષ્ટ બનાવતી હોય છે. મોટો છે નહિ પણ મોટા થવું છે. મોટા હોવાનો ડોળ કરવો છે. આ આડંબર વિના શક્ય નથી હોતું તેથી સારા લોકો પણ આડંબરનો શિકાર થઈ જતા હોય છે. સર્વથા આડંબરમુક્ત વ્યક્તિ મળવી અતિદુર્લભ છે. તેની ચરણરજ થવાય તોપણ ધન્ય થઈ જવાય. થોડાક આડંબરોની ચર્ચા કરીશું.

1. જન્માડંબર: જેમ સૌ જન્મે છે તેમજ મહાપુરુષો પણ જન્મે છે. કશો જ ચમત્કાર નથી હોતો. પણ પછી પોતે કે પોતાના ભક્તો દ્વારા આડંબરકથાઓ રચાય છે. પુત્ર માટે તપસ્યા, ઈશ્વરનાં દર્શન થવાં, ઈશ્વર પોતે જ જન્મ લેશે તેવું વરદાન અપાવવું, જન્મતાં જ ચમત્કારો થવા, અલૌકિક ઘટનાઓ ઘટવી વગેરે અનેકાનેક આડંબરોનાં આવરણ ચઢાવીને સીધી-સાદી જન્મકથાને આડંબરોના રંગોથી રંગી દેવાય છે. આવું બધું સત્ય નથી હોતું, પણ સત્ય માની લેવાય છે. જેનાથી પ્રારંભમાં જ ભ્રમણા શરૂ થઈ જાય છે.

2. પૂર્વજોનો આડંબર: ઘણા લોકો પૂર્વજોનાં નામ વટાવતા ફરે છે. ખાસ કરીને અજાણ્યા પ્રદેશથી આવેલા સાધુબાવાઓ પૂછ્યા વિના પોતાનો પરિચય આપતા હોય છે કે “હમારે પિતાજી બડે જાગીરદાર થે” “હમારે પિતાજી કલેક્ટર થે” વગેરે વગેરે. ખરેખર આવું હોતું

નથી. કદાચ હોય તોપણ અલ્પમાત્રામાં હોય. તેની વાત વગર પૂછે લોકો આગળ વારંવાર કરતા રહેવાનો શો અર્થ છે? કદાચ પૂર્વજોની ગરિમા હોય તોપણ તેને છુપાવવી જોઈએ. તેને ઊપણવાની ન હોય. આવો આડંબર તે કરતા હોય છે. જેમની પોતાની પાસે પોતાનું કશું હોતું નથી.

3. ધનાડંબર: ધન ન હોવા છતાં ધનવાનો જેવો દેખાવ કરવો તે ધનાડંબર કહેવાય. ધન છુપાવવાની વસ્તુ છે. ખરેખર જેની પાસે ધન હોય છે તે છુપાવતા જ હોય છે. ધન છુપાવો તો તમારું અને ચકડોળે ચઢાવો તો ગયું જ સમજો. પણ જેની પાસે ધન નથી હોતું અથવા અલ્પમાત્રામાં હોય છે, તોપણ દેખાવ મોટા ધનાઢ્ય જેવો કરે છે તે ધનાડંબર કહેવાય.

4. જ્ઞાનાડંબર: આવું જ જ્ઞાનાડંબરનું કહેવાય. જ્ઞાન ન હોવા છતાં અથવા અલ્પમાત્રામાં જ્ઞાન હોવા છતાં પોતાની જાતને મહાન, મહાવિજ્ઞાની, સર્વજ્ઞ સમજવા કે સમજાવવા તે જ્ઞાનાડંબર કહેવાય. આવા આડંબરને પોષતાં વિશેષણો પોતાના નામ આગળ પોતાની જાતે જ લગાડવાં તે જ્ઞાનાડંબર કહેવાય. જેમકે ‘વિદ્યાવારિધિ’, ‘જ્ઞાનભાસ્કર’, ‘જ્ઞાનસમ્રાટ’ વગેરે વગેરે. વાસ્તવિકતા એ હોય છે કે મનુષ્યનું જ્ઞાન સમુદ્રમાં બિંદુ બરાબર પણ નથી હોતું.

5. સિદ્ધિ આડંબર: કેટલાક લોકો પોતે સિદ્ધપુરુષ છે અને ઘણી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે તેવો દેખાવ કરતા હોય છે. પોતાની સિદ્ધિઓના ચમત્કારો પોતાના દ્વારા અથવા પોતાના માણસો દ્વારા ફેલાવતા હોય છે. આ આડંબર જ હોય છે.

6. અવસ્થા આડંબર: કેટલાક લોકો જાણે કે કાયમ સમાધિમાં જ રહેતા હોય તેવો દેખાવ કરતા હોય છે. ગુફામાં કે ભોંયરામાં કલાકો સુધી પુરાઈ રહેવું અને સમાધિમાં હોવાનો ડોળ કરવો તે આડંબર છે. મોટા ભાગના આવા લોકો કાં તો ઊંઘતા હોય છે કાં પછી પડ્યા રહેતા હોય છે. સમાધિ છૂટ્યા પછી દર્શન આપવાં, પોતે કોઈ મહાન યોગીરાજ છે તેવો દેખાવ કરવો તે આડંબર છે. સાચો માણસ સહજ જીવન જીવતો હોય. તે ખેડૂત હોય, વ્યાપારી હોય, નોકરી કરતો હોય, પણ સાચો હોય. સત્યને આડંબર નથી હોતો.

7. મૃત્યુ આડંબર: મૃત્યુ સૌનું થતું હોય છે. કોનું કેવું મૃત્યુ થશે તે કહી શકાય નહિ પણ ઘણી વાર માણસ રોગાદિથી મર્યો હોય તોપણ તેની સાથે રંગોળી ભરી દેવાતી હોય છે. જેમકે “ભગવાન વિમાન લઈને સાક્ષાત લેવા આવ્યા હતા” “તે તો સદેહે ધામમાં પધારી ગયા” “તેમનું મૃત્યુ દશમદ્વાર ફોડીને થયું હતું. અર્થાત્ આત્મા બ્રહ્મરંધ્રમાંથી નીકળી ગયો હતો” વગેરે વગેરે. આ મૃત્યુ આડંબર છે. પ્રચાર કરવા માટે ઘણા લોકો જાતજાતના આડંબરો રચી દેતા હોય છે.

મૃત્યુ અનિવાર્ય છે અને કોનું મૃત્યુ કેવી રીતે થશે તે કહેવું કઠિન છે. પણ જેનું જે રીતે થયું હોય તેને તે રીતે બતાવવું તે સત્ય કહેવાય. તેને ભિન્ન રીતે આડંબર સાથે બતાવવું તે મિથ્યા કહેવાય.

આવા બધા આડંબરોથી મુક્ત હોય તે સંત કહેવાય. કબીર સંત છે, કારણ કે આવા બધા આડંબરોથી મુક્ત છે. જે ધર્મસુધારક કે સમાજસુધારક હોય છે તે સહજ રીતે કાન્તિકારી હોય છે. તે જમાનામાં એવી માન્યતા પ્રવર્તતી હતી કે કાશીમાં મરવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય.

મુક્તિપ્રાપ્તિ વિશે પણ થોડી રમૂજ વાતો જાણવા જેવી છે.

1. મુક્તિ ઈશ્વરકૃપાથી થાય. ઈશ્વરકૃપા શરણાગત ભક્તિથી થાય.

2. મુક્તિ જ્ઞાનથી થાય.

3. મુક્તિ યોગથી થાય.

4. મુક્તિ, કર્મોના ક્ષયથી થાય, કર્મોનો ક્ષય તપથી થાય.

5. મુક્તિ ગુરુકૃપાથી થાય.

6. વિપશ્યના ધ્યાનથી થાય.

7. મુક્તિ ગંગાસ્નાન અને તીર્થોથી થાય.

8. મુક્તિ એકાદશી જેવાં વ્રતો કરવાથી થાય.

9. મુક્તિ કાશીમાં મરવાથી થાય.

10. મુક્તિ કાશીમાં કરવત મુકાવવાથી થાય.

11. મુક્તિ અક્ષયવટ ઉપરથી કૂદી પડવાથી થાય.
12. મુક્તિ જગન્નાથના રથના પૈડા નીચે ચગદાઈ મરવાથી થાય.
13. મુક્તિ આત્મજ્ઞાનથી થાય.
14. મુક્તિ, “હું મુક્ત જ છું, શુદ્ધ આત્મા જ છું” એવું દઢ કરવાથી થાય.
15. મુક્તિ, તોબા તોબા કરવાથી થાય.
16. મુક્તિ બાપ્તિસ્મા લેવાથી જ થાય.

આમ અનેક રીતે મુક્તિ થતી હોવાની વાત સૌસૌએ પોતપોતાના સિદ્ધાંતોથી જણાવી છે અને તે પ્રમાણે સાધકો સાધના કરતા રહે છે. આમાંનો એક પ્રકાર તે કાશીમરણ છે. બસ, બીજું કાંઈ કરવાનું નહિ. માત્ર કાશીમાં મૃત્યુ પામવાથી જીવાત્માની મુક્તિ થઈ જાય છે. કારણ કે ભગવાન કાશી વિશ્વનાથ, મરનાર જીવાત્માને કોઈ મંત્ર આપે છે, જેથી યમરાજ નજીક પણ આવી શકતો નથી.

આવી માન્યતાના કારણે સેંકડો લોકો મૃત્યુકાળ નજીક દેખાતાં કાશીમાં મરવા માટે આવી જતા અને રહેતા. મૃત્યુ થવાથી આનંદ પામતા અને વાજાં વગડાવતા. હજી આજે પણ આ પ્રથા છે.

કબીર જન્મજાત વિદ્રોહી છે. જન્મજાત વિદ્રોહીને વિદ્રોહ શિખવાડવો નથી પડતો. તે તેના સ્વભાવમાં હોય છે. કબીર 111 વર્ષના થયા. તેમને થયું કે હવે અંતકાળ નજીક જ છે. અંધશ્રદ્ધા દૂર થવી જોઈએ. કાન્તિ થવી જોઈએ. તે સમયે બીજી એવી માન્યતા હતી જે કોઈ ‘મગહર’માં મરે તે નરકે જાય. તેથી મગહરવાળા મૃત્યુકાળમાં મગહરથી ખસી જતા. મરણ-પથારીએ પડેલા કબીરે શિષ્યોને કહ્યું: “મારો ખાટલો ઉપાડો અને મને મગહર લઈ જાવ. મારે કાશીમાં નહિ, મગહરમાં મરવું છે.” લોકો સન્ન રહી ગયા. આ શું? કાશી છોડીને મગહર જવાતું હશે? લોકોએ ઘણી દલીલો કરી, પણ કબીર મક્કમ રહ્યા. ન માન્યા. સિદ્ધાંતોની મક્કમતા હોવી જોઈએ, પણ વ્યવહારજીવનમાં સુમેળ જોઈએ. સુમેળ બાંધછોડથી જ થાય. અક્કડ માણસ સુમેળ ન કરી શકે.

કબીરની આજ્ઞા પ્રમાણે કબીરનો ખાટલો મગહર લઈ જવાયો. કબીર સૌને છેલ્લો ઉપદેશ આપીને ચાદર ઓઢીને સૂઈ ગયા. પરમધામમાં વિદાય લીધી. શાંતિથી મરવું એ જ ખરું મરવું છે. જેના બધા પ્રશ્નો ઉકેલાઈ ગયા હોય તે જ શાંતિથી મરી શકે. અધૂરા પ્રશ્નો અને તેમાં પણ સળગતા—વિકરાળ પ્રશ્નો શાંતિથી મરવા ન દે.

એક બહુ મોટો વિવાદ થઈ ગયો. કબીરના મૃતદેહને ભૂમિદાહ આપવો કે અગ્નિદાહ આપવો? જે લોકો અંતિમવિધિની સ્પષ્ટતા નથી કરતા તેમનો વિવાદ થઈ શકે છે. કબીર મુસ્લિમ હતા તેથી તેમનો પરિવાર અને જમાતના લોકોનો આગ્રહ હતો કે કબીરને દફનાવવા. આ અમારો ધર્મ છે. કબીરના ભક્તો હિન્દુઓ હતા તે અગ્નિદાહના પક્ષમાં હતા. કેટલાક લોકો હિન્દુ-મુસ્લિમ એમ ભક્તોના બે ભાગ પાડે છે તે યોગ્ય નથી. લગભગ બધા મુસ્લિમ સંતોના ભક્તો હિન્દુઓ જ થયા છે. ઉદાર મુસ્લિમોને પણ ચુસ્ત મુસ્લિમો કાફર માને છે તેથી તેમનાથી દૂર રહે છે. શીરડીના સાંઈબાબા, પીરાણા પીર વગેરે અનેક મહાન વિભૂતિઓને જુઓ તેમનાં સ્થાનકો હિન્દુઓથી ઊભરાતાં જોવા મળશે. ભાગ્યે જ કોઈ મુસ્લિમભક્ત જોવા મળશે. એટલે મારી દૃષ્ટિએ કબીરના મુસ્લિમભક્તો નહિ પણ તેમનો પરિવાર તથા તેમની જમાત દફનવિધિ કરવાના આગ્રહી હતા. જ્યારે હિન્દુભક્તો અગ્નિદાહના પક્ષમાં હતા. ઘણો સમય નિર્ણય ન થઈ શક્યો. એવામાં ચમત્કારિક સમાધાન થયું. ચાદર ખસેડીને જોયું તો કબીરના મૃતદેહની જગ્યાએ તાજાં ફૂલોનો ઢગલો જોવા મળ્યો. બંને પક્ષોએ અડધાં-અડધાં પુષ્પો વહેંચી લીધાં અને પોતપોતાની રીતે ભૂમિદાહ યા અગ્નિદાહ આપી દીધો. કદાચ કોઈ ડાહ્યા માણસે લડી મરતા લોકોને બચાવવા કોઈ ચમત્કારિક યુક્તિ કરી હોય! કાંઈ કહેવાય નહિ. જે થયું તે. સમાધાન સારું થાય તે જ ઉત્તમ કહેવાય. આજે પણ મગહરમાં બે સમાધિઓ છે: મુસ્લિમોની દરગાહ અને હિન્દુઓની સમાધિ. ભક્તો બંનેનાં દર્શન કરે છે. મોટા ભાગના ભક્તો હિન્દુઓ જ હોય છે. કબીર બેજોડ મહાન હતા ને અંધકારયુગમાં તેમણે હિન્દુ અને મુસલમાન બંનેને ખરી-ખરી વાતો સંભળાવી, મારી દૃષ્ટિએ બુદ્ધ પછી આટલી વ્યાપક લોકકાન્તિ બીજા કોઈએ નથી કરી. કબીરે ઉચ્ચ બ્રાહ્મણો, રાજા-મહારાજો, શ્રીમંતોને પકડ્યા નહિ પણ ગરીબો, શૂદ્રો, પછાતો, અંત્યજોને પકડ્યા. જે સૌથી હડધૂત હતા. મોટા ગુરુઓ તેમને વધુ ને વધુ હડધૂત કરતા હતા ત્યારે કબીરે તેમનો હાથ પકડ્યો હતો. તેથી તે મહાન હતા. કબીર પૂર્ણ નિર્ભય થઈને પદો રચતા અને ગાતા. ખળભળાટ મચી જતો, ઘણી વાર આઘાત-પ્રત્યાઘાત થતા. ચુસ્ત ધાર્મિક ક્ષેત્રના લોકો વિરોધ બતાવતા ત્રણ રીતે આઘાત કરતા હોય છે: 1. હત્યા, 2. મારઝૂડ અને 3. ચરિત્રહનન.

આ ત્રણેમાંથી પાર ઊતરે તે જ ધર્મકાન્તિ કરી શકે.

કબીર સંવત 1455 જ્યેષ્ઠ શુક્લ પૂર્ણિમાએ અવતર્યા અને 111 વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય ભોગવીને ધામમાં પધાર્યા. તેમની વાણી અમર છે. પરાવાણી છે. વેદઋચા જેવી આજે પણ તેટલી જ પ્રભાવશાળી છે.

જ્યાં સુધી કબીર જીવિત રહ્યા ત્યાં સુધી વનના સિંહની માફક ગરજતા રહ્યા. તે કદી કોઈની શેહ-શરમ-ભય-લોભ કે લાલચ રાખ્યા વિના જેવું સત્ય લાગે તેવું બોલતા રહ્યા પણ પછી અનુયાયીઓએ તેમની ફરતે પંથનું ચોકઠું કરી દીધું. ચોકઠું વ્યક્તિને સીમિત કરી દે. સીમાઓ બાંધી દે. વનના સિંહમાં અને સરકસના સિંહમાં જેવો ફરક હોય તેવો ફરક થઈ જાય. વિભૂતિ સૌની હોય તેની જગ્યાએ થોડાંની થઈ જાય. પછી તો કબીરના નામે ઘણા પંથો—ઉપપંથો થયા છે. જે સ્વાભાવિક છે. તોપણ તેમની મહાનતા અને વિશાળતા આજે પણ તેટલી જ છે. મહાપુરુષોને ચોકઠામુક્ત કરીને ચોકઠામુક્ત પુરુષોએ નિહાળવા જોઈએ તો જ તેમનાં સાચાં દર્શન થાય. આવો તેમની વાણીનો થોડો રસાસ્વાદ લઈએ.

કબીર એકેશ્વરવાદી અને જ્ઞાનભક્તિ સમન્વયવાદી છે.

સબ ધરતી કાગજ કરું કલમ કરું વનરાઈ

સબ સમુદ્ર શ્યાહી કરુ હરિગુણ લિખ્યો ના જાય.

પાછળથી પંથધારાએ હરિ, રામ વગેરે ઈશ્વરવાચી શબ્દોને ‘ગુરુ’ શબ્દથી પાઠાન્તર કરી દીધા લાગે છે.

મર જાઉં માંગૂં નહિ અપને તનકે કાજા

પરમારથ કે કારણે મોહિ ન આવે લાજા

જાત નહિ જગદીશકી હરિજનકી કહા હોયા

જાત-પાંત કે કીચ મેં ડૂબ મરો મત કોયા

પોથી પઢિ પઢિ જગમુઆ, પંડિત હુઆ ન કોયા

ઢાઈ અક્ષર પ્રેમકા પઢે સો પંડિત હોયા

નીંદક નિયરે રાખિએ આંગનકુટિર છવાયા

બીન સાબૂન બીન પાની સે મૈલ હમારા ધોયા

ઊંચે કૂલ કા જનમિયા, જો કરની ઊંચ ના હોયા

કનક કલસ મદસે ભરા, સાધક નિંદા સોયા

ફલકારન સેવા કરૈ તજે ન મનસે કામા

કહે કબીર સેવક નહિ ચહૈ ચોગુના દામા

માટી કહે કુંભાર કો તૂં કયા રૂંદે મોયા

ઈક દિન ઐસા આયેગા, મૈં રૂંદૂગી તોયા

આયા હૈ સો જાયેગા રાજારંક ફકીર

એક સિંહાસન ચઢ ચલે, એક બાંધ જંજીર

ચલતી ચક્કી દેખકે દિયા કબીરા રોયા

દુઈ પાટનકે બીચ મૈં સાબુત બચા ના કોયા

આસેપાસે જો ફિરૈ નિપટ પિસાવે સોયા

કીલા સે લાગા રહૈ તા કો બિઘન ના હોયા

સાંઈ ઈતના દીજિયે જામેં કુટુંબ સમાયા

મૈં ભી ભૂખા ના રહૂં સાધુ ભૂખા ના જાયા

નગર ચૈન તબ જાનિયે (જબ) એકે રાજા હોયા

યાહિ દુરાજી રાજ મેં સુખી ના દેખા કોયા॥
લેને કો હરિનામ હૈ દેને કો અન્નદાના
તરનેકો આધીનતા બૂડનકો અભિમાન॥
જંતર-તંતર જૂઠ હૈ મત ભરમો જગ હોયા
સાર સબદ જાને બિના, કાગા હંસ ના હોયા॥
વૈદ્ય મૂઆ રોગી મૂઆ, મૂઆ સકલ સંસારા
એક કબીરા ના મૂઆ, જાકે નામ આધાર॥
કંચન તજના સહજ હૈ, સહજ ત્રિયા કો નેહા
માન-બડાઈ-ઈર્ષ્યા, દુર્લભ તજનો એહા॥
બુરા દેખન મૈં ચલા બુરા ના મિલિયા કોયા
જો દિલ ખોજા અપના, મુઝસા બુરા ના કોયા॥
અજમેધ, ગોમેધ યજ્ઞ, અશ્વમેધ, નરમેધા
કહહિ કબીર અધરમ કો ધરમ બતાવે વેદા॥
પંડિત ઔર મસાલચી દોનોં સૂઝત નાંહીં
ઔરનકો દે ચાંદના આપ અંધેરે માંહીં॥
બંદે કર તૂ બંદગી તો પાવે દીદારા
ઔસર માનુષજનમ કા બહુરિન બારંબારા॥
કહે કબીર કમાલ કું દો બાતેં શીખવો
કર સાહબકી બંદગી ઔર ભૂખે કો કછુ દે॥

2. સંત તુલસી

ભારતના ધર્મો—સંપ્રદાયો—પંથોને મુખ્યત્વે ત્રણ ભાગોમાં વહેંચી શકાય: 1. રૂઢિવાદી, 2. સુધારાવાદી અને 3. સમન્વયવાદી.

1. રૂઢિવાદી

જે પરિવર્તનને સ્વીકારતા નથી. વર્ષોથી જે ચાલ્યું આવે છે તેને તેવું ને તેવું ચલાવતા રહે છે તે રૂઢિવાદી સંપ્રદાય કહેવાય. મોટા ભાગે આવા સંપ્રદાયો ચુસ્ત હોય છે. જે સંપ્રદાયોમાં ‘નકાર’ વધુ હોય છે તે કટ્ટર થઈ જતા હોય છે. નકાર એટલે “આ નહિ કરવું, આ નહિ કરવું” તે. જેમાં ‘નકાર’ ઓછા અને ‘પણકાર’ વધારે હોય છે તે ઉદાર હોય છે. જેમકે “આ પણ કરવું” “આ પણ ચાલે” તે રૂઢિવાદિતા, સહિષ્ણુ નથી હોતી. અસહિષ્ણુતા, આક્રમક અને આલોચક હોય છે. ઇસ્લામના આવ્યા પહેલાં અહીં કટ્ટરતા ઓછી હતી. કોઈ કોઈનાં મંદિર કે મૂર્તિઓ ન તોડતા, શાસ્ત્રાર્થ થતો પણ શાસ્ત્રાર્થ લગભગ ન થતો. તેથી આટલા બધા સંપ્રદાયો ફૂલીફાલી શક્યા હતા.

2. સુધારાવાદી

રૂઢિવાદ હોય ત્યાં સુધારાવાદ અનિવાર્ય થઈ જાય છે. કારણ કે રૂઢિઓ સનાતન હોતી નથી. સમય વીતતાં તે અપ્રસ્તુત થઈ જાય છે અને પછી પ્રજાને ગૂંગળાવવા લાગે છે. ગૂંગળાતી પ્રજા આપોઆપ સુધારો ઝંખે છે. સુધારો એટલે મૂળ માળખાને સાબૂત રાખીને તેના ડાળાં-પાંખડામાં ફેરફાર કરવો તે. મૂળ સહિત ઉચ્છેદ કરી નાખવો તે વિનાશ કહેવાય, અહીં હિન્દુ ધર્મમાં સતત સુધારા થતા રહ્યા. પ્રજા સુધારકોને સ્વીકારે છે. સુધારકોને મારી નથી નાખતી, આ વિશેષતા કહેવાય. હા, વિરોધ કરે ખરી.

3. સમન્વયવાદી

ઘણા સંપ્રદાયો, પંથો, પુરુષો સમન્વયવાદી થયા છે. સમન્વયનો અર્થ થાય છે બધામાંથી સારું-સારું ગ્રહણ કરીને મેળ કરવો—સુમેળ કરવો. “તારું આ ખોટું છે” તેવું કહેવાની જગ્યાએ “તારું આ સાચું છે” તેવું કહેવાથી સુમેળ-સન્મવય થાય. એનો અર્થ એવો નથી કે ખોટાને પણ સાચું કહેવું. ખોટાની ઉપેક્ષા કરવી. કાણા માણસની કાણિયાપણાની ઉપેક્ષા કરવી. તેનાં સારાં અંગો છે તેને મહત્તા આપવી. આ રીતે સમન્વય કરનારા સહિષ્ણુ થતા હોય છે અને આવા સહિષ્ણુ સંતો, ધર્મપુરુષો, સંપ્રદાયો એકતા સાધી શકતા હોય છે. આવી એકતા કરાવનારા ઘણા સંતો ભારતમાં થયા, જેમણે હિન્દુપ્રજાને રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ થતી તથા શિયા-સુન્ની થતી બચાવી લીધી હતી, છે.

આવા મહાન સંતોમાંના એક સંત તે તુલસીદાસજી. તુલસીનો જન્મ ઉત્તરપ્રદેશના બાંદા જિલ્લાના રાજાપુર ગામમાં વિ. સં. 1554, શ્રાવણ શુકલા સપ્તમીના રોજ થયો હતો. કબીરથી લગભગ સો વર્ષ પછી. તેમના પિતાનું નામ આત્મારામ દુબે અને માતાનું નામ હુલસીબાઈ હતું. તે સરયુપારિણ બ્રાહ્મણ હતા. બ્રાહ્મણ દંપતીને લાંબો સમય તરસાવીને તેમનો જન્મ થયો હતો. નિર્ધારિત સમય કરતાં વધુ સમય સુધી ગર્ભમાં રહેવાથી તેમનો શારીરિક આકાર ભયંકર લાગતો હતો તેથી ગ્રામીણ પ્રજા જાતજાતના વહેમો નાખતી હતી. ધાર્મિક માન્યતાઓની સાથે ને સાથે વહેમ માન્યતાઓ પણ અચૂક ચાલતી હોય છે. શ્રદ્ધા કદી પણ એકલી નથી હોતી, થોડાઘણા પ્રમાણમાં અંધશ્રદ્ધા પણ સાથે ચાલતી જ હોય છે. આવું જ પ્રેમનું પણ કહેવાય. પ્રેમ પણ કદી એકલો નથી હોતો. સાથે મોહ અને રાગનું પણ પ્રમાણ ચાલતું જ હોય છે. એટલે શ્રદ્ધા અને પ્રેમને સતત રિફાઈન કરતા રહેવાની પ્રક્રિયા જરૂરી બને છે.

બાળક જન્મતાં રડ્યું નહિ અને એના બત્રીસે દાંતો ઉગેલા હતા. લોકોએ રાક્ષસજન્મ માની લીધો. માતાને આઘાત લાગ્યો અને ઘણા વજનદાર બાળકની પ્રથમ પ્રસૂતિ થવાથી તેને શારીરિક પીડા ઘણી થઈ. તેણે પ્રાણ છોડી દીધા. આજે જે આરોગ્યની સગવડો આપણે ભોગવીએ છીએ તે ત્યારે હતી જ નહિ. હજારો બાળકો અને માતા પ્રસૂતિ વખતે જ મરી જતાં. વસ્તી વધતી જ નહિ. પિતા આત્મારામે જ્યોતિષના વહેમમાં અને પત્નીના ગુજરી જવાની ખાતરી થવાથી કે આ બાળક અનિષ્ટનું મૂળ છે. બાળકનો ત્યાગ કરી દીધો. જેને કામવાળી બાઈએ ઉછેરવા માંડ્યો. વગર કારણે દુઃખ મળે અને વગર કારણે સુખ મળે તેને ભાગ્ય કહેવાય. કેટલાંક બાળકો ભાગ્યશાળી થઈને જન્મતાં હોય છે અને કેટલાંક હતભાગી થઈને જન્મતાં હોય છે. ભાગ્યશાળીને રક્ષણ આપે અને હતભાગીને જીવન આપે તેને ધર્મ કહેવાય. તેજ ન હોય અને હજારો કર્મકાંડભર્યા યજ્ઞો હોય, છપ્પનગજ ધજાવાળાં સુવર્ણકળશવાળાં ભવ્ય મંદિરો હોય તો તેને

સ્મશાનઘાટનાં મડદો સમજવાં.

ઘરની કામવાળી બાઈ મહાન કહેવાય જેણે હતભાગી બાળકને પોતાના અનિષ્ટનો ભય રાખ્યા વિના ઉછેરવા માંડ્યો. ઘણી વાર દાસ-દાસીઓના ત્યાં ધર્મ હોય છે અને શેઠ-શેઠાણીઓના ત્યાં માત્ર આડંબર હોય છે. આડંબર દેખાય છે. દેખાવા માટે જ હોય છે. ધર્મ દેખાતો નથી. આડંબરથી ઢંકાઈ ગયો હોય છે. સુવર્ણપાત્રથી સૂરજ ઢંકાઈ ગયો હોય છે, પાંચ વર્ષ સુધી આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોવા છતાં દાસી બાળકને ઉછેરતી રહી. પણ પછી તે પણ હુલસીની પાછળ ચાલતી થઈ ગઈ. લોકોનો વહેમ વધુ પાક્કો થઈ ગયો. આ અભિશપ્ત બાળક છે. જ્યાં રહેશે ત્યાં સત્યાનાશ કરશે. લોકો તેનાથી દૂર ભાગવા લાગ્યા.

આપણી પાસે ભવ્ય મંદિરો હતાં, ભવ્ય મઠો હતા, ભવ્યાતિભવ્ય આશ્રમો હતા, પણ અનાથઆશ્રમો ન હતા. અનાથઆશ્રમો મિશનરીવાળા લાવ્યા. સત્યને સ્વીકારે તે સુધરે અને જે સુધરે તે જીવે અને મહાન થાય. જે સત્યને સ્વીકારે જ નહિ તે કદી સુધરે નહિ અને જે સુધરે નહિ તેનું પતન થાય, વિનાશ થાય.

બાળક ભરી દુનિયામાં રખડતું થઈ ગયું. કોઈના ઓટલે સૂઈ જાય અને કોઈ દયાળુ બાઈ લૂખાસૂકા ટુકડા આપે તો જમી લે. ગામમાં ઘણાં ઘર સુખી હતાં, પૂર્ણ જાહોજલાલી ભોગવતાં હતાં, પણ બાળક માટે ક્યાંય જગ્યા ન હતી. અરે કેટલાંક તો ઓટલા ઉપરથી પણ ઉઠાડી મૂકે. અક્કરમીની છાયા ન પડી જાય તેવો ભય રાખતાં. બદનામ થવું એ મહાપાપ છે. બાળક બદનામ થઈ ગયું હતું. જન્મતાં જ ખોટી છાપ લઈને જન્મ્યું હતું. જીવનમાં છાપ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. તમારી છાપ કેવી છે? છાયાની માફક તમારી છાપ પાછળ ને પાછળ ફરતી રહે છે.

જે ઉંમરમાં બાળકને લાડ-વ્હાલ-માનની ભૂખ હોય તે ઉંમરમાં તે લોકોના ગોદા ખાતું રહ્યું. ગામનાં બાળકો વારતહેવારે સારાંસારાં કપડાં પહેરીને મિષ્ટાન્ન ઉડાવતાં ત્યારે આ ટગર-ટગર જોઈ રહેતો. જાણે કે ગામમાંથી દયા અને લાગણી જ મરી ગઈ હતી.

એક દિવસ શું થયું કે બાર વર્ષનો બાળક ચાલવા માંડ્યો. ક્યાં જવું, કેવી રીતે જવું તેની કશી જ ખબર નહિ. આ પહેલાં બે મોટાં અભિનિષ્ક્રમણ થયાં હતાં. બુદ્ધ અને મહાવીરે રાજપાટ સહિત પત્ની અને પરિવારનો ત્યાગ કરી દીધો હતો. લોકોએ વાહવાહ કરી હતી અને જબરદસ્ત નોંધ લીધી હતી. પણ એક બાળક પોતાનું ગામ છોડીને પહેરેલે કપડે નીકળી પડે તેની કોઈએ નોંધ નથી લીધી. દુનિયા પ્રચારની છે. સત્ય પણ પ્રચારના પૈડા ઉપર ચાલતું હોય છે. જેને પૈડું મળે તે પ્રસિદ્ધ થાય. ન મળે તો ગુમ થઈ જાય. ગામના લોકોએ નોંધ પણ ન લીધી. નોંધ લાગણીની લેવાતી હોય છે. અહીં તો લાગણી જ ક્યાં હતી? આકાશમાં રોજ કેટલાય તારા ખરી પડતા હોય છે. કોણ નોંધ લે? નોંધ તો તેની લેવાય જે ટકરાઈને હચમચાવી નાખે. જે ગામમાં જીવન જ ન હોય ત્યાં જીવવાનો શો અર્થ છે? કેટલીક વાર કુદરત તમને ધક્કો મારીને ગામ છોડાવે. ભાગ અહીં તારા માટે જીવન નથી. તારું જીવન બીજે છે. તારી રાહ જોઈ રહ્યું છે. ભાગ—કુદરત ધક્કો મારે. હસરત જયપુરીએ ઠીક જ કહ્યું છે:

“અય મેરે દિલ કહીં ઔર ચલ

ગમકી દુનિયાં સે દિલ ભર ગયા.

હું લે અબ કોઈ ઘર નયા.”

વતનત્યાગ અને તે પણ લાચારીમાં, બાર વર્ષના છોકરાને કરવો પડે કેટલી મોટી કરુણા!!

ચાલ-ચાલ કરતાં એક રાત્રે બાળક અયોધ્યા પહોંચ્યો. જે પહેલો આશ્રમ દેખાયો ત્યાં જઈને સાંકળ ખખડાવી, આશરો આપે તેને આશ્રમ કહેવાય. સૂવાની તૈયારી કરતા એક વૃદ્ધ સાધુ નરહર્યાનંદજીએ બારણું ખોલ્યું. આ શું? એક બાળક, ચંદ્રપ્રકાશમાં લલાટ જોયું. સંતને દૈવી દર્શન થયાં. હીરો ઝવેરીના ત્યાં પહોંચી ગયો હતો. નરહર્યાનંદજી બધું સમજી ગયા. તેને છાતી સાથે ચાંપ્યો. પહેલી વાર બાળકને પિતૃવાત્સલ્યનો અનુભવ થયો. ભૂખ્યા બાળકને જે કાંઈ હતું તે જમાડ્યું. ઘસઘસાટ સૂઈ ગયો. તેનું નામ રામબોલા રાખ્યું. રામબોલા અયોધ્યામાં રહ્યો અને ખૂબ ભણ્યો. જોતજોતામાં તે પ્રકાંડ પંડિત થઈ ગયો. ચારે તરફ તેની કીર્તિ ફેલાવા લાગી. સાધુસંસ્થા નિરાધારોના આધાર જેવી છે. જેને કોઈ આધાર ન હોય તેને અહીં આધાર મળી જાય છે. પછી તેનું જે સ્વરૂપ હોય તે વિકસે. સાધુ બનાવાય, સંત ન બનાવાય. સંત તો સ્વયંભૂ હોય. વ્યક્તિ જન્મે ત્યારે જ તેની ક્ષમતા લઈને જન્મતી હોય છે. ક્ષમતા પેદા કરી શકાતી નથી, જે હોય તેનો વિસ્તાર કરી શકાય. રંગોળી પૂરી શકાય. મૂળ રેખાઓ તો જન્મજાત હોય છે. હવે રામબોલા યુવાન થઈ ગયો હતો. તેને વતન જવાની

ઈચ્છા થઈ. વતન એ વતન જ છે. ભલે તેને કાંઈ ન મળ્યું, વતન પાસેથી મેળવવાનું ન હોય આપવાનું હોય. રામબોલા રાજાપુર પહોંચી ગયો. તેના પહેલાં તેની પ્રસિદ્ધિ પહોંચી ગઈ હતી. છાપ બદલાઈ ગઈ હતી. લોકો ઊમટી પડ્યા. જયજયકાર થઈ ગયો. દશા બદલાઈ ગઈ. કદાચ ગ્રહો બદલાઈ ગયા હશે. કોણ રમાડે છે આ રમકડાને. જોતજોતામાં રામબોલાનાં એક ખાનદાન ઘરની કન્યા સાથે લગ્ન થઈ ગયાં. આવે ત્યારે બધું આવે અને જાય ત્યારે બધું જાય. આનું નામ તો ખેલ કહેવાય. પછી તો રામબોલા અને રત્નાવલી પ્રેમમાં તરબોળ થઈ ગયાં. તરબોળ થવાની ચાર જગ્યાઓ છે: જળમાં તરબોળ થઈ જાય, જળકીડાનો આનંદ આવે, શરત એટલી કે તરતાં આવડવું જોઈએ. નહિ તો ડૂબી મરે.

વિદ્યામાં તરબોળ થઈ જવાય, ભણવાની જિજ્ઞાસા હોય અને ગુરુ મળ્યા હોય તો જ્ઞાનનો ભંડાર પ્રાપ્ત થઈ જાય.

વ્યાપાર ધંધામાં તરબોળ થઈ જવાય. ઉપરાઉપરી નફો મળે તો પછી વ્યાપાર-ધંધા સિવાય કશામાં મન ન લાગે. મરે ત્યાં સુધી પૈસો જ ગણ્યા કરે.

અને પ્રેમમાં તરબોળ થઈ જવાય. બધા પ્રેમોમાં પતિ-પત્નીનો પ્રેમ સૌથી વધુ પકડી-જકડી રાખનારો હોય છે. પ્રેમનું પૂરકતત્ત્વ કામ છે. પક્કડ વિનાનો કામ હોય જ નહિ. રામબોલા અને રત્નાવલી એકબીજામાં એવાં પકડાઈ ગયાં કે છૂટાં જ ન પડે. જેના ઘરમાં કોઈ વડીલ ન હોય. પરિવાર ન હોય તેવાં નવ-વર-વધૂને બેઝામ થવાની મોકળાશ મળી જાય. પણ અતિ સર્વત્ર વર્જ્યેત. એક દિવસ એવું બન્યું કે રત્નાવલીને બહુ જ જરૂરી પ્રસંગથી પિયર જવાનું થયું. પતિને પૂછ્યા વિના જ તે પિયર ચાલી ગઈ. અતિશય કામાતુર થઈને પ્રેમ કરનારા પતિનું વ્યક્તિત્વ સમાપ્ત થઈ જતું હોય છે. પત્ની માથા ઉપર ચઢી જતી હોય છે. માથા ઉપર ચઢેલી મનમાન્યું કરે. આજ્ઞાનું પાલન ન કરે. પણ પછી ઊતરે પણ નહિ. ઉતારી શકાય પણ નહિ. આવો પતિ પતિ મટીને દાસ થઈ જતો હોય છે.

પત્નીના પિયર જવાના સમાચાર જાણીને પતિ ધૂંઆપૂંઆં થઈ ગયો. જેમતેમ કરીને સાંજ પડી, પણ રાત ન જાય. પડખાં ફેરવ્યા કરે. પ્રેમનો તિરસ્કાર અજંપા વિનાનો ન હોય. અજંપો જ અશાંતિ પેદા કરે. આને પ્રેમપીડા, વિરહપીડા, કામપીડા કહેવાય. સૌથી મોટું સાહસ વ્યક્તિ આ ક્ષેત્રમાં કરતી હોય છે. ન કરવાનું ગમે તે કરવા તૈયાર થઈ જાય. કોઈ પ્રબળ ખેંચાણથી ખેંચે છે. ખેંચાયા વિના રહેવાતું નથી. માણસ લાચાર થઈ જાય. બુદ્ધિ કામ ન કરે. બુદ્ધિ રહે તો કામ કરે ને?

રામબોલો ઊભો થઈ ગયો. પથારી છોડી દીધી અને પોતાના સાસરાની વાટ પકડી. આ રહ્યું... સામે દેખાય છે. ધસમસ-ધસમસ કરતો રામબોલો પહોંચી ગયો. સાસરાના મકાન આગળ. ખડકી બંધ—મકાન બંધ હતું. ઉનાળાના દિવસો હતા. બધું ઘર આંગણામાં સૂતું હતું. રામબોલો વરંડી કૂદીને અંદર પડ્યો. રત્નાવલીનો ખાટલો શોધી કાઢ્યો. હાશ! આ જ મારી રત્નાવલી. હાથ ફેરવીને જગાડી. રત્નાવલી તો દિફ્ફૂ રહી ગઈ. વ્યક્તિની સાથે ને સાથે તેનું કેરિયર ચાલતું હોય છે. કેરિયર જ જીવન હોય છે. જો કેરિયરને આંચ આવે તો વ્યક્તિ બહુ દુઃખી થાય. વિચલિત થઈ જાય. કેરિયરને સમાપ્ત કરી દેનારું તત્ત્વ કુકર્મો છે. કુકર્મોમાં સૌથી વધુ કેરિયરને હાનિ પહોંચાડનારું તત્ત્વ કામાચાર છે. ભારતમાં ધર્મમાન્ય, લોકમાન્ય વ્યક્તિઓનો કામાચાર પણ જો મર્યાદા બહારનો હોય તો તેથી તેના કેરિયરને હાનિ પહોંચે છે. તેમાં પણ જો ધર્મબાહ્ય-લોકબાહ્ય કામાચાર હોય તો-તો પછી કહેવું જ શું?

રત્નાવલી અને તુલસીદાસ પતિ-પત્ની હતાં, પણ જે રીતે તેઓ રાત્રે મળ્યાં તે મર્યાદા બહારનું હતું. તેમાં પણ પોતાના પિતાના ત્યાં પોતાનો પતિ વરંડો કૂદીને ચોરની માફક આવે અને મળે તે તો રત્નાવલી માટે અસહ્ય વાત હતી. સ્વાભાવિક જ છે કે તે છંછેડાઈ ગઈ. તેને ભય છે કે હમણાં કોઈ જાગી જશે તો? હું કેવી લાગીશ? માણસની પ્રતિષ્ઠા બધી જગ્યાએ સરખી નથી હોતી. એક જગ્યાએ તે કરોડનો હોય તો બીજી જગ્યાએ કોડીનો પણ હોય. તેમાં પણ મર્યાદાભર્યું જીવન જીવનારી સંન્નારીને પોતાના ઘરમાં જ છાકટાપણું જરાય સહન થાય નહિ.

છંછેડાયેલી અને ક્રુદ્ધ થઈ ગયેલી રત્નાવલીએ તુલસીદાસને સખત કડવાં વચનો કહ્યાં, માન-મોભો મૂકી દેનારો વ્હાલો પતિ પણ માનગૌરવવાળી પત્ની આગળ માનભંગ થઈ શકે છે. સ્વજનનું માનભંગ હાડોહાડ લાગી આવે. કહેતાં કહેતાં રત્નાવલીએ કહી દીધું:

હાડમાંસ કો દેહમય તાપર જિતની પ્રીતા

તિસુ આધો જો રામ પ્રતિ અવસિ મેટિહિ ભવભીતિ॥

અર્થાત્ મારા આ હાડ-માંસ, મળ-મૂત્ર અને ચામડાવાળા આ શરીર ઉપર જેટલો પ્રેમ છે તેનાથી અડધો પ્રેમ પણ જો રામ પ્રત્યે હોત તો

જીવનનું કલ્યાણ થઈ જાત. મારું શરીર ચૂંથવાથી કશું મળવાનું નથી. રામના ચરણ સેવો તો ભવસંસારનો ભય મટી જાય વગેરે. સંસારમાં લાત ખાવી બહુ દુઃખદાયી હોય છે. ઘોડાની લાત ગધેડાની લાતની લાત તો સૌ જાણે છે પણ સૌથી ભયંકર લાત પ્રિય સ્ત્રીની હોય છે. સ્ત્રી કૂર હોય છે, જ્યારે પોતાના ઉપર આવી પડે તો પ્રિયમાં પ્રિય વ્યક્તિને પણ લાત મારી દેતાં વાર નથી કરતી. તુલસીદાસને પોતાની પ્રિય પત્નીની જ લાત વાગી હતી. કામાતુરાવસ્થાનો નશો તરત જ ઊતરી ગયો. નશો ઊતરતાં તેમને પણ ભાન થયું કે પોતે મહાઅનર્થ કરી બેઠા છે. તે વાંકા વળ્યા અને રત્નાવલીને પગે લાગ્યા. કહ્યું, “તેં મને ભાન કરાવ્યું. હું ભાન ભૂલ્યો હતો. તારો આભાર. અલવિદા, હવે ફરી મોઢું નહિ બતાવું.”

તુલસીદાસ સડસડાટ વિદાય થઈ ગયા.

“હાશ આબરૂ બચી ગઈ.” રત્નાવલી મનોમન બોલી અને જાણે કશું જ ન થયું હોય તેમ ફરીથી સૂઈ ગઈ. અંધારી રાતમાં કેટકેટલા ખેલ રચાતા હોય છે! સારું છે કે લોકો જાગતા નથી હોતા. નહિ તો જોઈજોઈને ગાંડા થઈ જાય. રત્નાવલીને ખબર ન હતી કે એક અણછાજતી ઘટનાએ તેણે આજે પોતાના પતિને ખોઈ દીધો હતો. હવે છતાં પતિએ તેણે વિધવા જીવન જીવવું પડશે.

“ક્યાં જવું? હવે ઘરે તો નથી જવું.” બસ, એક જન્મ પૂરો થઈ ગયો. હવે નવો જન્મ થઈ રહ્યો છે. માણસે આપત્તિકાળમાં માથું ઢંકાય તેવી એક જગ્યા જરૂર રાખવી જોઈએ. સ્ત્રીઓ માટે તેવી જગ્યા પિયર હોય છે. અને પુરુષો માટે કોઈ આશ્રમ હોય છે. આશ્રમ તો પુરુષોનું પિયર કહેવાય. ફરી પાછા તુલસીદાસજી સ્વામી નરહર્યાનંદજીના આશ્રમે પહોંચી ગયા. અહીં મને જીવન મળ્યું હતું. હવે બીજું જીવન પણ અહીં જ મળશે. ગુરુએ ફરીથી તુલસીદાસજીને છાતીએ ચાંપ્યો. “મને ખબર હતી કે એક દિવસ તું પાછો આવીશ.” નવું જીવન શરૂ થયું.

હવે રામબોલા તુલસીદાસજી થઈ ગયા હતા. સામાન્ય માણસનું જીવાની પ્રાપ્ત થતાં જ મન સ્ત્રીમાં અને સ્ત્રી હોય તો પુરુષમાં ભટકવા લાગે છે. આ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. તેને કોઈ રોકી ન શકે. પણ જો મન ઉપર સ્ત્રીની પ્રચંડ લાત વાગી હોય તો તે જ મન સ્ત્રીથી આપોઆપ નફરત કરતું થઈ જાય. જેને વૈરાગ્ય કહેવાય છે. રાગનું કેન્દ્ર વીત થઈ જવાથી હવે મન આપોઆપ પરમાત્મા તરફ વળી જતું હોય છે તેને પ્રયત્નો કરવા નથી પડતા. લાત જ સૌથી મોટો પ્રયત્ન છે. કદાચ આ ઈશ્વરકૃપાની લાત હોય.

તુલસીદાસજી પ્રભુમય થઈ ગયા. ભૂતકાળમાં મહર્ષિ વાલ્મીકિ આવી રીતે રામમય થઈ ગયા હતા. સતત નામસ્મરણ કરતા રહેવાથી વ્યક્તિની અંદરની ક્ષમતાઓ જાગવા માંડે છે. તુલસીદાસજીની અંદર સૌથી મોટી ક્ષમતા કવિત્વની હતી. તે જાગી ઊઠી. તે કાવ્યો રચવા લાગ્યા. માત્ર ને માત્ર પ્રભુકીર્તનનાં. એવું કહેવાય છે કે તેમણે સોળ ગ્રંથોની રચના કરી હતી. તુલસીદાસજી ફરતાફરતા કાશીમાં આવ્યા. ત્યારે તેમની ઉંમર 77 વર્ષની થઈ ચૂકી હતી. વૃદ્ધાવસ્થા પકવતાની નિશાની કહેવાય છે. પણ સાથેસાથે જીર્ણતાની પણ નિશાની કહેવાય છે. સંવત 1631ના ચૈત્ર સુદ-નવમીના રોજ તુલસીદાસજીએ ‘રામચરિતમાનસ’ ગ્રંથને પદ્યમાં લખવાની શરૂઆત કરી. તે સમયે ભારત ઉપર મુસ્લિમોનું શાસન ચાલતું હતું. દેશ, ધર્મ, જાતિ અને ભાષાની પૂર્ણ અધોગતિ થઈ ચૂકી હતી. પ્રજા ગુલામ થઈ ચૂકી હતી. તેની અસ્મિતા મરી ચૂકી હતી. મંદિરો, મૂર્તિઓ, બ્રાહ્મણો ઉપર ભયંકર હથોડાના પ્રહાર થઈ રહ્યા હતા. ચારે તરફ ગાઢ અંધકાર હતો. તેવામાં કાશીના અસિઘાટ ઉપર બેસીને તુલસીદાસજીએ ‘માનસ’ની રચના શરૂ કરી. શું લખવું? કવિને—લેખકને મસાલો જોઈએ. તેમાં પણ જો સળગતા પ્રશ્નો હાથમાં આવે તો કવિ ખીલી ઊઠે. સળગતા પ્રશ્નોની ઉપેક્ષા વીતરાગ કરે. ભક્ત ન કરે. રાષ્ટ્રના, ધર્મના, લોકોના સળગતા પ્રશ્નોથી ભાગે અને ભગાડે તેને વૈરાગ્ય ન કહેવાય. તે પલાયનવાદ કહેવાય. સળગતા પ્રશ્નોને ઓલવવા ભરપૂર પ્રયત્નો કરે તેને વૈરાગ્ય કહેવાય. તે કર્મઠતા કહેવાય. ત્યારે હિન્દુ પ્રજાની સામે ત્રણ પ્રશ્નો હતા: 1. ઘોર નિરાશા અને હતાશામાં આશાનો સંચાર કરવો, 2. પરસ્પરમાં લડી મરતા સંપ્રદાયોમાં એકતા કરવી—સમન્વય કરવો. અને 3. બધા પ્રશ્નોના સચોટ ઉત્તર આપે તેવા એક ચરિત્રનાયકને લોકો આગળ પ્રસ્તુત કરવો.

વ્યક્તિને અને પ્રજાને મહારોગો કરતાં પણ હતાશા-નિરાશાનો રોગ વધુ ભૂંડી રીતે મારી નાખતો હોય છે. નિરાશા જીવનમાં બે રીતે આવતી હોય છે: એક તો સ્વભાવગત નિરાશા. કેટલાક લોકો સ્વભાવથી જ નિરાશાવાદી હોય છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે તે નિરાશાનું જ ચિંતન કરતા રહે છે. આવા માણસો લાંબા ગાળે ડિપ્રેશનના શિકાર થઈ જતા હોય છે. બીજી નિરાશા વાસ્તવિક હોય છે. એક પછી એક વારંવાર પતનના સમાચાર જાણીને અને ભવિષ્યમાં ઉત્થાનની કોઈ આશા ન દેખાવાથી નિરાશા આવતી હોય છે. આ વાસ્તવિક હોય છે.

સ્વભાવગત નથી હોતી. ત્યારે હિન્દુપ્રજા, વાસ્તવિક નિરાશાનો શિકાર બની હતી. રાજકીય ક્ષેત્રે રાજાઓ હારતા હતા. રાજપૂતો કેશરિયાં કરીને અને રાજપૂતાણીઓ જોહર કરીને પોતાની મેળે જ પોતાની સમાપ્તિ કરી રહ્યાં હતાં. બીજો ઉપાય જ દેખાતો નહોતો. રાજકીય પતન બધાં પતનોનું મૂળ થઈ જતું હોય છે. રજવાડાં પરસ્પરમાં નાનીનાની બાબતોમાં લડી મરતાં હતાં. ક્યાંય સંપ ન હતો. બીજી તરફ ધર્મનું ક્ષેત્ર વધુ ને વધુ સંકુચિત બની ગયું હતું. શૂદ્રો અને અંત્યજોની વધુ ભયંકર દુર્દશા થઈ રહી હતી. તેઓ ભારે અસંતુષ્ટ હતા અને નવા ધર્મ તરફ વળી રહ્યા હતા. સ્ત્રીઓ સુરક્ષિત ન હતી. મંદિરો ધ્વસ્ત થતાં હતાં અને મૂર્તિઓનું ઘોર અપમાન થતું હતું. અત્યાચારોથી બચવા લોકો ભાગંભાગ કરી રહ્યા હતા. ચારે તરફ ઘોર નિરાશા હતી. આવા સમયે તુલસીદાસજીએ લોકોને આશાવાદ આપ્યો. પૂરી પ્રજા નિરાશામાં ડૂબી હતી. શિખર ઉપરનું ચિંતન પ્રજામાં જોમ જુસ્સો પૂરો પાડતું ન હતું. અધ્યાત્મ નિષ્ક્રિય થઈ ગયું હતું. તે વ્યક્તિકેન્દ્રિત બન્યું હતું. હું ભલો ને મારો આત્મા ભલો. સંસાર તો કૂતરાની પૂંછડી છે. તેને કદી સીધી કરી શકાતી નથી. તેથી સામૂહિક સાધનાની જગ્યાએ વૈયક્તિક સાધના તરફ લોકોને વાળવામાં આવી રહ્યા હતા. સામૂહિક ભવિષ્યનો વિચાર જ ન હતો. હું ને મારો મોક્ષ. આવું અધ્યાત્મ હતું. મોટામોટા ધર્મગુરુઓનું જાણે કે અસ્તિત્વ જ ન હતું. હું મારો મઠ અને મારું સિંહાસન મારી પધરામણિ, મારી આવક, મારી જાહોજલાલી અને મારું ટોળું. આ હતું મોટા ધર્મગુરુઓનું સ્વરૂપ. ખરેખર તો જેવા ધર્મગુરુઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ પાસે (પોપ) છે. જેવા ધર્મગુરુઓ મુસ્લિમો પાસે (ખલીફા) છે. તેવા હિન્દુ પ્રજા પાસે હતા જ નહિ અને આજે પણ નથી. પોપ-ખલીફા અને ઇમામો પૂરી પ્રજાના ધાર્મિક-રાજકીય જીવન ઉપર સક્રિય દષ્ટિ રાખે છે. આપણી પાસે એવા કોઈ ગુરુ નથી, તેથી કશું નિયંત્રણ નથી. તેથી કશી વ્યવસ્થા જ નથી. અહીં જે શ્રમણકાળથી અધ્યાત્મ વિકસ્યું તે અર્થ અને કામનું વિરોધી વિકસ્યું. તેથી રાજસત્તાનો વિરોધ કરનારું અથવા ઉપેક્ષા કરનારું વિકસ્યું. રાજા-મહારાજાઓ, સેનાપતિઓ અને યોદ્ધાઓ પણ જવાબદારીઓ છોડીને ત્યાગની દીક્ષા લઈ લેતા. તેને જીવનની સર્વોચ્ચ ધન્યતા ગણવા લાગ્યા હતા. આ પોતાના જ પગ ઉપર કુહાડો મારવાની સીધી વાત હતી. ક્યાંય ઝઝૂમવાની વાત જ ન હતી. ધર્મ જોમ-જુસ્સો ખોઈ બેઠો હતો. લડાઈ થતી પણ અંદરોઅંદર—ચકલાં-લડાઈ. આવી ઘોર નિરાશાજનક પરિસ્થિતિમાં તુલસીદાસજીએ પ્રજાને આશાવાદી બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમણે ‘રામચરિતમાનસ’માં શ્રીરામને મહાપાત્ર બનાવ્યું. અને અનેક વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ ડગ્યા વિના વિજયો મેળવતું કર્યું. શ્રીરામ તે સમયની લંકા જેવી મહાસત્તા સાથે બાથ ભીડે છે. પોતાની પાસે કશું જ નથી. ધન નથી, જન નથી, શસ્ત્ર નથી, કશું જ નથી તોપણ વાનરોનો સાથ લઈને સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધીને છેક લંકા સુધી વિશાળ વાનરસેના ખડકી દીધી, આ ઓછું આયોજન ન કહેવાય. શૂન્યમાંથી સર્જન કર્યું. પ્રજાના છેક છેલ્લા સમૂહમાંથી સેના બનાવી અને લંકાને આગ લગાડી દીધી. રાવણને રોળી નાખ્યો. મહાવિજય મેળવ્યો. આ નાનીસૂની પ્રેરણા ન કહેવાય. વળી પાછું પૂરા આદર્શ સાથે જીવન જીવવાની પ્રેરણા એટલે શ્રીરામ. આ મહાકાવ્ય શાસ્ત્ર બની ગયું. પ્રજા શાસ્ત્ર વિનાની હતી, કારણ કે પંડિતોએ શાસ્ત્રને પોતાની જ અનામત માનીને પ્રજા સુધી પહોંચવા દીધું ન હતું. પ્રજા શાસ્ત્ર વિનાની હતી. તુલસીદાસજીએ જીવનશાસ્ત્ર આપ્યું. ઘરેઘરમાં માનસની ચોપાઈઓ ગવાવા લાગી, આજે પણ ગવાય છે.

પ્રજાનો મહારોગ પરસ્પરમાં એકતાનો અભાવ હતો. લોકો ધર્મ, કુળ, જાતિ, વર્ણના નામે લડી મરતા હતા. સૌ કોઈ પોતે ઊંચા અને બીજા નીચા છે તેવું બતાવવા મથી રહ્યા હતા, તેમાંથી વિદ્વેષ ફેલાતો. જેનો લાભ આકાન્તાઓ મેળવતા હતા. તુલસીદાસજીએ પ્રજામાં એકતા કરવા સમન્વયનો માર્ગ અપનાવ્યો. પૂરું માનસ સમન્વયથી ભર્યું પડ્યું છે. ડગલે ને પગલે ધાર્મિક સમન્વય, ઇષ્ટદેવોનો સમન્વય, વર્ણ અને જાતિનો સમન્વય. આમ જ્યાં-જ્યાંથી વિભાજન થતું હતું તે બધાનો સમન્વય કરીને એકતા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ત્યારે હિન્દુ પ્રજામાં મુખ્ય બે ધર્મો હતા: શૈવ અને વૈષ્ણવ. બંને એકબીજા પ્રત્યે ભારે ઘૃણા ધરાવતા હતા. તુલસીદાસજીએ માનસની રચનાના પ્રારંભમાં જે મંગલાચરણ કર્યું તે પૂરેપૂરું સમન્વયભર્યું કર્યું છે. પોતે રામાનંદી વૈષ્ણવ સાધુ હોવા છતાં અને શ્રીરામ પોતાના સર્વોચ્ચ ઇષ્ટદેવ હોવા છતાં તેમણે શ્રીરામને વંદન કરતાં પહેલાં શિવ-પાર્વતીને વંદન કર્યાં છે. જરા શબ્દો જુઓ.

ભવાની શંકરૌ વંદે શ્રદ્ધાવિશ્વાસ રુપિણૌ

યા ભ્યાં વિના ન પશ્યન્તિ સિધ્ધાઃ સ્વાનીરવિમીશ્વરમ્

હું માતા ભવાની અને શંકરને વંદન કરું છું, જે શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ સ્વરૂપ છે. જો તેમની કૃપા ન હોય તો સિદ્ધ પુરુષો પણ પોતાના અંદરના પરમેશ્વરને જોઈ શકતા નથી. તેથી પહેલાં શિવપાર્વતીની ભક્તિ કરવી.

શિવદ્રોહી મમ દાસ કહાવા સો નર સપનેહી મોહિ ના ભાવા

જે શિવજીનો દ્રોહ કરીને મારો દાસ થવા માગે છે તેવો નર મને સ્વપ્નમાં પણ ભાવતો નથી.

શંકરવિમુખ ભગતીચહ મોરીઓ નારકી મંદમતિ થોરી

જે શિવથી વિમુખ થઈને મારી (રામની) ભક્તિ ઇચ્છે છે તે નારકી જીવ છે. તેની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થયેલી છે. આ રીતે રામચરિતમાનસમાં શિવજી અને રામજી વચ્ચે ખૂબ સારી રીતે સમન્વય કરાયો છે. સ્વયં રામના મુખથી ગોસ્વામીજી બોલાવે છે.

જ પહું જાહિ શંકર શતનામા હૃદય હોં હિતુરન્ત વિશ્રામા

જાવ જઈને ભગવાન શંકરનું નામ જપો જેથી હૃદયમાં તરત જ વિશ્રામ થશે.

યાદ રહે આ સમયમાં કેટલાક વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો ‘શિવ’ બોલવાને પણ પાપ સમજતા હતા, આટલી બધી સાંપ્રદાયિક કટ્ટરતા ફેલાવતા હતા ત્યારે તુલસીદાસજી વૈષ્ણવ હોવા છતાં પણ શિવજીને સૌથી આગળ રાખતા હતા.

માનસની કથાના ત્રણ વક્તા અને ત્રણ શ્રોતાઓ છે. તેમાં સૌથી પ્રથમ વક્તા ભગવાન શિવ છે અને શ્રોતા સતી છે. બીજા વક્તા યાજ્ઞવલ્ક્ય અને શ્રોતા ભરદ્વાજ છે. ત્રીજા વક્તા ગરુડ અને શ્રોતા કાકભુશુંડીજી છે.

આ રીતે પૂરી રામાયણ શ્રીરામની સાથે શિવકથા પણ બની જાય છે.

પ્રત્યેક કાંડના મંગલાચરણમાં શિવસ્તુતિ તો હોય જ. પૂરો ગ્રંથ શૈવ-વૈષ્ણવોના સમન્વયનો ગ્રંથ કહી શકાય. આના કારણે રામાનંદી વૈષ્ણવો કદી શિવવિરોધી નથી હોતા.

આવી જ રીતે બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રમાં પણ તેમણે સમન્વય કરાવ્યો છે. ત્યારે 400-500 વર્ષ ઉપર જ્યારે કટ્ટર વર્ણવાદ પ્રચલિત હતો અને શૂદ્રો હડધૂત થતા હતા ત્યારે તેમણે કેવટ(ખારવા)ની કથાથી રામ-કેવટનો સુમેળ કરાવ્યો હતો. શ્રીરામની પાસે ગંગા પાર કરાવવાની ઉત્તરાઈ ન લેનાર કેવટ મહાન છે. તેણે માત્ર એટલું જ કહ્યું કે આપણે બંને ધંધાભાઈ છીએ. મારી નદીના કિનારે તમે આવ્યા તો મેં તમને પાર કરાવી દીધા, હવે હું જ્યારે તમારી નદી (વૈતરણી)ના કિનારે આવું તો તમે મને પાર ઉતારી દેજો. વાળંદ, વાળંદ પાસેથી હજામતના પૈસા ન લે. આપણે ધંધાભાઈ છીએ.

તુલસીદાસજીએ ભીલનારી શબરીને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપ્યું છે. શ્રીરામ સામેથી ચાલીને શબરીની ઝૂંપડીએ ગયા અને ભાવવિભોર થયેલી શબરીનાં એઠાં બોર ખાધાં. જે જ્ઞાન કોઈને આપ્યું ન હતું તે નવધાભક્તિનું જ્ઞાન શ્રીરામે શબરીને આપ્યું. નારી અને તેમાં પણ પાછી ભીલ જાતિને અમાપ આત્મીયતા આપી. આ સમન્વય કહેવાય. રામ વટલાતા નથી.

ગીધરાજ જટાયુ પક્ષીઓમાં પણ અધમ ગણાય છે. શ્રીરામે પોતાના ખોળામાં બેસાડીને સાંત્વના આપી અને પિતા દશરથની માફક તેનો અંતિમ સંસ્કાર કર્યો. રામ અભડાતા નથી.

ઇન્દ્રના ષડ્યંત્રથી પતિત થઈ ગયેલી ઋષિપત્ની અહલ્યાનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. પતિ સાથે મેળ કરાવ્યો અને મહાન સતીઓમાં સર્વપ્રથમ તેને સ્થાન આપ્યું. શ્રીરામનું પતિતપાવન સ્વરૂપ બતાવાયું.

લંકાવિજય માટે શ્રીરામે વાનરસેના બનાવી. જો વાનરસેના બનાવીને લંકાવિજય થઈ શકતો હોય તો માત્ર ક્ષત્રિયો જ યુદ્ધ કરી શકે તેવી માન્યતા ક્યાં રહી? સમર્થ સ્વામી રામદાસે શિવાજી પાસે માવળાજાતિની સેના બનાવડાવી જેમાં એકથી એક ચઢે તેવા સેનાપતિઓ થયા. આ સેનાએ અનેક કિલ્લાઓ જીતી લીધા. મૂળ પ્રેરકબળ રામદાસ અને તુલસીદાસજી કહી શકાય. પૂરી રામાયણ સમન્વયથી ભરપૂર જણાશે.

આવી જ રીતે દાર્શનિક મતભેદો ત્યારે પ્રબળ હતા. અદ્વૈત અને દ્વૈત વચ્ચે ભારે ખેંચતાણ ચાલતી હતી. તુલસીદાસજી સ્વયં વિશિષ્ટાદ્વૈતી ભક્તિમાર્ગી છે તોપણ જગ્યા-જગ્યાએ તેમણે અદ્વૈતનું પણ સમર્થન કર્યું છે. આ તેમની વિશિષ્ટ સમન્વયતા કહી શકાય.

મૂળમાં રામાયણ ભક્તિનો ગ્રંથ છે. તોપણ તેમાં જ્ઞાનનો પૂરેપૂરો આદર કરવામાં આવ્યો છે.

ભક્તિ હીં જ્ઞાન હીં નહિ કહુ ભેદા

ઉભય હર હીં ભવ સંભવ ખેદા

અર્થાત્ ભક્તિ અને જ્ઞાનમાં કોઈ ભેદ નથી. બંને સંસારના ખેદને દૂર કરે છે. એકતા કરે છે.

આવા પ્રત્યેક ક્ષેત્રના સમન્વયના કારણે ‘શ્રીરામચરિતમાનસ’ ભાષાગ્રંથોમાં સર્વોચ્ચ શાસ્ત્રગ્રંથ થઈ ગયો છે. આજે જેટલાં પારાયણ અને રામકથાઓ માનસની થાય છે તેટલી બીજા કોઈ ભાષાગ્રંથની નહિ થતી હોય.

આવા મહાન ગ્રંથના મહાન રચનારા સંતને વૃદ્ધાવસ્થામાં ભારે સહન કરવું પડ્યું હતું. કાશીના અસીઘાટ ઉપર રહીને તેમણે માનસની રચના કરી પણ કાશીના પંડિતો વીર્ય્યા. જલદ વિરોધ થયો. પ્રત્યેક ધર્મમાં રૂઢિવાદીઓ હોય જ છે. તે પ્રગતિને સહન કરી શકતા નથી. તુલસીદાસજીની હત્યા અને ગ્રંથને બાળી નાખવા સુધી વાત પહોંચી. તુલસીદાસજીએ ચૂપચાપ ગ્રંથને ટોડરમલ પાસે મોકલી દીધો. “તમે રક્ષા કરજો. આ નાદાન પંડિતો સમજતા નથી. ભવિષ્યમાં આ ગ્રંથ દ્વારા હિન્દુ ધર્મની રક્ષા થશે. પણ અત્યારે આ લોકો મને અને ગ્રંથને ધર્મનાશક માનીને ઝનૂની બન્યા છે. સમય વીત્યા પછી તેમને ભાન આવશે. તમે મહાગ્રંથની રક્ષા કરજો. મારી રક્ષા રામ કરશે.”

સમય વીત્યા પછી પંડિતોને ભાન થયું. બધા નમી પડ્યા. અગ્નિકાળ પૂરો થયો. પણ એક બીજો અગ્નિકાળ ચાલુ થયો. ભરયુવાવસ્થામાં તુલસીદાસજીએ પત્ની રત્નાવલીનાં કટુ વાક્યોથી ઉદ્વેગ પામીને ગૃહત્યાગ અને પત્નીનો ત્યાગ કર્યો હતો. પાછા જ્ઞાનસાધનામાં લાગી ગયા હતા. તેમની સાધના ફળી પણ ખરી. એક પછી એક એમ તેમણે સોળ ગ્રંથ રચ્યા જેમાં ‘રામચરિતમાનસ’ તેમનો કાળજયી મહાન ગ્રંથ બન્યો. પણ હવે વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થઈ ચૂકી હતી. વાસનાનું પ્રાબલ્ય વધી ગયું. વાસના યુવાવસ્થાથી જ શરૂ થઈ જતી હોય છે. પણ તેની પ્રબળતા વૃદ્ધાવસ્થામાં વધી જતી હોય છે. જે લોકોએ યુવાવસ્થામાં ભરપૂર ભોગો ભોગવ્યા હોય છે. તેમની વાસના વૃદ્ધાવસ્થામાં ઠંડી પડવા લાગે છે. પણ જેમણે યુવાવસ્થા ભોગત્યાગમાં જમાવી હોય છે. તેમની વાસના ઢળતી ઉંમરે પ્રચંડ થવા લાગે છે. એટલે એક માન્યતા એવી પણ છે કે સાધુજીવન ટૂંકું સારું. 30-40ની આસપાસ દેહ છૂટી જાય તો બાંધી મૂઠી લાખની રહી જાય. પણ જે લોકો લાંબું જીવન જીવે છે તેમને પાછલા જીવનમાં વાસના બહુ સતાવે છે. અહીંથી સાધુઓના બે ભાગ પડે છે: 1. અંદર યુદ્ધ અને ઉપર બુદ્ધ થઈને લોકો આગળ પરમ બ્રહ્મચારી. આજીવન બ્રહ્મચારી, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી જેવાં લેબલ લગાવીને પૂજાતા રહે છે. 2. બીજો કમ બહુ થોડા લોકોનો હોય છે. તે એકરાર કરે છે. વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરે છે અને પોકાર પાડીને વ્યથા વ્યક્ત કરે છે. પણ તે પોતાની વ્યક્તિગત દુર્બળતાનું પરિણામ સમજે છે. તેમનામાં એક પ્રકારનો અપરાધભાવ રહે છે. આ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. કુદરત વિરોધી જીવન જીવવાનું આ પરિણામ છે. તેવું સમજતા નથી. પરિણામે અપરાધભાવથી સતત પોતાની જાતને કોસ્યા કરે છે. જોકે તેના કારણે વધુ ને વધુ ઈશ્વરપરાયણ બને છે. તુલસીદાસજી, સુરદાસજી, કબીર વગેરે સાચા સંતોએ પોતાની માનસિક દશા ઉપર પડદો નાખ્યા વિના જેવું હતું તેવું નિખાલસતાથી અભિવ્યક્ત કર્યું છે. એવું કહેવાય છે કે તુલસીદાસજીને પાછલી જિંદગીમાં વાસના બહુ જ સતાવવા લાગી હતી ત્યારે તેમણે ‘વિનયપત્રિકા’ નામનું પુસ્તક લખ્યું. આ પુસ્તકમાં તેમણે રોજ એક પત્ર અત્યંત આર્તભાવથી ઇષ્ટદેવ શ્રી રામજીને લખ્યો છે. ખરેખર આ પુસ્તક ભોજપુરી ભાષામાં લખાયું હોવાથી આપણા માટે કઠિન થઈ જાય તેવું છે. પણ જો અર્થ અને વિવેચન સાથે એક-એક પત્ર વાંચવામાં આવે તો સાચા સંતનાં દર્શન થાય. અહીં થોડાક જ નમૂનો આપવાની ઇચ્છા છે.

ઐસી મૂઢતા યા મનકી,

પરિહરી રામ ભગતી સૂરસરિતા આસ કરત ઓસ કણકી.

હે પ્રભુ, મારા મનની આવી મૂઢતા છે.

તે રામભક્તિરૂપી ગંગાજીનો ત્યાગ કરીને વિષયસુખ રૂપી ઝાકળ બિંદુની આશા કરે છે.

અધ્યાત્મ માર્ગમાં વિષયવાસનાના સુખને ઝાકળબિંદુ જેવું, તૃષ્ણાતૃપ્ત ન થાય તેવું માન્યું છે. તેથી ગોસ્વામીજી કહે છે કે મારું મન રાતદિવસ વિષયવાસનાની ઇચ્છા—આશા કર્યા કરે છે.

ઉદાહરણ આપે છે.

ધૂમ સમૂહ નિરખી ચાતક જ્યોં તૃપિત જાનિ યતિ ધનકી

નહિ તહાં સીતલનાનક વાહિપનિ હાનિ હોત લોચનકી॥

ધુમાડાના ગોટેગોટા જોઈને ચાતકપક્ષી સમજી બેઠું કે આ તો ઘનઘોર વાદળાં છે, હવે મારી તૃપ્તિ થશે. હમણાં તૃપ્તિ થશે અને હું જળપાન કરીશ પણ ખરેખર તો આ વાદળાં છે જ નહિ. આ તો ધુમાડો છે. વિષયરૂપી વાદળામાં નથી તો શીતળતા કે નથી છાંટો પાણી, ચાતક ટગર ટગર જોયા કરે છે તેથી તેના લોચનની જ હાનિ થવાની છે.

વિષયસુખને ધુમાડાનાં વાદળાં સાથે સરખાવ્યું છે.

હવે બીજું ઉદાહરણ આપે છે.

જ્યાં ગચકાંચ બિલોકી સેન જડ છાંહ આપને તનકી,

ટૂટત અતિ આતુર આહાર બસ, છતિ બિસારિ આનનકી॥

જેમ શકરો બાજ પક્ષી ઉપર આકાશમાં ઊડી રહ્યો છે અને નીચે પડેલા દર્પણમાં તેણે પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું. તે સમજ્યો કે નીચે કોઈ મારો શિકાર પક્ષી છે. તેથી તીવ્ર ગતિથી તેના ઉપર તૂટી પડ્યો. પણ તેનું મોઢું ટકરાવાથી ભાંગી ગયું. બિચારાને આહાર તો ન મળ્યો. ઉપરથી મોઢું ભાંગી ગયું.

આવી જ રીતે મારું વિષયીમન સ્ત્રીરૂપી દર્પણ જોઈને વાસનાતૃપ્ત થશે તેવી આશાથી ભોગો ભોગવવા તેના ઉપર તૂટી પડે છે. પણ કદી તૃપ્તિ થતી નથી. ઊલટાનું પોતે વધુ વિકૃત થઈ જાય છે. આવું મારું મન મૂઢ છે.

ફરી આર્ત નિવેદન કરે છે:

કહું લો કહોં કુચાલ કૃપાનિધિ, જાનત હો ગતિ જનકી,

તુલસીદાસ પ્રભુ હરહું વિષમ પીડ, કરહું લાજ નિજ પનકી.

ઐસી મૂઢતા યા મનકી

હે પ્રભુ, હું મારી દશાની વાત ક્યાં સુધી કહું? હું તો મહા કુચાલ છું, તમે મારી બધી ગતિ જાણો છો. તમારાથી કશું છાનું નથી, હે પ્રભો, હવે તો મારી આ દુસહ દશાને તમે જ દૂર કરો. મને વાસનામુક્ત કરો. અને તમારા ભક્તિરક્ષક હોવાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરો.

આવાં દૈન્ય ભાવથી લખાયેલાં પદો હૃદયને હચમચાવી મૂકે તેવાં છે. સંત જ આવું નિવેદન કરી શકે. ખરેખર તો આવી દશા થવાનું મૂળ કારણ કુદરતવિરોધી જીવન છે. જો કુદરતને મિત્ર બનાવવામાં આવે અને ઋષિમાર્ગની માફક છેક સુધી પત્નીને સાથે રાખવામાં આવે તો આવી દશા ન થાય. ઋષિમાર્ગમાં પત્ની ઈશ્વરસાધનામાં બાધક નથી, સાધક છે. સહયોગી છે. જો તે ઋષિપત્ની હોય તો.

એક બીજો નમૂનો લઈએ.

હરિજી મેરો મન હઠ ન તજે.

જદપિ નાથ દેહું શિખ બહુ વિધિ કરત સ્વભાવ નિજે.

હે પ્રભુ મારું મન હઠ છોડતું નથી અર્થાત્ વિષયચિંતન છોડતું નથી.

હે નાથ જો કે હું તેને અનેક પ્રકારથી શિખામણ આપું છું. તે તેના સ્વભાવ પ્રમાણે રાતદિવસ વિષયચિંતન કર્યા જ કરે છે.

જ્યોં જુવતી અનુભવતી પ્રસવ અતિ દારુણ દુઃખ ઉપજૌ

હવે અનુકૂલ બિસારી શૂલ શઠ પુનિખલ પતિ હિંભજૌ

જેવી રીતે કોઈ યુવતીને પ્રસૂતિ થવાની હોય ત્યારે દારુણ વેદના થાય. તે ચીસાચીસ કરી મૂકે અને મનમાં ને મનમાં નક્કી કરે કે હવે ફરીથી આવું નહિ કરું. પણ પ્રસૂતિ થઈ ગયા પછી બધી પીડા ભૂલીને પતિને અનુકૂળ થઈને ફરી-ફરીને તે જ કામ કરવા પ્રેરણા આપે અને ફરી-ફરીને ગર્ભવતી થાય આવું મારું મન પણ કેટલી વાર ખત્તા ખાવા છતાં ફરી-ફરીને એના એ જ વિષયની લાલસા ધરાવે છે.

એક બીજો નમૂનો લઈએ.

માધવ મો સમાન જગ માંહી

સબબિધિ હીન મલીન દીન અતિ લીન વિષય કોઉ નાંહી.

હે માધવ મારા જેવું આખા જગતમાં કોઈ અધમ પ્રાણી તમને જોવા નહિ મળે. હું બધા પ્રકારે હીન, મલિન, અત્યંત દીન અને વિષયોમાં લીન રહેનારો છું.

મેં હરિ પતિત-પાવન સુને

મેં પતિત તુમ પતિત પાવન દોઉ બાનક બનૌ

મેં સાંભળ્યું છે કે હરિ પતિતપાવન છે. હું પતિત છું અને તમે પતિતપાવન છો. આપણી બંનેની જોડી બરાબર બની છે. હવે તમે મને

પાવન કરો.

આ આત્મગ્લાનિનું મૂળ વિષયવાસનાનું ચિંતન છે. સાધુમાર્ગમાં આવા ચિંતનને મહાપાપ અને વ્યક્તિની અતિ નીચ કક્ષા માની છે. પણ આવું ચિંતન પીછો છોડતું નથી. તેમાંથી આવી આત્મગ્લાનિ પેદા થાય છે. વાસ્તવિકતા એ છે કે જે ભૂખ્યો હોય છે તેને ભોજનનું ચિંતન થવાનું જ. માથાં કૂટવાથી આવું ચિંતન બંધ ન થાય, જે સમયસર ભોજન કરે તેને આવું ચિંતન ન થાય. ઘસઘસાટ ઊંઘ આવે. લગભગ બધા જ સાચાબોલા સંતોની આવી દશા થઈ છે, થતી હોય છે. મૂળમાંથી જ કાંઈક ગેરસમજ થઈ છે. ઋષિમાર્ગમાં છેક સુધી પત્ની સાથે હોય તો આવું ચિંતન બહુ પજવે નહિ.

સુરદાસજીએ તો હદ કરી નાખી છે.

મો સમ કોન કુટિલ ખલ કામી

ભરી ભરી ઉદરી વિષયકો ધાર્યા, શૂકર-કૂકર ગામી

હે પ્રભુ, મારા જેવો કોણ કુટિલ ખલ કામી હશે? હું તો પેટ ભરી-ભરીને જ્યારે જુઓ ત્યારે વિષયભોગ તરફ દોડતો રહ્યો છું. કશું ના મળે તો શૂકર અને કુકર તરફ પણ દોડું છું. આવો ખલ કામી છું.

આવું બધું લખવાના કારણે આ સંતોનું મહત્ત્વ જરાય ઓછું થતું નથી. ઊલટાનું વધી જાય છે. સત્ય બોલે તે જ સંત કહેવાય. જે લોકોએ પોતાને અખંડ બ્રહ્મચારી, કે યોગીરાજ ગણાવ્યા છે તે સાચા નથી, દંભી કે પાખંડી છે. જે દિવસે પ્રજા આવો સાચો ભેદ કરી શકશે તે દિવસે ધર્મ કલ્યાણકારી થશે. તુલસી મહાન છે. તેમની વાણીમાં ડગલે ને પગલે સત્ય પ્રગટાવવાના કારણે તે સાચા સંત છે. એવું કહેવાય છે કે તેમણે 126 વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય ભોગવીને સંવત 1680માં દેહ છોડ્યાનું મનાય છે.

*

૩. નરસિંહ મહેતા

પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ અને મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ અને બ્રાહ્મણોમાં નાગર બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ એવું મનાયું છે. આનાથી ઊલટું પણ કહી શકાય. પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય અધમ, કોઈ પ્રાણીએ લાખ્ખોની હત્યા કરી જાણી નથી. માણસે કરી છે. મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણો અધમ, કોઈ પ્રાણીએ આભડછેટ પાળી નથી. આપણે આભડછેટ પાળનારને વધુ ઊંચા માનીએ છીએ. બંને તરફ માપી શકાય. બંને માપ સાવ ખોટાં પણ ન કહેવાય.

ઊંચાઈ, મૂલ્યો વિનાની નથી હોતી. મૂલ્યો તે જ કહેવાય જે ગૌરવ અપાવે. ગૌરવ એટલે અસ્મિતા. અસ્મિતાથી જીવનની ખુમારી આવે. ખુમારી વિનાનું જીવન મડદાલ જીવન કહેવાય. પણ ઊંચાઈ અભિમાન પણ આપે. અભિમાન અન્યની હીનતા વિનાનું ન હોય. હીનતાથી ધિક્કાર પેદા થાય. ઘૃણાભાવ જન્મે. અસ્મિતા સ્વ-આધારિત હોય. હીનતા પર-આધારિત હોય. અભિમાન પોતાની ચારે તરફ હીનતાના આધારે અટ્ટહાસ્ય કરતું રહે. જો ચારે તરફ હીનતા જ ન હોય તો અભિમાનનો આધાર જ ન રહે. “અમે સૌથી ઊંચા” એવા શબ્દનો બીજો અર્થ થાય “અમારાથી બધા નીચા” આ બીજું વાક્ય આપોઆપ ઘૃણા પેદા કરાવે.

તે સમયે જૂનાગઢ નાગરોનું નગર. દશ હજાર ઘરો નાગરોનાં જૂનાગઢમાં વસે. ઘણાં નગરો અને ગામો જ્ઞાતિની પ્રચુરતાથી તેમનાં ગણાતાં. ભરવાડોનો નેસ, ઠાકોરોનો મેવાસ, પટેલોનું ગામ, દરબારોનું ગામ. આમ જે-તે ગામમાં જે-જે જ્ઞાતિની વસ્તીનું પ્રમાણ વધારે હોય તે ગામ તેના નામે બોલાવાતું. પૂરા ગામનું વ્યક્તિત્વ પણ તે જ્ઞાતિ જેવું જ હોય.

જૂનાગઢ નાગરોનું. અને નાગરોની રહેણીકરણી ઊંચી ગણાતી. તેમનાં નામો, તેમની ભાષા, તેમનો પહેરવેશ, તેમનો આહાર બધું જ ઊંચું. ઊંચાઈ સાચવવી પડતી હોય છે. ડગલે ને પગલે આ ન થાય, આવું ન કરાય. એવા અનેક પ્રતિબંધો વિનાની ઊંચાઈ ન હોય. નીચાઈને નિયમો નથી હોતા. કશું સાચવવાનું પણ નથી હોતું. બધું થાય, બધું કરાય. હવે ક્યાં પડવાનું હતું? છેક નીચા તો છીએ. હવે કેટલા નીચા થશું?

આવા નાગરોના જૂનાગઢમાં (કોઈના મતે તળાજા) એક પ્રતિષ્ઠિત નાગરને ત્યાં વારાફરતી બે બાળક જન્મ્યાં. મોટાનું નામ બંસીધર અને નાનાનું નામ નરસિંહ, અટક મહેતા. બંને બાળકોને નાનાં મૂકીને જ માતા-પિતા અવસાન પામ્યાં. અનાથ—નિરાધાર બાળકોને દાદીમા જયકુંવરબા ઉછેરવા માંડ્યાં. મોટો તો ઠીક પણ નાનો નરસિંહ સાત-આઠ વરસનો થયો તોપણ બોલતાં ન આવડે. બધાં તેને બોબડો-બોબડો કહીને ખીજવે. અપંગો, વિકલાંગો, કુરૂપોને ચીઢવવામાં લોકોને આનંદ આવતો હોય છે. તેમને ખબર નથી હોતી કે તેમનો આનંદ સામેના માણસની પીડામાંથી જન્મતો હોય છે. પીડા આપીને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી એ કસાઈવેડા જ કહેવાય. પેલા પ્રત્યક્ષ કસાઈ કરતાં આ કસાઈઓ બહુ ભૂંડા. પેલા તો એક જ ઝટકે પીડામુક્ત કરી દે. પણ આ કસાઈઓ તો જીવનભર રિબાવ્યા જ કરે.

વિકલાંગ બાળક માતા-પિતા માટે ત્રાસરૂપ બની જાય. જો ભગવાને મોહ ન મૂક્યો હોત તો માતા-પિતા પોતે જ તેને મારી નાખત. પણ ભગવાન સૌને જિવાડવા માગે છે તેથી તો તેણે મોહ મૂક્યો છે. વીતરાગને મોહ ન હોય. તેથી તેને મમત્વ પણ ન હોય, મમત્વ વિના સંસાર ન હોય તેથી જવાબદારી પણ ન હોય. બેજવાબદાર જીવન જીવવા કરતાં જવાબદારીભર્યું જીવન ઘણું મહાન કહેવાય. જયકુંવરને પૌત્રની જવાબદારી છે તેથી તે બોલતો થાય તે માટે થાય તેટલા બધા સાચા-ખોટા ઉપાયો કરતી રહે છે. જ્યારે પાડોશનાં છોકરાથી પીડાયેલો નરસિંહ રોતોકકળતો દાદીમા પાસે આવે છે ત્યારે જયકુંવરનું કાળજું કપાઈ જાય છે. જયકુંવર તેને છાતી સાથે ચાંપે છે. માથે હાથ ફેરવે છે. આશ્વાસન આપે છે. મનોમન બબડે છે. ક્યાં પાપ કર્યા હશે તે બાપડાની જીભ છૂટતી નથી! આપણે બધા અનર્થોનો ભાર પૂર્વનાં કર્મો ઉપર ઢોળી દઈએ છીએ. તેથી પુરુષાર્થ નથી થતા.

એક દિવસ એવું બન્યું કે ગામમાં એક સંત આવ્યા. મહાતેજસ્વી. લોકો દર્શને ઊમટ્યા. જે સમાજમાં આટલા બધા ઠગ, ધુતારા, પાખંડી બાવાઓ રહેતા હોય, છતાં જે સમાજ સદીઓથી લોકોની શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર બની રહ્યો હોય તેમાં કાંઈક તો સત્ હોવું જ જોઈએ. એકલું પિત્તળ ગમે તેટલું ચમકતું હોય તોપણ લાંબો દિવસ ચાલે નહિ. તેમાં થોડુંક તો સોનું હોવું જ જોઈએ.

વૈદ્ય, જ્યોતિષી અને સંતોની પાસે મોટા ભાગે દુઃખિયારાં વધુ જાય. સુખિયાં માણસોની ભીડ ખાણીપીણીની જગ્યાએ હોય. સૌને કાંઈ ને

કાંઈ દુઃખ હોય. લૌકિક ઉપાયો કરીકરીને થાક્યા પછી ચમત્કારિક ઉપાયો તરફ લોકો વળતાં હોય છે. અને ઘણાંને ફાયદો પણ થતો હોય છે તે જાહેરખબરનું કામ કરે. જોતજોતામાં લોકજુવાળ ઊમટી પડે.

જે નિઃસ્વાર્થી હોય અને ઘણું ભજન-તપ કર્યું હોય તેનામાં વચનસિદ્ધિ પણ આવતી હોય છે. તપ નક્કામું ન જાય. જયકુંવરબા, નરસિંહને લઈને સંત પાસે પહોંચી ગયાં. કરગરી પડ્યાં, ચોધાર આંસુએ રડતાં-રડતાં કહ્યું “મહારાજ! કશું નથી જોઈતું. મારા આ દીકરાને બોલતો કરો બસ. તમે જે કહેશો તે કરીશ” મહારાજે નરસિંહ ઉપર હાથ ફેરવ્યો. “બેટા રાધેકૃષ્ણ બોલ રાધેકૃષ્ણ બોલ” નરસિંહે તરત જ રાધેકૃષ્ણનું ઉચ્ચારણ કર્યું. જયકુંવરબા ગાંડાં-ગાંડાં થઈ ગયાં. મહારાજને પગે લાગીને નરસિંહને લઈને પાછાં ઘરે આવ્યાં. હાશ, શાંતિ થઈ. પ્રશ્નો ઉકેલવાથી શાંતિ થતી હોય છે. સળગતા પ્રશ્નો ઉપર બેસીને ધ્યાન ધરવાથી શાંતિ ન થાય.

મોટો ભાઈ બંસીધર સારું ભણ્યો હતો. તેથી તેને સરકારમાં સારી નોકરી મળી ગઈ હતી. તેની પત્ની મહા કર્કશા હતી. તે નરસિંહ પ્રત્યે ઘોર નફરત કરતી રહેતી. નરસિંહ એક તો બોબડો હતો. હવે બોલતો થયો. પણ ભણવાનું નામ નહિ. શાળામાં કશું શીખે જ નહિ. તેથી બંસીધરે તેને ઢોરાં ચરાવવાના કામમાં રોકી દીધો. ગાયો-ભેંસો, ઘોડાં વગેરે ઢોરાં આખો દિવસ ચરાવે. ભાભી લુખ્ખું-સુક્કું છણકા કરતી તિરસ્કારભર્યું જેવુંતેવું ખવડાવે. ભાઈ કશું ધ્યાન ન આપે. નરસિંહ બધું સહન કરે. માત્ર નવ જ વર્ષની વયે નરસિંહનાં લગ્ન મજેવડી ગામના રઘુનાથરાયની પુત્રી માણેકગૌરી સાથે થઈ ગયાં. હવે નરસિંહ અને માણેક બંસીધર ભેગાં રહેવા લાગ્યાં. સંયુક્ત પરિવારમાં એક ભાઈ કમાતો હોય અને બીજો બેકાર હોય તો સ્ત્રીઓમાં અસહિષ્ણુતા આવી જાય. ભાભીથી આ બંને બિનકમાઉ માણસો જરાય સહન ન થાય તેથી તેમની પાસે વધુમાં વધુ કામ કરાવે અને ખાવાપીવાનું તોછડાઈથી જેવુંતેવું આપે. નરસિંહને ઢોરાં ચારવાના કામે લગાડ્યો અને માણેકને છાણવાસીદું કરવાનું, દળણાં દળવાનાં, ઘરનું બધું પાણી ભરવાનું કામ સોંપ્યું. બંનેને ઘડીયે નવરાં ન બેસવા દે. કામ કામ ને કામ કરાવે. અને મહેણાં મારે તે જુદાં. જો સુમેળ હોય તો જ સંયુક્ત પરિવાર સારો નહિ તો ઘાસની ઝૂંપડી સારી. ભાભીને સંતાન નહિ અને માણેકને જોતજોતામાં શામળ અને કુંવરબાઈ એમ બે બાળકો થયાં. ઈર્ષ્યા થવાનું બીજું કારણ મળી ગયું. પુત્રવતી નારીને વંધ્યા આનંદથી જોઈ શકતી નથી. તેમાં પણ નજીકની હોય તો-તો આવી જ બને. આજની દૃષ્ટિએ માણેક અને નરસિંહની પરણવાની પણ ઉંમર નહોતી થઈ ત્યાં સુધીમાં તે બે બાળકનાં માતા-પિતા થઈ ગયાં હતાં. કાચી ઉંમરની વાત ત્યારે ન હતી. ભાભીનો કકળાટ વધી ગયો. જયકુંવરબા દેવ થઈ ચૂક્યાં હતાં. દુઃખનો પાર ન હતો. બધાં દુઃખોમાં સૌથી વધુ મોટું દુઃખ સ્વજનોના અપમાન સાથે તેમનું ઓશિયાળું જીવન જીવવું તે છે.

કેટલાક લોકો ધન કમાવા માટે જન્મ્યા હોય છે. કેટલાક વિદ્યા કમાવા માટે જન્મ્યા હોય છે, કેટલાક લોકો ખટપટો કરવા માટે જન્મ્યા હોય છે. બહુ થોડાક હજારોમાં એકાદ ભક્તિ કરવા માટે જન્મ્યા હોય છે. જે જન્મજાત ભક્ત હોય છે. તે નથી તો ધન કમાઈ શકતા, નથી વિદ્યા કમાઈ શકતા. દુનિયાના ગજથી માપો તો તે વ્યર્થજીવી હોય છે. પણ આવા જ લોકો અમર થઈ જતા હોય છે. કારણ કે તે ભક્તિ કરવા જન્મ્યા હોય છે. નરસિંહનું આવું જ હતું. તેને નિશાળે બેસાડ્યો, પણ ભણી ન શક્યો. કોણ જાણતું હતું કે આ અભણનાં જ લખેલાં કાવ્યો ઉપર ભવિષ્યમાં લોકો પીએચ.ડી. કરશે? મહાપુરુષોને વર્તમાનમાં લોકો ઓળખી શકતા નથી. તેથી નરસિંહને હડધૂત—તિરસ્કૃત થઈને લૂખોસૂકો અને તે પણ વાસી રોટલો ખાવો પડતો હતો. માણેકનો જીવ બળી જાય પણ તે શું કરે? માથાભારે ભાભી આગળ કોઈનુંયે ન ચાલે. માણેક આખો દિવસ મહેણાં-ટોણાં ખાતી-ખાતી કચરો-વાસીદું અને પંદર બેડાં પાણી ભરે. સ્ત્રી, પતિના જોરે જીવતી હોય છે. પતિમાં જોર જ ન હોય તો સ્ત્રી શું કરે? નરસિંહ ઢોરાં ચારે, ઘાસ લાવે. મહેણાં-ટોણાંનો વરસાદ તો વરસતો જ હોય. અગાઉ કહ્યું તેમ ત્યારે બાળલગ્નો થતાં. નરસિંહ નવ વર્ષે પરણ્યો હતો અને 16મા વર્ષે બાપ બન્યો હતો, પ્રથમ સંતાન શામળ અને બીજું સંતાન કુંવરબાઈ, ભાભીને સંતાન નહિ, વંધ્યા હોવાથી તે વધુ આક્રમક અને ઈર્ષ્યાળુ બની ગઈ હતી. કુંવરબાઈનું માગું લઈને કોઈ આવે તો ભાભી વચ્ચેથી જ આડીઅવળી વાતો કરીને માગું પાછું વાળી દે. દુર્જનતા અને સજ્જનતા બંને ચતુરમુખી હોય છે. છેવટે હારીથાકીને એક બ્રાહ્મણને મુરતિયો જોવા મોકલ્યો. ત્યારે ગોરબાપા આ કામ કરી આપતા. વર કે કન્યાને ન મા-બાપ જુએ, ન વરકન્યા જુએ. ગોરબાપા જ્યાં નક્કી કરી આવે તેમાં મીનમેખ થાય નહિ. ગોર બાપાએ તળાજાના શ્રીરંગ ઓઝાના પુત્ર વછરાજને પસંદ કર્યો. કુંવરબાઈનાં લગ્ન લેવાયાં બરાબર એ જ સમયે વંથળી ગામે સાધુસંતોનો મેળાવડો થયો હતો. નરસિંહ પહોંચી ગયા મેળાવડામાં અને કરતાલની રમઝટમાં ભાન ભૂલી ગયા. ભજનમાં ભાન ભૂલવું એ સમાધિ છે. ભક્તિમાર્ગમાં નાક પકડીને સમાધિ લગાવવાની પદ્ધતિ નથી.

ભકિત કરતાં-કરતાં પ્રભુમય તન્મય થઈ જવાય, ભાન ભૂલી જવાય તે જ સમાધિ છે.

ઘરે તો જાનૈયા આવી પહોંચ્યા છે પણ નરસિંહ ક્યાં? ચારે તરફ ખોળાખોળ થઈ પણ અંતે નરસિંહ આવી ગયો. તેણે રંગેચંગે કુંવરબાઈને પરણાવી, વિદાય કરી. ચારે તરફ જયજયકાર થઈ ગયો. ફરી નરસિંહ ક્યાંક ગાયબ થઈ ગયો. થોડી વાર પછી વંથળીના સંતમેળાવડામાં કરતાલ વગાડી વગાડીને નાયતાકૂદતા નરસિંહને યાદ આવ્યું. અરે! આજ તો મારે ત્યાં જાન આવવાની છે. તે તો ભાગ્યો. ઘરે આવીને જુએ છે તો પ્રસંગ પતી ગયેલો અને સૌ આનંદમંગળ કરી રહ્યાં હતાં. નરસિંહ આશ્ચર્યચકિત થઈને સૌને જોતો જ રહી ગયો. નક્કી મારા વહાલાએ મારી ખોટ પૂરીને મારું કામ પતાવ્યું હશે. જીવનમાં ઈશ્વર ત્રણ રીતે આવે: 1. પરંપરાના સંસ્કારથી, 2. બુદ્ધિથી અને 3. અનુભવથી. અનુભવ એટલે કૃપા-અનુભવ. ત્રીજી રીતે આવેલો ઈશ્વર એટલો દઢ હોય છે કે, તર્ક-કુતર્ક તેની આગળ કાચા તાંતણાની માફક તૂટી જતા હોય છે. ઈશ્વરનિષ્ઠા, કૃપાનુભવથી દઢ થતી હોય છે. દલીલોથી નહિ.

ચાલો એક ચિંતા તો પૂરી થઈ ગઈ. દીકરી એટલે જ ચિંતા. જેને ભગવાન ઘણી ચિંતા આપવા માગે તેને ઘણી દીકરીઓ આપતો હશે. જ્યારે જુઓ ત્યારે ચિંતા જ ચિંતા. માત્ર પરણાવવાની જ ચિંતા નહિ, પરણાવ્યા પછીની પણ ચિંતા. હા, આ ભારતીય સંસ્કૃતિનો એક ભાગ છે. દીકરીનો બાપ નિશ્ચિંત ન હોય. દીકરી સુપાત્ર હોય તોય ચિંતા અને કુપાત્ર હોય તોય ચિંતા. સુપાત્રને સાસરિયાં વધુ સતાવે. તે બિચારી ગરીબડી હોય, અને કુપાત્ર નામ બોળે. બંને તરફ ચિંતા જ ચિંતા.

હવે શામળનો વારો આવ્યો. સંસાર એટલે પ્રશ્નોનો મધપૂડો, એક પ્રશ્ન ઉકેલાય ત્યાં બીજા બે ઊભા થાય. પ્રશ્નો કદી ખૂટે જ નહિ અને ઉકેલાયા વિનાના પ્રશ્નો કદી શાંતિથી જીવવા ન દે. બધા પ્રશ્નોનું મૂળ આર્થિક પ્રશ્નો હોય છે. જેની આર્થિક સ્થિતિ સધર નથી હોતી, તેના બધા પ્રશ્નો વિકટ બનીને બિવડાવતા રહે છે. આર્થિક સ્થિતિ સારી હોય તોપણ બીજા સાંસારિક પ્રશ્નો તો ચિંતા કરાવતા જ રહે છે. સંસારી નિશ્ચિંત જ હોય. નરસિંહની આર્થિક સ્થિતિ સારી હતી જ નહિ. અને સામાજિક-સાંસારિક સ્થિતિની તો વાત જ શી કરવી. પરાધીન જીવન હતું. રોટલા કરતાં મહેણાં વધારે ખાવાં પડે. એવામાં ગામમાં એક ગોરમહારાજ આવ્યા. તે વડનગરના ગર્ભશ્રીમંત નાગર મદન મહેતાના પ્રતિનિધિ હતા. મદન મહેતાને એક દીકરી. નામ મીઠીબાઈ. તેના માટે મુરતિયો જોવા માટે દીક્ષિત ગોર નીકળ્યા હતા. જૂનાગઢના નાગરોને કૌતુક સૂઝ્યું. આગેવાન સારંગધર મહેતાએ કહ્યું કે “અત્યારે જૂનાગઢમાં સારામાં સારું ઘર પેલા નરસિંહનું છે. અને તેનો છોકરો શામળ સારામાં સારો ગુણવાન રૂપવાન વર થવાને લાયક છે.” દીક્ષિત નરસિંહના ઘર તરફ વળી ગયા. ન્યાતના આગેવાન જ સારો અભિપ્રાય આપે પછી પૂછવાનું શું હોય? ગામના કેટલાક લોકો લાકડેમાંકડું વળગાડવાનું તથા સારો સંબંધ થતો હોય કે જામ્યો હોય તો તેને તોડવાનું જ કામ કરતા હોય છે. તેમનો આ ધંધો જ થઈ પડ્યો હોય છે. દીક્ષિત નરસિંહના ત્યાં ગયા, તેમને ફૂટડો શામળશા ગમી ગયો અને રૂપિયો આપી સગાઈ પાકી કરીને પાછા વડનગર આવ્યા. મદન મહેતા રાજી થયા, પણ થોડા જ દિવસોમાં નરસિંહની ખરી વાત પેલા ન્યાતીલા ખટપટિયાઓએ પહોંચાડી દીધી. મદન મહેતાના દુઃખનો પાર ન રહ્યો. તે સગપણ ફોક કરવા તૈયાર થયા. પણ ગોર દીક્ષિતે કહ્યું કે તો-તો મારે ઝેર જ પીવું પડે. મારું વચન જાય. એ વચનનો જમાનો હતો. જે પલટીબાજો હોય તેના ઇતિહાસ ન હોય. દીક્ષિતની ટેક ખાતર મદન મહેતાએ સગપણ માન્ય રાખ્યું.

મીઠીબાઈનાં લગ્ન લીધાં અને નરસિંહ મહેતા જાન લઈને વડનગર પહોંચ્યા. જાનૈયાઓમાં સાધુ-બાવાઓ. બધાંની પાસે તુંબડાં અને કરતાલો, જાનને જોઈને નાગરો તાળીઓ પાડે. ખરી મજા આવશે. લોકોનો પ્રસંગ બગડતો જોવાનો પણ અમુક લોકોને આનંદ આવતો હોય છે. મદન મહેતાએ અનિચ્છાએ, ગોરના વચન ખાતર સગાઈ ચાલુ રાખી હતી પણ આંતરિક રીતે તે આ સગપણને વેવાઈ કજોડું માનતા હતા. માત્ર વર-કન્યાનું જ કજોડું નથી હોતું. બે વેવાઈઓનું પણ કજોડું હોય છે. ક્યાં ગર્ભશ્રીમંત મદન મહેતા અને ક્યાં રાંક નરસિંહ! પણ હવે વચન ખાતર પ્રસંગ કરવો પડશે. વચન પાળે તે અભિજાત કહેવાય. તેને જ ખાનદાન કહેવાય. વચનો તોડ-તોડ કરે તે શ્રીમંત હોય તોપણ બકાલાં કહેવાય. બકાલાંનો કોઈ ઇતિહાસ ન હોય. મદને વિચાર કર્યો કે જાનૈયાઓને એવો ઉતારો આપું કે બધા ઊભી પૂંછડીએ ભાગી જાય. કોઈ જૂના ખંડેર જીર્ણ ઘરમાં ઉતારો આપ્યો. કશી જ સગવડ નહિ. મચ્છર અને જૂઓનો પાર નહિ. ઊંઘવું કેવી રીતે! નરસિંહે વેવાઈનો આભાર માન્યો કે ચાલો આખી રાત ભજન થશે. જે સીધો અર્થ કરે તેને સંત કહેવાય. જે સીધાને પણ વાંકો કરે તેને કુટિલ-ખલ કહેવાય. નરસિંહ અને સાધુ-સંતો આખી રાત જાગ્યા અને ભજનની સમઝટ વગાડી પણ માણેકને ચિંતામાં ઊંઘ ન આવી. સવારે શું થશે? પાસે તો દોકડો પણ નથી. શ્રીમંત વેવાઈ આગળ અમે કેવા દેખાઈશું? ચતુરને ચિંતા હોય જ. ચિંતા કાં તો

જ્ઞાનીને ન હોય કાં પછી મૂરખને ન હોય. નરસિંહ તો જ્ઞાની ભક્ત હતા તેથી નિશ્ચિંત હતા. તેમણે ભજન લલકાર્યું:

‘હરિને ભજતાં હજી કોઈની લાજ જતાં નથી જાણી રે,

જેની સૂરતા શામળિયાની સાથ વઢે વેદ વાણી રે.’

સવાર થયું અને એક શેઠ-શેઠાણી આવી પહોંચ્યાં. માણેક આગળ સામગ્રીનો ઢગલો કરી દીધો. માણેક તો ફાટી આંખે જોતી જ રહી ગઈ. તે પતિવ્રતા નારી હતી. તેને પોતાના પતિની ભક્તિ ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો. તેથી જરાય કચવાટ વિના તે પૂર્ણ સમર્પિત જીવન જીવતી હતી. પ્રસંગ ધૂમધામથી સારી રીતે પાર પડ્યો. લોકો નથી જાણતા હોતા જ્ઞાન-વૈરાગ્ય અને ભક્તિમાં પણ ઐશ્વર્ય હોય છે. જો તે સાચું હોય તો ન ધારેલું થઈ જાય. ભગવાને ગીતામાં વચન આપ્યું છે.

“યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્”

નરસિંહને અને ભાભીને જરાય ન બને. જ્યારે જુઓ ત્યારે ભાભી વાઘણની માફક ઘુરક્રિયાં કર્યા કરે. મોટો ભાઈ થોડો વહુઘેલો. કશું બોલી ન શકે. એક દિવસ કાળી મજૂરી કરીને સાંજે નરસિંહ આવ્યો તો ભાભીએ વાસી ભાત ખાવા આપ્યો. બધી એલજીઓમાં સૌથી પ્રબળ એલજી વ્યક્તિએલજી છે. માણસને માણસ પ્રત્યે એલજી થઈ જાય તો તે ઘોર નફરત પેદા કરે છે. નફરત તિરસ્કાર વિનાની હોય નહિ, તે તિરસ્કાર કરવાનું નિમિત્ત શોધ્યા કરે છે. કોઈ નિમિત્ત ન મળે તો વગર નિમિત્તે પણ ઘૃણા બતાવે જ. ભાભી રોજ નરસિંહને ટાકું ખાવાનું આપીને અડધો ભૂખે મારતી. તેમ કરવાથી તેને સંતોષ થતો. એક વાર પીરસીને ફરી પીરસવા જ ન આવે. નરસિંહ રાહ જોતો બેસી રહે, પછી હાથ ધોઈ નાખે. આજે નરસિંહથી બોલાઈ ગયું. “ભાભી, કાંઈ તાજી રસોઈ નથી કરી શું?” ભાભીનો પિત્તો ગયો. “તાજી રસોઈ ખાવી હોય તો કાંઈ કમાતા થાવ. પાંચશેર ખાવ છો તોય હોજરું ભરાતું નથી.” છણકો કરીને ભાભી ઓરડામાં ચાલી ગઈ. નરસિંહે હાથ ધોઈ નાખ્યા. તે ભલે ભગત હતો, પણ સ્વમાની પણ હતો. સ્વમાન વિનાનો ભગત હોય તો ભગતડું થઈ જાય. ઘરની બહાર ઓટલા ઉપર જઈને બેઠો. તેને આશા હતી કે હમણાં ભાઈ-ભાભીમાંથી કોઈ મનાવવા આવશે. પણ કોઈ ન આવ્યું. માણેક આવી પણ તે લાચાર પતિની લાચાર પત્ની હતી. બિચારીથી જોયું જતું ન હતું પણ શું કરે? કુલીન હતી, કુલીન સ્ત્રીનું મોઢું હંમેશાં બંધ જ રહે. નરસિંહે રોતી-કકળતી પત્નીને સમજાવીને પાછી ઘરમાં મોકલી.

તમે રિસાવ અને પછી કોઈ મનાવનારું જ ન હોય તો શું કરવું? જેને એકથી એક મનાવનારાં હોય છે તે ભાગ્યશાળી કહેવાય. બાપડા નરસિંહને કોણ મનાવે? બાપડાપણું, લાચારી અને સામર્થ્યહીનતામાંથી પેદા થતું હોય છે.

રાતના બાર વાગ્યા સુધી નરસિંહ ઓટલે ભૂખ્યો ને ભૂખ્યો બેસી રહ્યો. પછી શું સૂઝયું કે ઊઠીને ચાલવા લાગ્યો. ચાલ્યો ચાલ્યો તે દૂર ઘોર જંગલમાં ગોપીનાથ મહાદેવના અપૂજ જીર્ણ મંદિરમાં પહોંચી ગયો. ભાભીનાં મેણાં અને તિરસ્કારથી આઘાત પામેલો નરસિંહ મહાદેવ આગળ એક પગે ઊભો થઈને ‘ઓમ નમઃ શિવાય’નો મહામંત્ર જપવા લાગ્યો. સંસારનો તિરસ્કાર જીવાત્માને પરમેશ્વર તરફ ધકેલે છે. મહાદેવ પ્રસન્ન થયા, પ્રગટ થયા અને વર માગવાનું કહ્યું. મહાદેવ આશુતોષ છે. તરત જ પ્રસન્ન થઈ જાય અને જે આપવાનું હોય તે તરત જ આપી દે. નરસિંહને વરદાન માગવા કહ્યું. જીવાત્માને વરદાન માગતાં આવડે ત્યારે તે ખરો ભક્ત થયો કહેવાય. વાણિયો ધન માગે, ક્ષત્રિય રાજ્ય માગે, ભક્ત શું માગે? નરસિંહે કહ્યું, “હે પ્રભો! તમને જે સૌથી વધુ વહાલું હોય તે મને આપો” ભક્તિમાર્ગમાં ભક્ત શું માગે છે તેના આધારે તેની કક્ષા નક્કી થાય. જ્યાં સુધી ઐહિક વસ્તુઓની યાચનાવૃત્તિ હોય ત્યાં સુધી તે પરમ ભક્ત થયો ન કહેવાય. જ્યારે તેની ઐહિક અપેક્ષાઓ સમાપ્ત થઈ જાય ત્યારે જ પરમતત્ત્વનો અધિકારી થઈ શકે. નરસિંહની કોઈ ઐહિક અપેક્ષા રહી ન હતી. જોકે તેની પાસે લૌકિક પદાર્થો કાંઈ જ ન હતા, એટલે સુધી કે તેનું પેટ પણ ખાલી હતું, તોપણ તેણે ધન-દૌલત કશું ન માગ્યું. બસ એટલું જ માગ્યું કે “જે તમને વધુ વહાલું હોય તે મને આપો” કહેવાય છે કે ગોપનાથ મહાદેવ નરસિંહને ગોલોકમાં લઈ ગયા. અને ત્યાં ‘રાસલીલા’નાં દર્શન કરાવ્યાં. રાસનો અર્થ રસનો ખજાનો કહેવાય. હરિરસનો મહાપુંજ જ્યાં હેલીએ ચઢ્યો હોય તેને રાસ કહેવાય. નરસિંહ મશાલ લઈને અજવાળું કરવા ઊભો હતો તે મશાલ બળતી બળતી તેના હાથ સુધી પહોંચી, તેનો હાથ બળવા લાગ્યો પણ નરસિંહને ભાન ન રહ્યું. રાસલીલા જોઈને નરસિંહ તૃપ્ત થયો. સાધનાની પણ તૃપ્તિ હોય છે. તૃપ્તિના ઓડકાર આવતાં જ સાધના સિદ્ધિમાં પરિણત થઈ જતી હોય છે. રાસ જોઈને નરસિંહ પાછો ઘેર આવ્યો. તેને ભાભીને વંદન કરવાનું મન થયું. તેને થયું કે આ રાસદર્શન ભાભીની કૃપાથી જ થયાં કહેવાય. જો ભાભીએ મહેણાં માર્યાં ન હોત તો હું રિસાયો ન હોત, તો કદી અહીં

આવ્યો ન હોત તો આ દર્શન ન થાત. માટે ભાભીનાં ચરણવંદન કરું. ભક્તમાં સંતત્વનું પ્રાગટ્ય થાય ત્યારે સર્વપ્રથમ અપકાર કરનારમાં પણ ઉપકારનાં દર્શન થવા લાગે. નરસિંહ તો મોરપિચ્છ તથા પીતામ્બર જામો વગેરે પહેરીને પાછો ઘરે આવ્યો. તેને ભાભીનો આભાર માનવો હતો તથા માણેક અને બાળકોનું મુખ જોવું હતું. જેમ કોઈ પતિ દેશાવર ગયો હોય અને ધન કમાઈને પાછો ઘરે આવે તેવા હરખ સાથે નરસિંહ હરિધન કમાઈને પાછો આવ્યો હતો. તેનો વેશ જોતાં જ ભાભી ભભકી ઊઠી. કેટલાંક માણસો ભભકતા ફાનસની માફક હંમેશાં ભભકતાં જ રહેતાં હોય છે. ભાભી કાયમનું ભભકતું ફાનસ હતું. તેનો પિત્તો ગયો. બંસીધર પણ ભાભીમાં ભળ્યો. “તારાં બૈરાં-છોકરાં લઈને નીકળી જા મારા ઘરમાંથી” બંસીધરે પરખાવી દીધું. નરસિંહને માણેક અને બાળકો સાથે નીકળી જવું પડ્યું. માણેક એક અક્ષર ન બોલી. પતિની સાથે ચાલી નીકળી. વિપત્તિમાં પણ સાથ આપે તેને પત્ની કહેવાય. ગામની ભાગોળે એક ધર્મશાળા, તેમાં જઈને બધાં રહ્યાં. દેશવટો સારો પણ ઘરવટો ખોટો. કોઈ પહેરેલે કપડે ઘરમાંથી કાઢી મૂકે તે પણ ધૂત્કારીને તે તો અસહ્ય થઈ જાય. પણ થયું. નરસિંહ બોબડો હતો. તે બોલતો થયો હતો. હવે તે પદો રચવા લાગ્યો. રાસદર્શન પછી તેનામાં કવિત્વ સ્ફુર્ત્યું હતું. તે સહજ રીતે પદો રચતો. જે વાણી સમજ-વિચારીને લખાય તે પંડિતવાણી કહેવાય. તે પંડિતો માટે હોય. જે વાણી હૃદયમાંથી ઊભરાઈને સહજ રીતે છલકાવા લાગે. તેને ભક્તવાણી કે સંતવાણી કહેવાય. તે આપોઆપ પરાવાણી થઈ જાય. નરસિંહ પદ રચે અને પગે ઘૂઘરા બાંધીને ઠૂમકા મારતાં મારતાં ગાય. લોકોને નવાઈ લાગે. નરસિંહના જીવન ઉપર રાસ છવાઈ ગયો હતો. આ સાક્ષાત્કાર હતો. જેનો પ્રભાવ ભૂંસ્યોય ન ભૂંસાય તેને સાક્ષાત્કાર કહેવાય. પોપટિયું જ્ઞાન તરત ભૂંસાઈ જાય. હવે જૂનાગઢના કેટલાક લોકોને નરસિંહમાં દૈવત દેખાવા લાગ્યું. નરસિંહે સારું એવું મકાન રાખ્યું અને રહેવા લાગ્યો. અન્નના ભંડાર ખૂલી ગયા. સાધુ-સંતોની આવનજાવન વધી ગઈ. મોટા ભાગે જીવાત્માના જીવનની લાઈન જન્મની સાથે જ નક્કી થઈ ગઈ હોય છે. નરસિંહની લાઈન ‘ભક્તિમાર્ગ’ની હતી. નરસિંહના આંગણે ભજનોની રમઝટ બોલ્યા કરે. પ્રસિદ્ધિ ફેલાવા લાગી.

એક વાર ગામના છેવાડે રહેનારાં અસ્પૃશ્ય ગણાતાં. ધર્મ અને સમાજથી હડધૂત થયેલાં પણ ભક્તિભાવમાં તરબોળ રહેનારાં દલિત પરિવારોમાંથી એક દલિત ભક્ત નરસિંહનાં ભજનમાં આવી પહોંચ્યો. તે પણ તરબોળ થઈ ગયો. તેણે પ્રાર્થના કરી, “મહેતાજી તમે અમારે ઘરે આવશો? ભજન કરશો?” નરસિંહે તરત જ હા પાડી દીધી. “કેમ નહિ? ભગવાન સૌના છે, તેના માટે કોઈ ઊંચનીચ નથી, સૌ સરખા છે.” સાચી ભક્તિ સહજ રીતે સમાનતા આપતી હોય છે. જે લોકો ઘોર અસમાનતાની સાથે ભક્તિ કરતા હોય છે તે સાચા નથી હોતા. મોટા ભાગે તે દેખાવમાત્રની પાખંડી ભક્તિ કરતા હોય છે. અને કૃત્રિમ પવિત્રતાના રોગથી પીડાતા હોય છે.

નરસિંહ દલિતવાસમાં પહોંચી ગયો. પગે ઘૂઘરા બાંધીને આખી રાત ભજન ગાયાં. દલિતોનો મહોલ્લો ચોખ્ખો હતો. તુલસી હતી, પીપળો હતો. વાતાવરણ પવિત્ર હતું. આવા ભક્તિભાવવાળા સંસ્કારી લોકોને કેમ અછૂત બનાવ્યા હશે! નક્કી ધર્માચાર્યોની બુદ્ધિ જ બગડી હશે. ધર્માચાર્યની બુદ્ધિ બગડે તો પૂરા ધર્મને બગાડે. અપવિત્રને પવિત્ર માને અને પવિત્રને અપવિત્ર માને. ધર્માચાર્યોએ કુબુદ્ધિથી ધર્મને આભડછેટિયો ધર્મ બનાવી દીધો હતો. જે જેટલી વધુ આભડછેટ પાળે તે તેટલો જ પવિત્ર કહેવાય.

નાગરી નાતમાં હાહાકાર થઈ ગયો. “નરસિંહ અભડાઈ ગયો... અભડાઈ ગયો.” આખા જૂનાગઢમાં એક જ વાત. નાગરો ભેગા થયા. અભડાયેલો નરસિંહ આખી ન્યાતને ના અભડાવે તે માટે સૌએ મળીને નરસિંહને ન્યાતબહાર મૂક્યો. તેની સાથે બોલવાચાલવાની પણ મનાઈ. અધમ પુરુષો મહાપુરુષોને ઓળખી નથી શકતા. બધાં દુઃખ સહન થાય પણ પોતાના સમાજનો તિરસ્કાર સહન ન થાય. સમાજ એ વ્યક્તિનું છત્ર છે. કવચ છે. સમાજ વિનાની વ્યક્તિ નિરાધાર થઈ જાય. સામાજિક માન-પ્રતિષ્ઠા વિના વ્યક્તિ તુચ્છતા અનુભવે. પણ સમાજ અને સંપ્રદાય ચોકઠા વિનાના ન હોય. ભક્તો-સંતોને ચોકઠાં ન ગમે. તે ચોકઠાંમુક્ત ગગનવિહારી પક્ષી જેવા હોય. કેમ મેળ જામે. નરસિંહે ન્યાતનો દંડ સ્વીકારી લીધો. આખી ન્યાત જમતી હોય ત્યારે માણેક શામળ અને કુંવરબાઈને ઘરમાં પૂરી દે. તે અબુધ બાળકોને સૌની સાથે જમવા જવું હોય પણ તેમને ન્યાત બહાર થયાની શી ખબર? નરસિંહ કરતાલ વગાડે અને માણેક કડવા ઘૂંટડા ગળે. પીડાનો કોઈ પાર નહિ.

એક દિવસ તળાજાથી કુંવરબાઈના સાસરેથી ગોરમહારાજ આણું લઈને આવ્યા. ત્યારે લગ્નજીવનનાં ત્રણ સોપાન હતાં: 1. સગાઈ, 2. લગ્ન અને 3. આણું.

વરકન્યા બાળક હોય ત્યારે જ તેમનાં માતા-પિતા સગાઈ કરી નાખતાં. વર-કન્યાને ભાન થતાં જ ખબર પડી જતી કે મારું માણસ કોણ

છે. તેથી તેમનું મન એકકેન્દ્રિત થઈ જતું. કન્યા કૂકા રમતી હોય કે પરબલાં કરતી હોય તેનું મન તેના વરમાં જ કેન્દ્રિત હોય. તેથી માનસિક વ્યભિચાર ન થતો. ઘણી મોટી ઉંમર સુધી કુંવારાં રહેનારાં સ્ત્રી-પુરુષો રોજ નવાંનવાં પાત્રો માનસિક રીતે બદલતાં રહે છે. કેટલીક વાર આ પ્રક્રિયા શારીરિક કક્ષાએ પણ પહોંચી જતી હોય છે. લગ્નજીવન પહેલાં જ ઘણી વાનગીઓ ભોગવી ચૂકેલાં નર-નારીઓની એકાતિષ્ઠા રહેવી કઠિન થઈ જાય છે. તેમાંથી દામ્પત્યને ઝાંખું પાડનારા કે રગદોળનારા પ્રસંગો પણ બને છે. જ્યારે બચપણથી જ પોતાની જગ્યા નિશ્ચિત થઈ જવાથી તેમનામાં બહુવાનગીદોષ નથી આવતો. બહુવાનગી ભોગીને કામસંતોષ ન હોય. તે તુલના કરતાં રહે. જ્યારે એક જ વાનગી ભોગવનારાને તુલના ન હોવાથી અને ધાર્મિક સંસ્કાર હોવાથી સંતોષ રહે. સંતોષ રહે તો જ દામ્પત્ય જામે.

લાંબો સમય સગાઈનો સંબંધ રહ્યા પછી લગ્ન થાય. ત્યારે વર-કન્યામાં થોડીક સમજણ આવી હોય. જો આ ગાળામાં સંબંધ ઠીક ન લાગે તો તોડી શકાય. કન્યા વિધવા ન થાય. આ વયગાળાનો સમય એ એક પ્રકારથી વિચારવાનો સમય કહેવાય. બનતાં સુધી સંબંધ તૂટે નહિ, પણ લગ્ન થયા પછી તરત જ કન્યાને સાસરે મોકલી દેવાની ન હોય. વળી પાછો સમય વીતે, થોડી પુખ્તતા આવે ત્યારે જ કન્યાને સાસરે મોકલાય. તેને ‘આણું’ કહેવાય. આણું સાસરિયાં તરફથી હોય. વાજતેગાજતે બધી વિધિઓ કરીને પછી કન્યા સાસરે જાય ત્યારે મધુરજની કે સોહાગરાત મનાવાય. કેટલીક વાર સમય વીતી જાય પણ કોઈ કારણસર આણું ના આવે. કન્યા જોબનમાં પ્રવેશી ચૂકી હોય, કામદેવ ઉછાળા મારતો હોય તોપણ આણું ન આવે ત્યારે લોકકવિ તેને વાચા આપે:

મારે સાસરિયે જઈને કહેજો એટલું કે

પિયુજી આણાં મોકલે.

જ્યારે આટલી તડપ પછી આણું આવતું હશે અને લાંબો ઘૂંઘટ તાંણેલી કન્યા સાસરે પહોંચતી હશે ત્યારે પ્રેમ-ભય-વિશ્વાસ-અવિશ્વાસના વાતાવરણ વચ્ચે સોહાગરાત ઊજવાતી હશે. શરૂઆત તો ઘૂંઘટ ખોલવાથી થાય. કન્યા શરમની મારી ઘૂંઘટ ખોલે નહિ અને મીઠી રકઝક થાય. લોકકવિ આવા પ્રસંગને આવી વાચા આપે છે.

ઝટ જાઓ ચંદનહાર લાવો,

ઘૂંઘટડો નહિ ખોલું રે.

જે લોકોએ ઘણી વાનગીઓ ચાખી છે તેમને વળી સોહાગરાત કેવી? તે તો લડી ન પડે તો જ સારું. કદાચ પ્રથમ ગ્રાસે મક્ષિકાપાત પણ થઈ જાય. જો તેવું થાય તો તેમાં સ્ત્રીને જ સહન કરવાનું થાય. ફેંકાઈ ગયેલી સ્ત્રી કોડીની થઈ જાય.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના ત્રણ તબક્કા પાર કરેલાં વરકન્યાનું દામ્પત્ય જામે. પતિવ્રત અને પત્નીવ્રત જામે. ત્યારે માણેક જેવા સન્નારી દરિદ્ર નરસિંહના પગલે-પગલે છાયા થઈને પાછળ-પાછળ ભમે.

જ્યારે મોટા ભાઈ અને ભાભીએ માણેક અને નરસિંહને પહેરેલાં કપડે ઘરબહાર કાઢ્યાં હતાં ત્યારે માણેકે નરસિંહને પૂછ્યું હતું કે “હવે આપણે શું ખાશું? આ છોકરાંને શું ખવડાવશું? તમારે કશી રોજી તો નથી!” નરસિંહે પૂરી શ્રદ્ધાથી કહ્યું હતું કે

અખંડ રોજી હરિના હાથમાં

હાલો મારો નથી રે ભિખારી,

દેવાવાળો રે નથી દૂબળો

આપણે સૂતાને જગાડી.

કેટલી પ્રબળ શ્રદ્ધામાંથી આ અમરવાણી નીકળી હશે! અને થયું પણ તેવું જ, જોતજોતામાં નરસિંહે ઘર વસાવી દીધું, પણ ઘર તો ખાલી હતું. શ્રીમંતોનાં ઘર સામગ્રીથી ભરેલાં હોય, મૂકવાની જગ્યા ન હોય. પણ ગરીબોનાં ઘર તો ખાલી હોય. ચારે તરફ ઉંદરો હડીઓ કાઢતા હોય. માણેકને ચિંતા થઈ. મહેતાને કહ્યું કાંઈ કરો. 25 કોરી લઈ આવો. આણું કેમ વાળશો? નરસિંહ નિશ્ચિંત હતો. ખરેખર ખરા સમયે મદદ આવી ગઈ. પ્રસંગ પૂરો થયો. ગોરબાપા કન્યાને લઈને તળાજા પહોંચ્યા. આપણા રિવાજ જુઓ! કન્યા કદી પણ પિયરથી ખાલી હાથે ન જાય. કાંઈ ને કાંઈ લઈને જ જાય. આ તો પ્રથમ વાર સાસરે જવાનું હતું. કરિયાવર આપવાનો હોય. લોકો શક્તિ પ્રમાણે મન મૂકીને કરિયાવર આપતા. સાસુને કન્યાને જોવા કરતાં કરિયાવરમાં શું આપ્યું છે તે જોવામાં વધારે રસ. ઝટ દઈને કરિયાવરનો

બચકો ખોલ્યો. આ શું? અંદર તો તુલસીની માળા, ગોપીચંદન, પીતાંબર, શ્રીકૃષ્ણની છબિ વગેરે. સાસુ ભભૂકી ઊઠી. ખૂબ મહેણાં દીધાં. કુંવરબાઈ ચૂપચાપ સાંભળતી રહી. તેની આંખમાંથી ડબડબ આંસુ પડવા લાગ્યાં. સારું હતું કે ઘૂંઘટ તાણેલો હોવાથી કોઈ જોતું ન હતું. ત્યારે વરને રાજી કરવા કરતાં સાસુને રાજી કરવી અત્યંત કઠણ કામ હતું. સાસુ રાજી થાય તો જ કન્યા સાસરામાં ગોઠવાઈ શકે નહિ તો પાછી આવે. પાછી આવે તો કોડીની થઈ જાય. માતા-પિતા કહેતાં કે હસતી-હસતી આવજે, રોતી-કકળતી ન આવીશ. કૂવામાં પડજે પણ રોતી ન આવીશ. કેવું વીતતું હશે ગભરુ કન્યા ઉપર! પણ હા, આવું થતું તેથી ગામના કૂવા ગોઝારા થતા.

શામળ પરણી ચૂક્યો હતો, કુંવરબાઈ પરણીને સાસરે ગઈ હતી. નરસિંહને હવે શાંતિ થઈ હતી. જવાબદારીઓ અદા કર્યા પછી શાંતિ થતી હોય છે. જવાબદારીભર્યું જીવન વ્યક્તિને જવાબદારી પૂરી કર્યા વિના શાંતિ ન હોય. પણ ના, સંતને શાંતિ ન હોય. તે બીજાને શાંતિ પમાડે. પોતે તો અશાંતિમાં જીવે. થોડા જ સમયમાં શામળનું અવસાન થઈ ગયું. જુવાનજોધ દીકરો અકાળે મૃત્યુને શરણ થઈ જાય તો મા-બાપનું શું થાય? માણેકનું કાળજું ફાટી ગયું. નરસિંહે એકતારો હાથમાં લીધો.

જે ગમે જગતગુરુ દેવ જગદીશને

તે તણો ખરખરો ફોક કરવો

આપણો ચિંતવ્યો અર્થ કોઈ નવ સરે,

ઊગરે એક ઉદ્દેગ ધરવો.

અધ્યાત્મની કસોટી શોક પ્રસંગ છે. ઘોર શોકમાં પણ જેનું માનસિક સંતુલન વિચલિત ન થાય તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય. તે જ અધ્યાત્મ કહેવાય. જુવાન પુત્ર ગયો. જુવાનજોધ વિધવા પત્ની મીઠીબાઈને મૂકતો ગયો. ત્યારે પુનર્લગ્ન થાય નહિ. આખું જીવન વૈધવ્યમાં ગાળવાનું. કહેવાય છે કે આ મીઠીબાઈએ જીવનભર નરસિંહની સેવા કરેલી અને કેટલાંક પદો પણ રચેલાં. નરસિંહના નામે પ્રાપ્ત થતાં કેટલાંક પદો મીઠીબાઈનાં રચેલાં છે તેવું કહેવાય છે. ધન્ય છે મીઠીબાઈને.

નરસિંહ-માણેક, મીઠીબાઈ અને દરિદ્રતા આ ચારની જોડી જામી. વાપરવાનો હાથ છૂટો પણ કમાવાનું કાંઈ નહિ. કેવી રીતે ઘર ચાલે? ઘર ધનથી ચાલતું હોય છે. ધન વિના ઘર સ્મશાન થઈ જતું હોય છે. આકાશમાં વિમાન ચલાવવું સહેલું છે પણ ધરતી ઉપર નાણાં વિના ઘર ચલાવવું કઠિન છે. પિતાનું શ્રાદ્ધ આવ્યું. શ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણો જમે, પરિવાર જમે, પણ ખુદને જ જમવાના સાંસા હોય ત્યાં શ્રાદ્ધ કેવી રીતે થાય! માણેકે પોતાની વાળી કાઢી આપી. “લો વેચી દો. સીધું લઈ આવો.” માણેક મહાન પત્ની છે. જે પોતાના સુખ કે અપેક્ષા માટે હઠ ન કરે. જરૂર પડે ત્યારે વગરમાગ્યે દાગીના ઉતારી આપે તે પત્ની મહાન જ હોય. વાળી વેચીને નરસિંહ સીધું લેવા ગયો પણ ઘી ભૂલી ગયો. ફરીથી ઘી લેવા મોકલ્યો પણ વ્યાપારીએ ભજન ગાવાનો આગ્રહ કર્યો. નરસિંહ સમય ભૂલી ગયો. માણેકની ચિંતાનો પાર નહિ, હમણાં બધા ભૂદેવો જમવા આવશે. શું થશે? ત્યાં તો નરસિંહ હાથમાં તપેલી લઈને ઉતાવળો-ઉતાવળો આવી પહોંચ્યો. રસોઈ બની ને બધા ભૂદેવો તૃપ્ત થયા, દક્ષિણા આપી વિદાય કર્યા. નરસિંહ આડો-અવળો થયો હશે ત્યાં પેલો ખરો નરસિંહ તપેલી લઈને હાંફળોફાંફળો આવી પહોંચ્યો. ભૂદેવો તો જમીને વિદાય થઈ ચૂક્યા હતા. નરસિંહ સમજી ગયો. આ એનું જ કામ. નક્કી એનું જ કામ. એકતારો અને કરતાલ લઈને બેસી ગયો. હજી માણેક ભેદને સમજી શકી નથી. તે તો એમ જ જાણે છે કે મહેતાનો આવો સ્વભાવ જ છે. આપણા રિવાજોને સમજવા જેવા છે. કન્યાની સગાઈ થાય, પછી લગ્ન થાય, પછી આણું થાય. લોકો બાળલગ્નોની ટીકા કરે છે. પણ ખાસ મુદ્દો ભૂલી જાય છે. લગ્ન ભલે બાલ્યાવસ્થામાં થયું હોય પણ આણું તો રજોદર્શન પછી થાય. રજોદર્શન સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્તિની નિશાની ગણાય. જેવું કન્યાને રજોદર્શન થાય છે તેવું જ કુમારને વીર્યદર્શન પણ થાય છે. પણ તેને સ્વપ્નદોષ કરીને નીંદવામાં આવ્યું છે તે યોગ્ય નથી. કુદરત સૂચના આપે છે કે હવે આ પિતા થવાને યોગ્ય થઈ ગયો છે. યાદ છે ને નરસિંહ સોળ વર્ષે બાપ બન્યો હતો!!

આણા પછી ફરી એક પ્રસંગ આવે છે. સીમંત અર્ચાત્ બોળો ભરવાનો. આણાનું પરિણામ માતૃત્વની પ્રાપ્તિ છે. તે જો ન થાય તો ચિંતા થાય. જેમ-જેમ સમય વીતે તેમ-તેમ ચિંતા વધે. માતૃત્વની પ્રાપ્તિ વિના સ્ત્રીત્વ-પત્નીત્વ અધૂરું જ નહિ, ખોડીલું ગણાય. પતિત્વની ઝંખના કરતાં માતૃત્વની ઝંખના વધુ તીવ્ર થતી હોય છે. જ્યારે નવવધૂ સગર્ભા બને ત્યારે પરિવારના આનંદનો પાર ન રહે. આનંદ વ્યક્ત કરવા ઉત્સવ ઊજવાય. તેને સીમંત અથવા બોળો ભરવાનું કહેવાય. બોળો પિયરપક્ષના તરફથી ઊજવાય. પણ દરિદ્ર પિયરપક્ષ શું કરે? લોકપ્રસિદ્ધ આખ્યાયિકા ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’ પૂરવા મહેતા વડનગર પહોંચી ગયા. જેમ-જેમ ન્યાત ઊંચી થતી જાય તેમ-તેમ તેના રિવાજો

વધુ ખર્ચાળ થતા જાય. શક્તિ હોય કે ન હોય રિવાજ તો પૂરા કરવા જ પડે. માણેકને ચિંતા છે. કુંવરને ચિંતા છે. માત્ર નરસિંહને ચિંતા નથી. શું થશે? કુંવરને તો ઊંઘ નથી આવતી. તે બાપુની સ્થિતિ જાણે છે, પણ કજિયાળી સાસુ જરાય ઓછી નથી. તેણે લાંબું વિસ્ટ બનાવીને નરસિંહને મોકલ્યું. પાછળથી નોંધ લખી. જો આટલું ન લવાય તો કુંવરને ડૂબી મરવા ગિરનારના બે પાણા તો જરૂર લાવજો. લગ્નજીવનની સફળતા ત્યારે માત્ર પતિ-પત્નીના પ્રેમ ઉપર જ આધારિત ન હતી, ખાનદાની રિવાજો પૂરા કરવા પણ જરૂરી રહેતા. પૂરા ન કરો તો લગ્નભંગાણ પણ થઈ શકે છે.

વિસ્ટ જોઈને માણેકની આંખે તમ્મર આવ્યા. અધધધ... આટલી બધી વસ્તુઓ લાવવી ક્યાંથી? કશી જ સગવડ થઈ નથી. હવે માત્ર એક જ દિવસ બાકી રહ્યો છે. શું થશે? આબરૂ જશે? ત્યાં તો દૂર સાંઢણીઓની લાંબી લંગાર દેખાણી. નરસિંહ મહેતાનું નામ પૂછતાં- પૂછતાં શેઠ નરસિંહના ઉતારે પહોંચ્યા. કહે કે હું તો માત્ર વાણોતર છું. અમારા શેઠે આ બધું કુંવરબાઈના મામેરા માટે મોકલ્યું છે. ઉતરાવી લ્યો. મારે પાછા જવું છે. ઉતાવળ છે. નરસિંહ ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડી પડ્યો. તે શેઠ અને વાણોતર બંનેને ઓળખી ગયો. આજ સુધી ન ભરાયું હોય તેવું મામેરું વડનગરમાં ભરાયું. લોકો જોતાં જ રહી ગયા. છક્ક થઈ ગયા અને હાં, કુંવરને ડૂબી મરવા માટે બે પથ્થર મંગાવેલા તે પણ નીકળ્યા. પણ તે સોનાના. સાસુ ફાટી આંખે જોઈ રહી. લે હવે તું ડૂબી મર. મહેણાં મારનારાં અંતે પોતાનાં મહેણાંથી જ મરતાં હોય છે.

નરસિંહનું મન વધુ ને વધુ ભક્તિ તરફ વળવા લાગ્યું. હવે બધી જવાબદારીઓ પૂરી થઈ ચૂકી હતી. તે ભલો ને તેનો કનૈયો ભલો. એવામાં માણેક બીમાર પડી. દવાઓની અસર જ ન થાય. નરસિંહ સમજી ગયો કે હવે તે વિદાય થવાની છે. તેનું માથું ખોળામાં મૂકીને તે હાથ ફેરવતો-ફેરવતો બોલતો રહેતો “માણેક મને માફ કરજે. મેં તારું એકે અરમાન પૂરું ન કર્યું. ખરેખર તો હું પતિ થવાને લાયક જ ન હતો.” નરસિંહની આંખો ભીની થઈ જતી. નરસિંહ વીતરાગી નથી. પ્રેમરાગી છે. વીતરાગ કરતાં પ્રેમરાગ ઘણો મહાન છે. માણેક અડધી આંખ ઉઘાડીને ધીમેધીમે બોલતી “મારે કોઈ અરમાન જ ન હતું. તમારી પ્રાપ્તિ એ જ મારું અરમાન. તમારા ખોળામાં વિદાય થઉં છું, આ શું ઓછું છે? કાશીમાં, હિમાલયમાં, ગંગાકિનારે, યોગસમાધિમાં મરવા કરતાં પણ પતિના પ્રેમભર્યા ખોળામાં મરવું ઘણું મહાન છે. હું ધન્ય-ધન્ય થઈ ગઈ” માણેકે આંખો મીંચી દીધી. નરસિંહ ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડતો રહ્યો. પતિની હયાતીમાં જ પત્નીનું મૃત્યુ થઈ જાય તો તેને અખંડ સૌભાગ્યવતી કહેવાય. સ્ત્રી વિધવા થાય તો ગંગાસ્વરૂપ કહેવાય. પુરુષ વિધુર થાય તો હિમાલયસ્વરૂપ ન કહેવાય. સંસ્કૃતિ સ્ત્રીઆધારિત હોય છે. પુરુષઆધારિત નહિ. સ્ત્રી ગમેતેમ કરીને વૈધવ્ય પાર પાડી શકે. પણ પુરુષ તો પત્નીની સાથે જ અડધો મરી જાય. જો પત્ની સદ્ગુણી હોય તો, નહિ તો હાશ છૂટ્યા ભાઈ! થઈ જાય.

માણેકના ગયા પછી ઘરમાં પુત્રવધૂ મીડીબાઈ અને નરસિંહ બે જ રહી ગયાં. માણસને માણસનું વેક્યુમ મારી નાખે. બંને વેક્યુમવાળાં હતાં. પણ બંનેનાં હૃદય કૃષ્ણભક્તિથી ભરાયેલાં હતાં તેથી વેક્યુમની માઠી અસર ન થઈ. પત્નીના મરણ પ્રસંગે નરસિંહે ગાયું:

‘ભવું થયું ભાંગી જંજાળ, સુખે ભજશું શ્રીગોપાળ.’

દિવસો વીતતા ગયા, પદો રચાતાં ગયાં, પીડામાંથી પ્રગટેલાં પદો પીડાની ઔષધિ બને. નરસિંહે પૂરું જીવન પીડા ભોગવી, સૌથી વધુ પીડા ન્યાતીલાઓએ આપી. એક દુર્જન પાછળ પડી જાય તો જીવન ધૂળધૂળ કરી નાખે તો જો પૂરી નાત પાછળ પડી જાય તો શું થાય? ત્યારે દિલ્હીમાં હુમાયુનું રાજ્ય ચાલતું હતું અને જૂનાગઢમાં રા’ માંડલિકનું. નાગરોની રાજકારોબારમાં સારી એવી પક્કડ રહેતી. વ્યક્તિ પોતાના પ્રભાવનો ઉપયોગ રાગી કરતાં દ્વેષી ઉપર વધુ ઉતારતો હોય છે. કારણ કે દ્વેષની તીવ્રતા વધુ પ્રબળ હોય છે. નાગરીનાતને નરસિંહ ઉપર ભારે દ્વેષ. ત્યારે અમદાવાદના સુલતાને જૂનાગઢ ઉપર આક્રમણ કરેલું. સારંગધર જેવા ખટપટિયા લોકોએ રા’ માંડલિકને એવું ઠસાવ્યું કે આ તો નરસિંહના કારણે થયું છે. કાનભંભેરણીની અસર રાજા ઉપર થઈ. તે મોકો જોવા લાગ્યો કે જેથી નરસિંહને દંડ દેવાય પણ કોઈ મોકો મળ્યો ન હતો. રાજા જ્યારે કાયદો હાથમાં લે અને મન ફાવે તેમ સત્તાનો દુરુપયોગ કરવા લાગે ત્યારે તેનું પતન થશે તેમ સમજવું.

નાગરીન્યાતના આગેવાન સારંગધરે બીજી પણ એક યુક્તિ કરી. ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં દ્વેષ જ્યારે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે ત્યારે બીજો કોઈ ઉપાય ન મળે તો ચરિત્રહનનનો ઉપાય હંમેશાં રામબાણની માફક હાજર જ હોય. ભારતમાં ચરિત્રનું કેન્દ્ર માત્ર નર-નારીના સંબંધો સુધી જ સીમિત છે. કોઈને શૂન્ય બનાવી દેવાં હોય તો તેનો સંબંધ કોઈ નારી સાથે જોડીને વાતો વહેતી કરવાની. લોકો જલદીથી

આવી વાતો માની લેતા હોય છે. નરસિંહની મામી જ્યારે નરસિંહ ભજન-કીર્તન કરતો હોય ત્યારે કોઈકોઈ વાર પાણી પાવાનું કામ કરતી. વિરોધીઓએ મામાના કાન ભંભેર્યા કે આ તો આડો સંબંધ છે. સેક્સની દુનિયામાં સીધા અને આડા એમ બે પ્રકારના સંબંધો ચાલતા રહે છે. મુસ્લિમોના ત્યાં સૌથી કઠોર સજા થતી હોવા છતાં આડા સંબંધોને સદંતર બંધ કરી શકાયા નથી. કદાચ આવા સંબંધોની પ્રચંડ પ્રબળતા હશે. જે મોતની પરવા કર્યા વિના પણ ચાલતા હશે. સારું થયું કે મામા ડાહ્યા હતા. ધીરજથી તપાસ કરીને જાણ્યું કે વાત સાચી નથી. તેની પત્ની ભાવનાના ઊભરામાં પાણી પાતી હતી. બીજું કંઈ નહિ.

સારંગધરે બીજો એક પ્રયત્ન કર્યો. જૂનાગઢમાં રૂપાંદે નામની એક વેશ્યા રહે. તે ભલભલાને પાડી દે. યૌવન રૂપ વિનાનું હોય તોપણ ખીલ્યું હોય તો આકર્ષક થઈ જાય અને રૂપ, યૌવન વિનાનું હોય તોપણ આકર્ષક લાગે. પણ જ્યાં રૂપ અને યૌવન બંને એકીસાથે ખીલ્યા હોય તેના આકર્ષણનો તો પાર જ ન રહે. નિયંત્રણ વિનાનું રૂપ-યૌવન સ્વચ્છંદી થઈને વિનાશકારી થઈ જાય. રૂપાંદેને કોઈનું નિયંત્રણ ન રહ્યું અને તેનું ફાટફાટ થતું યૌવન અને રૂપ વિનાશ તરફ વળી ગયું. સ્ત્રીની કામવાસના અમાપ હોય છે. જો ધર્મ અને સંસ્કૃતિની પાળ ન હોય તો તે મહાવિનાશ નોતરી શકે છે. સારંગધર મહેતાએ રૂપાંદેને હાથ ઉપર લીધી. “નરસિંહને પાડી દે, લે આ રૂપિયા.” રૂપાંદેને વાત ગમી. પ્રસિદ્ધ માણસોને પાડી દેવાનો લહાવો લેવા કેટલીક સ્ત્રીઓ થનગનતી હોય છે. પાડી દેવાનો પણ આનંદ હોય છે. તેમાં વિજયગર્વ ઝળકતો હોય છે. આમે રૂપાંદે આજ સુધી કદી હારી નથી. પુરુષો માટીપગા હોય છે. તેમને પાડવા તે તો રમત વાત. રૂપાંદેએ ભક્તાણીનું રૂપ ધારણ કર્યું. વિધુર થયેલા નરસિંહ પાસે સેવાના નિમિત્તે જવા લાગી. વિધુરતા અને વૈધવ્ય ગમે તેવી મહાન વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયું હોય તોપણ તેની કામવાસના રાતોરાત નિર્મૂળ થઈ જતી નથી. જો તેને પોતાથી વંચિત રખાય તો જ રક્ષિત રહે. રક્ષા વિનાની વ્યક્તિ મોકો મળતાં જ સ્ખલિત થઈ જતી હોય છે. ધર્મ-સંસ્કૃતિ વડીલો અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા વ્યક્તિને કવચ પૂરું પાડે છે. રૂપાંદેએ બધાં કવચ કાઢી નાખ્યાં હતાં. વસ્ત્ર વિનાની નગ્નતા કરતાં પણ કવચ વિનાની નગ્નતા ભારે વિનાશ કરતી હોય છે. ભક્તાણીના રૂપમાં રૂપાંદેએ થોડા જ સમયમાં ચેનચાળા કરીને પોતાનું અસલી રૂપ બતાવવા માંડ્યું. નરસિંહ સમજી ગયો. ધૂત્કારેલી સ્ત્રી વધુ ભયંકર થઈ જતી હોય છે. નાગણને છંછેડાય નહિ. તેને સીધા માર્ગે જવા દેવાય કાં પછી યુક્તિથી સાણસામાં પકડીને દૂર ક્યાંક છોડી દેવાય. હલકી સ્ત્રીઓ દબંગો આગળ સીધી રહે, કારણ કે તેમને આબરૂ ન હોય. પણ આબરૂદાર માણસો આગળ તે નાગણી થઈ જાય. ડસે તોય ઝેર ફેલાવે અને મારે અને ના ડસે તોય આબરૂથી મારે. દેહમૃત્યુ કરતાં આબરૂમૃત્યુ વધુ દુઃખદાયી. સાધુ-સંતો-સજ્જનો આબરૂથી મરતા હોય છે. જ્યારે નરસિંહ આગળ રૂપાંદેનું એકે ન ચાલ્યું ત્યારે તે હારી-થાકી. તે પહેલી વાર જ હારી હતી, તેણે જોયું કે નરસિંહની ચારે તરફ શ્રીકૃષ્ણનું ચક્ર રક્ષા કરી રહ્યું હતું. અંતે તેનો અંદરનો આત્મા જાગ્યો. તે વેશધારી ભગતાણીમાંથી સાચી ભગતાણી થઈ ગઈ. બુદ્ધને જેમ આમ્રપાલી મળી હતી તેમ નરસિંહને પણ રૂપાંદે રૂપી આમ્રપાલી મળી હતી. તેણે સારંગધરને ધિક્કાર સંભળાવ્યો. “તમે કોની પાછળ પડ્યા છો? નરસિંહ સાચો ભક્ત છે. નમી પડો, શ્રાપ આપશે તો વિનાશ કરી દેશે.” પણ સારંગધર ન માન્યો. છેવટમાં તેણે સરકારી ખજાનામાં ગોલમાલ કર્યાનો આક્ષેપ મુકાવ્યો. રા’માંડલિકે નરસિંહને જેલમાં પૂર્યો. નરસિંહ જેલમાં બેઠાંબેઠાં ભજન ગાવા લાગ્યા. મહેલ હોય કે જેલ જેનો ભક્તિનો તાર ન તૂટે તેને ભક્ત કહેવાય.

‘હાલે નરસીમહેતાને હાર હાથોહાથ આપ્યો રે

હરિને ભજતાં હજી કોઈની લાજ જતાં નથી જાણી રે.’

અંતે રાજાને ભાન થયું. ક્ષમા માગીને છુટકારો કર્યો.

તેમનું પ્રસિદ્ધ ભજન હૂંડી-ભજન છે. ત્યારે બેન્કો ન હતી. પેઢીઓ હતી. પેઢીઓ એકબીજાને હૂંડી લખી આપતી. દ્વારકાની યાત્રાએ જતા યાત્રાળુઓએ લૂંટની બીકથી નરસિંહ પાસે 700 રૂપિયા જમા કરાવી હૂંડી લીધી. નાગરોએ જ ચાળો કરેલો. જાવ અહીં મોટા શેઠ નરસિંહ છે. તે હૂંડી લખી આપશે. નરસિંહે યાત્રાળુઓને હાથ જોડીને આનાકાની કરી કે હું શેઠ નથી પણ યાત્રાળુ માન્યા નહિ અંતે નરસિંહે દ્વારકાના શામળશા શેઠ ઉપર હૂંડી લખી આપી. યાત્રાળુઓ દ્વારકા આવ્યા. તપાસ કરતાં જણાયું કે અહીં આવી કોઈ પેઢી જ નથી. યાત્રાળુઓને છેતરાયાનું ભાન થયું. નરસિંહનો અંતરાત્મા દુઃખી રહ્યો હતો, યાત્રાળુ દ્વારકા જઈને ક્યાંથી હૂંડી વટાવશે? તેણે કરતાલ હાથમાં લીધી અને ગાવા માંડ્યું.

‘મારી હૂંડી સ્વીકારો મા’રાજ રે

શામળા ગિરધારી.’

ભજનની એક પછી એક કડી જડતી ગઈ, યાત્રાળુ વીલે મોઢે પાછા ફરતા હતા ત્યાં એક શેઠ દોડતા આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે મારું શામળશા નામ છે. લાવો તમારી હૂંડી.

“હૂંડી લાવો હાથમાં વળી આપું પૂરા દામ

રૂપિયા આપું રોકડા રે...

મારું શામળશા શેઠ એવું નામ રે...

શામળા ગિરધારી.”

આખી જિંદગી નરસિંહે સેંકડો નહિ હજારો પદોની રચના કરી. વૃદ્ધાવસ્થામાં એકાકી થઈ ગયા. જૂનાગઢ તેમને ઓળખી ન શક્યું. તેથી પાછલી જિંદગી તેઓ માંગરોળ રહેવા ગયા. અંતે ઈ. સ. 1422માં માંગરોળમાં તે કૃષ્ણમાં લીન થઈ ગયા. કોઈ ઈ. સ. 1455 માને છે. ગુજરાતી ભાષાના તે આદિકવિ છે તેવું વિદેશી ફાર્બસે લોકોને સમજાવ્યું. પછી તો લોકો નરસિંહ તરફ વળ્યા. મહાત્મા ગાંધીજીએ ‘વૈષ્ણવજન તો’ ભજનને પોતાની નિત્ય પ્રાર્થનામાં જોડીને નરસિંહને વધુ ઉજ્જવળ કર્યા.

આજે પણ નરસિંહનાં પ્રભાતિયાં સવારમાં બહુ જ ભાવથી ગવાય છે. તેમનાં એકેએક ભજન હૃદયને હચમચાવી નાખનારાં હોય છે. મને તો તેમનું સૌથી વધુ પ્રિય ભજન છે:

“ઊંચી મેડી તે મારા સંતની રે

મ્હેં તો માણી ના જાણી રાત.”

નરસિંહનાં પદોને ત્રણ કક્ષામાં મૂકી શકાય:

1. શૃંગારભક્તિનાં, જે પુષ્ટિ વૈષ્ણવોના પ્રભાવથી રચાયેલાં છે.
2. ઉપદેશનાં પ્રભાતિયાં
3. તત્ત્વજ્ઞાનનાં, જે પાછલી જિંદગીમાં રચાયાં લાગે છે.

જેની જેવી કક્ષા હોય તેને તેવું ભાથું મળી રહે છે.

નરસિંહ મહાન છે. અતિમહાન છે. સ્વજનોથી અને જ્ઞાતિજનોથી તરછોડાયેલો એટલે ન ઓળખાયેલો મહાન હીરો છે. હવે 500 વર્ષો પછી તેનો પ્રકાશ ગુજરાત અનુભવી રહ્યું છે. માનો કે નરસિંહ ન હોત તો ગુજરાતનું આદિ સાહિત્ય કેવું હોત?

જૂનાગઢના એક કાર્યક્રમમાં મેં લોકોને સૂચન કરેલું હવે તો આપણે જૂનાગઢને ‘નરસિંહગઢ’ બનાવીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરીએ. વાત આગળ ન વધી. વધે ત્યારે ખરી!!!

4-7-2011

*

4. સમર્થ સ્વામી રામદાસ

ભારતનું અધ્યાત્મ મુખ્યતઃ દ્વિમાર્ગી છે: 1. ઋષિમાર્ગી અને 2. શ્રમણમાર્ગી. ઋષિમાર્ગમાં કર્તવ્યોની પ્રધાનતા છે. શ્રમણમાર્ગમાં ત્યાગની પ્રધાનતા છે. ત્યાગ એટલે સુખોનો ત્યાગ. સુખોનાં બે સાધનો: અર્થ અને કામ. આ બંનેનો ત્યાગ કરીને જ મોક્ષ મેળવાય. પ્રજા શ્રમણમાર્ગ તરફ વળી. અર્થ અને કામના ત્યાગના ઉપદેશો અપાવા લાગ્યા. શિખર ઉપરનું ચિંતન તેવું જ હતું. એટલે છેક તળેટી સુધી તેનો પ્રભાવ પહોંચ્યો. તળેટીના લોકો ભલે અર્થ અને કામનો ત્યાગ ન કરી શકે પણ તેમનો આદર્શ તો ત્યાગનો જ રહે. અર્થ અને કામ અપરાધભાવથી ભોગવે. ઋષિમાર્ગમાં અર્થ અને કામનો ત્યાગ નથી. ધર્મ પ્રમાણે સંયમ છે. અર્થ અને કામ બંને મહાન છે. તેનાથી જીવન છે. તે જ ન હોય તો જીવન જ ન હોય. પ્રવૃત્તિનું ખરું પ્રેરકબળ અર્થ અને કામ જ છે. જો અર્થ અને કામ હોય જ નહિ તો પ્રવૃત્તિ જ ન હોય. પ્રવૃત્તિ જ ન હોય તો નિષ્ક્રિયતા અને નિરુદ્ધમતા આવે. આવી નિષ્ક્રિયતા પણ અધ્યાત્મનું અંગ મનાયું. પૂજાયું. કર્મને પ્રપંચ અને નિષ્કર્મને અધ્યાત્મ મનાવા લાગ્યું. પ્રજા પુરુષાર્થવંચિત થવા લાગી. સામાન્ય કર્મને પણ પ્રપંચ મનાય તો સાહસ અને મહાકાર્યોને તો સ્થાન જ ક્યાં રહ્યું? પ્રજાનું પતન થયું. નિરુદ્ધમી નિષ્ક્રિય, સાહસહીન, પ્રજા કાયબાની માફક કોચલામાં પુરાઈ જતી થઈ. અધૂરામાં પૂરું પૂરા ધર્મનો મૂલાધાર અહિંસા મનાયો. અહિંસાએ શસ્ત્રત્યાગ થયો, શસ્ત્રત્યાગથી શૌર્યત્યાગ થયો. વીરભોગ્યા વસુંધરાના નિયમ પ્રમાણે વિદેશી અને વિધર્મી આક્રાન્તાઓ વારંવાર ચઢી આવ્યા. બહુ સરળતાથી ભારતને પદદલિત કરવામાં આવ્યો. શ્રમણમાર્ગનો પ્રભાવ બિનશ્રમણો ઉપર પણ પૂરેપૂરો પડ્યો. બધા જ ત્યાગની અને મોક્ષની જ વાતો કરે. અર્થકામ ત્યાજ્ય તત્ત્વ થઈ ગયું. પૂરી પ્રજાનો આદર્શ ત્યાગનો થઈ ગયો. ભલે પોતે ત્યાગી ન થઈ શકે પણ પૂજે તો ત્યાગને જ. ત્યાગ પાછો વાંઝિયો ત્યાગ. તે પ્રશ્નો તો ઊભા કરે પણ ઉકેલે નહિ.

બ્રહ્મચારીઓને મહેચ્છા ન હોય. મરણોચ્છા હોય. જ્યારે જુઓ ત્યારે મરી જવાની અને મૃત્યુની વાતો કરે. જીવવાની તો વાત જ નહિ. સંસાર અસાર છે. મિથ્યા છે. કશું જ નથી. કેમ કરીને પણ લોકોને સંસારવિમુખ બનાવવાનું નામ સત્સંગ—ઉપદેશ કહેવાય.

પૂર્વે કહ્યું તેમ બધી પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ અર્થ-કામ છે. તેમાં પણ કામ જ અર્થપ્રવૃત્તિનું પ્રેરકબળ છે. એકાકી વ્યક્તિ પરદેશ ન ખેડે. યજ્ઞા-ગાંઠિયા ફાકીને ગામમાં પડ્યો રહે. પ્રજા કામવિમુખ થાય એટલે અર્થવિમુખ પણ થાય. પછી તે પારકે પૈસે જીવતી થઈ જાય. આવી નમાલી, સાહસહીન, શૌર્યહીન પ્રજા ગુલામ ન થાય તો જ નવાઈ કહેવાય.

ત્યારે દિલ્હીમાં ઔરંગઝેબનું જુલ્મી શાસન હતું. ધર્મી બાદશાહને ત્રણ મહેચ્છાઓમાંની એક હતી પૂરી પ્રજાને મુસ્લિમ બનાવી દેવી. આ મહેચ્છા પૂરી કરવા તે બધા ખરાખોટા પ્રયત્નો કરતો રહેતો, મંદિરો તોડી ત્યાં જ મસ્જિદો બનાવવી, મૂર્તિઓ તોડીને મસ્જિદોના પગથિયામાં લગાવવી જેથી મુસ્લિમો તેના ઉપર પગ મૂકીને નમાજ પઢવા જાય. બ્રાહ્મણોને અને બીજાને ધર્મભ્રષ્ટ કરવા, પૂરું કાશ્મીર ધર્મભ્રષ્ટ થઈ ચૂક્યું હતું. વિરોધ કરનાર ગુરુ તેગ બહાદુરનો વધ કરાવી દીધો હતો. રાજસ્થાનના રાજાઓ દાસ થઈ ચૂક્યા હતા. દક્ષિણ ભારતમાં ચાર શિયા સત્તાઓ જામી ચૂકી હતી અને મોગલો આગળ વધવા ઔરંગાબાદમાં થાણાં નાખીને પડ્યા હતા. ત્યારે હિન્દુપ્રજા માટે ઘોર નિરાશાનો સમય હતો. તેવા સમયમાં આપણા કથાનાયક સમર્થ સ્વામી રામદાસજીનો જન્મ થયો હતો.

મહારાષ્ટ્રમાં ઔરંગાબાદ જિલ્લાના જાંબ ગામમાં સૂર્યાજી પંત અને પત્ની રાણુબાઈ રહે. બ્રાહ્મણ પરિવાર પવિત્ર જીવન જીવે અને સૂર્યનારાયણની આરાધના કરે. તેમને ત્યાં સંવત 1665 ચૈત્ર સુદ નવમી—રામનવમીના દિવસે એક બાળકનો જન્મ થયો. જેનું નામ નારાયણ રાખવામાં આવ્યું. પણ પાછળથી આ જ બાળક સમર્થ સ્વામી રામદાસ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. હમણાં આપણે નારાયણ નામે કથા ચલાવીશું.

નારાયણ બચપણથી જ તોફાની. જે બાળકો બચપણમાં બહુ તોફાની હોય છે તે આગળ જતાં તેટલાં જ શાંત થઈ જાય છે. અને જે બચપણમાં બહુ શાંત હોય છે, તે આગળ જતાં તોફાની જીવન જીવતાં થઈ જતાં હોય છે. પ્રથમ તોફાન અને પછી શાંતિ સારી, પ્રથમ શાંતિ અને પછી તોફાન નહારું. નારાયણ કૂદાકૂદ કરે. વૃક્ષો ઉપર આ ડાળથી પેલી ડાળ વાંદરાની માફક કૂદકા મારે. માતા-પિતા અને શિક્ષક ત્રાસી ગયાં. પાંચમા વર્ષે નારાયણને જનોઈ આપી, તે બહુ મેઘાવી હતો તેથી જલદીથી બધી વિદ્યા શીખી લેતો. તે શરીરે પહેલવાન જેવો હતો. રોજ બે હજાર સૂર્યનમસ્કાર કરે. પાછો ભક્તિભાવ પણ ખરો. આઠમા વર્ષે તે હનુમાનજીની ભક્તિમાં તરબોળ

થવા લાગ્યો. ઇષ્ટદેવની અસર જીવન ઉપર પડતી જ હોય છે. જેણે લગ્નજીવન જીવવું હોય તેણે હનુમાન ઉપાસના અને ગાયત્રી મંત્ર ન જપવો જોઈએ. આ વૈરાગ્યનો માર્ગ છે. ત્યારે બાળલગ્નો થતાં, નારાયણનાં બાર વર્ષની ઉંમરમાં જ લગ્ન લેવાયાં. વર-કન્યા લગ્નમંડપમાં પધરાવ્યાં. પુરોહિતે મંત્રોચ્ચાર શરૂ કર્યા. કન્યા પધરાવો સાવધાન, શુભ મુહૂર્ત સાવધાન. આમ વારંવાર સાવધાન, સાવધાન બોલતા રહ્યા, બાળનારાયણને પ્રથમથી જ હનુમાનજી ઇષ્ટ અને આદર્શ હતા. તેને બજરંગબલિ જેવું થવું હતું. આ ઉંમરે કામવાસના કે બીજાં આકર્ષણો હોય જ નહિ, તે વિચારવા લાગ્યો કે આ મને સાવધાન સાવધાન કહે છે. હું એક એવા બંધનમાં બંધાવા જઈ રહ્યો છું જેમાંથી બહાર નીકળાય તેમ હોતું જ નથી. બુદ્ધ, મહાવીર જેવાએ લગ્ન કર્યા પછી પત્નીનો ત્યાગ કર્યો હતો. મારે એ ભૂલ કરવી નથી. ગોરમહારાજ આગળ કાંઈ બોલે તેના પહેલાં તો નારાયણ મૂઠી વાળીને દોડ્યો. દોડ્યો. દોડ્યો તે હાથ જ ન આવ્યો.

એક બ્રાહ્મણકન્યા લગ્નમંડપમાં જ વિધવા થતી બચી ગઈ. કારણ કે હજી હસ્તમેળાપ થયો ન હતો, હજી ચાર ફેરા ફરાયા નહોતા. જો હસ્તમેળાપ થઈ ગયો હોત અને ફેરા ફરી લીધા હોત તો તે વિવાહિત થઈ ગઈ હોત. તેનાં પુનર્લગ્ન ન થઈ શકે તેવો ત્યારે નિયમ હતો. કથા પેલા નારાયણના પાછળ પાછળ ચાલી, કન્યાની પાછળ નહિ. કન્યાનું પછી શું થયું ખબર નહિ.

નારાયણ દોડતો-દોડતો ત્રણ ગાઉ દૂર ગોદાવરી નદીએ પહોંચ્યો. તેને તરતાં આવડતું હતું. પ્રત્યેક બાળકને તરતાં જરૂર શિખવાડવું જોઈએ. નારાયણ નદીના કિનારે-કિનારે અથડાતો-ફૂટાતો, ભૂખ્યો-તરસ્યો ચાલતો રહ્યો અને અંતે નાસિક-પંચવટી પહોંચી ગયો. આપણાં તીર્થો અને આશ્રમો આવા લોકો માટે આશ્રયસ્થાન બનતાં હોય છે. બાર વર્ષનો નારાયણ નાસિક નજીક ટાકળી ગામે એક ગુફામાં રહીને મંત્રજાપ કરવા લાગ્યો. તેણે ગાયત્રી પુરસ્કરણ પણ કર્યાં. બાર વર્ષ સુધી તે પુરસ્કરણ કરતો રહ્યો. તે રૂપાળો અને તેજસ્વી હતો. તપશ્ચર્યા અને ભજનથી તેજ વધે છે. તેજનું મુખ્ય કારણ સંતોષ અને દબાણ વિનાનું તૃપ્ત જીવન છે. જે લોકો પ્રેશરમાં જીવન જીવે છે તે ચિંતા વિનાના નથી હોતા. ચિંતા ચિંતાની માફક લોહી બાળે છે. તે જ બળી જાય.

એક વાર એવું બન્યું કે નારાયણ હવે રામદાસજી સંગમ ઉપર પ્રભુભક્તિમાં તન્મય હતા ત્યાં એક યુવાન સ્ત્રીએ આવીને વંદન કર્યાં. રામદાસજીના મોઢામાંથી નીકળી પડ્યું, “અષ્ટપુત્રા ભવ” અર્થાત્ આઠ પુત્રોની માતા થા. સ્ત્રી હસી પડી. બોલી કે “આ ભવમાં કે આવતા ભવમાં” રામ બોલ્યા “આ ભવમાં” સ્ત્રી બોલી: “મારા પતિ તો મરી ગયા છે. તેમનું મડદું અગ્નિસંસ્કાર માટે પેલું પડ્યું, હું તો તેમની પાછળ સતી થવા નીકળી છું, પણ સતી થતાં પહેલાં કોઈ સાધુ-સંતનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી અહીં તમારી પાસે આવી છું.”

રામદાસે કહ્યું: “જાવ મડદાને બરાબર ધ્યાનથી જુઓ.” સ્ત્રી પાછી ગઈ. જુએ તો મડદામાં સળવળાટ થવા લાગ્યો હતો. ખરેખર તે મર્યો ન હતો પણ ઉતાવળમાં પૂરું ધ્યાન આપ્યા વિના મરેલો માની લેવાયો હતો અને ભજન-તપસ્યા કદી નિષ્ફળ હોતી નથી. બાર વર્ષનું રામદાસજીનું તપ પણ હતું. પુરુષ બેઠો થયો. સૌને નવાઈ લાગી. નવું જીવન મેળવનાર ગિરધર પંત હતો અને તેની પત્ની અન્નપૂર્ણાબાઈ હતી. આ બ્રાહ્મણ દંપતીને દશ પુત્રો થયા. પ્રથમ પુત્ર ઉદ્ભવ થયો. ગિરધરે તે બાળકને રામદાસજીને અર્પણ કરી દીધો. ને આગળ જતાં રામદાસજીના શિષ્યોમાં મહાન શિષ્ય થયો.

ગુફામાં રહીને રામદાસજીએ ત્રણ ગાયત્રી પુરસ્કરણ કર્યાં હતાં અને તેર કરોડ મંત્રજાપ કર્યા હતા. તેમનો દાવો છે કે જે કોઈ તેર કરોડ મંત્ર જપે તેને તેના ઇષ્ટદેવનાં દર્શન થાય. રામદાસજીના ઇષ્ટદેવ શ્રીરામ હતા. ત્યારે મહારાષ્ટ્રમાં સંત એકનાથજીનો પ્રભાવ હતો, રામદાસજીનાં માતા-પિતા વારંવાર એકનાથજીનાં દર્શન કરવા જતાં અને પ્રેરણા લેતાં. તેથી રામદાસજી બચપણથી જ રામ અને હનુમાનમય બની ગયા હતા. રામદાસજીના સ્વયં રામ જ ગુરુ હતા. કોઈ માણસ ગુરુ ન હતા.

આધ્યાત્મિક જીવનમાં મહત્ત્વના ત્રણ પિરિયડ આવતા હોય છે: 1. ઉપાસના પિરિયડ, 2. અનુભવ પિરિયડ અને 3. ઉપદેશ પિરિયડ. જેણે કશી ઉપાસના કરી જ નથી તેને આધ્યાત્મિક જીવન મળતું જ નથી. માત્ર પોતાં ગોખીને ઘટાકાશ. મઠાકાશ કરવાથી આધ્યાત્મિક ન થવાય. ઉપાસના જબરદસ્ત શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે—લગાતાર વર્ષો સુધી કરી શકાય તો.

હવે રામદાસ તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડ્યા. હાથમાં તુંબડું, બગલમાં પવનપાવડી, શરીર ઉપર લાંબી કફની, માથે ટોપી, એકલા જ નીકળી પડ્યા. બાર વર્ષ સુધી તે ભારતના ખૂણેખૂણે ભ્રમણ કરતા રહ્યા. બાર વર્ષે ગૃહત્યાગ, બાર વર્ષે ગુફાવાસ, બાર વર્ષે તીર્થભ્રમણ. એવી માન્યતા છે કે કોઈ પણ ક્રિયા સતત બાર વર્ષ સુધી કરવામાં આવે તો તેથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય. રામદાસ હવે સિદ્ધ-સમર્થ થયા હતા. આપણે હવે તેમને સમર્થના ટૂંકા નામે ઓળખીશું. તેમનું જીવન પ્રભુપ્રેરિત હતું. પ્રભુપ્રેરણા પ્રમાણે તેમણે ગૃહત્યાગ કર્યો. તે જ પ્રેરણા

પ્રમાણે બાર વર્ષ ગુફાવાસ કરી ઉપાસના કરી. હવે તેની જ પ્રેરણાથી બાર વર્ષ તીર્થાટન કરવા નીકળ્યા. કોઈ એક દિવસ જ કોઈ નિર્જન ગુફામાં રહી તો જુએ, ખબર પડે. તેવી ગુફામાં સતત બાર વર્ષ સુધી આનંદપૂર્વક રહેવું—ઈશ્વર પ્રેરણા અને કૃપા વિના બની શકે જ નહિ.

સમર્થ સર્વપ્રથમ કાશી ગયા. ત્યારે કાશી ઉપર મુસ્લિમરાજ ચાલતું હતું. કાશીની દુર્દશા જોઈને તેમનું હૃદય કકળી ઊઠ્યું. પછી અયોધ્યા, ગોકુળ-વૃંદાવન, મથુરા, શ્રીનગર, બદરીકેદાર ગયા. હિમાલયમાં તેમનું મન લાગી ગયું. અહીં ચાર મહિના સુધી શ્વેતમારુતિમાં રહ્યા અને ઉપાસના કરી. મારુતિ પ્રસન્ન થયા. અહીંથી તેમણે ભગવાં વસ્ત્રો પહેરવાં શરૂ કર્યાં. અહીંથી છેક પૂર્વમાં જગન્નાથજી ગયા અને ત્યાંથી છેક દક્ષિણમાં રામેશ્વરમ્ ગયા. આ બધી યાત્રા પગપાળા જ થતી હતી, જ્ઞાનવૃદ્ધિમાં સૌથી સચોટ સાધન યાત્રાભ્રમણ છે. ઘરે બેઠા હજારો પુસ્તકો વાંચવાથી જે જ્ઞાન થાય તેના કરતાં સજાગૃતિ ભ્રમણ કરવાથી વધુ જ્ઞાન થાય. તેમણે દેશની, તીર્થોની, ધર્મની દુર્દશા જોઈ. આવી દુર્દશાનું કારણ તેમણે બ્રાહ્મણોની સંકુચિત અને સ્વાર્થી વૃત્તિને માન્યું. કહેવાય છે કે તે એટલા બધા નિરાશ થઈ ગયા કે તેઓ દેહ પાડી નાખવા તૈયાર થઈ ગયા પણ ઇષ્ટદેવ રામે જ ઇવેટની ઘડીએ બચાવી લીધા. અને પ્રેરણા આપી કે નિરાશ ન થા. ઊભો થા અને ઝઝૂમ, સ્વધર્મની સ્થાપના કર. તેઓ દક્ષિણ ભારતથી શ્રીલંકા ગયા, પછી ગોકર્ણ, મહાબળેશ્વર, શ્રીશૈલ, પંચમહાલિંગ, કિષ્કિંધા, પમ્પાસરોવર, પંઢરપુર, ભીમાશંકર, ત્ર્યંબકેશ્વર, થઈને પાછા પંચવટી આવ્યા. ત્યાંથી ગોદાવરીની પરિક્રમા કરવા નીકળ્યા, રસ્તામાં પૈઠણમાં કીર્તન કર્યું, ત્યાં તે ઓળખાઈ ગયા, કોઈએ સમાચાર આપ્યા કે તમારી માતા રાણુબાઈ આંધળાં થયાં છે. અને તમને ઝંખી રહ્યાં છે. તે માતાને મળવા જામ્બ આવ્યા. ઘરના દરવાજે જઈને આલેક કરી. “જય જય શ્રી રઘુવીર સમર્થ” મોટા ભાઈની પત્ની સમજી કે કોઈ સાધુબાવા આવ્યા છે. તે ભિક્ષા આપવા નીકળી, પણ આંધળી માતા ખાટલામાં પડીપડી ઓળખી ગઈ. “કોણ નારાયણ... નારાયણ” મા-દીકરાનું મિલન થયું. સમર્થ માતાના ચરણોમાં ઢળી પડ્યા. અશ્રુધારા વહેવા લાગી. શુદ્ધ લાગણીના સંબંધ હૃદયને નિર્મળ કરે છે. હવે સમર્થ 36 વર્ષના થયા હતા. 24 વર્ષ પછી તે જામ્બ આવ્યા હતા. આટલાં વર્ષો પછી પણ પુત્રવિયોગી આંધળી માતાએ અવાજ ઉપરથી પુત્રને ઓળખી લીધો હતો. સૌથી મોટી આંખ પ્રેમની હોય છે, તેમાં દિવ્યજ્યોતિનો વાસ હોય છે. આનું નામ જ ‘નિર્મળ જ્યોતિ’ કહેવાય. સમર્થે માતાજીની આંખો ઉપર હાથ ફેરવ્યો, તેમને જ્ઞાનજ્યોત પ્રાપ્ત કરાવી. માતાને કપિલગીતા સંભળાવી અને ફરી પાછા ગોદાવરીની પરિક્રમા કરવા નીકળી પડ્યા. માતાને વચન દીધું કે “અંતકાળે જરૂર આવીશ.” મહાપુરુષોને પણ અંતકાળની ચિંતા હોય છે. અંતકાળ બગડે નહિ. અંતકાળમાં પોતાનાં પ્રિયજનો હાજર હોય, તુલસીદલ, ગંગાજળ, દીપદર્શન કરાવતાં હોય તો મરવું પણ ધન્ય થઈ જાય. સમર્થે વચન આપ્યું. વિદાય થયા અને યાત્રા પૂરી કરીને ચાફળ ગામ આવ્યા. હવે તેઓ સ્થિર થયા. સાધુઓમાં કહેવત છે કે “ઘૂમે સો શૂરા ઔર બેઠે સો પૂરા” અહીં તેમને ઘણા મોટા—પ્રસિદ્ધ સંતો મળવા આવતા હતા. સં. 1701માં તેઓ સ્થિર થયા. તેમની પ્રસિદ્ધિ ચારે તરફ ફેલાવા લાગી. ત્યારે શિવાજી મહારાજ નવાનવા હિન્દુ ધર્મની રક્ષામાં લાગ્યા હતા. તે સમર્થને મળવા આવ્યા. શિવાજી મહારાજે સમર્થ પાસેથી દીક્ષા લીધી. ચાફળમાં તેમણે રામમંદિરની સામે મારુતિની પ્રતિમા સ્થાપિત કરી. પ્રજાજીવનમાં ઇષ્ટદેવ મહત્ત્વનું પ્રેરકબળ બનતા હોય છે. તેમને વીર પુરુષો પેદા કરવા હતા. લોકો પલાંઠિયા ભગવાનો પૂજીને અંતર્મુખ થવાના નિમિત્તે નિષ્ક્રિય અને પલાયનવાદી થઈ ગયા હતા. તેમને હનુમાનજી જેવા કર્મઠ અને વીર બનાવવા હતા. તેમને મારુતિ—હનુમાન ઉપર અપાર શ્રદ્ધા હતી. તેમણે અનેક જગ્યાએ મારુતિ મંદિરોની સ્થાપના કરી. સમય-સમય ઉપર તેઓ આજુબાજુ થોડું ભ્રમણ પણ કરી લેતા. જ્યાં જતા ત્યાં કહેતા “એકાકરા” અર્થાત્ સંગઠિત થાવ. તેમનું સૂત્ર હતું “સમુદાય કરાવા” “એકાકરા” અને “સમુદાય કરાવો”ના સૂત્ર સાથે તેઓ હરિકીર્તન કરાવતા. લોકો જાગૃત બને અને રામરાજ્યની સ્થાપના કરે તે તેમનો ઉદ્દેશ્ય હતો. જ્યારે બીજા સાધુઓ લોકોને સંસારવિમુખ કરતા હતા ત્યારે સમર્થ સન્મુખ કરતા હતા. તેમને એક પ્રચંડ રાજશક્તિની જરૂર હતી. જે યવનરાજ્યને રામરાજ્યમાં પરિવર્તિત કરી શકે. તેમની દષ્ટિ શિવાજી મહારાજ ઉપર પડી. તેમણે શિવાજી મહારાજને દીક્ષા આપી. ઈ. સ. 1649માં દીક્ષા આપતાં સમર્થે શિવાજી મહારાજને દીક્ષા પછી પ્રસાદમાં ચાર વસ્તુઓ આપી: 1. શ્રીફળ, 2. એક મૂઠી માટી, 3. બે મૂઠી ઘોડાની લાદ અને 4. ચાર મૂઠી કાંકરા, શિવુબા લે આ પ્રસાદ. શિવાજી આવા વિચિત્ર પ્રસાદનો અર્થ સમજી શક્યા નહિ. તે પ્રસાદ લઈને માતા જીજ્ઞા પાસે ગયા. શિવાજી મહારાજનું બીજું સૌથી પ્રેરક બળ માતા જીજ્ઞા હતાં. તેમણે કહ્યું “શિવુ જો આ શ્રીફળ તારા કલ્યાણનું પ્રતીક છે. આ મૂઠી માટી તારા વિશાળ સામ્રાજ્યનું પ્રતીક છે. આ લાદ ઘોડેસવારોનું પ્રતીક છે, અર્થાત્ વિશાળ અશ્વસેના તૈયાર કર. અને કાંકરા કિલ્લાઓનું પ્રતીક છે. ઘણા

કિલ્લા બાંધ. માતા-પુત્ર અને ગુરુ ધન્ય થઈ ગયાં. જો શિવાજી મહારાજને માતા જીજ્ઞાઈ અને ગુરુ સમર્થ રામદાસજી ન મળ્યા હોત તો કદાચ શિવાજી, શિવાજી ન થયા હોત. પ્રેરણા પ્રબળ વસ્તુ છે. ત્યારે અને અત્યારે પણ ઘણા ગુરુલોકો યુવાનોને ઘર-પરિવાર છોડાવીને મઠ-મંદિરોના ટોકરા ખખડાવવા અને ટોળાં વધારવાના કામમાં લગાડી દેતા હોય છે. જ્યારે સમર્થ યુવાનોને ઝઝૂમતા કર્યા હતા. સમર્થ સં. 1707માં પર્લીમાં આવીને રહેવા લાગ્યા. ત્યાંથી સજ્જનગઢ આવ્યા. સં. 1712માં સમર્થ ભિક્ષા માગતા-માગતા શિવાજી મહારાજના દ્વારે પહોંચ્યા. મહારાજે એક ચિઠ્ઠી લખીને તેમની ઝોળીમાં નાખી. ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું હતું “મારું પૂરું રાજપાટ અર્પણ” સમર્થે ચિઠ્ઠીની સાથે પોતાનું ભગવું વસ્ત્ર આપ્યું અને કહ્યું કે “રાજ્ય તું સંભાળ પણ ટ્રસ્ટી થઈને. લે આ વસ્ત્રનો ધ્વજ બનાવજે. ધર્મધ્વજ.” ત્યારથી ભગવો લહેરાવા લાગ્યો. ગુફાયોગી થવા કરતાં રાજયોગી થવું બહુ કઠિન છે. પણ જે પ્રશ્નો રાજયોગી ઉકેલી શકે છે તે ગુફાયોગી ઉકેલી શકતો નથી. પ્રજાને ગુફા તરફ વાળવા કરતાં રણમેદાન તરફ વાળી અત્યાચારીઓના વિનાશના કામમાં લગાવવી તે મહાન અને સાચું કામ છે. જેવી પ્રેરણા સમર્થે શિવાજી મહારાજને આપી તેવી પ્રેરણા જો હજારો ગુરુલોકોએ શિષ્યોને આપી હોત તો દેશમાં હજારો શિવાજીઓ પેદા થયા હોત. પણ હાય, મોક્ષની ભ્રાન્તિ, બધાને પલાંડી વાળતા અને પરલોક તરફ દોડતા કરી દેવાયા. એવું કહેવાય છે કે શિવાજી મહારાજને ત્રણ વાર સંસારત્યાગ કરવાની ઇચ્છા થઈ હતી, બે વાર સમર્થે તેમને વાર્યા હતા અને એક વાર સંત તુકારામે તેમને વાર્યા હતા. આજે જ્યારે કોઈ યુવાનને સંસારત્યાગની દીક્ષા અપાતાં જુઓ તો તમારું હૃદય કકળી ઊઠવું જોઈએ. કોઈની યુવાની બરબાદ થઈ રહી છે.

ઓચિંતાના સમર્થને માતા રાણુબાઈ યાદ આવ્યાં. તે જામ્બ પહોંચ્યા, છેલ્લાં ડચકાં ખાતી માતાને ખોળામાં લીધી. “મા, મા. હું તારો નારાયણ આવી ગયો છું.” માતાએ પુત્રના ખોળામાં શાંતિથી પ્રાણ છોડ્યા.

સમર્થ પ્રારબ્ધવાદી ન હતા, તેમજ નિરાશાવાદી પણ ન હતા. તે પુરુષાર્થવાદી હતા. લોકોને કર્મઠ અને ઝઝૂમવાની પ્રેરણા આપતા. સમર્થને 78 વર્ષની વયે લાગ્યું કે હવે અંતકાળ નજીક છે. તેમણે અન્નજળનો ત્યાગ કરી દીધો. નવમે દિવસે તેઓ શ્રીરામની પ્રતિમા સામે બેઠા અને એકવીસ વાર ‘હર હર’ બોલીને દેહ છોડી દીધો. ત્યારે ઈ. સ. 1687, સંવત 1743 મહાવદ નવમી હતી, ત્યારે મહારાષ્ટ્ર રાજ્યનો ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો.

સમર્થે ઘણા ગ્રંથોની રચના કરી. જેમાં દાસબોધ, મનોબોધ, કરુણાષ્ટક, આત્મારામ, રામાયણ, ઓવી ચૌદશતક વગેરે કેટલાય ગ્રંથો આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે અને પ્રેરણા આપે છે.

તેમણે 11 મારુતિ ધામોની સ્થાપના કરી હતી. જેમાં શાહપુર, મસૂર, ચાફલ, ડંબ્રજ, શિરસપ્ત, મનપાડવે, વારગાંવ, માજગાંવ, શિંગણવાડી અને બાર પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે પૂરા ભારતમાં અનેક મઠોની પણ સ્થાપના કરી હતી.

પૂરા સાધુ-સંત સમાજમાં જેનો જોટો ન મળે તેવા સમર્થ સ્વામી રામદાસજીએ શિવાજી મહારાજના માધ્યમથી માળાની જગ્યાએ તલવાર ભવાની તલવાર ફેરવવાની દીક્ષા આપી હતી, ધન્ય છે ધન્ય છે મહારાષ્ટ્ર ભૂમિને, જામ્બ ગામને, સૂર્યાજી પંત અને માતા રાણુબાઈને જેણે આવા મહાન સંતને જન્મ આપ્યો. જો હિન્દુ પ્રજા આજે પણ સમર્થના પગલે-પગલે ચાલે તો આજે પણ ભારત રાષ્ટ્ર મહાન રાષ્ટ્ર થઈ જાય.

5-7-2011

*

5. સંત તુકારામ

હિન્દુ ધર્મના ચાર મહત્ત્વનાં ઘટકો છે: 1. ઋષિ, 2. આચાર્ય, 3. સાધુ-સંન્યાસી અને 4. સંતો-ભક્તો.

ઋષિઓ ધર્મનો પાયો છે. તેમના માર્ગને હું ઋષિમાર્ગ કહું છું. જેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચારેનું સંતુલન છે.

આચાર્યોના બે પ્રકાર છે: 1. ભાષ્યકાર આચાર્યો અને બીજા ગાદીપતિ આચાર્યો. ભાષ્યકાર આચાર્યો મહાવિદ્વાન અને દાર્શનિક હોય છે. તેમના નામે અદ્વૈત-દ્વૈત-વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત વગેરે દાર્શનિક સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદિત થયા. મોટા ભાગે આ જટિલ સિદ્ધાંતો સાથે સામાન્ય લોકોને બહુ લેવાદેવા નથી હોતી.

બીજા આચાર્યો ગાદીપતિઓ હોય છે. મોટા ભાગે તે વંશપરંપરાથી આવતા હોવાથી ખાસ યોગ્યતાની અપેક્ષા રખાતી નથી. રાજાનો દીકરો જેમ રાજગાદી સંભાળે અને જાહોજલાલી ભોગવે તેમ આ આચાર્યો પણ રાજાશાહી ઠાઠથી ભવ્ય જીવન જીવતા હોય છે.

ત્રીજું ઘટક સાધુ-સંન્યાસીઓનું છે. આ ઘટક ત્યાગી-વૈરાગી જીવન જીવતું હોય છે. ત્યાગ-વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપીને લોકોને સંસારની અસારતા અને નશ્વરતા વારંવાર સમજાવતા રહે છે. આ બધા પત્ની વિનાના બ્રહ્મચારી હોય છે.

ચોથું ઘટક સંતો-ભક્તોનું હોય છે. જે મોટા ભાગે ઘરસંસારી હોય છે. તે નામ કે વસ્ત્રો બદલતા નથી. ઘર છોડતા નથી. પત્ની છોડતા નથી. પોતાનો ધંધો કરીને જીવનનિર્વાહ કરતા હોય છે. પણ તે સ્વયંભૂ હોવાથી પોતપોતાની માતૃભાષામાં ભક્તિપદો રચતા હોય છે. તેમનાં પદો જન-જન સુધી પહોંચતાં હોવાથી તે શાસ્ત્રનું કામ કરે છે. ઉપરના ત્રણ પ્રકારમાં મોટા ભાગના બ્રાહ્મણોનો જ પ્રભાવ રહેતો હોય છે. પણ ચોથા ઘટકમાં બધી જાતિ-જાતિ-વર્ણના લોકો હોય છે. બ્રાહ્મણથી માંડીને છેક ભંગી સુધીની બધી જાતિઓમાં સંતો-ભક્તો થયા છે. તેમાંના એક મહાન સંત જેને લોકો તુકારામ કહે છે, તેની ચર્ચા કરવાની છે.

મહારાષ્ટ્ર એટલે સંતો અને યોદ્ધાઓનો પ્રદેશ. જેટલા સંતો મહારાષ્ટ્રે પકવ્યા છે તેટલા કદાચ બીજા કોઈ પ્રદેશે નહિ પકવ્યા હોય. પુના પાસે દેહુ નામનું ગામ. ત્યાં બાલ્કોબા નામના કણબી રહે. તેમની પત્નીનું નામ કનકાઈ હતું. તેમને ત્રણ પુત્રો: સાવજી, કાન્હોજી અને તુકારામ. કણબી હોવાથી બ્રાહ્મણો તેમને શૂદ્ર કહેતા. જે જનોઈ ન પહેરે તે બધા શૂદ્રો તેવી માન્યતા હતી.

તુકારામનો જન્મ સંવત 1665માં થયો હતો. બાલ્કોબા વ્યાપાર કરતા. ત્યારે બાળલગ્નો થતાં. તુકારામની પ્રથમ પત્નીનું નામ રખુબાઈ. તે માંદી રહેતી તેથી તુકારામનું બીજી વાર લગ્ન કર્યું. તે કજિયાળી નીકળી. માંદી અને કજિયાળી બે પત્નીઓ વચ્ચે 13 વર્ષના તુકારામે જીવન શરૂ કર્યું. બધાને પત્નીસુખ નથી હોતું. પત્નીસુખ પુરુષાર્થથી નથી મળતું. ભાગ્યથી મળે છે. માત્ર પત્ની જ નહિ કોઈ પણ સારું માણસ પુરુષાર્થથી નથી મળતું. ઈશ્વરકૃપા કે ભાગ્યથી મળતું હોય છે. સારા માણસ સાથે પનારું પડ્યું હોય અને પાર પાડે તેમાં શી નવાઈ પણ ખોટું માણસ મળ્યું હોય છતાં પાર પાડે તો જ નવાઈ કહેવાય. ખોટી પત્ની બે પ્રકારની હોય: 1. કજિયાળી ને 2. વ્યભિચારિણી. પ્રથમ પાર પડાય બીજી પાર ન પડાય. મોટા ભાગે કજિયાળી પત્ની ચારિત્ર્યની શિથિલ નથી હોતી. તે લડે-ઝઘડે પણ ઘર સાચવે.

પિતા વૃદ્ધ થયા. તેમની ઈચ્છા મોટા પુત્ર સાવજીને વ્યાપાર-કારોબાર સોંપી દેવાની થઈ. વૃદ્ધાવસ્થા ત્યારે ધન્ય થતી હોય છે જ્યારે પિતાનો ભાર ઉપાડી લેનારાં સંતાન હોય. પિતાના ભારને બમણો કરી દેનારાં સંતાન પિતાને ઘૂંટી ઘૂંટીને મારી નાખે. બમણા ભારનો અર્થ થાય છે જે ભાર હોય તે તો હોય જ ઉપરથી પોતાનો ભાર પણ પિતા ઉપર નાખે. પુત્રનાં બાલબચ્ચાંનું પોષણ પણ પિતાને કરવું પડે. અને પુત્ર-કુપુત્ર નીકળે. બાલ્કોબાનો મોટો પુત્ર વીરક્ત નીકળ્યો. તે તો પોતાની પત્ની પરિવાર છોડીને યાત્રાએ નીકળી પડ્યો. ત્યારે તુકારામ 17 વર્ષના હતા. હવે બધો ભાર તુકારામ ઉપર આવી ગયો. ઘરગૃહસ્થી ભાર વિનાની નથી હોતી. ભાર ઉપાડી શકે તે જ સદ્ગૃહસ્થ થઈ શકે, બાકીના તો લાચાર ગૃહસ્થ થઈને જીવનના ઢસરડા કરતા રહે. સાવજીની પત્ની ગુજરી ગઈ. માતા-પિતા પણ ગુજરી ગયાં. સાવજી તીર્થયાત્રા કરવા ગયો તે ગયો, કદી પાછો ન આવ્યો. પરિવાર જ્યારે તૂટવા માંડે છે ત્યારે ઘરમાં ઉપરાઉપરી મરણો થવા લાગે છે અને લોકો ઘર છોડીને ચાલ્યાં જવા લાગે છે. પેઢી તૂટે તો વ્યાપારી ડૂબે. પણ પરિવાર તૂટે તો મોભી ડૂબે. મોભી ડૂબે તો ઘર ડૂબે. ઘરને વેરવિખેર થતું જુએ તો બે પ્રકારના લોકો લાભ ઉઠાવે. જેની પાસે પૈસા માગતા હોય તે ન આપવાનાં બહાનાં કાઢે. અને જે તમારી પાસે પૈસા માગતા હોય તે કડક ઉઘરાણી કરે. તુકારામનું જીવન બધી રીતે અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું. માંદી અને કજિયાળી સ્ત્રીઓ વચ્ચે જીવવું.

નાનો ભાઈ અને બહેનોની જવાબદારી. પડતીની દશા આવી ગઈ. દુકાનમાં ખોટ જવા લાગી. લેણદારોની ઉઘરાણી વધી ગઈ. પણ પરિવારજનોએ મદદ કરીને ઇજ્જત બચાવી લીધી. વ્યાપારીની પહેલી મૂડી ઇજ્જત છે. તે બચી તો બધું બચ્યું. પણ તેજ ધારાવાળી નદી પાર કરતાં જો એકવાર પગ ઊખડી જાય તો ફરી જામી શકે નહિ. પ્રવાહની ધારા જામવા જ ન દે. અંતે તુકારામની દુકાન ભાંગી પડી. તુકારામ બેકાર થઈ ગયા. એકાકી માણસ બેકાર હોય તો તે પણ ઝાંખો થઈ જાય તો પછી જેને બબ્બે પત્નીઓ અને ભાઈ-બહેનોનો પરિવાર હોય તેની તો વાત જ શી કરવી! સમર્થ માણસ પણ જીવનમાં ત્રણ રીતે ભાંગી પડતો હોય છે: 1. પ્રેમભંગથી 2. અર્થભંગથી અને 3. આબરૂભંગથી. ભાંગી પડેલો માણસ જીવન હારી જતો હોય છે. કદાચ આત્મહત્યા પણ કરી બેસે. તુકારામ અર્થભંગ થયા હતા. તેથી આબરૂભંગ પણ થયા કહેવાય, હારેલો માણસ કાં તો મૃત્યુ તરફ જાય કાં પછી હરિ તરફ જાય. તુકારામ હરિ તરફ વળ્યા. વિહ્વલ વિહ્વલ... વિહ્વલ કરતા રહ્યા. વિપત્તિકાળમાં હરિથી મોટું કોઈ આશ્વાસન નથી હોતું. પીડામાંથી કવિત્વની પ્રસૂતિ થાય તો તે હાડોહાડ વ્યાપી જાય તેવી કવિતા કરે. પરમાત્મા ભક્તને પાકો કરવા નીંભાડામાં પકવતો હોય છે. જેણે દુઃખોનો નીંભાડો જોયો જ નથી તે મહંત તો થઈ શકે પણ સંત કદી ન થઈ શકે. એવામાં તુકારામ બાપ બન્યા. ઉંવાં ઉંવાં કરતું બાળક જન્મ્યું. તુકારામ વધુ ને વધુ ભક્તિ તરફ ઢળવા લાગ્યા, પણ જવાબદારી તો જંપીને બેસવા ન દે તેથી તેમણે મરચાંનો વ્યાપાર કરવા ગૂણો ભરીને કર્ણાટક તરફ પ્રયાણ કર્યું. પણ સંતને વ્યાપાર ન આવડે. ભજન આવડે. સંત થઈને પણ જે વ્યાપારી હોય તે ભૂલેલો—ભટકેલો જીવ હોવો જોઈએ. તે બજારમાં હાટડી બાંધવાની જગ્યાએ મંદિરોને કે આશ્રમને હાટડી બનાવીને બેસી ગયો છે. તુકારામ છેતરાઈને પાછા આવ્યા.

એક વાર સવારના પહોરમાં એક ભિક્ષુક બાઈ માગવા આવી. તેની સાડી ફાટી ગઈ હતી. તે જોઈને તુકારામનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. પરદુઃખ જોઈને જેનું હૃદય દ્રવી ઊઠે તે જ સંત કહેવાય. તુકારામે ઊઠીને એક સાડી ટીંગાતી હતી તે આપી દીધી. ભિખારી બાઈ તો રાજી-રાજી થઈ ગઈ. બીજી તરફ સ્નાન કરવા બેઠેલી પત્નીએ સાડી માટે લાંબો હાથ કર્યો તો સાડી ગુમ. હવે શું થાય? ઘરમાં બીજી સાડી તો હતી નહિ. હવે ઝઘડા થાય કે નહિ?

એક વાર એવું બન્યું કે પોતાના શેરડીના ખેતરમાંથી શેરડીનો ભારો બાંધીને ઘેર લાવતા હતા. ગામનાં છોકરાં પાછળ પડી ગયાં. એક-એક સાંઠો આપતા ગયા. જ્યારે ઘરે પહોંચ્યા ત્યારે માત્ર એક જ સાંઠો બચ્યો હતો તે તેમણે પત્નીને આપ્યો. ધૂંવાપૂંવાં થયેલી પત્નીએ જોરથી તુકારામના માથામાં સાંઠો માર્યો. સાંઠાના બે ટુકડા થઈ ગયા. હસતાં-હસતાં તુકારામ બોલ્યા “ખરી પતિવ્રતા પત્ની છે. એકલી ખાતી નથી તે એક ટુકડો તું લે. બીજો હું લઉં.” કેટલી સહનશક્તિ હશે! માત્ર પત્નીઓ જ પતિનો માર ખાય છે તેવું નથી, ઘણા પતિઓ પણ પત્નીઓનો માર ખાતા હોય છે. ખાસ કરીને સામર્થ્ય વિનાના. સામર્થ્ય બે પ્રકારનું હોય છે: 1. ધન-સામર્થ્ય અને 2. કામ-સામર્થ્ય. જો બંને ન હોય તો પતિમાં પતિ થવાની લાયકાત જ ન ગણાય.

એક વાર તેમણે મીઠાનો વ્યાપાર કર્યો. 250 રૂપિયા કમાયા. પણ ત્યારે દુષ્કાળ પડ્યો હોવાથી લોકો અન્ન વિના ટળવળી-ટળવળીને મરતાં હતાં તેથી તેનું અનાજ લાવીને લોકોમાં વહેંચી દીધું. આ દુષ્કાળમાં તેમની પ્રથમ પત્નીનું અવસાન થઈ ગયું. થોડા દિવસ પછી એકનો એક દીકરો પણ મરી ગયો. મરનારી પત્ની સૌમ્ય હતી. કર્કશા રહી ગઈ. ભારે આઘાત લાગ્યો. સંતોને શોક ન થાય તેવું નથી. શોક તો સૌને થાય. પણ સંત કઠણ થઈને આઘાતને સહન કરી લે. જેવી વિહ્વલની મરજી. શોકથી પણ વૈરાગ્ય વધે. તુકારામને વૈરાગ્ય તો પ્રથમથી જ હતો. પણ પરિવાર નષ્ટ થવાથી વધુ વૈરાગ્ય થયો. તે અભંગ રચવા લાગ્યા. જે થોડીઘણી સંપત્તિ હતી તે નાના ભાઈને આપીને તે ભક્તિભાવમાં અને ઈશ્વરસ્ફુરિત અભંગ રચવામાં લાગી ગયા. નજીકના ભાગનાથ ડુંગર ઉપર અથવા ગોંડા યા ભારાડોરા ડુંગર ઉપર જઈને ભજન કરતા, જ્ઞાનેશ્વરી અને એકનાથી ભાગવતનું પારાયણ કરતા. ધીરેધીરે તેમનામાં સરસ્વતી પ્રગટી. ધારાપ્રવાહ અભંગ રચાવા લાગ્યા. લોકપ્રસિદ્ધિ પણ થવા લાગી. પ્રસિદ્ધિ કદી પણ શત્રુ વિનાની નથી હોતી. તેમના શત્રુઓ વધવા લાગ્યા. ખાસ કરીને બ્રાહ્મણવર્ગમાં અમુક વિદ્વાનો વિરોધી થઈ ગયા. મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણોની સંખ્યા થોડી પણ બહુ પ્રભાવશાળી અને ચુસ્ત રૂઢિવાદી. તુકારામ જેવો એક શૂદ્ર માણસ અભંગ રચે અને કીર્તન કરે તે અમુક બ્રાહ્મણોથી સહન ન થયું. એક વેદ-વેદાન્તવિદ્ પંડિત દેહુના હાકેમ પાસે ગયો અને તુકારામને દેહુથી દેશનિકાલ કરવાની પ્રાર્થના કરી. એક શૂદ્ર થઈને વેદ-વેદાન્ત જેવા અભંગ રચે તે તેમના માટે અધર્મ હતો. હાકેમે તુકારામને દેશનિકાલ કરી દીધા. તુકારામ પંડિત રામેશ્વર ભટ્ટ પાસે ગયા. અને કરગરીને પ્રાર્થના કરી કે “આપની આજ્ઞા હોય તો હવેથી હું અભંગની રચના નહિ કરું. પણ અત્યાર સુધી જે રચાઈ ગયા છે, તેનું હું શું કરું?” દુષ્ટ પંડિતે કહ્યું કે “ઈન્દ્રાયણીમાં

ફેંકી દો” તુકારામે પોતાના રચેલા સેંકડો હજારો અભંગોનું પોટકું બાંધ્યું અને ભારે હૃદયપીડા સાથે પોટકાને ઇન્દ્રાયણી નદીમાં પ્રવાહિત કરી દીધા. કવિ-સાહિત્યકાર માટે પોતાની કૃતિઓ જ પોતાની મૂડી હોય છે. પુત્ર કરતાં પણ તે વ્હાલી હોય છે. તુલસીદાસજીએ કાશીના બ્રાહ્મણોના કોપથી બચવા માટે પોતાની અમર કૃતિ ‘રામચરિતમાનસ’ ટોડરમલને ત્યાં દિલ્હી મોકલી દીધું હતું તો જ બચ્યું. પણ તુકારામે તો પંડિતની આજ્ઞા શિરોધાર્ય ગણીને પોતાની કૃતિનું પોટકું ઇન્દ્રાયણીમાં પધરાવી દીધું. કેટલી વેદના થઈ હશે? આ વેદનામાં તેમણે અન્નજળ ત્યાગી દીધું. તેઓ વિહ્વલ મંદિરની સામે ધરણા ઉપર બેસી ગયા. હવે જીવીને શું કરવું છે? તેર દિવસ વીતી ગયા. વિહ્વલ વિહ્વલ કરતાં-કરતાં ગળું સુકાઈ ગયું. તેરમા દિવસે અંતઃપ્રેરણા થઈ. જા જા જા, તારા અભંગ ઇન્દ્રાયણીમાં તરી રહ્યા છે. તુકારામ ઇન્દ્રાયણી પહોંચ્યા. ખરેખર અભંગનું પોટકું તરી રહ્યું હતું. પોટકું મેળવીને તુકારામનો નવો જન્મ થયો. ભક્તો નાચવાકૂદવા લાગ્યા. તે પછી તુકારામ પંદર વર્ષ સુધી જીવિત રહ્યા. અને સતત અભંગ રચતા રહ્યા. મરાઠી ભાષાનું આ અમર સાહિત્ય એક શૂદ્ર ગણાતા કણબીના મુખેથી પ્રગટ્યું અને મરાઠી ભાષા ધન્ય થઈ ગઈ.

પેલા રામેશ્વર ભટ્ટ જેમણે અભંગ ડુબાડી દેવડાવ્યા હતા તે એક વાવડીમાં સ્નાન કરવા ગયા અને પછી આખા શરીરે દાહ થવા લાગ્યો. સહન ન થતાં તેમણે ભારે રોકકળ કરી મૂકી. બધી દવાઓ વ્યર્થ થઈ ગઈ. છેવટે તે તુકારામની શરણે આવ્યા અને એ જ અભંગોના પાઠ કરીને રોગમુક્ત થયા. શિષ્ય થઈ ગયા તોપણ તુકારામ તેમને બ્રાહ્મણ માનીને સન્માન આપતા.

તુકારામજી જ્યારે કીર્તન કરતા ત્યારે સેંકડો લોકો મંત્રમુગ્ધ થઈને સાંભળ્યા કરતા. લોકકવિઓ, ભક્તો, સંતો, કથાકારો પ્રજાનું ઘડતર કરતા હોય છે. તુકારામનું કીર્તન સાંભળવા ઘણી વાર શિવાજી મહારાજ પણ છૂપા વેશે આવી જતા અને ચૂપચાપ સૌની વચ્ચે બેસી જતા. હરિકીર્તનમાં મોટાઈ છોડે તે જ મોટા થાય. મોડા આવીને સૌને વિક્ષેપ કરીને સૌથી આગળ બેસવાની અપેક્ષા રાખે તે શાંતિભંગ કરનારા કહેવાય. પ્રવચનની ધારાનો ભંગ કરવો એ અપરાધ કહેવાય. શિવાજી મહારાજ ચૂપચાપ છેવટમાં બેસીને તન્મય થઈને કીર્તન સાંભળતા. એક વાર મુસ્લિમ સેનાએ ઘેરી લીધા. પકડાઈ જવાની પૂરેપૂરી સંભાવના હતી, પણ મોગલસેના તેમને ઓળખી શકી નહિ અને ચાલી ગઈ.

એક વાર શિવાજી મહારાજે તેમની દરિદ્ર દશા જોઈને ઘણું ધન મોકલાવ્યું પણ તુકારામે ઘણી નમ્રતા સાથે પાછું મોકલી દીધું. તેઓ એમ માનતા: હરિકથા કે હરિકીર્તનના પૈસા ન લેવાય. લે તો પાપ કહેવાય. તેમણે શિવાજી મહારાજને રાજનીતિનું એક સુંદર કાવ્ય લખી મોકલ્યું.

શિવાજી મહારાજ અવારનવાર તુકારામનાં ભજન સાંભળવા જરૂર આવતા. એક વાર ભજનની એવી અસર થઈ કે ભજનમાંથી જ રાજપોશાક વગેરે છોડીને સીધા વનમાં ચાલ્યા ગયા. વૈરાગ્યવૃત્તિ ન જગાડે તે ભજન પ્રાણહીન કહેવાય. પણ વૈરાગ્ય જો કર્તવ્ય છોડાવનારો થાય તો તે વૈરાગ્ય ધર્મનાશક કહેવાય. શિવાજીના વનમાં ચાલ્યા જવાથી જીજ્ઞાસુ ભારે દુઃખી થયાં. તે તુકારામ પાસે આવ્યાં અને શિવાજીને વૈરાગી થતાં રોકવા વિનંતી કરી.

શિવાજી મહારાજ ફરીથી કીર્તનમાં આવ્યા. આ વખતે તુકારામબુવાએ એવું પ્રવચન કર્યું કે વૈરાગ્યમાં કર્તવ્યનિષ્ઠા દૃઢ થઈ ગઈ. શિવાજી મહારાજે ફરીથી રાજકારોબાર સંભાળી લીધો. દીક્ષાઘેલા સાધુઓ ગમેત્યારે ગમેતેને દીક્ષા આપી દેવાની ઘેલછા કરતા હોય છે. પણ એ નથી જોતા કે દીક્ષાથી કર્તવ્યત્યાગ તો નથી થતો ને?

તુકારામજી દર પૂર્ણિમાએ પંઢરપુર પૂનમ ભરવા જતા. આ વરસે પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો. ચંદ્રભાગામાં બંને કાંઠે પૂર આવેલું. પાર જવાય નહિ. તુકારામે પેલા કાંઠે બેઠાં બેઠાં જ અભંગ લલકાર્યો.

પાવસ પડલા કીચડ ઝાલા

નદીયાંલા ભરપૂર, બાવા

ઈઠેય પંઢરપુર બાવા ઈઠેય

પંઢરપુર.

તે માન-પ્રતિષ્ઠા-આડંબર અને વૈભવથી દૂર રહેતા. પોતાની જાતને “તુકો” કહેતા. જેમ કબીરા, નરસૈયો, એકા નામા વગેરે સંતો પોતાને તુચ્છ ગણીને પોકારતા.

અંતકાળ નજીક આવ્યો જાણીને તેઓ એક દિવસ ચાલી નીકળ્યા. કોઈએ પૂછ્યું કે ક્યાં જાઓ છો? તો કહ્યું કે “ધામમાં જાઉં છું.” ઈ. સ. 1649 ફાગણ વદ પડવાના દિવસે ભજન કરતાં-કરતાં તેમણે દેહ છોડી દીધો. આજે તેમના અભંગો રૂંવાડાં ઊભાં કરી દે તેવા સાંભળીને લોકો ધન્યધન્ય થાય છે.

5-7-2011

*

6. સંત જ્ઞાનેશ્વર

ધર્મ શાસ્ત્રોધારિત હોય છે. અને શાસ્ત્ર વ્યાખ્યાને આધારિત હોય છે. વ્યાખ્યા વ્યક્તિને આધારિત હોય છે. શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરનારી ત્રણ વ્યક્તિઓ હોય છે: 1. ઋષિ, 2. આચાર્ય અને 3. પંડિત. ઋષિ, આર્ષ હોય છે તેથી તે યાથાતથ્ય વ્યાખ્યા કરતા હોય છે. આચાર્ય સિદ્ધાંતવાદી હોય છે તેથી તે પોતપોતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરતા હોય છે. પંડિતો રૂઢિવાદી હોય છે તેથી તે રૂઢિ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરતા હોય છે. રૂઢિ એટલે લકીરના ફકીર. ઘાંચીના બળદને વ્યાખ્યાની જરૂર જ ન હોય. તે સદીઓથી એકના એક માર્ગે ચાલતો રહે છે, તે કદી ભૂલો પડતો નથી, તેને ભોમિયાની જરૂર જ નથી હોતી.

આવી રીતે શાસ્ત્ર જ્યારે રૂઢિવાદી પંડિતોના હાથમાં આવી જાય છે, ત્યારે કલ્યાણકારી ઓછું અને અકલ્યાણકારી વધારે થઈ જતું હોય છે. ખરેખર તો શાસ્ત્રને માનવતાવાદી રૂપ આપવું જોઈએ, સત્ય અને ન્યાય બંને માનવતા તરફ ઝૂકેલાં હોવાં જોઈએ. મધ્યકાળ પંડિતોના હાથનો કાળ હતો. કાશીમાં અને મહારાષ્ટ્રના પૈઠણમાં પંડિતોનો મહાપ્રભાવ હતો ત્યારની આ વાત છે.

કાશીના પ્રસિદ્ધ રામાનંદ સ્વામી શિષ્યો સાથે રામેશ્વરની યાત્રાએ નીકળ્યા. ફરતા-ફરતા મહારાષ્ટ્રના આણંદી ગામે આવી પહોંચ્યા. ગામ બહારના હનુમાનજીના મંદિરે બધાએ પડાવ નાખ્યો. સાધુ-સંતોનો આશ્રય મંદિરો થતાં આવ્યાં છે.

થોડી વાર પછી એક સધવા યુવાન બાઈ મંદિરે દર્શન કરવા આવી. હનુમાનજીનાં દર્શન કરીને નજીક જ આસન જમાવીને બેઠેલા સ્વામી રામાનંદજી પાસે દર્શન કરવા ગઈ. આપણે ત્યાં ત્રણ દર્શનો છે: 1. દેવદર્શન, 2. પ્રકૃતિદર્શન અને 3. સંતદર્શન. દેવદર્શન એટલે પોતાના ઈષ્ટદેવનાં દર્શન. મંદિરમાં જે મુખ્ય દેવ હોય તેનાં દર્શન, પણ તેની સાથે મંદિરમાં બિરાજેલા બીજા દેવોનાં પણ દર્શન કરવાનાં. આ બહુદેવવાદથી એકેશ્વરવાદ મંદ પડ્યો છે. પણ તેથી એક બહુ મોટો ફાયદો પણ થયો છે. હિન્દુ પ્રજા સૌને પગે લાગતી થઈ છે. તેથી તે કટ્ટર નથી થઈ. ચુસ્ત એકેશ્વરવાદીઓ કટ્ટર થઈ જતા હોય છે. કારણ કે તેઓ બીજા બધાને નકારે છે. જેટલા નકાર વધારે તેટલી ઘૃણા વધારે. કટ્ટરતા ઘૃણા વિનાની હોતી નથી. હિન્દુ પ્રજા આવી ઘૃણાથી બચી ગઈ છે. ત્યારે મુસ્લિમોનો મહાત્રાસ હોવા છતાં પણ હિન્દુ પ્રજા પીર-ઓલિયા વગેરેને પગે લાગતી હતી. કારણ કે નકાર નથી તેથી કટ્ટરતા નથી.

દેવદર્શન કર્યા પછી પ્રકૃતિદર્શન. પ્રકૃતિદર્શન એટલે તુલસીક્યારો, પીપળો, ગાય, સૂર્ય વગેરે પ્રકૃતિની વિભૂતિઓને પણ પગે લાગે તેને પ્રકૃતિદર્શન કહેવાય.

પછી સંતદર્શન, મંદિર-મહાદેવમાં જે સંત રહેતા હોય કે આવ્યા હોય તે સંતને પણ પગે લાગે. સંત બેઠા હોય અને સંતદર્શન કર્યા વિના જાણી કરીને કોઈ ચાલતું થાય તો તે ઉપેક્ષા કહેવાય. ઉપેક્ષા એ અપમાનની નાની બહેન જ કહેવાય.

પેલી બાઈ રામાનંદસ્વામી પાસે દર્શન કરવા આવી. મહારાષ્ટ્રની સન્નારીઓ દર્શન કરે ત્યારે ધ્યાનથી જોજો. હાથમાં સાડીનો પાલવ લઈને, વાંકા વળીને ત્રણ વાર હાથ જોડીને નમસ્કાર કરશે. બાઈ પગે લાગે એટલે સાધુ-સંતો આશીર્વાદ આપે. તપ અને ભક્તિમાંથી શક્તિ ઉત્પન્ન થાય. તે શક્તિ આશીર્વાદમાં પરિણમે તો વચન સફળ થાય.

સ્વામીજી બોલ્યા: “પુત્રવતી ભવ.” મહારાજની વાણી સાંભળીને બાઈ હસી પડી. કારણ પૂછતાં બાઈએ જણાવ્યું કે “મારા પતિએ તો સંન્યાસ લીધો છે. હવે હું પુત્રવતી કેવી રીતે થઈશ?” સ્વામીજી વિચારમાં પડી ગયા. બાઈની પાસેથી જાણવા મળ્યું કે તેનો પતિ કાશીમાં એક આશ્રમમાં સંન્યાસી થઈને રહે છે. સ્વામીજીએ તપાસ કરી તો તે સંન્યાસી પોતાના જ આશ્રમમાં પોતાની જ પાસેથી દીક્ષા લઈને ચૈતન્યાશ્રમ નામ ધારીને રહેતો હતો.

સ્વામીજીએ શિષ્યોને આજ્ઞા કરી, “પાછા વળો. હવે રામેશ્વર નથી જવું, પાછા કાશી જવું છે, એક અનર્થને રોકવો છે.” હિન્દુશાસ્ત્ર પ્રમાણે. પત્નીત્યાગીને સંન્યાસ લેવાય જ નહિ. કાં તો પ્રથમ અવસ્થામાં અવિવાહિત હોય ત્યારે સંન્યાસ લેવાય કાં પછી છેક પાછલી અવસ્થામાં બધાં કર્તવ્યો પૂરાં કર્યા પછી સંન્યાસ લેવાય. જ્યારે તે ગૃહસ્થી હોય, પત્ની-બાળકો હોય ત્યારે તેમને ત્યાગીને સંન્યાસ લેવાય જ નહિ.

ઋજાનિત્રિણ્ય પાકૃત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્

અર્થાત્ ત્રણ ઋણો (દેવઋણ, પિતૃઋણ અને ઋષિઋણ) અદા કર્યા પછી જ સંન્યાસ ધારણ કરાય. ઋણો અદા કર્યા વિના જ કોઈ સંન્યાસ ધારણ કરીને મોક્ષમાર્ગે વળે તો તેનું પતન થાય. આવી શાસ્ત્રઆજ્ઞા હોવા છતાં કેટલાક પત્નીત્યાગી લોકો ચૂપચાપ બધાનો ત્યાગ કરીને મોક્ષ મેળવવા સંન્યાસી થઈ જતા હોય છે. ચૈતન્યાશ્રમ પણ સંસારથી કંટાળીને કે પછી વૈરાગ્ય પામીને જુવાન પત્નીનો ત્યાગ કરીને કાશી પહોંચી ગયેલો. તેનું મૂળ નામ વિહલ પંત. હતો બ્રાહ્મણ.

રામાનંદ સ્વામીએ કાશી પહોંચીને વિહલને બોલાવ્યો. બધી ખરી-ખરી વાત પૂછી. વિહલે સ્વીકાર્યું કે પોતાને પત્ની છે. તેનું નામ રુકિમણીબાઈ. તેને ઊંઘતી છોડીને પોતે અહીં કાશી ભાગી આવ્યો છે. સિદ્ધાર્થ પણ આવી જ રીતે યશોધરા અને રાહુલને છોડીને ભાગેલા. પણ તેમને કોઈ રામાનંદ ન મળ્યા. નહિ તો વિશ્વને મહાન બુદ્ધ ન મળત.

રામાનંદ સ્વામીએ વિહલ પંતને આજ્ઞા કરી, “ચાલ પાછો જા. પત્નીને સંભાળ, ત્યાગ કર્તવ્યનો ન હોય.” વિહલે ભગવાં વચ્ચે ઉતારી દીધાં. સામાન્ય વેશભૂષા ધારણ કરીને તે આણંદી આવ્યો. રુકિમણીબાઈ તો રાજીરાજી થઈ ગઈ. તેને નવું જીવન મળ્યું. તે પતિવિયોગે ઝૂરતી હતી. બ્રાહ્મણ હોવાથી બીજા લગ્નનો વિચાર પણ ન થઈ શકે અને તેને પાછો પોતાનો પતિ મળી ગયો. કોઈનું ઘર ભાંગવું કે દામ્પત્ય ભાંગવું તે મહાપાપ કહેવાય. પણ કેટલાક ગુરુ લોકો સ્વાર્થવશ કશો વિચાર કર્યા વિના, પત્નીધારી પુરુષોને પણ દીક્ષા આપી ઘર અને દામ્પત્ય ભાંગવાનું મહાપાપ કરતા હોય છે.

પણ રુકિમણીબાઈનો આનંદ લાંબો સમય ટક્યો નહિ. બ્રાહ્મણો વીરુધ્ધા, મહાપાપ, મહાઅનર્થ થયો. સંન્યાસી, સંન્યાસ છોડીને ઘરે પાછો ફરે અને પત્નીનો સાથ સ્વીકારે. આ તો હડહડતું પાપ કહેવાય. પૂર્વ કલ્પું તેમ શાસ્ત્ર વ્યાખ્યાને આધીન હોય છે અને વ્યાખ્યા વ્યક્તિને આધીન હોય છે. વ્યક્તિ જો પૂર્વગ્રહ વિનાનો—આર્ષ હોય તો જ શાસ્ત્રને ન્યાય આપી શકે. બ્રાહ્મણો રૂઢિવાદી હતા. હાહાકાર કરી મૂક્યો. કેટલીક વાર આવા લોકો ધર્મને અધર્મ અને અધર્મને ધર્મ માની બેસતા હોય છે. આણંદીના બ્રાહ્મણો ભેગા થયા અને સૌએ મળીને વિહલ પંત અને રુકિમણીબાઈને ભ્રષ્ટ જાહેર કરી, ન્યાતબહાર મૂક્યાં. એક પત્નીને પોતાનો પતિ મળે અને એક પતિને પોતાની પત્ની મળે. તેથી તો આનંદ થવો જોઈએ. આ તો ખરો ધર્મ કહેવાય. પણ પતિભ્રષ્ટ લોકોએ તેને ધર્મભ્રષ્ટનો ફતવો આપ્યો. ફતવો એટલો કડક કે તેમની સાથે વાત ન કરવી. મોઢું જોવાથી પણ પાપ લાગે. સદંતર બહિષ્કાર કર્યો.

સમાજ-બહિષ્કૃત થઈને જીવવું અત્યંત કઠિન થઈ જતું હોય છે. આમાં અપમાન તો ખરું જ પણ સાથેસાથે આજીવિકાનો પ્રશ્ન પણ વિકટ થઈ જાય. બહિષ્કૃત વ્યક્તિ નિંદિત થઈ જાય. લોકો ઘૃણા કરે. ક્યાંય રોજી ન મળે. બ્રાહ્મણો ભિક્ષાવૃત્તિથી જીવે. વિહલને કોઈ ભિક્ષા ન આપે. શું ખાવું? ઘણી વાર પતિ-પત્ની ભૂખ્યાં રહી જાય. બધું જીવન સારું પણ નફરતભર્યું જીવન સૌથી ખરાબ. માણસ પ્રેમથી જીવતો હોય છે અને નફરતથી મરતો હોય છે. કશું ન કરો માત્ર નફરત કરો. જો તે સ્વાભિમાની વ્યક્તિ હશે તો આપોઆપ મરી જશે. જે નફરત શિખવાડે તેને ધર્મ ન કહેવાય. પછી અધર્મ કોને કહેશે!

વિહલ પંતનું મૂળ ગામ તો આપેગાંવ. પણ બચપણમાં જ માતા-પિતાનું અવસાન થઈ જવાથી તે પોતે શ્વશુરઘરમાં ઘરજમાઈ થઈને આવી વસેલો. વિહલને લાગ્યું કે અહીં આણંદીમાં બ્રાહ્મણો શાંતિથી રહેવા નહિ દે. ચાલો પાછા વતનમાં રહેવા જઈએ. પત્ની સાથે તે આણંદી છોડીને આપેગાંવ આવી ગયો. જ્યાં પ્રેમ અને આદર હોય ત્યાં જ રહેવાય. જ્યાં નફરત-ધિક્કાર અને બેકારી હોય ત્યાં સ્વર્ગ હોય તોપણ ન રહેવાય.

આપેગાંવમાં આવ્યા પછી તેમની ગૃહસ્થી જામી. સંસાર, સંતાનોથી જામે. સંતાન વિનાનો સંસાર, જળ વિનાની નદી જેવો કોરોધાકોર હોય. વિહલને ત્યાં એક પછી એક ચાર બાળકો થયાં, જેમનાં નામ: 1. નિવૃત્તિનાથ, 2. જ્ઞાનદેવ, 3. સોપાનદેવ અને ચોથી પુત્રી મુક્તાબાઈ. જ્ઞાનદેવ સંવત 1341માં જન્મ્યા. કેટલાકના મતે સંવત 1327 છે. શ્રાવણ વદ આઠમ કૃષ્ણ જન્માષ્ટમીની મધરાતે જ્ઞાનદેવ પ્રગટ્યા હતા.

જ્ઞાતિ-બહિષ્કૃત થવા માત્રથી પ્રશ્ન ઉકેલાયો ન હતો. ખરા પ્રશ્નો હવે શરૂ થવાના હતા. નિવૃત્તિનાથ હવે સાત વર્ષનો થયો હતો. રિવાજ પ્રમાણે તેને જનોઈ આપવાની થઈ. પણ બ્રાહ્મણોએ ચોખ્ખી ના પાડી દીધી. સંન્યાસીના છોકરાને જનોઈ લેવાનો અધિકાર નથી. તે વ્રાત્ય છે. વિહલ બહુ કરગર્યો.

“ભાઈઓ! ભૂલ મારી છે. મને દંડ આપો. મારાં બાળકોની કોઈ ભૂલ ન કહેવાય. તેમનું જીવન તો ન બગાડો” પણ ભૂદેવો ન માન્યા. તે

યમદેવો બન્યા. “તને તારી ભૂલ સમજાતી હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કર” “બોલો બોલો તમે જે કહો તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તૈયાર છું” વિહ્વલ બોલ્યો. “તો તમે બંને ગંગામાં જઈને ડૂબી મરો” મોટા શાસ્ત્રીજીએ ફતવો આપ્યો.

વિહ્વલ ભાંગી પડ્યો. નિરાશ થઈ ગયો. દુઃખના પાંચ પ્રકાર છે: 1. અર્થદુઃખ, 2. રાજદુઃખ, 3. સમાજદુઃખ, 4. પરિવારદુઃખ અને 5. લાગણી-દુઃખ.

1. રાજદુઃખ: રાજા વૈરી થાય તો ન્યાય-અન્યાય ગમે તે રીતે દુઃખી કરે.
2. સમાજદુઃખ: સમાજ વિરોધી બને તો સામાજિક બહિષ્કાર કરીને તથા બીજી રીતે દુઃખી કરે.
3. અર્થદુઃખ: બેકારી હોય તો રોજ-રોટી વિના દરિદ્રતા ભોગવવાનું દુઃખ થાય. દારુણદુઃખ દરિદ્રતા.
4. પરિવારદુઃખ: પરિવાર એટલે નજીકનાં સ્વજનો વિરોધી થઈ જાય તો ઘર નીંભાડો થઈ જાય. ધગધગતી આગમાં જીવવું પડે.
5. લાગણીદુઃખ: લાગણી ઘવાય, લાગણીનો તંતુ તૂટી જાય તો ભારે મનોવ્યથા થાય.

વિહ્વલને સમાજદુઃખ, અર્થદુઃખ અને લાગણીદુઃખ એમ ત્રણ દુઃખો હતાં. ભૂદેવો કહો કે યમદેવોની સભામાંથી તે વીલે મોઢે પાછો આવ્યો. તેની પત્ની પ્રથમથી જ પામી ગઈ હતી કે ભૂદેવો માનવાના નથી. હવે શું કરવું? બાળકોનું જીવન બરબાદ થઈ જશે. આ ઈશ્વરીય કોપ ન હતો. સમાજકોપ હતો. રૂઢિચુસ્ત સમાજ વ્યક્તિને સુખી કરવા કરતાં દુઃખી કરવામાં જ મોટી ભૂમિકા ભજવતો રહે છે.

પતિ-પત્ની બંને બાળકોને છોડીને એકલાં ચાલી નીકળ્યાં. પહોંચ્યાં પ્રયાગરાજ, ગંગાજીને પ્રણામ કરીને “ફરીથી અમને બ્રાહ્મણ ન બનાવીશ” એમ પ્રાર્થના કરીને બંને ગંગાજીમાં કૂદી પડ્યાં. ફરી દેખાયાં નહિ.

ફૂલ જેવાં ચાર બાળકો અનાથ થઈ ગયાં. ત્યારે નિવૃત્તિનાથ 10 વર્ષનો, જ્ઞાનદેવ 8 વર્ષનો, સોપાનદેવ 6 વર્ષનો અને મુક્તાબાઈ 4 વર્ષની હતી. ઉપર આકાશ અને નીચે ધરતી. અધૂરામાં પૂરું જે ઘરમાં રહેતાં હતાં તે ઘર સગાંલોકોએ લઈ લીધું. હવે શું કરવું? ક્યાં જવું? ક્યાં રહેવું? કોઈનો સાથ નહિ. ભિક્ષાવૃત્તિ શરૂ કરી પણ જ્ઞાતિ-બહિષ્કૃત હોવાથી ભિક્ષા પણ ન મળે. એક દિવસ મોટા નિવૃત્તિનાથે ઘર છોડ્યું. એક પર્વતની ગુફામાં નાથપંથના બાબા ગૈનીનાથ રહેતા હતા તેમની શરણે ગયા. ગૈનીનાથે તેમને કૃષ્ણભક્તિનો ઉપદેશ આપ્યો. હવે ઘરમાં માત્ર ત્રણ જ બાળકો રહી ગયાં. હિન્દુ પ્રજા પાસે મોટામોટા ધર્માચાર્યો છે. ઘણાં શિખરબંધ મંદિરો છે, મંદિરોમાં અઢળક સંપત્તિ છે. ભગવાનને રોજ છપ્પનભોગ ધરાવાય છે. પણ આવાં નિરાધાર બાળકો માટે ક્યાંય વેંત જગ્યા નથી કે બે કોળિયા અન્ન નથી. આગ લગાડો તેવા ઠઠારાને. મિશનરીઓએ અનાથાશ્રમો શરૂ કર્યા. કેટલાય જ્ઞાનેશ્વરો તેમાં શરણ લઈને જોન્સન થઈ જતા હશે. જીવન તો મળ્યું.

થોડા સમય પછી નિવૃત્તિનાથ પાછા આવ્યા. તેમણે ચારેએ આપેગાંવ છોડી દીધું અને આણંદી જઈને રહેવા લાગ્યા. જ્ઞાનદેવને હજી જનોઈની ઇચ્છા ખરી. ત્યારે પૈઠણગામ મહારાષ્ટ્રની કાશી કહેવાતી. ચારે પૈઠણ ગયાં. બ્રાહ્મણોની સભા મળી. ચારેએ હાથ જોડીને કરગરી-કરગરીને વિનંતી કરી. અમને સ્વીકારી લો. અમને જનોઈ આપો. પણ શાસ્ત્રીઓ ન માન્યા. સંન્યાસીનાં છોકરાંને જનોઈનો અધિકાર નથી. ચારે નિરાશ થઈ ગયાં. હવે શું કરવું? સાથ આપવાની જગ્યાએ લોકો તેમની મશ્કરી કરતાં. “તારું નામ શું?” કોઈએ 8 વર્ષના જ્ઞાનદેવને પૂછ્યું. “મારું નામ જ્ઞાનદેવ” “એમ! એમ તો આ પાડાનું નામ પણ જ્ઞાનદેવ છે. તમે બંને એકસરખા.” લોકોને પડતા ઉપર પાટુ મારવામાં આનંદ આવતો હોય છે. “હા, અમે આત્મભાવથી એકસરખા જ છીએ” જ્ઞાનદેવે કહ્યું. પેલા ઠઠાબાજે કહ્યું, “લે જો તારે તારી એકતા!” સટાસટ ત્રણ ચાબુક પાડાને ફટકારી દીધા. જ્ઞાનદેવના શરીર ઉપર ત્રણ સોળ ઊપસી આવ્યા. ઠઠાબાજ શરમાઈ ગયો. કેટલાક લોકો કહેવા લાગ્યા કે આણે મેલી વિદ્યા સાધી છે. અથવા આના શરીરમાં તેના બાપનું ભૂત આવે છે. તોપણ કેટલાકનું વલણ બદલાયું. જરૂર આ બાળક કાંઈક ચમત્કારિક છે.

ચારે બાળકો પોતાના પિતાના મામાના ત્યાં રહેતાં હતાં. બ્રાહ્મણો તેમના ઉપર ઉશ્કેરાયા. “ન્યાતબહાર મૂકેલાને ઘરમાં રાખો છો? તમારો પણ બહિષ્કાર કરીશું.” ભટ્ટજીના ત્યાં શ્રાદ્ધ હતું પણ કોઈ બ્રાહ્મણ જમવા ન ગયા. ભટ્ટજી ચિંતાતુર થઈ ગયા. જ્ઞાનદેવે કહ્યું: “ચિંતા ન કરો. શ્રાદ્ધ પિતૃતર્પણ માટે હોય છે. તમે ભાવના કરો કે પિતૃઓ આવી ગયા છે અને જમી રહ્યા છે. બસ ભાવ જ મહત્ત્વનો છે.” કહેવાય છે કે મામાની ભાવનાથી પિતૃઓ આવ્યા અને જમી ગયા. પેલા તો પ્રસંગ બગાડવા માગતા હતા. રાંધેલી રસોઈ ધૂળમાં ભેળવવા માગતા હતા પણ જ્ઞાનદેવે પ્રસંગને બગડતો અટકાવી દીધો. મને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. આખો સંઘ લઈને અમે કાશીયાત્રાએ ગયા હતા. એક

સજ્જન પિતૃતર્પણ કરીને બ્રહ્મભોજન કરાવવા માગતા હતા. બ્રાહ્મણોને નોતરું દીધું. તેમણે જ રસોઈ બનાવી, બધા પંગતમાં જમવા બેઠા. પેલા સજ્જને સૌને એક એક રૂપિયો દક્ષિણા આપી, પણ બ્રાહ્મણોએ હઠ પકડી. પાંચ રૂપિયા આપો તો જ જમીએ. ત્યારે એક રૂપિયો ગાડાના પૈડા જેવો ગણાતો. અંતે બ્રાહ્મણો પીરસેલાં ભાણાં પડતાં મૂકીને ચાલ્યા ગયા. પેલા પટેલ નિરાશ થઈ ગયા. પ્રસંગ બગડી ગયો. મેં કહ્યું કે નિરાશ ન થાઓ. આ બધી રસોઈ ભેગી કરો. એક લારીમાં બધું ભરીને દશાશ્વમેધ ઘાટ ઉપર લઈ ગયા. અને ભિક્ષુકોને પ્રેમથી જમાડી દીધા. ભિક્ષુકો રાજી રાજી થઈ ગયા. સૌને ચાર-ચાર આના દક્ષિણા આપી. બગડેલો પ્રસંગ સુધરી ગયો. કહેવાય છે કે જ્ઞાનદેવના ત્યાં સાચે જ પિતૃઓ જમવા આવ્યા હતા. બ્રાહ્મણોનો ભ્રમ ભાંગ્યો. તેમણે ચારેને શુદ્ધિપત્રક લખી આપ્યું. શુદ્ધિપત્રક લઈને ફરીથી ચારે આણંદી આવ્યાં. આ વખતે લોકોએ તેમનું સ્વાગત કર્યું.

દિવાળીના દિવસો આવ્યા. બધાના ઘરમાં મીઠાઈ થાય. આ બાળકોના ઘરમાં કોણ મીઠાઈ કરે! મુક્તાબાઈને માંડા ખાવાનું મન થયું. પણ તેના માટે માટીનો મોટો તવો જોઈએ. તે લેવા કુંભારના ત્યાં ગઈ, વિસોબા નામનો એક કુલાભિમાની માણસ પાછળ-પાછળ ગયો. કુંભારને ધમકાવ્યો. ખબરદાર જો તવો આપ્યો તો. આ તો સંન્યાસીની છોકરી છે. કુંભાર ડરી ગયો. નાની મુક્તાબાઈ રોતીરોતી પાછી આવી. ઊંચા ગણાતા માણસો પણ કેવા નીચા હોય છે! ખરેખર તો તેમની ખરી ઊંચાઈ તો ત્યારે કહેવાય જ્યારે આ બાળકોને પોતાને ઘેર લઈ જઈને પ્રેમથી જમાડે. પણ તે તો વાત દૂર રહી. ઉપરથી કેમ દુઃખી અને અપમાનિત થાય તેવા પ્રયત્નો કરે. આવી ઊંચાઈ શા કામની? કહે છે કે જ્ઞાનેશ્વરે તવો લાવીને મુક્તાબાઈની ઇચ્છા પૂરી કરી. પાછળથી વિસોબાને ભાન થયું અને તે ભક્ત થઈ ગયો. અને જ્ઞાનેશ્વરનાં ભજનો રચ્યાં.

હવે જ્ઞાનદેવ 15 વર્ષના અને નિવૃત્તિનાથ 17 વર્ષના થયા હતા. સોપાન દેવ 13 વર્ષના અને મુક્તાબાઈ 11 વર્ષનાં હતાં. ત્યારે બાળલગ્નો થતાં પણ આમનાં લગ્ન કોણ ગોઠવે? જોકે આ તો જન્મજાત તપસ્વી હતાં. આટલી નાની ઉંમરે જ્ઞાનદેવે ગીતા ઉપર અમર જ્ઞાનેશ્વરી ટીકા લખી. જે આજે પણ વિદ્વાનો માટે આદરણીય છે. આ ગ્રંથમાં 9033 ઓવીઓ છે. જે મરાઠી ભાષાનો શરતાજ ગ્રંથ મનાય છે. તેમણે બીજા પણ કેટલાય ગ્રંથો લખ્યા છે. અને અભંગો પણ રચ્યા છે. તેમને સાક્ષાત સરસ્વતી પ્રસન્ન હતાં. પછી ચારે તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યાં, તીર્થયાત્રાથી ખરેખર અનેક અનુભવો થતા હોય છે. પ્રભાસ પાટણ, સોમનાથ, દ્વારકા, ગિરનાર, ડાકોર, બહુચરાજી, સિદ્ધપુર, પુષ્કર, કુરુક્ષેત્ર, જ્વાળામુખી, હરદ્વાર, ગંગોત્રી, જમનોત્રી, બદરીકેદાર, ગોકુળ-વૃંદાવન વગેરે તીર્થોમાં ફરીને કાશી આવ્યાં. કાશીમાં હાથણીએ જ્ઞાનદેવજીની ડોકમાં માળા પહેરાવી તેથી યજ્ઞમાં પ્રથમ પુત્રનું માન તેમને મળ્યું. કાશીથી પંઢરપુર આવ્યા અને ત્યાંથી પાછા આણંદી આવ્યા.

અહીં તાપી નદીના કિનારે ચાંગદેવ નામનો એક યોગી રહે. તે બહુ રૂપાળો હતો. ચાંગલા ઉપરથી તેનું નામ ચાંગદેવ પાડેલું. તે જ્ઞાનદેવની પ્રતિષ્ઠા સહન કરી શકે નહિ તેથી રાત-દિવસ ઈર્ષ્યામાં બળ્યા કરે. જ્ઞાનદેવે “ચાંગદેવ પાંસણા” નામનું કાવ્ય લખ્યું જેમાં 65 ઓવીઓ છે. જે બહુ પ્રસિદ્ધ છે. ચાંગદેવનું ગુમાન ઊતર્યું.

કૂતરાંને સૌથી મોટો ભય જાતિભાઈઓથી હોય છે. વગર કારણે લડી મરે. બટકાં ભરીને લોહીલુહાણ થઈ જાય. માણસોમાં પણ અમુક જાતિઓ કૂતરાંની માફક અંદરોઅંદર બટકાં ભરતી લડી મરનારી હોય છે. તે કદી ઊંચી ન આવે.

જ્ઞાનદેવ હવે 21 વર્ષના થયા હતા. ખબર નહિ કેમ પણ તેમણે આ ઉંમરે જીવતાં સમાધિ લેવાનો નિર્ણય કર્યો. માતા-પિતાએ પ્રયાગરાજમાં ગંગાસમાધિ લીધી હતી. અથડાતાં-કૂટાતાં, અપમાન અને તિરસ્કાર સહન કરતાં-કરતાં જ્ઞાનદેવ 21મા વર્ષે પહોંચ્યા હતા. ત્યાં તેમનું મન ભરાઈ ગયું. કોઈ તેમને સમજી શકતું નહોતું. સાચા સંતોને લોકો સદીઓ પછી સમજતા હોય છે. વર્તમાનમાં પાખંડ પૂજાતું હોય છે.

તે દિવસે કારતક સુદ તેરસ હતી. આખો દિવસ ભજન-કીર્તન થયું. સૌને પગે લાગ્યા. ક્ષમા માગી અને નજીકના પર્વતની એક ગુફામાં પ્રવેશ કરી, ગુફાનું દ્વાર બંધ કરાવી દીધું. ફરી બહાર નીકળ્યા નહિ. ઈ. સ. 1296, સંવત 1352 કારતક વદ તેરસને ગુરુવારે બપોરે તેમણે જીવતાં સમાધિ લીધી. આ સમાધિ આણંદી ગામમાં છે અને દર વર્ષે ત્યાં મોટો ઉત્સવ-મેળો ભરાય છે.

દર વર્ષે અષાઢી એકાદશીએ પંઢરપુરમાં મોટો મેળો ભરાય છે. તે વખતે આણંદીથી જ્ઞાનદેવની પાલખી નીકળે છે. આવી રીતે તુકારામની પણ પાલખી નીકળે છે. બંને પાલખીઓ સાથેસાથે જ ચાલે છે. ભક્તોની લાખ્ખોની સંખ્યા ધૂન મચાવે છે. “ગ્યાનબા તુકારામ” આમ

અખંડ ધૂન કરતાં-કરતાં પાલખીઓ પંઢરપુર જાય છે.
મુક્તાબાઈનું મરણ એઢલાબાઢમાં થયું હતું. ત્યાં ભજનકીર્તન થાય છે. આણંઢીમાં ઇંઢાયણી નઢીના કિનારે સિઢ્ઢેશ્વર મહાઢેવનું મંઢિર છે. ત્યાં પણ જ્ઞાનઢેવની સમાધિ છે.
માત્ર 21-22 વર્ષની ઉંમરમાં જ્ઞાનઢેવે મરાઢીમાં એટલુંબધું લખ્યું છે કે તેમને મરાઢી ભાષાના ‘વેઢવ્યાસ’ કહેવાય છે.
નાસિક-ત્ર્યંબકથી નિવૃત્તિનાથની પાલખી નીકળે છે. અને સાસવડથી સોપાનઢેવની પાલખી નીકળે છે. આ બધી પાલખીઓ પંઢરપુરમાં ભેગી થાય છે. મહારાષ્ટ્રના લોકો તો જ્ઞાનઢેવને વિષ્ણુનો અવતાર જ માને છે. પણ આ બધું ઢેહ છોડ્યા પછી, જીવતાંજીવત ચારે ભાઈ-બહેનને પારાવાર ઢુઃખો ભોગવવાં પડ્યાં હતાં. એવું કહી શકાય કે તેમની સામાજિક હત્યા જ થઈ હતી. સમાજ જાગૃત બને અને બોઢપાઢ લે તો સારું.
જ્ઞાનઢેવનું વલણ વેઢાન્ત તરફ ઝૂકેલું હતું. તે ભક્ત હતા અને તેમનો ભક્તિમાર્ગ હતો તોપણ નરસિંહની માફક પાછળથી તે વેઢાન્તથી પ્રભાવિત થયા હતા.

6-7-2011

*

7. સંત એકનાથ

મહારાષ્ટ્ર અને સૌરાષ્ટ્ર વીરભૂમિ છે. જ્યાં વીરપુરુષો પાકે ત્યાં જ સંતપુરુષો પાકે. જ્યાં વીરત્વ ન હોય ત્યાં સંતત્વ પણ ન હોય. સાધુ થવું અઘરું નથી. સંત થવું જ અઘરું છે. સાધુ થવાય છે વસ્ત્ર બદલવાથી, નામ બદલવાથી, પણ સંત થવાતું નથી. વસ્ત્ર કે નામ બદલ્યા વિના જ સંત થવાય. કહો કે થઈ જવાય, કારણ કે જેમ વીરત્વ સ્વયંભૂ હોય છે તેમ સંતત્વ પણ સ્વયંભૂ હોય છે.

મહારાષ્ટ્રની કાશી એટલે પૈઠણનગર. કહેવાય છે કે પૈઠણે 108 સંતો પેદા કર્યા. સંતો પેદા કરનાર ભૂમિ પવિત્ર અને વંદનીય બને છે અને વીર શહીદો પેદા કરનારી ભૂમિ પ્રેરણાદાયી બનતી હોય છે. ગામની ભાગોળે ખોડાયેલા પાણિયા, ગામનું ગૌરવ છે. ગામની હવેલીઓ કરતાં પણ પેલા પાણિયાથી ગામ વધુ ગૌરવાન્વિત બનતું હોય છે. આપણે હવેલીપૂજકો નથી, પાણિયાપૂજકો છીએ. જે પ્રદેશમાં સંત પેદા ન થાય, જ્યાં પાણિયા ન હોય તે પ્રદેશ લીલોછમ રળિયામણો હોય તોપણ ફિલામેન્ટ વિનાના બલ્બ જેવો છે.

ધન્ય છે પૈઠણ ગામને કે જેણે 108 સંત પેદા કર્યા. હું જ્યારે સંત શબ્દનો પ્રયોગ કરું છું ત્યારે કોઈ સાધુ-બાવા ન સમજી લે. જે ઉઘરાણાં કરતા ફરે અને ગામેગામ લોકોને રંજાડતા રહે તેને સંત માનવાની ભૂલ ન કરી બેસતા.

પૈઠણમાં જ શાલિવાહન રાજાની રાજધાની હતી. જેના નામે આજે પણ શકસંવત પ્રવર્તે છે. પહેલાં લખાતું કે ફલાણા-ફલાણા શાલિવારહ શકે. વગેરે શક સંવત ભારતમાં આવનારી વિદેશી શક જાતિના રાજાનો હતો કે કેમ? તે વિચારણીય છે. એમ તો મહાત્મા બુદ્ધને પણ શાક્યમુનિ કહેવાય છે.

આ પૈઠણમાં એક બ્રાહ્મણદંપતી રહે. પતિનું નામ સૂર્યનારાયણ અને પત્નીનું નામ રુકિમણીબાઈ.

બ્રાહ્મણોએ આ દેશને અને ધર્મને ઘણું આપ્યું છે. તેમણે હજારો ઋષિઓ આપ્યા છે. સેંકડો આચાર્યો આપ્યા છે. સેંકડો શાસકો અને સેનાપતિઓ આપ્યા છે. હજારો કવિઓ અને સાહિત્યકારો આપ્યા છે. સંગીત-સાહિત્ય અને કલાના ક્ષેત્રમાં તો અસંખ્ય પ્રદાન કર્યું છે. બ્રાહ્મણોએ રૂઢિવાદિતાના કારણે અસંખ્ય ભૂલો કરી છે. પણ ભૂલસુધારકો પણ ઢગલાબંધ બ્રાહ્મણોએ જ આપ્યા છે. જેણે આટલું બધું આપ્યું હોય તે સંતો ન આપે તેવું બને નહિ. બ્રાહ્મણોએ હજારો સંતો પણ આપ્યા છે. ભારતના સંપૂર્ણ આચાર્યમાંથી જો બ્રાહ્મણોને બાદ કરી દેવાય તો શૂન્ય જ બાકી રહી જાય.

આવા બ્રાહ્મણ પરિવારમાં સંવત 1590માં એક બાળકનો જન્મ થયો. નામ પાડ્યું એકનાથ. એકનાથ એટલે જેને એક જ નાથ હોય તે એકનાથ. પણ બાળક જન્મ્યું ત્યારે મૂળ નક્ષત્ર હતું. તમે જ્યોતિષમાં માનો કે ન માનો, ત્યારે અને અત્યારે પણ જ્યોતિષને માનનારો બહુ મોટો વર્ગ છે જ. જ્યોતિષની એવી માન્યતા છે કે બાળકના જન્મ વખતે જે નક્ષત્ર વગેરે હોય તેના આધારે કુંડળી અને તેના આધારે તેનું ભવિષ્ય નિર્ધારિત થાય. આ વાતમાં તથ્ય હોય કે ન હોય પણ પ્રત્યેક બાળક પોતાની સાથે સ્વભાવ અને ક્ષમતાતત્ત્વ લઈને અવતરતું હોય છે. સ્વભાવ અને ક્ષમતાનું આરોપણ કરી શકાતું નથી. તે જન્મજાત હોય છે. મૂળ નક્ષત્ર વિશે એવી માન્યતા કે તે બાળક સર્વપ્રથમ માતા-પિતાનો ભોગ લે. બન્યું પણ એવું કે એકનાથ હજી પારણામાં જ હતા ત્યાં તેમનાં માતા-પિતા બંને અવસાન પામ્યાં. સંતોની કથા દુઃખોમાંથી શરૂ થતી હોય છે. દુઃખો નીંભાડો છે. ધગધગતા નીંભાડામાં શેકાય તે જ માટલું પાકું થાય. જેણે નીંભાડો જોયો જ નથી તે માટલું ચિતરામણ કર્યું હોય તો રૂપાળું લાગે પણ તેમાં પાણી ન ભરાય. ફસકાઈ જાય. પાણી તો પાકા માટલામાં જ ભરાય. અને પકવતા નીંભાડા વિના આવે નહિ. એકનાથને જન્મતાં જ નીંભાડો મળ્યો. સ્વયં એકનાથે લખ્યું છે કે હું મૂળ નક્ષત્રમાં જન્મ્યો તેથી અભિશપ્ત થયો. લોકો મારાથી દૂર ભાગવા લાગ્યા. પણ તેના કારણે હું મૂળ સુધી—ઈશ્વર સુધી પહોંચી ગયો. ભૂતપ્રેતાદિના વહેમથી વગોવાયેલા ઘરથી લોકો દૂર ભાગે તેમ મૂળ નક્ષત્રથી વગોવાયેલા એકનાથજીથી લોકો દૂર ભાગવા લાગ્યા. “અરે, જે માબાપને ભરખી ગયો તે બીજાને છોડતો હશે.” વગોવાયેલું જીવન અભિશપ્ત જીવન બની જતું હોય છે. સંતો કદી પણ કોઈને વગોવે નહિ. અને દુર્જનો કદી પણ સંતોને વગોવ્યા વિના રહે નહિ. સારી વાત એ હતી કે એકનાથનાં દાદા-દાદી જીવતાં હતાં. તે સાવ નિરાધાર ન થઈ ગયો.

છઠ્ઠા વર્ષે એકનાથને પાઠશાળામાં ભણવા મોકલ્યો. પૈઠણમાં પાઠશાળાઓ ઘણી, બ્રાહ્મણોની વસ્તી ઘણી એટલે કાશી જ કહેવાય. એકનાથમાં પ્રચંડ મેધા હતી. પ્રતિભા અને મેધા બદામ ખાવાથી નથી આવતી. તે જન્મજાત કુદરત પ્રદત્ત હોય છે. તે કેમ આવે છે તેનું

નિશ્ચિત કારણ વિજ્ઞાન પણ આપી શકતું નથી. જો તે માત્ર આનુવંશિક જ હોય તો બીજા ભાઈઓમાં પણ આવવી જોઈએ. એવું જોવા મળે છે કે એક ભાઈ પ્રચંડ મેઘાવી હોય અને બીજો મહામૂર્ખ હોય. પૂર્વનાં કર્મો અને ઈશ્વરની કૃપાને વિજ્ઞાન માને નહિ. એકનાથમાં એટલી મેઘા હતી કે તેને ભણાવનાર આચાર્યોને પણ નવાઈ લાગતી. તેના પ્રશ્નોના જવાબ આપવા ભારે થઈ પડતા. ભણતાં-ભણતાં એકનાથ બાર વર્ષના થઈ ગયા. કેટલાક લોકો ઉંમરની પાછળ ચાલતા હોય છે. કેટલાક ઉંમરની સાથે ચાલતા હોય છે. અને કેટલાક ઉંમરથી ઘણું આગળ ચાલતા હતા, જે લોકો પાછળ ચાલતા હોય છે તે પ્રજાના વેગને બ્રેક મારતા હોય છે. તે લોકોને પ્રગતિશીલ નથી થવા દેતા. તે પોતે ઢસડી-ઢસડીને ચાલતા રહે છે. જે લોકો ઉંમરની સાથે ચાલે છે તે ગતિશીલ હોય છે. પણ જે આગળ જીવતા હોય છે તે પ્રગતિશીલ હોય છે. પણ ઘણું આગળ ચાલનારાને લોકો સહન કરી શકતા નથી. ઘણા લોકો ભૂતકાળમાં જીવતા હોય છે. ભવિષ્યમાં જીવનારા બહુ ઓછા હોય છે. જે હોય છે તે મૈય થતા નથી. તેથી તેમને સહન કરવું પડતું હોય છે.

એકનાથ બાર વર્ષના થયા. હવે તેમને ગુરુ પ્રાપ્ત કરવાની તલપ લાગી. શિક્ષક અને ગુરુમાં ફરક છે. જે શીખેલું શિખવાડે તે શિક્ષક કહેવાય પણ જે જીવનની સાચી દિશા આપે તે ગુરુ કહેવાય.

એકનાથ ગુરુની શોધમાં નીકળી પડ્યા. ત્યારે દેવગઢમાં જનાર્દન પંત નામના સમર્થ પુરુષ રહે. એકનાથ બાર વર્ષનો બાળક એકલો જ પગપાળો નીકળી પડ્યો. ક્યાં પૈઠણ અને ક્યાં દેવગઢ! પણ ગુરુ વિશેની એવી લગની લાગેલી કે ન દિવસ જુએ ન રાત, ચાલ-ચાલ કરે. આ ઉંમરે જ્યારે બીજાં બાળકો ધીંગામસ્તી કરતાં હોય, ઈમળી-પીંપળી રમતાં હોય. અરે વડીલ વિનાનાં એકાકી અનાથ બાળકો કુમાર્ગે પણ ચઢી જતાં હોય ત્યારે એકનાથ ગુરુની શોધમાં ઉઘાડા પગે ધરતી ખૂંદતો ફરે તે નવાઈ જ લાગે ને! બાલ્યકાળ, નાના છોડ જેવો હોય છે. આ કાળમાં વડીલોની વાડ ન હોય તો બકરાં-ઊંટડાં છોડને કરડી ખાય. કુસંગ પ્રબળ હોય છે. બાલ્યકાળનો કુસંગ જીવનભરની હાનિ પહોંચાડી બેસતો હોય છે. આ સમયે જ કુટેવો પડતી હોય છે, જે જીવનભર દુષ્પ્રભાવ નાખ્યા કરતી હોય છે. બાળકની બાલ્યાવસ્થા બચાવવી જરૂરી છે. એકનાથ એકલો માત્ર ને માત્ર ઈશ્વરના સહારે ગુરુની શોધમાં રખડી રહ્યો છે. અંતે 1602 સંવતમાં દેવગઢ પહોંચી જ ગયો અને જનાર્દન પંતના ચરણોમાં ઢળી પડ્યો. જનાર્દન પંત સમર્થ હતા. તેમણે એકનાથનું લલાટ જોયું, છાતી સાથે ચાંપી દીધો. ગુરુને પણ શિષ્યની શોધ હતી. જનાર્દન, દત્તાત્રેયના ભક્ત હતા. એકનાથ છ વર્ષ સુધી જનાર્દન પંતના ત્યાં રહ્યા. ખડેપગે સેવા કરી. ઘણી વાર એ ગુરુસેવામાં એવા તલ્લીન થઈ જતા કે ભૂખ-તરસ ભૂલી જતા, તન્મયતા, આવેગોને હળવા કરે છે. તન્મયતા વિનાનું જીવન આવેગોને ઉશ્કેરતું રહે છે.

જનાર્દન પંત ત્યારે નવાબની નોકરીમાં ઉચ્ચ પદે બેઠા હતા. નવાબો-સુલતાનો-બાદશાહો વગેરે ઉચ્ચ પદો ઉપર બ્રાહ્મણોને રાખતા. કારણ કે બ્રાહ્મણો રાજકારભારમાં કુશળ અને વફાદાર રહેતા. એકનાથની ગુરુભક્તિનો એક જ દાખલો પર્યાપ્ત થશે. જનાર્દન પંત રોજ કલાકો સુધી પાઠપૂજા કરતા રહેતા. એક વાર તે પૂજામાં બેઠા હતા અને દેવગઢ ઉપર દુશ્મનો ચઢી આવ્યા. એકનાથ પૂજામાં ભંગ પડાવ્યા વિના પોતે જ શસ્ત્ર ધારણ કરીને દુશ્મનો સામે પહોંચી ગયા અને બધાને મારી ભગાડ્યા. આ તેમની બહાદુરી હતી. ભક્ત એટલે ભગતડાં નહિ કે આતંકવાદીઓ આવે તો બારણાં બંધ કરીને ઘરમાં પેસી જાય.

જનાર્દન પંતે એકનાથજીને હિસાબ રાખવાનું કામ સોંપ્યું હતું. ભક્ત સર્વ શુભ લક્ષણવાળો હોવો જોઈએ. તેને રાંધતાં આવડે, લડતાં આવડે, ગાતાં-વગાડતાં આવડે, વહીવટ કરતાં આવડે અને હિસાબ રાખતાં પણ આવડવું જોઈએ. જેનામાં આવાં ઉપયોગી લક્ષણો નથી હોતાં તે કદાચ યોગી તો થઈ શકે પણ ઉપયોગી ન થઈ શકે. યોગી થવા કરતાં ઉપયોગી થવું વધુ કલ્યાણકારી કહેવાય.

હિસાબમાં એક પૈસાની ભૂલ આવે તો આખી રાત ઉજાગરો કરે. છેવટે પરોઢિયે ભૂલ પકડાઈ. ખુશીમાં તેનાથી તાળી પડાઈ ગઈ, તેનો અવાજ જનાર્દન સ્વામી સુધી પહોંચ્યો. તે જાગી ગયા અને આવીને કારણ પૂછતાં એકનાથે એક પૈસાની ભૂલ પકડાયાની વાત કરી. જનાર્દન સ્વામીએ કહ્યું કે “એક પૈસાની ભૂલ પકડાયામાં આટલો બધો આનંદ થાય છે તો જો સંસારની ભૂલ પકડાઈ જાય તો કેટલો આનંદ થાય?” એકનાથને ગુરુની આ વાત હાડોહાડ લાગી ગઈ. ગુરુ-શિષ્યમાં એટલી બધી આત્મીયતા હતી કે જાણે બે શરીર વચ્ચે એક આત્મા થઈ ગયો હતો.

પૂર્વ કહ્યું તેમ જનાર્દન સ્વામી દત્ત ભગવાનના અનન્ય ઉપાસક હતા. તે તળાવના કિનારે દત્તના ધ્યાનમાં બેસતા. કોઈને ધ્યાનમાં કે પ્રાર્થનામાં બેઠેલા જોવાથી સાત્ત્વિકતા વધે છે. તે વખતે વ્યક્તિના ચહેરા ઉપરનો સંતોષ અને તેજ જોજો, ધન્ય થઈ જવાશે. વ્યક્તિના

સૌથી ઉત્તમ હોર્મોન ભક્તિમાં તલ્લીન થતી વખતે જાગતા હોય છે. જનાર્દન સ્વામીને દત્ત ભગવાન અવારનવાર દર્શન આપતા. દર્શન એટલે કે હોવાની પ્રતીતિ. જેનું અસ્તિત્વ હોય તેની પ્રતીતિ પણ થાય જ. જો પ્રતીતિ ન થાય તો ભક્તિ કરવાનો શો અર્થ? જનાર્દન સ્વામી, એકનાથને પણ પાસે બેસાડતા. એક વાર એકનાથને પણ પ્રતીતિ થઈ. એકનાથ ધન્ય થઈ ગયા. દત્તની પ્રેરણાથી તેમણે મરાઠીમાં એકનાથી ભાગવત લખ્યું. લખાણ બે પ્રકારનાં હોય છે: 1. સ્વપ્રેરિત અને 2. પ્રભુપ્રેરિત. સ્વપ્રેરિત લખાણ મહેનત-પ્રયત્નોથી વિચારી-વિચારીને લખાતાં હોય છે. પણ પ્રભુપ્રેરિત લખાણ ધારાપ્રવાહ—ધોધથી પ્રગટ થતો હોય છે. પ્રયત્નથી લખાયેલી વાણી અમર નથી થતી. સમય વીતતાં પસ્તી થઈ જાય છે પણ પ્રભુપ્રેરણાથી લખાયેલી વાણી જેમજેમ સમય વીતે તેમતેમ વધુ ને વધુ ચળકાટ મારતી થઈ જાય છે. આ રીતે સંતોની વાણી અમર થઈ જતી હોય છે.

પિતા અને ગુરુ શિષ્યના ઘડવૈયા હોય છે. જે પુત્ર અને શિષ્યને ઘડે નહિ તે પિતા કે ગુરુ કહેવડાવવાને યોગ્ય ન કહેવાય. સંતનું ખરું ઘડતર ભ્રમણથી થતું હોય છે. જે ઘૂમ્યો નથી તે અધૂરો છે અને ઘૂમવાનું પણ પગપાળા અને અકિંચન થઈને, તો જ ઈશ્વરીય અનુભવો થાય. નાસિક-ત્ર્યંબક સુધી જનાર્દન સ્વામીએ જાતે ભ્રમણ કરાવ્યું. રસ્તામાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ મળી ગયો. સંતને સંતનું મિલન દુર્લભ થઈ જાય. વિદ્વાન બ્રાહ્મણે ભાગવતની ચતુઃશ્લોકી સંભળાવી તેની પાસેથી પ્રેરણા લીધી અને એકનાથજીએ ચતુઃશ્લોકી ભાગવતની રચના કરી. જેમ બ્રહ્મસૂત્રની ચતુઃશ્લોકી વખણાય છે તેમ ભાગવતની પણ ચતુઃશ્લોકી વખણાય છે.

એકનાથે પૂરા ભારતની યાત્રા પૂરી કરી પાછા પૈઠણમાં આવ્યા. દાદા-દાદી સાવ વૃદ્ધ થઈ ગયાં હતાં અને એકનાથના ચાલ્યા જવાથી પોતાનો વંશ લુપ્ત થઈ જશે તેની ચિંતા કરતાં હતાં. કુદરતી વ્યવસ્થા પ્રમાણે પ્રાણીમાત્ર પોતાના વંશની વૃદ્ધિ માટે ઝંખતું હોય છે. પરમેશ્વરે એટલા માટે તો કામ મૂક્યો છે. કામ, કામનું કામ કરીને જ જંપતો હોય છે. હવે એકનાથને 25 વર્ષ થઈ ચૂક્યાં હતાં. તેમના પાછા આવવાથી દાદા-દાદીના આનંદનો પાર ન રહ્યો. 12 વર્ષની વયે તે ઘર છોડીને ચાલ્યો ગયો હતો. સૌને તેના શિક્ષક ઉપર વહેમ આવ્યો હતો કે આ શિક્ષકે જ તેને ભગાડી મૂક્યો હતો. પણ પછી તે પોતે એકનાથને શોધવા નીકળી પડ્યો અને જનાર્દન પંતને ત્યાં પહોંચી ગયો. ત્યાંથી ખબર મળી કે એકનાથ ભણીગણીને યાત્રા કરવા ગયો છે. આવશે એટલે પૈઠણ મોકલીશ. શિક્ષકે આગ્રહ કર્યો કે માત્ર મોકલવાનો જ નહિ તેને લગ્ન કરવાનો આદેશ આપીને મોકલવાનો.

12 વર્ષનો છોકરો ભણીગણીને તીર્થયાત્રા કરીને 25મા વર્ષે પાછો પૈઠણ આવ્યો તો કોઈ ઓળખે પણ નહિ. તેર વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે એકનાથે લગ્ન કર્યાં. ઋષિમાર્ગ અને સંતમાર્ગ સપત્નીક માર્ગ છે. પત્નીનો ત્યાગ નહિ, પત્નીનો સ્વીકાર તેને મોક્ષવિરોધી નહિ સહાયક માનવાની. બીજાપુરના એક ધનવાન બ્રાહ્મણની કન્યા ગિરિજાબાઈ સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં. ગિરિજાબાઈ અત્યંત અનુકૂળ પત્ની સાબિત થઈ. તેણે પતિની આજ્ઞા પ્રમાણે જ જીવન જીવ્યું. કદી સામે ન થઈ કે કદી વિરોધ ન કર્યો. જે કાંઈ સ્થિતિ હતી તે સ્વીકારી લીધી. એકનાથ મહાન છે તો ગિરિજાબાઈ પણ મહાન છે. બંને પતિ-પત્ની પ્રભુમય જીવન જીવે.

એકનાથના ત્યાં રોજ હરિકીર્તન-કથા થાય તેમાં ગ્રામજનોની સાથે દલિતો પણ આવે. ત્યારે દલિતોની દશા બહુ જ ખરાબ. સ્પર્શ તો શું તેમનો પડછાયો લેવા માત્રથી લોકો અભડાઈ જતા પણ એકનાથના ત્યાં બધા આવે અને બેસે. ગિરિજાબાઈએ પૂરા ઘરની વ્યવસ્થા સંભાળી લીધી. કોઈ અતિથિ જમ્યા વિના પાછો ન જાય, ઘરની શોભા દીવાનખાનું નહિ રસોડું હોય છે અને રસોડું કોઈ અન્નપૂર્ણાના હાથમાં હોય તો જ યશસ્વી થાય. અન્નપૂર્ણાની જગ્યાએ જો કોઈ ચુડેલમાતા રસોડું સંભાળતાં હોય તો આલીશાન ભવન પણ સ્મશાન જેવું લાગે.

એકનાથ મહાન વિદ્વાન કવિ, સાહિત્યકાર, સંત હોવા છતાં તેમનો સ્વભાવ બાળક જેવો નિખાલસ, સરળ અને સાદો હતો. જીવનમાં જરાય દંભ આડંબર જોવા ન મળે. મોટાઈના ભાર વિનાના મોટા માણસો દુર્લભ હોય છે.

તે જ્યારે વ્યાસપીઠ ઉપર બેસીને ભાગવતની કથા કરતા ત્યારે તેમનું ભવ્ય વ્યક્તિત્વ દીપી ઊઠતું, પણ વ્યાસપીઠ ઉપરથી ઊતર્યા પછી બાળક જેવી નિખાલસતા દેખાય. રમૂજ કરે, ગમ્મત કરે. લોકોનાં ટોળેટોળાં ઊમટવા લાગ્યાં. તેમની સફળતા અને યશથી બીજા કથાકારોને ભારે ઈર્ષ્યા થાય તે સ્વાભાવિક છે. પ્રગતિ અને વિકાસ ઈર્ષ્યા વિનાનો નથી હોતો. જાતિભાઈઓ જ વધુ ઈર્ષ્યા કરે. ઈર્ષ્યા કદી વાંઝણી ન હોય. ઈર્ષ્યાનો પુત્ર દ્વેષ અને દ્વેષમાંથી આક્ષેપો પેદા થાય. બીજા ભાગવત કથાકારો એકનાથ ઉપર આક્ષેપ કરતા “એકનાથ તો મૂર્ખ છે. તેને કશું આવડતું નથી. તે બ્રાહ્મણવિરોધી છે. શૂદ્રોને પણ કથા સંભળાવે છે.” આક્ષેપ કરનારા પ્રમાણ નથી આપતા હોતા અને

સાંભળનારા કદી પ્રમાણ માગતા નથી. બધું ગપ્પંગપ્પાં ચાલ્યા કરે.

એકનાથના વિરોધીઓ વધી ગયા હતા. વિરોધીઓ વચ્ચે જીવવું એટલે કાંટાની પથારીમાં સૂવા જેવું કહેવાય, ઈર્ષ્યાળુઓ નીચા બતાવવાનો એકે પ્રસંગ જતો કરતા નહિ. જે લોકો વિરોધીઓને શારીરિક શક્તિ કે હલકાં ષડ્યંત્રોથી ચૂપ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. તે અગ્નિમાં ઘી નાખીને અગ્નિને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. વિરોધીઓ જો દુર્જન હોય તો તેને સજ્જનતાથી પહોંચી નહિ શકાય. અને સજ્જન વ્યક્તિ દુર્જનતા આચરી નહિ શકે. એટલે એક જ રસ્તો બાકી રહે છે. સહન કરતા રહો. સહનશક્તિ પણ સંતની નિશાની થતી હોય છે. એકનાથ સતત સહન કરતા રહેતા તે શત્રુઓ પર પણ ગુસ્સે ન થતા. તેથી વિરોધી બ્રાહ્મણો વધારે ચિઢાતા.

એક વાર એક બ્રાહ્મણ પોતાના પુત્રને જનોઈ આપવાના હોવાથી ટેલ નાખવા આવેલો. ચંડાળ ચોકડીએ તેને લલચાવ્યો કે જો તું એકનાથને ગુસ્સો કરાવે તો તારો બધો ખર્ચો અમે ઉપાડી લઈશું. લાલચુ બ્રાહ્મણ તો પહોંચ્યો એકનાથના ત્યાં, ત્યારે એકનાથ બેઠાબેઠા ભગવાનની પૂજા કરતા હતા. પેલો બ્રાહ્મણ તો હાથપગ ધોયા વિના અસ્વચ્છ દશામાં જ ઘરમાં પેસી ગયો અને સીધો જ એકનાથના ખોળામાં બેસી ગયો. કર્મકાંડી અને પવિત્રતાનો સદાય અહંકાર રાખનારા પૂજા વખતે કોઈ જરા જેટલી ભૂલ કરે તોપણ ચિઢાઈ જતા હોય છે. પણ એકનાથ જરાય ગુસ્સે ન થયા. ખોળામાં બેઠેલા બ્રાહ્મણને કહ્યું કે “આપનો આટલો બધો પ્રેમ જોઈને હું ધન્ય થઈ ગયો. ચાલો રસોઈ તૈયાર છે. આપ જમી લો.” બ્રાહ્મણને સાથે લઈને બંને જમવા બેઠા. ગિરિજાબાઈ પીરસીને પાછાં ફરતાં હતાં ત્યાં બ્રાહ્મણ આસન ઉપરથી ઊઠ્યો અને વાંકાં વળેલા ગિરિજાબાઈની કેડ ઉપર બેસી ગયો. પત્ની ઝબકી, પણ એકનાથે કહ્યું કે “સાયવજો આપણા અતિથિ ભગવાન પડી ન જાય.” ગિરિજાબાઈ ખરેખર મહાન સંતપત્ની કહેવાય. તેણે બ્રાહ્મણને ઊંચકેલી અવસ્થામાં કહ્યું કે, “ચિંતા ન કરશો. મને આપણો બાબલો ઊંચકવાનો અભ્યાસ છે. આ જરા મોટો બાબલો છે.” બ્રાહ્મણ શરમાઈ ગયો. “અરે આ તો એક નહિ બંને સંત છે” બ્રાહ્મણ બંનેના પગમાં પડી ગયો. વ્યક્તિ કદાચ પોતાનું અપમાન સહન કરે પણ નમાલો માણસ હોય તોપણ પત્નીની બેઈજ્જતી સહન ન કરે. સહનશક્તિ અને ક્ષમતાની હદ આવી ગઈ.

આપણે હિન્દુઓ પિતૃપૂજક પણ છીએ. મૃત પિતૃઓને શ્રદ્ધાપૂર્વક યાદ કરીને પ્રતિ વર્ષ તેમની મૃત્યુતિથિએ શ્રાદ્ધ નાખીએ છીએ. તેથી પ્રજા કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરે છે. પ્રજાને કૃતદન થતાં બચાવવી જોઈએ. આવો જ પ્રસંગ એકનાથના ત્યાં હતો. સરસ મઘમઘતી રસોઈ બની હતી. રસ્તા ઉપરથી કેટલાક અંત્યજો નીકળ્યા. રસોઈની ગંધ સૂંધીને તેમનાં મોઢાંમાં પાણી આવ્યું. એક બોલ્યો: “કેવી મઘમઘતી રસોઈ બની છે” બીજો બોલ્યો: “એ તો બ્રાહ્મણો જમે. આપણા નસીબમાં ન હોય.” વાતે સાચી. ધર્મે એવી વ્યવસ્થા કરી હતી કે એક વર્ષ જન્મથી જ પવિત્ર અને એક વર્ષ જન્મથી જ અપવિત્ર, પવિત્રને જમાડો તો પુણ્ય થાય, પરલોક સુધરે. પૂરી ધર્મવ્યવસ્થાએ દાન-ભોજન પવિત્ર બ્રાહ્મણો તરફ વાળી દીધું હતું. બધા જ બ્રહ્મભોજન કરાવે. તે પણ દક્ષિણા સાથે. કોઈ દલિત કે અંત્યજને ભોજન ન કરાવે. ધર્મવ્યવસ્થા જ્યારે ગુણ-આધારિત થવાની જગ્યાએ જન્મઆધારિત થઈ જાય ત્યારે વ્યવસ્થા જ અવ્યવસ્થા બની જાય, અન્યાય થવા લાગે. પણ ધર્માચાર્યો આવી બાબતમાં વધુ કટ્ટર હોય છે.

અંત્યજના શબ્દો એકનાથ સાંભળી ગયા. તેમણે તરત જ અંત્યજોને ઘરના આંગણમાં બોલાવ્યા અને જમવા બેસાડ્યા, ગિરિજાબાઈએ પતિને કહ્યું કે આમને એકલાને જ કેમ બોલાવ્યા? તેમના પરિવારને પણ બોલાવવો હતો ને? આવી પત્ની દેવદુર્લભ જ કહેવાય. ગિરિજાબાઈએ કદી પણ પતિની આજ્ઞાનો જરા પણ વિરોધ કર્યો નથી. સંત એકનાથની સાથે તેમની પણ પૂજા થવી જોઈએ. જેમ ઋષિઓ સજોડે હોય છે તેમ સંતો પણ સજોડે હોય છે. તેમને સજોડે જ પૂજવા જોઈએ. પત્નીના સાથ વિના એકનાથ એકનાથ ન થઈ શક્યા હોત. માનો કે એકનાથ અંત્યજોને જમવા લઈ આવે અને પત્ની તડુકીને હાથમાં ધોકો લે તો શું થાય? પત્ની જીવનની પૂરક છે. તે ગિરિજાબાઈએ વારંવાર બતાવી આપ્યું છે.

અંત્યજોના ગયા પછી ગિરિજાબાઈએ ફરીથી રસોઈ બનાવી બ્રાહ્મણોને જમવા બોલાવ્યા, પણ બ્રાહ્મણોને ખબર પડી ગઈ હતી કે એકનાથે સૌથી પહેલાં અંત્યજોને જમાડી દીધા છે. હવે તે ભ્રષ્ટ થઈ ગયો કહેવાય. તેના ત્યાં જમવા ન જવાય. બ્રાહ્મણોએ ભ્રષ્ટતાનો આરોપ લગાવીને જમણનો બહિષ્કાર કર્યો. પવિત્રતા ભ્રષ્ટતા વિનાની હોતી નથી. કોઈ ભ્રષ્ટ હોય તો જ કોઈ પવિત્ર હોય. ભ્રષ્ટતા ચાર પ્રકારની હોય છે: 1. સ્પર્શભ્રષ્ટ, 2. ભોજનભ્રષ્ટ, 3. ધનભ્રષ્ટ અને 4. ચારિત્ર્યભ્રષ્ટ.

1. સ્પર્શભ્રષ્ટ

વિશ્વમાં કદાચ આપણે જ એક એવા છીએ જે સ્પર્શમાત્રથી અભડાઈ જઈએ છીએ. અને તે પણ ગંદકીના કારણે નહિ, જ્ઞાતિના કારણે. અસ્પર્શ્ય જ્ઞાતિની વ્યક્તિ ગમેતેટલી ચોખ્ખી-શુદ્ધ હોય તોપણ અભડાઈ જવાય. અને ઊંચી જ્ઞાતિની વ્યક્તિ ગમેતેટલી ગંદી-ગોબરી હોય તોપણ તેના સ્પર્શથી અભડાવાય નહિ, અમુક મંદિરના પૂજારીઓ બહુ જ ગંદા-ગોબરા હોય છે. તોપણ તેના હાથનો પ્રસાદ લેતાં આભડછેટ ન લાગે. ઊલટાનું પેલો ગંદો પૂજારી પોતે અભડાઈ ન જાય એટલા માટે પ્રસાદ પણ અધ્ધરથી નાખે. ક્યાંય સ્પર્શ ન થઈ જાય!! આને ધાર્મિક પવિત્રતા ન કહેવાય. ધર્મનું પતન જ કહેવાય.

દક્ષિણ ભારતના બ્રાહ્મણો તો સ્પર્શ નહિ, દષ્ટિ માત્રથી અભડાઈ જતા. પોતાની રસોઈ ઉપર અસ્પૃશ્ય વ્યક્તિની દષ્ટિ પણ ન પડવી જોઈએ. પડે તો ફેંકી દે. કહેવાની જરૂર નથી કે આવી ઘોર અસ્પૃશ્યતા રાખીને પવિત્ર રહેનારા હવે દયનીય સ્થિતિમાં આવી ગયા છે. બધા અસ્પૃશ્યોએ ધર્માતરણ કરી દીધું. તેઓ ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન થઈ ગયા. તેમની વસ્તી વધી ગઈ. જોર વધી ગયું. હવે તે હડધૂત કરનારને હડધૂત કરતા થઈ ગયા છે. આભડછેટિયો ધર્મ, એકતા ન કરાવે. એકતા વિના શક્તિ ન આવે. શક્તિ વિના સામર્થ્ય ન આવે. આ જ કારણસર હિન્દુ પ્રજા બહુમતીમાં હોવા છતાં પણ સામર્થ્ય વિનાની થઈ ગઈ છે. ભાઈ-ભાઈને દૂર ધકેલે છે. ધકેલાયેલો ભાઈ, સાથે બેસાડનારની જમાતમાં ચાલ્યો જાય છે, અને પછી બદલો લે છે. જે લોકોએ આભડછેટિયો ધર્મ ચલાવ્યો, ચલાવી રહ્યા છે, તેમણે જેટલું નુકસાન કર્યું તેટલું વિધર્મીઓએ પણ નથી કર્યું. હવે તો જાગો!

2. ભોજનભ્રષ્ટ

કેટલાક લોકો, કેટલાકના સ્પર્શથી તો ભ્રષ્ટ નથી થતા પણ તેમના ભોજનથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. અંગ્રેજોની રસોઈ—બાબરચી મોટા ભાગે કોઈ ને કોઈ દલિત કરતો. છતાં તે અભડાતા નહિ, તેમનું મોરલ ઊંચું રહેતું. મુસ્લિમો પણ કોઈની રસોઈથી અભડાતા નહિ પણ આપણે અભડાઈએ છીએ. આપણો રોટીવ્યવહાર સીમિત જ હોય છે. બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણનું ભોજન નથી કરતો, આવું જ બીજી જ્ઞાતિઓમાં હોય છે. તે એટલે સુધી કે દલિતો પણ પોતાનાથી ઊતરતા મહાદલિતોનું ભોજન નથી કરતા. આ વ્યવસ્થાને પણ ચોખ્ખાઈ સાથે કશી લેવાદેવા નથી. ગમેતેટલી ચોખ્ખાઈ હોય પણ જો જ્ઞાતિ ઊતરતી હોય તો અભડાઈ જવાય. હવે ધીરેધીરે આ વ્યવસ્થા તૂટી રહી છે. સુધારક સંતોએ ભારે કામ કર્યું કહેવાય. સૌથી વધુ કામ તો હોટલવાળાએ કર્યું કહેવાય. હવે હોટલમાં બધા જમતા થઈ ગયા છે. કોઈ અભડાતું નથી. ઘણું સારું થયું કહેવાય. પણ ભોજનભ્રષ્ટતાનો એક બીજો પ્રકાર પણ છે. ડુંગળી, લસણ, રીંગણાં, બટાટાં વગેરે શાકાહારી વસ્તુઓ ખાવાથી પણ વ્યક્તિ ભ્રષ્ટ થઈ જાય. તેવું કેટલાક સંપ્રદાયવાળા ચુસ્ત રીતે માને છે અને પાળે છે. કેટલાક લોકોએ ધર્મદષ્ટિએ અખાદ્ય વસ્તુનાં ઘણાં મોટાં લિસ્ટ બતાવ્યાં છે. અને તેને પાલન કરવાનું જ નામ ધર્મ માની લીધું છે. જે યોગ્ય નથી.

વળી કેટલાક લોકોએ તો સગા ભાઈનું ભોજન ત્યાજ્ય માન્યું છે. કારણ કે તે સતોગુણી નથી. અર્થાત્ પોતાના પંથનો નથી. એકએક ઘરમાં બબ્બે-ત્રણ-ત્રણ ચૂલા થયા છે. ભાઈ-ભાઈની આભડછેટ રાખે. કેટલી મોટી ઘૃણા અને પતન કહેવાય? આવા વિભાજક સતોગુણ હોય તો તેના કરતાં તમોગુણ સારો. એકતા તો કરાવે. પેલા મુસલમાનને જુઓ એક જ ખુમચામાં સાથે બેસીને ભેગા જમે છે. કોઈ અભડાતું નથી. કોઈ વટલાતું નથી. એ લોકો પેલા સતોગુણીઓ ઉપર રાજ્ય કરે છે. એકતાથી બળ આવે છે તેથી અને વિભાજનથી દુર્બળતા આવે છે તેનાં પ્રત્યક્ષ પરિણામ જોતા રહો.

આવી રીતે અન્ન-જળ વગેરેથી અભડાતો વર્ગ આપણામાં જ છે. સારું છે કે હવાથી નથી અભડાતો. ઊતરતી જ્ઞાતિઓની બહાર કાઢેલી હવા બધી હવામાં ભળે છે. તેને રોકી શકાતી નથી. તેથી કેમ અભડાતા નહિ હોય?

3. અર્થભ્રષ્ટતા

ખરેખર તો સૌથી મોટી આ ભ્રષ્ટતા ગણાવી જોઈએ. પણ તેમાં કોઈ ભાગ્યે જ ચુસ્ત જોવા મળે છે. લાંચરુશવત, ચોરી, લૂંટ, છળ-કપટ, કાળાં બજાર, ખંડણી-સુપારી વગેરે અનેક પ્રકારે લોકો હરામનો પૈસો ખાય છે અને ભેગો કરે છે. તેને કોઈ ભ્રષ્ટ નથી માનતું. ઊલટાનું આમાંના કેટલાક શાહુકાર કહેવાય છે. બેંકોની બેંકો ખાઈ જનારા મોટા ભાગે ડુંગળી-લસણ, બટાટા-રીંગણાં નહિ ખાનારા હતા. આવા લોકોની પ્રતિષ્ઠાને ખાસ ધક્કો પહોંચ્યો દેખાતો નથી. જે પૂજારી સ્પર્શમાત્રથી અભડાઈ જાય છે તે નોટના સ્પર્શે અભડાતો નથી. અત્યારે ચારે તરફ અર્થભ્રષ્ટતા ધમધોકાર ફળીફૂલી રહી છે. જો આ દષ્ટિએ જોવાય તો આપણો દેશ અને પ્રજા વિશ્વની સૌથી વધુ ભ્રષ્ટતામાં સ્થાન પામે. નવાઈ તોજુઓ કે જે દેશો અને પ્રજા આપણા કરતાં આ ક્ષેત્રમાં વધુ પ્રામાણિક છે તેને આપણે સંસ્કૃતિહીન ભ્રષ્ટ માનીએ

છીએ અને પોતાની જાતને પવિત્ર માનીએ છીએ. આથી વધુ પવિત્રતાની બીજી મશ્કરી શું હોઈ શકે?

4. ચારિત્ર્યભ્રષ્ટતા

આ ચોથી ભ્રષ્ટતા છે. ચરિત્રની વ્યાપકતા ઓછી કરીને આપણે માત્ર નર-નારીના કામાચાર સુધી જ તેને સીમિત કરી નાખી છે. ખરેખર તો ચારિત્ર્યનો વ્યાપ પૂરા જીવન સુધી ફેલાયેલો છે. જેમાં બધા વ્યવહારો આવી જવા જોઈએ. પણ તેવું નથી મનાતું. બાકી બધી રીતે માણસ સારો હોય પણ જો કામાચારમાં સ્ખલિત થયો હોય તો તેને ચારિત્ર્યભ્રષ્ટ કહેવાય છે. આનાથી ઊલટું બધી રીતે ખોટો હોય પણ જો ચરિત્ર્યમાં સ્ખલિત ન થયો હોય તો તેને ચારિત્ર્યવાન કહેવાય છે. મારી દૃષ્ટિએ ચારિત્ર્યની વ્યાખ્યા કરવી બહુ કઠિન છે. છતાં આપણે ચીલાચાલુ માર્ગે ચાલીએ. વર-કન્યા પરણતી વખતે એકબીજાને વફાદાર રહેવાનું વચન આપે છે. વફાદાર એટલે કામવફાદારી. પુરુષ કોઈ બીજી સ્ત્રી સાથે અને સ્ત્રી કોઈ બીજા પુરુષ સાથે કામાચાર નહિ કરે તેવો વિચાર પણ નહિ કરે તેવી વફાદારીની વાત છે. દામ્પત્યની સિદ્ધિ અને સફળતા માટે આવી વફાદારી અત્યંત જરૂરી છે. આમાં સ્ખલિત કરનારા પ્રત્યે ધર્મે કઠોર શિક્ષા બનાવી છે. પથ્થરોથી મારી નાખવાં, જોકે હવે સભ્યસમાજમાં આવી સજા અપાતી નથી તોપણ આમાં કેટલીક બાબતો વિચારણીય છે.

1. વર-કન્યાની અનિચ્છાએ—વિરોધ હોવા છતાં લગ્ન થયાં હોય, કજોડું હોય, મન સ્વીકારતું ન હોય, બળજબરીથી લગ્ન કરાવી દીધાં હોય, બાળલગ્ન થયાં હોય, લાકડે માંકડું ગોઠવી દીધું હોય, પતિ-પત્નીમાં મેળ જ ન હોય, છૂટાછેડા થઈ શકતા ન હોય. અધૂરામાં પૂરું એકબીજાથી સંતોષ ન થતો હોય તો શું કરવું? આવી સ્થિતિમાં જે સ્ખલન થાય તેમાં માત્ર તે વ્યક્તિને જ દોષી ન મનાય. તેવી વિકટ પરિસ્થિતિ કરનારાં પણ દોષી ગણાય.

2. બાલ્યાવસ્થાથી જ બાળકને સાધુ-સાધ્વી બનાવી દીધું હોય અને પછી યુવાવસ્થા આવતાં તે સ્ખલિત થાય તો તેમાં માત્ર તેને જ દોષ ન અપાય. દીક્ષા આપનાર અને અપાવનારનો પણ દોષ કહેવાય.

3. સ્ત્રી વિધવા થાય અથવા પુરુષ વિધુર થાય અને પુનર્લગ્ન ન થઈ શકતાં હોય તેવી સ્થિતિમાં કામના પ્રયંડ આવેગને રોકી ન શકાય અને સ્ખલન થાય તો તેમાં માત્ર વ્યક્તિનો જ દોષ નહિ પણ પૂરી વ્યવસ્થાનો દોષ કહેવાય.

4. કન્યાની અછતના કારણે કે વરોની અછતના કારણે જેમનાં લગ્ન ન થઈ શક્યાં હોય, ન થઈ શકતાં હોય, તેમને અનિચ્છાએ પણ ફરજિયાત કુંવારા રહેવું પડતું હોય અને જો તેમનું સ્ખલન થાય તો તેમાં પણ માત્ર વ્યક્તિનો જ દોષ ન કહેવાય. પરિસ્થિતિ અને થિયરીનો દોષ કહેવાય.

આ રીતે અનેક કારણસર ચારિત્ર્યનું સ્ખલન થતું હોય છે. બધાંને એકસરખું સમજી શકાય નહિ. ખરું સ્ખલન તેને જ કહેવાય કે જેને ઘરમાં આદર્શ પત્ની હોય અથવા આદર્શ પતિ હોય તેમ છતાં જે બીજે ફાંફાં મારે તેને ચરિત્ર્યભ્રષ્ટ કહેવાય. જો કામાચારને જ ચરિત્ર્ય કહેવાતું હોય તો સમજી લેવું જોઈએ કે પુરુષને ચરિત્ર્ય સ્ત્રી આપે છે અને સ્ત્રીને ચરિત્ર્ય પુરુષ આપે છે. સ્ત્રી વિનાનો પુરુષ અને પુરુષ વિનાની સ્ત્રી પાસે લાંબો સમય ચરિત્ર્યની અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ. કામાવેગનો વંટોળિયો ભલભલાને પતાની માફક ઉડાડી મૂકતો હોય છે. એટલે ઋષિમાર્ગની માફક સ્ત્રી-પુરુષને એકબીજાનાં પૂરક બનાવવાનાં હોય, વિરોધી નહિ.

આ રીતે અનેક પ્રકારની ભ્રષ્ટતા સમાજમાં સ્થાપિત થઈ હોય છે. તેમાં આપણે સ્પર્શભ્રષ્ટતા અને ભોજનભ્રષ્ટતાને જ સર્વાધિક મહત્ત્વ આપ્યું. બીજી તરફ પવિત્રતા પણ બીજા છેડાની કહી તેથી એક એવો પવિત્ર વર્ગ માની લેવાયો કે જેની અર્થશુદ્ધિ કે ચરિત્ર્યશુદ્ધિ ન હોય પણ માત્ર સ્પર્શશુદ્ધિ કે ભોજનશુદ્ધિ હોય તોપણ તેને પવિત્ર કહેવાય. સાચી શુદ્ધિ તો અર્થશુદ્ધિ જ કહેવાય. જે હરામનું નથી ખાતો, જે હક્કનું, ન્યાય-નીતિનું જ ખાય છે તે ગમે તે ન્યાત-જાત-વર્ણનો હોય તોપણ તે શુદ્ધ કહેવાવો જોઈએ.

અંત્યજોને જમાડવાથી એકનાથને બ્રાહ્મણોએ ભ્રષ્ટ માની લીધા અને તેમના ભોજનનો બહિષ્કાર કર્યો. એટલું જ નહિ તેમને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યા પછી જ જ્ઞાતિમાં સ્થાન અપાયું.

આપણે ત્યાં અતિથિસેવાનો બહુ મહિમા. અતિથિને ભગવાન માનવાની રીત પણ તેનું એક ઉધાર પાસું પણ ખરું, અતિથિઓનાં ટોળેટોળાં ગમે ત્યારે ગમે તે સમયે આવી ચઢે. આનાથી ઘરમાલિકને કેટલી અવ્યવસ્થા થશે તેનો વિચાર ન કરો. પશ્ચિમમાં આવી રીતે કોઈના ત્યાં જવાય જ નહિ. પ્રથમ સમય માગે, સમય નક્કી થાય તે પછી જ તે સમયે જવાય. અને સમય પૂરો થતાં જ પાછા ફરાય. આમ કરવાથી બંને પક્ષે વ્યવસ્થા રહે. આપણે આવું નથી કરતા. વગર સમયે કહ્યા વિના જ પહોંચી જવું, જામી જવું, જમવું. ઊઠવાની વાત નહિ.

પેલાને કેટલી અગવડ થાય છે તેનો વિચાર જ કરવાનો નહિ. આ યોગ્ય ન કહેવાય. તેમાં પણ જે ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પ્રસિદ્ધ હોય તેના ત્યાં તો ગમેત્યારે ગમે તેનાં ટોળેટોળાં ઊમટતાં રહે અને ઘોર અવ્યવસ્થા કરતાં રહે.

એક વાર જમીપરવારીને એકનાથજી સૂઈ જવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં ચાર અતિથિ આવી પહોંચ્યા. ચોમાસાના દિવસો. કેટલાય દિવસથી વરસાદની હેલી જામેલી. ચારે તરફ પાણી જ પાણી. ગિરિજાબાઈ ચિંતામાં પડી ગયાં. ઘરમાં સીધું તો હતું પણ ઈંધણ નહોતું. ત્યારે લાકડાં-છાણાંનું ઈંધણ. બીજું કાંઈ ન મળે. લોકોને બાર મહિનાનું ઈંધણ ભેગું કરી રાખવું પડતું. ઈંધણ વિના રસોઈ કેવી રીતે બનાવવી? ગિરિજાબાઈ ચિંતામાં પડી ગયાં. તેમની નજર ઘરની વળીઓ ઉપર ગઈ. તેમણે પતિને વળીઓ કાઢી આપવા કહ્યું. વળીઓ કાઢે તો નળિયાં આઘાંપાછાં થાય તો ઘરમાં પાણી પડે. છેવટે એકનાથે પોતાના ખાટલાની ઈસ કાઢી આપી અને તેને ઈંધણ બનાવીને ગિરિજાબાઈએ રસોઈ બનાવી ચારેને જમાડ્યા. ધન્ય છે. ગિરિજાબાઈને! બીજી પત્ની હોય તો કકળાટ કરી મૂકે. આવા અતિથિઓ ત્રાસીને ઘર છોડી જાય. પણ ગિરિજાબાઈ, પતિનું અડધું અંગ થઈને તેની ઇચ્છા અને આજ્ઞા પ્રમાણે ધૂપસળીની માફક બળતાં રહ્યાં. જમીને અતિથિઓ સૂઈ ગયા અને નસકોરાં બોલાવવા લાગ્યા. આપણે હંમેશાં ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે કોઈના મહેમાન થતાં પહેલાં સામેવાળાની અગવડ-સગવડનો પૂરો વિચાર કરીએ. માત્ર પોતાની જ સગવડોનો વિચાર ન કરાય. અગવડો સહન કરે તેને સંત કહેવાય. સગવડો માગે અને ભોગવે તેને મહંત કહેવાય. આના વિના નહિ ચાલે આ તો જોઈશે જ. એવી હઠ રાખે તે સંત ન કહેવાય. બહુબહુ તો મહંત કહેવાય. બંનેનો ભેદ સમજવો જરૂરી છે.

એક વાર એકનાથજી ગંગોત્રીથી જળનો ઘડો ભરીને રામેશ્વર ચઢાવવા માટે મંડળી સાથે જઈ રહ્યા હતા. ક્યાં ગંગોત્રી અને ક્યાં રામેશ્વર! હજારો કિલોમીટર સુધી ઘડાને જમીન ઉપર મૂક્યા વિના પગપાળા ચાલીને “ઓમ નમઃ શિવાય”નો નાદ ગજવતા-ગજવતા કાવડિયા જતા હોય ત્યારે તેમને જોજો. ઘરનું કામકાજ પડતું મૂકીને પ્રવાસની અગવડો સહન કરીને આ લોકો કેમ “હર હર ગંગે” બોલતા-બોલતા દોડી રહ્યા છે. ક્યું પરિબળ તેમની પાસે આ તપ કરાવે છે? તે છે શ્રદ્ધા, મહાબળ શ્રદ્ધા. તેમનાં ઉદાર પાસાં હશે જ. પણ તે ન જોવાં. જમા પાસાં જોવાં જોઈએ.

એકનાથ મંડળી સાથે રાજસ્થાનનું તપતું રણ પાર કરી રહ્યા હતા ત્યાં રસ્તામાં એક તરસ્યું ગધેડું પાણી વિના તરફડી-તરફડીને પ્રાણ આપી રહ્યું હતું. એકનાથે દોટ મૂકી. ગધેડાનું માથું ઊંચું કર્યું અને તેમાં ધીરે ધીરે પેલું ગંગાજળ નાખવા મંડ્યા. સાથીદારોએ રોક્યા, “અરે અરે આ શું કરો છો? પવિત્ર ગંગાજળ રામેશ્વરને ચઢાવવાનું હોય, ગધેડાને પિવડાવવાનું ન હોય.” પૂરો ઘડો ખાલી કર્યા પછી એકનાથ બોલ્યા “મારા રામેશ્વર આ જ છે. મેં સાચા રામેશ્વરને જળ ચઢાવી દીધું.” આમાંથી બે વાતો નીકળે છે. સંત દયાળુ હોય, દયા વિના સંત થવાય જ નહિ. કદાચ સાધુ થવાય. પણ સંત તો ન જ થવાય. જે લોકો ઉદાર નથી હોતા, દયાળુ નથી હોતા તે લુખ્યાં કર્મકાંડો, તપો, દેહદમન તો કરતા હોય છે, પણ પરહિત દયા નથી કરતા હોત. વળી કેટલાકની ઉદારતા માત્ર પોતાના વાડા પૂરતી જ હોય છે. વાડા બહાર જરાય ઉદાર નહિ. કેટલાક લોકો આને સાધર્મ્ય ભક્તિ પણ કહે છે. સાધર્મ્ય ભક્તિ કરવી સારી છે. પણ માત્ર તેટલામાં જ અટકી જવું યોગ્ય નથી. સાધર્મ્યની જગ્યાએ સર્વજનભક્તિ વધુ મહાન કહેવાય. દયા અને ઉદારતાને વાડો ન હોય. તે વાડામુક્ત થાય ત્યારે જ માનવતા ખીલી શકે. અહીં તો સામે માણસ નહિ પશુ હતું. તે પણ ગાય નહિ, ગધેડું હતું. તેમ છતાં એકનાથજીને તેમાં રામેશ્વરનાં દર્શન થયાં. અહીં જ રામેશ્વર મળી ગયા. આવાને ભગવાન ન મળે તો પછી કોને મળે?

એકનાથ રોજ કથા-કીર્તન કરતા. તેમાં સૌ આવે. કોઈને મનાઈ નહિ, જ્યાં હરિનામ સ્મરણ, કીર્તન અને હરિકથા થાય ત્યાં આપોઆપ પવિત્ર વાતાવરણ થઈ જાય. પણ તેની બે શરતો છે. એક તો ત્યાં કોમર્શિયલ ગણતરી ન હોય અને બીજું સાંપ્રદાયિક ઓર્દુ ન હોય. એકનાથ બંનેથી મુક્ત હતા. કથામાં રાણિયો નામનો એક દલિત પણ આવે. એક વાર કથામાં એકનાથજીએ વિશ્વરૂપદર્શનની ચર્ચા કરી. હિન્દુ ધર્મ ઈશ્વરનાં ત્રણ દર્શન માને છે: 1. મંદિર-દર્શન, 2. આત્મદર્શન અને 3. વિરાટ અથવા વિશ્વરૂપ-દર્શન.

1. મંદિર-દર્શન

હિન્દુઓ પાસે ધર્મસ્થાનોમાં મંદિરો છે. તેમાં કોઈ ને કોઈ ઇષ્ટદેવની પ્રતિમા પધરાવેલી હોય છે. તેમાં ભગવદ્ભાવ કરીને સ્નાન-આરતી-પૂજા વગેરે થતું હોય છે. તેનાં દર્શન કરવા લોકો આવે છે. હાથ જોડીને આંખો બંધ કરીને ભક્તો તન્મય થઈને દર્શન કરતા હોય છે. મંદિરોમાં ઉત્સવો ઊજવાય છે. લોકસમૂહ ભેળો થાય છે. રમે જમે આનંદ કરે છે. જે નિરાકારવાદી હોય છે તેમને મંદિર નથી હોતાં, તે

લોકોને ગુરુ તરફ વાળવામાં આવે છે. ત્યાં વ્યક્તિપૂજાનું પ્રાધાન્ય થઈ જાય છે. વ્યક્તિપૂજા કરતાં પ્રતિમાપૂજા સારી. પૂજ્યના દોષો તો ન આવે.

2. આત્મદર્શન

જે લોકોને મંદિર જવાની આવશ્યકતા નથી જણાતી તેમ છતાં તે ભક્ત તો છે જ. તેવા લોકો પોતાની અંદર જ ઈશ્વરનાં દર્શન કરે છે. તેને આત્મદર્શન અથવા અંતર્મુખતા કહેવાય છે. અંતર્મુખતા જો સહજ આવી હોય તો તે બહિર્મુખતાનો વિરોધ નથી કરતો. તે તેને પણ સ્વીકારે છે. કક્ષાભેદથી તે પણ યોગ્ય જ કહેવાય.

3. વિશ્વરૂપદર્શન

આ સ્થિતિમાં વિશ્વના કણકણમાં ભક્તને ઈશ્વરનો અનુભવ થાય છે. સૂર્ય-ચંદ્ર-નક્ષત્રો, પર્વતો-નદીઓ, વનરાજી બધું જ ઈશ્વરમય દેખાવા લાગે છે. ગીતામાં આવા દર્શનને સર્વોત્તમ માન્યું છે.

સર્વ વાસુદેવમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ।

બધું જ વાસુદેવમય છે. તેવો અનુભવ કરનારા મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે.

એટલે એકનાથજી કથામાં વિશ્વરૂપદર્શનની વાત કરી રહ્યા હતા ત્યારે રાણિયે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “હે મહારાજ! જ્યારે ભગવાન વિશ્વરૂપદર્શન બતાવી રહ્યા હતા ત્યારે રાણિયો ક્યાં હતો?”

એકનાથજીએ તરત જ જવાબ આપ્યો. “રાણિયો ભગવાનના પડખે જ હતો” રાણિયો બહુ ખુશ થયો. “હું ભગવાનની બાજુમાં હતો” તેથી તે ગદ્ગદ થઈ ગયો.

એક વાર રાણિયો અને તેની પત્નીએ એકનાથને પોતાના ઘરે જમવા પધારવા આગ્રહ કર્યો. લીંપી-ગૂંપીને ઘર સ્વચ્છ કર્યું. રાણિયાની પત્નીએ રસોઈ કરી અને એકનાથ સપત્નિક જમવા પધાર્યા. સંતોને આભડછેટ ન હોય. હોય તો તેને સંત ન કહેવાય. હા, સ્વચ્છતાનો આગ્રહ હોય.

એકનાથજીએ ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે તેમાં સંસ્કૃતના પણ છે. તેમ છતાં જ્યારે કોઈ તેમને જ્ઞાન વિશે પૂછે તો તે કહેતા કે મારી પાસે મૂર્ખતા સિવાય કશું નથી. લગભગ બધા સંતો આત્મશ્લાઘાથી દૂર રહેતા. પોતાના નામ આગળ 108, 1008, પરમપૂજ્ય, ધર્મધુરંધર જેવાં વિશેષણો ન લખતા. પણ કબીરા, નરસૈયા, તુકા, એકા, નામા જેવાં તોછડાં નામો લખતા. આ તેમની નમ્રતા જ કહેવાય. દંભ અને આડંબરથી દૂર ભાગે તે સંત કહેવાય.

એકનાથજીને ત્રણ બાળકો હતાં. ગોદાવરી, હરિ અને ગંગા. હરિ મહાપંડિત હતા. તે સંસ્કૃતમાં જ કથા કરવાના આગ્રહી હતા. પિતાથી જુદા પડી કાશી ચાલ્યા ગયા પણ વર્ષો પછી એકનાથજી તેમને મનાવી લાવ્યા. અને લોકભાષા મરાઠીની મહત્તા સમજાવી.

એકનાથજીમાં ગજબની સહનશક્તિ હતી. રોજ ગોદાવરીસ્નાન કરવા જાય. હરિસ્મરણ કરતાં-કરતાં પાછા ફરે. રસ્તામાં એક મુસલમાન રહે, ભારે અવળચંડો. મેડા ઉપરથી નીચે જતા એકનાથજી ઉપર તેણે કોગળો કરી દીધો. કશું જ બોલ્યા વિના એકનાથજી પાછા ગોદાવરી ગયા, સ્નાન કર્યું. પાછા આવ્યા. પેલાએ ફરી કોગળો કર્યો. ફરી પાછા ગયા. કહે છે કે પેલાએ 108 વાર કોગળા કર્યા અને એકનાથ 108 વાર પાછા ગયા. અંતે મુસલમાન હારી ગયો. તે નીચે ઊતર્યો અને પગમાં પડી ગયો. એકનાથજી બોલ્યા: ભાઈ, તારો આભાર, તારા કારણે આજ મારે 108 વાર ગોદાવરી-સ્નાન થયું. તારો આભાર.

એકનાથજી હવે 66 વર્ષના થઈ ગયા હતા. બહુ થોડા ભાગ્યશાળીઓને મૃત્યુનો અણસાર આવતો હોય છે. એકનાથજીને અણસાર આવી ગયો. તેમણે સૌને મહાપ્રસ્થાનના સમાચાર મોકલ્યા. બધા ભક્તો ભેગા થઈ ગયા. ખૂબ ભજન-કીર્તન થયું. એકનાથજી ગોદાવરી નદી તરફ ચાલ્યા. મંડળીઓ પણ ચાલી. એકનાથજી નદીમાં ઊતર્યા. સ્નાન કર્યું. બહાર આવ્યા. પાટલા ઉપર બેઠા, સૌને હાથ જોડી વિદાય માગી અને કૃષ્ણ-કૃષ્ણ કરતા-કરતા કૃષ્ણમાં સમાઈ ગયા. તે દિવસ ચૈત્ર વદ છઠ, સંવત 1556નો હતો. મહારાષ્ટ્રના આ મહાન સંત ભાગવત ધર્મનો બોધ આપીને વિદાય થયા.

8. જ્ઞાનીકવિ અખો

અમદાવાદ પાસે જેતલપુર ગામમાં શ્રીમાળી સોનીનો પરિવાર રહે. શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ, શ્રીમાળી વાણિયા, શ્રીમાળી સોની અને શ્રીમાળી દલિતો, ભિન્નમાળથી આવેલા. ભિન્નમાળનું મૂળનામ શ્રીમાળનગર, એ બધો શ્રીમાળ પ્રદેશ. કુદરતી દુષ્કાળ અને રાજકીય અશાંતિના કારણે પ્રજા સ્થળાંતર કરતી રહી છે. આ બધા શ્રીમાળનગરમાં રહેતા હતા ત્યાં સુધી શ્રીમાળી કહેવાતા ન હતા પણ ગુજરાતમાં આવ્યા પછી શ્રીમાળી કહેવાવા લાગ્યા. જેમ અહીં આવ્યા પછી લોકો બિહારી, બંગાળી, મારવાડી વગેરે કહેવાય છે તેમ. આ પરિવાર જેતલપુર છોડીને અમદાવાદ આવીને વસ્યો. ત્યારે અમદાવાદની વસ્તી માંડ એક-દોઢ લાખ હશે. આ પરિવારમાં એક પુત્ર થયો જેનું નામ અક્ષયદાસ. પણ લોકપ્રસિદ્ધિ અખા ભગત તરીકે થઈ. બાળપણમાં જ પિતા ગુજરી ગયા. બહેન પણ ગુજરી ગઈ. ત્યારે બાળલગ્નો થતાં, યુવાની આવતાં પહેલાં જ પત્ની પણ ગુજરી ગઈ. અખાનું ફરીથી લગ્ન થયું. પણ તે પત્ની પણ સંતાન આપ્યા વિના ગુજરી ગઈ. ઘણી વાર કેટલાંક પરિવારોમાં આવી રીતે ઉપરાઉપરી મરણો થતાં હોય છે. જેની અસર વહેમ અને વૈરાગ્ય બંને તરફ થતી હોય છે. કોઈ નડતરથી આવું બધું થાય છે તેમ માની લેવાય તો વહેમની ધારા શરૂ થઈ જાય. દોરા-ધાગા, મંત્ર-તંત્ર, ભૂવા-ભોપા, ડાકલાં વાગે અને હોમ-હવન થવા લાગે. વહેમનો કોઈ અંત જ નહિ, પરિવાર બરબાદ થઈ જાય. પહેલાં ઘટનાઓથી બરબાદ થયો હોય પછી વહેમના દોરા-ધાગાથી બરબાદ થઈ જાય. જંતર-મંતર-તંતરવાળા મરેલાને મારતા હોય છે. પણ આવી ઘટનાઓ વારંવાર થનારા પરિવારમાં અંધશ્રદ્ધાની જગ્યાએ સાચી શ્રદ્ધા હોય તો વહેમની જગ્યાએ વૈરાગ્ય તરફ વ્યક્તિ કે પરિવાર વળે. વૈરાગ્ય થવાનાં અનેક કારણોમાં દુઃખ પણ કારણ છે. વહાલાં સ્વજનોનું અકાળ-મરણ આઘાત વિનાનું નથી હોતું. આઘાત તેને કહેવાય જે તમને હચમચાવી નાખે. મૂળ સ્થાનથી ખસેડી નાખે. અખાને આઘાત લાગ્યો. સંસાર અસાર છે. બધું નાશવાન છે અને કશું હાથમાં આવતું નથી. આવે છે તો ટકતું નથી. કોઈના માટે સંસાર સારરૂપ—સુખરૂપ હશે પણ અખા માટે તો તે દુઃખરૂપ જ બની ગયો. પરિવાર વિનાનો એકલો અખો જેમતેમ જીવતો રહ્યો. વ્યક્તિને પરિવાર અને સ્વજનો જ ન હોય તો વ્યક્તિ ઓથ વિનાની થઈ જાય. નિરાધાર થઈ જાય. એકાકી વ્યક્તિ હંમેશાં વેક્યુમથી પીડાતી હોય છે. પણ જીવવા માટે કાંઈક તો કરવું જ રહ્યું. ત્યારે બધા લોકો બાપદાદાનો ચીલાચાલુ ધંધો કરતા, તે સહજપ્રાપ્ત રોજી હતી. અખો પણ સોનીનો ધંધો કરવા લાગ્યો. તેનો જીવનપ્રવાહ સાધુ-સંતો તરફ વળ્યો. સાધુ-સંતો મોટા ભાગે વૈરાગ્યની વાતો કરે. અખાના મન-ખેતરમાં વરાપ આવેલો તેથી ત્યાગ-વૈરાગ્યનું વાવેતર બરાબર થઈ ગયું.

અખાએ સત્સંગમાં આવનારી એક દુઃખિયારી બહેનને ધર્મની બહેન બનાવી. ત્યારે એવો રિવાજ હતો કે જેને બહેન ન હોય તે કોઈ સ્ત્રીને ધર્મની બહેન બનાવે. અને ભાઈબહેન તરીકે જીવનભર સંબંધ નિભાવે. આ બહેને પોતાની પાસેનું થોડું સોનું હતું તે આપીને સોનાની કંઠી કરવા કહ્યું. અખાએ વિચાર કર્યો કે બહેનની કંઠી છે એટલે પોતાના તરફથી થોડું સોનું ઉમેરીને સરસ કંઠી બનાવી બહેનને આપી, પણ બહેનનો વહેમીલો સ્વભાવ. સોનીનો ભરોસો નહિ. કદાચ કાંઈક કાઢી લીધું હોય તો. અથવા ભેળસેળ કરી હોય તો? બહેને જઈને બીજા સોની પાસે વજન કરાવ્યું તો હતું તેથી વધારે વજન થયું. અને સોનું ચકાસ્યું તો સો ટકા સાચું સોનું નીકળ્યું. બહેનનો વહેમ તો દૂર થયો, પણ વાત અખા પાસે પહોંચી ગઈ. તેને ભારે આઘાત લાગ્યો. અરે! મારી બહેનને પણ મારા ઉપર વિશ્વાસ નથી! તેણે હથિયાર ફેંકી દીધાં અને ધંધો બંધ કરી દીધો. આ સંસારમાં સાચાને સ્થાન નથી તેવી ધારણા બંધાઈ ગઈ. વિરક્ત મન વધુ વિરક્ત થયું.

ત્યારે અમદાવાદમાં ટંકશાળ હતી, સરકારે તેનો અધ્યક્ષ અખાને બનાવેલો, પણ ષડ્યંત્રકારી લોકોએ ખટપટ કરીને રાજાના કાન ભંભેર્યા. “અખો સિક્કામાં ભેળસેળ કરે છે” રાજાએ અખાને જેલમાં પૂર્યો. તપાસ કરતાં સિક્કા ભેળસેળ વિનાના નીકળ્યા. અખો નિર્દોષ છૂટી ગયો. પણ તેના હૃદય ઉપર ભારે આઘાત લાગ્યો. સંસાર ઉપરથી તેનું મન ઊઠી ગયું. તેનો વૈરાગ્ય વધુ દઢ થયો. પાણીમાં વલોણું ફેરવવાથી માખણ ન નીકળે. તેમ સંસારમાં ગમેતેટલું કામ કરો તોય અંતે તો બધું શૂન્ય જ થઈ જાય. અખો ઘર છોડીને વૈરાગ્યની ધૂનમાં નીકળી પડ્યો. પહોંચ્યો છેક કાશી. ત્યારે કાશીમાં બ્રહ્માનંદ સ્વામી મહાજ્ઞાની. તે શિષ્યોને વેદાન્ત ભણાવે. અખો પણ વેદાન્ત ભણવા ગયો. પણ બ્રાહ્મણ ન હોવાથી અને યુ.પી. તરફ સોનીને સુનાર તરીકે શૂદ્ર માનવાથી બ્રહ્માનંદજીએ તેને ભણાવવાની ના પાડી દીધી. હિન્દુ ધર્મમાં ત્રણ રૂપ છે: 1. વૈદિક ધર્મ, 2. બ્રાહ્મણ ધર્મ અને 3. પૌરાણિક ધર્મ.

1. વૈદિક ધર્મ

બહુ પ્રાચીનકાળમાં વેદોને જ કેન્દ્રમાં રાખીને તેના આધારે ઋષિમુનિઓએ જે ધર્મવ્યવસ્થા કરેલી તેને વૈદિક ધર્મ કહેવાય છે.

2. બ્રાહ્મણ ધર્મ

સમય વીત્યા પછી બધા મહત્ત્વના અધિકારો માત્ર બ્રાહ્મણો સુધી જ સીમિત કરી દેવાયા તે બ્રાહ્મણ ધર્મ. અર્થાત્ વેદાધ્યયન માત્ર બ્રાહ્મણો જ કરી શકે. ઓમકારનો જપ માત્ર બ્રાહ્મણ જ કરી શકે. સંન્યાસ ગ્રહણ માત્ર બ્રાહ્મણ જ કરી શકે. વ્યાસપીઠ ઉપર માત્ર બ્રાહ્મણ જ બેસીને કથા કરી શકે. બધા અધિકારો માત્ર બ્રાહ્મણને. આ બ્રાહ્મણધર્મ.

3. પૌરાણિક ધર્મ

બ્રાહ્મણ ધર્મની પ્રતિક્રિયા સ્વરૂપે શ્રમણ ધર્મ પ્રગટ્યો. (શ્રમણ એટલે જૈન બૌદ્ધ) શ્રમણોએ બધા અધિકારો બધાને આપ્યા. લોકો તે તરફ વળ્યા. તેની પ્રતિક્રિયા સ્વરૂપે પૌરાણિક ધર્મ પ્રગટ્યો. ઉપનિષદનો બ્રહ્મવાદ, અવતારવાદમાં પરિણમન થયો. ઋષિઓ સમાપ્ત થયા અને પુરોહિતો થયા. પુરોહિતોએ ધર્મને આજીવિકાનું માધ્યમ બનાવ્યો. જાતજાતના કર્મકાંડો રચાયા. લોકોને ગમ્યું. પૌરાણિક ધર્મે શ્રમણોને થાપ આપી દીધી. તોપણ સમાન્તર બ્રહ્મવિદ્યાનું અધ્યાત્મ પઠન-પાઠન ચાલતું રહ્યું. પણ તેમાં ઉપનિષદો—વેદો આવતા હોવાથી માત્ર બ્રાહ્મણોને જ ભણવાનો અધિકાર રહ્યો તેથી સ્વામી બ્રહ્માનંદજીએ અખાને પ્રવેશ ન આપ્યો. પણ અખાની તાલાવેલી એવી પ્રબળ કે તે રોજ બ્રહ્માનંદ સ્વામીના પાઠ સાંભળવા આવે અને ઓરડાની બહાર ચૂપચાપ સંતાઈને બેઠોબેઠો સાંભળે. એમ સમજો કે આ બીજો એકલવ્ય થઈ ગયો.

એક રાત્રે ગુરુજી શિષ્યોને વેદાન્ત ભણાવતા હતા પણ શિષ્યો ઝોકાં ખાતા હતા. વિષય કઠિન અને નીરસ હોવાથી બધાંને ઊંઘ ચઢી હતી. વારંવાર પૂછવા છતાં પૂરો હોંકારો ન મળવાથી ગુરુજી ચિઢાયા. તો બહારથી અખાએ હોંકારો દીધો, ગુરુજી ચમકી ગયા. બહાર નીકળ્યા, અખો પગમાં પડી ગયો. ગુરુજીને યાદ આવ્યું સુનાર હોવાથી જેને ધૂત્કારી દીધો હતો તે જ આ વ્યક્તિ. ગુરુએ તેને છાતી સરસો ચાંપ્યો. તું જ ખરો શિષ્ય છે. તું જ ખરો બ્રાહ્મણ છે. પછી તો અખાને પૂરેપૂરું વેદાન્ત ભણાવ્યું. ઘણાને ખબર નથી પણ ગુજરાતના કેટલાક સોની, બ્રાહ્મણમાંથી સોની થયેલા છે. હજી પણ કેટલાક જનોઈ પહેરે છે. અને દેખાવ પણ બ્રાહ્મણો જેવો હોય છે.

મૂળમાં અખો વૈષ્ણવપંથી. પરંપરા પ્રમાણે અખો ગોકુળ ગયેલો અને ત્યાંના ગાદીપતિ પાસેથી બ્રહ્મસંબંધ લીધેલો. પણ તેનાથી તેને જરા પણ સંતોષ ન થયેલો. આ સ્થિતિને તેણે આવી રીતે વર્ણવી છે.

‘ગુરુ કર્યા મેં ગોકુળનાથ ઘરડા બળદને ઘાલી નાથ.’

ગુરુ-શિષ્યના પવિત્ર સંબંધને માત્ર કંઠી બાંધવા જેવી શુષ્ક પદ્ધતિથી પૂરો કરી દેવાતો જોઈને અખો બહુ રડેલો. કંઠીને અને જ્ઞાનને કાંઈ લેવાદેવા નહિ, તેથી તેના વિદ્રોહી મને વિરોધ કર્યો. સત્ય કદી પણ વિદ્રોહ વિનાનું હોતું નથી. ચીલાચાલુ રિવાજોમાં જકડાઈ ગયેલી ગુરુપ્રથાનો તેણે વિદ્રોહ કર્યો. તેનો વિદ્રોહ તેની આગઝરતી વાણીમાં ડગલે ને પગલે પ્રગટ થાય છે. તે જ્ઞાનપૂર્વકની ભક્તિ તરફ વળ્યો. અને ભક્તિના જોરે તેને સરસ્વતી પ્રગટી. જુઓ તેણે જ આવું કહ્યું છે:

ત્યાર પછી ઊઘડી મુજ વાણ,

અચ્યુત આવ્યાનું એ ઐંધાણ.

બહુ સરસ વાત કહી છે. પ્રભુ પોતે વાણી થઈને પ્રગટ્યા. “મૂકં કરોતિ વાચાલં.” થઈ ગયું. જે સોનીને બે શબ્દો બોલતા નહોતા આવડતા તે કવિ અને વક્તા થઈ ગયો. આને અખો હરિનું પ્રાકટ્ય કહે છે.

જીવનમાં પરમેશ્વર કૃપારૂપે પ્રગટતા હોય છે. કૃપાનાં પાંચ ક્ષેત્રો છે: 1. નીરોગી જીવન મળે. 2. સારાં માણસો મળે. 3. વણમાગ્યું ધન આવે. 4. સરસ્વતી પ્રગટે, 5. સારા આદર્શોની મક્કમતા મળે.

1. નીરોગી શરીર

માત્ર સંયમ પાળવાથી જ શરીરનું આરોગ્ય સચવાતું નથી. સંયમ તો પાળવો જ જોઈએ. પણ તેમ છતાં રોગો થઈ શકે છે. જેમકે કેન્સરનો રોગ ગમે તેને, સંયમ પાળનારને પણ થઈ શકે છે. બીજા ઘણા રોગો છે જે સંયમીઓને પણ થતા હોય છે. જ્યારે ખૂબ ધૂમ્રપાન વગેરે કરનારાઓને પણ ઘણી વાર કેન્સર નથી થતું, કશા જ આરોગ્યના નિયમો ન પાળવા છતાં પણ કેટલાક લોકો નીરોગી હોય છે. તે

ઈશ્વરકૃપા જ કહેવાય.

2. સારાં માણસોની પ્રાપ્તિ

સારાં માણસો પ્રયત્નોથી નથી મળતાં. જેને વગર પ્રયત્ને પણ સારાં માણસો મળતાં રહે તો સમજવું કે તેને ઈશ્વરકૃપા પ્રાપ્ત છે.

3. ધનપ્રાપ્તિ

ધનપ્રાપ્તિ પુરુષાર્થથી થાય છે, પણ પુરુષાર્થની સીમા છે. તેથી ધનપ્રાપ્તિની પણ સીમા હોય. કેટલાક લોકોને પુરુષાર્થ વિના અથવા અલ્પ પુરુષાર્થથી પણ ધનના ઢગલા થતા હોય છે. આ ઈશ્વરકૃપા કહેવાય. પુરુષાર્થ કરીને પેટ ભરાય. અબજોપતિ ન થવાય.

4. સરસ્વતી પ્રગટે

વિદ્વાન માણસ વક્તા કે કવિ—લેખક થઈ શકે, તે તેનો પુરુષાર્થ કહેવાય પણ પુરુષાર્થ કરીને કોઈ કાલિદાસ ન થઈ શકે. કાલિદાસ, શેક્સપિયર, વાલ્મીકિ, વ્યાસ વગેરે સરસ્વતી પ્રગટવાથી થવાય છે. કબીર-નરસિંહ અભણ છે પણ સરસ્વતી પ્રગટી તો ધોધ વહેવા લાગ્યો. આ ધોધ સબમર્સિબલ પંપનો નથી, તે સ્વયંભૂ ઊછળતો ધોધ છે. જેને સરસ્વતી પ્રગટે તેને શબ્દો ન શોધવા પડે. વાક્યો ન રચવાં પડે. સ્વયંભૂ ધોધ વહે. આ ઈશ્વરકૃપા કહેવાય.

5. ઉચ્ચ આદર્શોની મક્કમતા

આ પણ ઈશ્વરકૃપાથી જ પ્રાપ્ત થાય. સામાન્ય લોકો બહુ આદર્શવાદી નથી હોતા. જ્યારે જે સમયે જે પાણીથી મગ ચઢે તેને ચઢાવી લેવા. મગ ચઢવા સાથે કામ છે. પાણી ભલેને ગમે તે હોય. આવા લોકોને લોકો ડાહ્યા-શાણા-ચતુર કહે છે, પણ બહુ થોડા લોકો આદર્શવાદી હોય છે. સિદ્ધાંત માટે જાન આપી દે પણ ડગે નહિ. આવા લોકોને ટેકીલા માણસો કહેવાય છે. ટેક વિના સાધુ તો થવાય પણ સંત ન થવાય. જેના જીવનમાં આદર્શોની અને સિદ્ધાંતોની મક્કમતા ન હોય, તે ટેકીલા ન હોય. તેમનો ઇતિહાસ ન હોય. આદર્શોની મક્કમતા પ્રાપ્ત થવી તે પણ ઈશ્વરકૃપા કહેવાય. કહેવત છે કે “જેણે રાખી ટેક તેને મળ્યા એક” એક એટલે પરમાત્મા, તેથી ધ્રુવ-પ્રજ્ઞાદની કથા કહેવાય છે.

પૂર્વ કહ્યું તેમ સત્ય વિદ્રોહી હોય છે. અને વિદ્રોહ વિરોધ વિનાનો ન હોય. અખાને ચીલાચાલુ જીવનમાં સત્ય ન દેખાયું તેથી તેણે વિદ્રોહ કર્યો.

અખા એ ગુરુ શું મૂકે પાર,
જેના શિષ્ય ગર્દભ અને ગુરુ કુંભાર,
પોતે હરિને જાણે ન લેશ
અને કાઢી બેઠો ગુરુનો વેશ.

ચીલાચાલુ કંઠીબંધા ગુરુથી અખાને જરાય સંતોષ થયો ન હતો તેથી તો તેણે વિદ્રોહ કર્યો. જો તે ચીલાચાલુ ચોકઠામાં ગોઠવાઈ ગયો હોય તો અખો, અખો ન થઈ શક્યો હોત.

પણ ગુરુ થવાથી કેટલું અભિમાન થાય તે વિશે અખો કહે છે.

દેહાભિમાન હતું પાશેર,
વિદ્યા વધતાં વાધ્યું શેર
ચરચા વધતાં તોલું થયો
અને ગુરુ થયો ત્યાં મણમાં ગયો.

ગુરુવાદ ઉપર કેટલો મોટો પ્રહાર છે! અખો પોતે જ પોતાની જાત ઉપર કહે છે. સંતોની એક ખાસ ખાસિયત હોય છે, સારું ઉદાહરણ આપવું હોય તો બીજાનું આપે. પણ નબળું ઉદાહરણ આપવું હોય તો પોતાનું આપે. અખો પોતાની જાત માટે કહે છે કે પહેલાં મારામાં પાશેર અભિમાન હતું. પછી વિદ્યા ભણ્યો એટલે શેર થયું. અર્થાત્ હું જ્ઞાની-વિદ્વાન છું એવો અહંભાવ રહેવા લાગ્યો. પછી જ્ઞાનચર્યા કરવા લાગ્યો, લોકો મારા જ્ઞાનને વખાણવા લાગ્યા એટલે પેલું અભિમાન વધીને તોલું—દશ શેર થયું. અને પછી તો હું લોકોનો ગુરુ થવા લાગ્યો, મોટો શિષ્ય-સમુદાય થઈ ગયો. હવે તો મારું અભિમાન તોલામાંથી મણ થઈ ગયું. અર્થાત્ જો નિરભિમાની થઈને રહેવું હોય તો

કદી કોઈના સામે ચાલીને ગુરુ ન થવું. પણ શિષ્યભાવમાં જીવન જીવવું. હું જ્ઞાની નહિ પણ અજ્ઞાની છું, તુચ્છ છું. પ્રભુનો દાસ છું તેવા નમ્ર ભાવથી જીવન જીવવું.

જુઓ અખો શું કહે છે:

‘નાથ નિરંજન ગ્રંથ કરતા અખો તે નિમિત્ત માત્ર.’

અખાએ પોતાનો બધો ભાર પ્રભુ ઉપર છોડી દીધો. ચીલાચાલુ ગુરુ-પ્રથાથી અખાને ભારે વિદ્રોહ છે.

‘પ્રાપ્ત રામ કહે તે ગુરુ,
બીજા ગુરુ તે જાણો વરુ.
ધન હરે ધોખો નહિ હરે,
એ ગુરુ કલ્યાણ શું કરે?’

અખાએ સંસ્કૃતના અભિમાની વિદ્વાનો માટે કેવું લખ્યું છે:

‘સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું?
પ્રાકૃતથી શું નાસી ગયું?
ભાષાને શું વળગે ભૂર?
રણમાં જીતે તે શૂર.’

અખો ઉદાહરણો આપે છે.

‘શબરી શું સંસ્કૃત ભણી હતી?
ભાઈ, કયા વેદ વાંચ્યા કરમાબાઈ?
વ્યાધ તે શું ભણતો’તો વેદ?
ગણકા શું સમજતી હતી ભેદ?’

સંસ્કૃતના મિથ્યાઅભિમાની વિદ્વાનો માટે કેટલો મોટો પથરો માર્યો છે! જુઓ:

‘ઓછું પાત્ર ને અદકું ભણ્યો,
વઢકણી વહુએ દીકરો જણ્યો.’

સંતમાર્ગની એક ખાસ ખાસિયત એ હોય છે કે તેમાં સમાનતા હોય છે. આભડછેટ નથી હોતી. જુઓ અખો કેવા પ્રહાર કરે છે:

‘ઊંચમાં રામ બમણો નથી ભર્યો.
અને નીચ પિંડ ઠાલો નથી કર્યો.’

જે ઊંચી નાતના છે તેમાં કાંઈ ભગવાન બમણો નથી ભર્યો. અને જેને તમે નીચ કહો છો તે રામ વિનાનો ઠાલો નથી. અર્થાત્ પરમેશ્વર સૌમાં સરખો છે. પછી આભડછેટ કેમ?

વધુ ચોખવટ કરે છે:

‘આભડછેટ અંત્યજની જણી,
બામણ વાણિયા કીધા ધણી.’

પરંપરાગત પોતાના વૈષ્ણવપંથમાં બહુ આભડછેટ ચાલતી. મરજાદી લોકો તો વાતવાતમાં અભડાઈ જાય. અખો તેના ઉપર પ્રહાર કરતાં કહે છે કે આ આભડછેટ તો અંત્યજની દીકરી છે. પણ ઊંચા ગણાતા બ્રાહ્મણ-વાણિયા વગેરેએ તેની સાથે લગ્ન કરીને તેને વહુ બનાવી છે. અર્થાત્ જ્યારે જુઓ ત્યારે આભડછેટ વળગી ને વળગી જ રહે છે.

ચીલાચાલુ કથાવાર્તા વિશે અખો કહે છે:

‘આંધળો સસરો ને શણગટ વહુ કથા સુણવા ચાલ્યું સહુ.
કહ્યું કાંઈ ને સમજ્યા કશું, આંખનું કાજળ ગાલે ઘસ્યું.’

ચીલાચાલુ કર્મકાંડ ઉપર અખાના પ્રહાર જુઓ:

‘એક મૂરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ,

પાણી દેખી કરે સ્નાન, તુલસી દેખી તોડે પાન.’

અખો અંધશ્રદ્ધાનો વિરોધી છે. તેનું કહેવું છે કે કોઈ પશુ ભૂત કેમ નથી થતું? માણસો જ કેમ ભૂત થાય છે? કતલખાનામાં જ્યાં હજારો પશુઓની હત્યા થાય છે ત્યાં ભૂતો કેમ નથી હોતાં? અને મરેલાથી ડરવું તેના કરતાં જીવતાથી ડરવું સારું.

‘પશુ મૂએ કો ભૂત ન થાય,

અખા માણસ કેમ અવગત થાય?’

ગ્રહપીડા વિશે ચોખવટ કરે છે:

‘હરિજનને ગ્રહ શું કરે? જે ગ્રહ બાપડા પરવશ ફરે,

કાણો શુક અને લૂલો શનિ, બૃહસ્પતિએ સ્ત્રી ખોઈ બાયડી.’

આ ગ્રહો પોતે જ પરવશ, ભ્રમણ કરે છે તે બિચારા શું કરવાના હતા. જુઓ તો ખરા શુક કાણો છે અને શનિ લંગડો છે. બૃહસ્પતિએ તો પોતાની પત્ની જ ખોઈ નાખી છે. જે પોતાની પત્નીનું રક્ષણ નથી કરી શકતા તે તમને શું કરવાના હતા? ખોટા વહેમમાંથી છૂટો અને ગ્રહોને ભજવા કરતાં ભગવાનને ભજો.

અખાએ અંધશ્રદ્ધા, વહેમ અને પાખંડ પ્રત્યે કઠોરતાથી શબ્દો વાપર્યા છે. તે સાચાબોલો અને આખાબોલો છે. ઉઘરાણિયા સાધુ સત્ય બોલી શકતા નથી. કારણ કે સાચું બોલવા જતાં ઉઘરાણામાં આંચ આવે. તેથી સૌને સારું લાગે તેવું મીઠું મીઠું બોલે પણ અખો ઉઘરાણિયો સાધુ નથી. તે સંત છે અને સંતમાં સહજ રીતે સત્યપ્રેમ હોય, તેથી તે સત્ય બોલે છે. ન ગમે કડવું લાગે તોપણ સત્ય બોલે છે, અખાની ઉપમાઓ તળપદી કહેવતો છે. જે ચોટદાર હોય છે. આવો અખો લગભગ સાડા ત્રણસો વરસ પહેલાં થઈ ગયો. પાછલી જિંદગીમાં તે એકાકી રહ્યો. અને જ્ઞાનની સાથે ભક્તિ અને કર્મને પણ મેળવી જીવન જીવ્યો. આજે પણ પંથો—સંપ્રદાયોમાં ફસાયા હોય અને છૂટવા માગતા હોય તેમને આજે પણ અખો દીવાદાંડીરૂપ થઈ શકે છે.

10-7-2011

*

9. અહલ્યાબાઈ

સાધુ-સંતોની પરંપરામાં ઘણાં નારીરત્નો પણ થયાં છે. પણ નારી-રત્નોમાં અહલ્યાબાઈની બરાબરી કરી શકે તેવું રત્ન ભાગ્યે જ જોવા મળશે. મોટા ભાગે અધ્યાત્મમાર્ગ એ ત્યાગઆધારિત હોય છે. ત્યાગીઓના બે ભેદ છે: 1. સ્વકેન્દ્રિત ત્યાગી અને 2. સર્વકેન્દ્રિત ત્યાગી. આ બે ભેદને સમજવા જેવા છે. જે લોકો સર્વસ્વ ત્યાગીને માત્ર ને માત્ર પોતાના આત્માનું જ કલ્યાણ કરવા લાગી જાય છે તે સ્વકેન્દ્રિત ત્યાગી હોય છે. તેમને સંસાર કે સંસારના લોકો સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી હોતી. તે ભલા ને તેમનો આત્મા ભલો. બસ, પોતાનો મોક્ષ થાય એ જ લક્ષ્ય હોય છે. આવા ત્યાગી-વીતરાગી લોકો લોકોપયોગી કશાં કામ કરતા નથી. કારણ કે તે સ્વકેન્દ્રિત જીવન જીવતા હોય છે.

બીજા સર્વકેન્દ્રિત લક્ષ્યવાળા હોય છે. અર્થાત્ સૌનું ભલું થાય, સૌનું કલ્યાણ થાય તેવાં કામ કરતા-કરતા પ્રભુને ભજતા હોય છે. આવા લોકો સ્વકેન્દ્રિત નથી હોતા, સર્વકેન્દ્રિત હોય છે. મારું જે થવું હોય તે થાય, પણ મારા દેશનું, મારા લોકોનું ભલું થાય એ જ તેમનું લક્ષ્ય હોય છે. સ્વકેન્દ્રિત ત્યાગીઓ કરતાં સર્વકેન્દ્રિત ત્યાગીઓ ઘણા મહાન કહેવાય.

સર્વકેન્દ્રિત ત્યાગીઓમાં પણ જે લોકો રાજસિંહાસન ઉપર બેસીને પણ રાજર્ષિ જનકની માફક પૂર્ણ અનાસક્તિથી રાજ્ય કરીને પ્રજાનું રક્ષણ અને સુખી કરનારા ઘણા મહાન છે. રાજ ત્યાગનારા કરતાં રાજ્યનું રક્ષણ કરનારા અને પ્રજાને સુખી કરનારા ઘણા મહાન કહેવાય. માત્ર પોતાના મોક્ષ માટે રાજ્યને, પ્રજાને, પરિવારને, પત્નીને રઝળતાં મૂકીને ત્યાગી થઈ જવું તેના કરતાં મોક્ષની પરવા કર્યા વિના; અરે, જરૂર જણાય તો મોક્ષનો જ ત્યાગ કરીને રાજ્યપ્રજા—પરિવાર અને પત્ની-બાળકોને સુખી કરવાં તે ઘણું મહાન કાર્ય કહેવાય. અધ્યાત્મ રાષ્ટ્રવિરોધી ન હોવું જોઈએ. અધ્યાત્મ, કર્તવ્યવિરોધી પણ ન હોવું જોઈએ.

ઇન્દોરના મહારાજા મલ્હારરાવ હોળકર. પોતાના રાજ્યમાં ભ્રમણ કરવા નીકળ્યા. જે ખેડૂત રોજ ખેતર જોવા નથી જતો તેનું ખેતર ભેળાઈ જાય છે. દુકાનદાર દુકાન ઉપર ચોંટકુંક થઈને બેસતો નથી તેની દુકાન ભેળાઈ જાય છે. આવી જ રીતે જે રાજા વર્ષમાં એકાદ વાર પણ પ્રજાના હાલ જોવા રાજ્યમાં નથી ફરતો તેની પ્રજા રાજવિમુખ થઈ જાય છે. રાજાએ, મંત્રીઓએ અને અધિકારીઓએ પોતપોતાનાં ક્ષેત્રોમાં ભ્રમણ કરતા જ રહેવું જોઈએ.

મહારાજા મલ્હારરાવ ફરતા-ફરતા ઔરંગાબાદ જિલ્લાના ચૌંડી નામના ગામમાં આવ્યા. તેમનો ઉતારો જ્યાં હતો ત્યાં સામે જ શિવમંદિર હતું. મહારાજાએ જોયું કે એક કન્યા અત્યંત ભક્તિભાવથી શિવપૂજન કરવા મંદિરમાં જઈ રહી છે. મહારાજા તેને જોતા જ રહી ગયા, અધિકારીઓને આજ્ઞા કરી કે આ કન્યા કોની છે તેની તપાસ કરો. તપાસ કરતાં જણાયું કે ગામમાં એક માણકોજી શીંદે નામનો ખેડૂત રહે છે. ગરીબ છે. તેની આ કન્યા છે. નામ છે અહલ્યાબાઈ.

મહારાજાએ માણકોજીને બોલાવ્યા. માણકોજી ગરીબ ખેડૂત, તેને ફાળ પડી, તેમાં પણ તેની કન્યા જોઈને મહારાજાએ બોલાવ્યો છે તેથી તો તે ગભરાયો. તે તો ધૂજતો-ધૂજતો મહારાજા પાસે ગયો. મહારાજાએ તેને નખશિખ જોયો અને પછી કહ્યું કે “તારી દીકરી અહલ્યાબાઈને હું મારા દીકરા ખંડેરાવ સાથે પરણાવવા માગું છું. લે આ સગાઈનો રૂપિયો.” માણકોજી તો દિફ્ફૂદ થઈ ગયો. ક્યાં મહારાજા હોળકર અને ક્યાં હું? સ્વપ્ન તો નથી જોતો ને? આવી ઘટનાને ઈશ્વરની કૃપા જ કહેવાય. ભારે પુરુષાર્થ કરીને પણ જે કામ ન થાય તે સામે ચાલીને થઈ જાય તે ઈશ્વરકૃપા નહિ તો બીજું શું? માણકોજી અને પરિવાર તો રાજીરાજી થઈ ગયાં.

પણ પ્રશ્ન એ છે કે ક્યા આધારે મલ્હારરાવે આવી તદ્દન અજાણી કન્યાને જોતાંવેંત પસંદ કરી લીધી? કેટલાક લોકો પશુપારખુ હોય છે. કેટલાક હીરાપારખુ હોય છે. પણ બહુ થોડા લોકો માણસપારખુ હોય છે. જેને જોતાંવેંત માણસને પારખી લેતાં આવડે તે જ સાચો રાજા થઈ શકે. મલ્હારરાવે અહલ્યાબાઈને જોતાં જ પરખી લીધી હતી કે આ કોઈ મહાન કન્યારત્ન છે. તેને જતું ન કરાય.

અહલ્યાબાઈનો જન્મ ઈ. સ. 1725માં થયો હતો. પરણીને અહલ્યાબાઈ સાસરે ઇન્દોર ચાલ્યાં ગયાં. ક્યાં માણકોજીનું ઝૂંપડું અને ક્યાં હોલકરનો મહેલ? પણ અહલ્યાબાઈ જરાય છકી ન ગયાં. જે સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ ભાળીને છકી ન જાય અને જે ગરીબી જોઈને ભાંગી ન પડે તેને અભિજાત જ્ઞાનદાન કહેવાય. જ્ઞાનદાની શ્રીમંતોના ઘરમાં જ પેદા નથી થતી. જ્ઞાનદાની તો માણસોમાં પેદા થાય છે. પછી તે માણસો ઝૂંપડામાં રહેતાં હોય કે મહેલમાં રહેતાં હોય.

સાસરે આવીને નાની પુત્રવધૂ તરીકે તેણે સૌની સેવા કરી. તેના વ્યવહારથી મલ્હારરાવ એટલા બધા પ્રભાવિત થયા કે તેને દેશ-વિદેશ જ્યાં જતા ત્યાં સાથે લઈ જતા. તે યુદ્ધક્ષેત્રમાં પણ જતી અને રાજવહીવટમાં પણ ભાગ લેતી. અહલ્યાબાઈની પ્રતિભા સર્વતોમુખી હતી. ત્યારે મરાઠા સરદારો સતત યુદ્ધ કર્યા કરતા. હજી વાઈસરોય વેલેસ્લીની સંધિ ભારતનાં રજવાડાં સાથે લાગુ થઈ નહોતી. તેથી અંદરઅંદરનાં યુદ્ધો સતત ચાલ્યા કરતાં ત્યારની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે “જે યુદ્ધ કરે તે રાજ્ય કરે” જેવી દશા હતી. જ્યારેજ્યારે પણ ભારતના રાજાઓએ યુદ્ધક્ષમતાની ઉપેક્ષા કરી છે, ત્યારેત્યારે તેમનો પરાજય થયો છે. પરાજય રાજા કરતાં પ્રજાને વધારે વેઠવો પડતો હોય છે. અહલ્યાબાઈના પતિ ખંડેરાવનું એક યુદ્ધમાં મરણ થયું. (ખંડેરાવ એટલે ખાંડારાવ. ખાંડા એટલે તલવાર) અહલ્યાબાઈ ભરયુવાનીમાં વિધવા થયાં. ત્યારે તેમની ઉંમર 29 વર્ષની હતી. પુત્ર ખંડેરાવના મરણથી પિતા મલ્હારરાવ ભાંગી પડ્યા. તેમને આ એકનો એક જ પુત્ર હતો. સમૃદ્ધ અને શ્રીમંત લોકોએ ઘણા પુત્રો કરવા. 1-2 પુત્રોથી સંતોષ ન કરવો. મલ્હારરાવે, અહલ્યાબાઈને બોલાવીને કહ્યું કે હવે તું જ મારો દીકરો, તું રાજકારોબાર સંભાળી લે. અહલ્યાબાઈએ રાજવહીવટ સંભાળી લીધો. પણ ઈ. સ. 1766માં મલ્હારરાવનું પણ મૃત્યુ થયું. ત્યારે અહલ્યાબાઈ 41 વર્ષનાં થઈ ચૂક્યાં હતાં. તેમને એક પુત્ર અને એક પુત્રી હતી. પુત્ર માલેરાવને રાજગાદીએ બેસાડ્યો. પણ તે અહલ્યાબાઈથી ઊલટા ગુણોનો હતો. તેનું મગજ અસ્થિર રહેતું. તે બ્રાહ્મણોને દાન-દક્ષિણા માટે બોલાવતો પણ દક્ષિણાની જગ્યાએ વીંછી કરડાવતો. બ્રાહ્મણો ચીસો પાડે તો તેને આનંદ આવતો. બાળક કેવું પેદા કરવું તે માતા-પિતાના હાથમાં નથી હોતું. પશુ કેવું પેદા કરવું તે તો ધાર્યું પેદા કરી શકાય છે. માણકી, તાજણ વગેરે જાતવાન ઘોડીઓનાં વછેરાં પણ જાતવાન નીવડે, પણ માણકી જેવી અહલ્યાબાઈનો દીકરો પણ જાતવાન પાકે તેની ખાતરી નહિ. જુઓને માલેરાવને જ જોઈ લ્યો ને! કુપાત્ર વારસદાર હંમેશાં દુઃખદાયી જ હોય. માલેરાવ લાંબું જીવ્યો નહિ, તે મરણ પામ્યો. અહલ્યાબાઈ અસહાય થયાં. તેમણે રાજ્યવહીવટ પૂરેપૂરો હાથમાં લઈ લીધો. આવા કપરાકાળમાં જ્યારે સસરા, પતિ અને પુત્રનાં મૃત્યુ થઈ ગયાં હોય ઘરમાં કોઈ પુરુષ રહ્યો ન હોય ત્યારે સ્ત્રી ભાંગી જ પડે. પણ અહલ્યાબાઈએ ભારે દૃઢતાથી રાજલગામ સંભાળી.

આવા સમયે પ્રધાનમંત્રી, સેનાપતિ અથવા દીવાનની દાનત બગડતી હોય છે. વારસદાર વિનાની સંપત્તિ ભલભલાનાં મન વિચલિત કરે. ત્યારે ગંગાધરરાવ કરીને રાજ્યનો દીવાન હતો. તેણે અહલ્યાબાઈને સલાહ આપી કે કોઈ નાના બાળકને દત્તક લઈ તેને ગાદી સોંપો. તમે તીર્થયાત્રા કરો. હું વહીવટ કરીશ. અહલ્યાબાઈને આ સલાહ ન ગમી. કારણ કે દીવાનની દાનત ખોરા ટોપરા જેવી હતી. તે ઇચ્છતો હતો કે મનઝાવતા બાળકને રાજા બનાવી, રાણીને તીર્થયાત્રાએ મોકલી પાછળથી રાજ્યસત્તા પોતે સંભાળી લે, પણ રાણી કાચાં ન હતાં. દાનતને પરખે તે જ માણસને પરખે. અને દાનતની સુગંધ-દુર્ગંધ બંને આવતાં હોય છે. રાણીને દીવાનની દાનતની દુર્ગંધ આવી ગઈ. તેમણે સલાહ ન માની. દીવાન ગંગાધર વીર્ય્યો. તે ગદ્ગદ બન્યો. સામેનો પ્રત્યક્ષ શત્રુ સારો પણ અંદરનો ભેદી દુશ્મન ભૂંડો. તેણે પૂનામાં પેશ્વાના કાકા રાઘોબાને ગુપ્ત પત્ર લખ્યો: ઇન્દોર નધણિયાતું છે. પુષ્કળ ખજાનો છે. ચઢાઈ કરો અને જીતી લ્યો, હું તમારી સાથે છું. ત્યારે મરાઠા સત્તા બે ભાગમાં વહેંચાયેલી હતી. પેશ્વાની મુખ્ય સત્તા પૂનામાં હતી અને મરાઠા સરદારો, ઇન્દોર, નાગપુર, ગ્વાલિયર, વડોદરા વગેરેમાં હતા. પેશ્વા બ્રાહ્મણ હતા અને મરાઠા સરદારો ક્ષત્રિયો જેવા હતા.

ગંગાધરના પત્રથી રાઘોબાનું મન લલચાયું. તેણે અહલ્યાબાઈને પત્ર લખીને પુષ્કળ ધનની માગણી કરી. તેને એમ હતું કે પેશ્વાની મહાસત્તાથી ડરીને અહલ્યાબાઈ ધન આપી દેશે. પણ અહલ્યાબાઈએ જવાબ આપ્યો કે તમે બ્રાહ્મણ છો, જો બ્રાહ્મણ તરીકે દક્ષિણા માગતા હો તો ધન આપું.

રાઘોબાને ભારે અપમાન લાગ્યું. “હું કાંઈ ભિખારી બ્રાહ્મણ છું? તે મને સમજે છે શું? હું સેનાપતિ છું, જો સીધી રીતે ધન નહિ આપે તો યુદ્ધ કરીને પડાવી લઈ લઈશ.” એણે સેના તૈયાર કરી, વિશાળ સેના લઈને તે ઇન્દોર ઉપર ચઢી આવ્યો. જરાય ગભરાયા વિના પૂરી હિંમતથી અહલ્યાબાઈએ પણ સેના તૈયાર કરી. તેને ઘોડેસવારી આવડતી હતી, તે ઘોડેસવાર થઈને યુદ્ધના મેદાનમાં પહોંચી ગઈ. અને રાઘોબાને જણાવ્યું કે જો હું હારી ગઈ તો મારી કાંઈ ફજેતી થવાની નથી, હું તો અબળા છું, પણ જો તમે હારી ગયા તો મોઢું બતાવવાને લાયક રહેશો નહિ.”

રાઘોબાએ રાણીની સેનાનો થનગનાટ જોયો, પ્રજાનો ઉત્સાહ જોયો અને સમજી ગયા કે યુદ્ધ કરવામાં ડહાપણ નથી.

રાઘોબાએ જવાબ આપ્યો. “ના ના હું ક્યાં યુદ્ધ કરવા આવ્યો છું. હું તો માલેરાવનો ખરખરો કરવા આવ્યો છું.”

અહલ્યાબાઈ કોરી ભગતાણી નથી, તે રણચંડી વીરાંગના પણ છે. વીરતા વિનાની ભક્તિ એ માત્ર નમાલાપણું જ કહેવાય. ભક્તિમાં જ્યારે વીરતા ભળે ત્યારે તેમાં આપોઆપ તેજસ્વિતા આવે.

રાઘોબા એક મહિના સુધી મહેમાન બનીને ઇન્દોરમાં રહ્યો. એક મહિનામાં તેને પૂરો બોધપાઠ મળી ગયો.

જે દિવસે અહલ્યાબાઈએ રાજ્યવહીવટ હાથમાં લીધો તે જ દિવસે તેમણે રાજબજાના ઉપર તુલસીદલ અને બિલ્વપત્ર મૂક્યું અને જાહેર કર્યું કે આ બજાનો મારે માટે શિવનિર્માલ્ય છે. આ બજાનાનો ઉપયોગ માત્ર ને માત્ર રાજ્યરક્ષા તથા પ્રજાપાલન માટે જ થશે. તેઓ શિવભક્ત હતાં તેથી રાજ્યના હુકમો ઉપર પણ પોતાના નામે સહી ન કરતાં ‘શ્રીશંકર’ સહી કરતાં.

ઇન્દોરથી તેઓ નર્મદાતટે માહેશ્વરમાં રહેવા ચાલ્યાં ગયાં. ત્યાં રહીને રાજ્યવહીવટ ચલાવતાં. આજનું માહેશ્વર એટલે પ્રાચીનકાળની માહિષ્મતી-નગરી. જ્યાં મીમાંસાના મહાપંડિત મંડનમિશ્ર રહેતા હતા. મંડનમિશ્ર સાથે આદ્ય શંકરાચાર્યે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો હતો. જેની મધ્યસ્થતા મંડનમિશ્રની વિદુષી પત્ની ભારતીએ કરી હતી અને તેની સત્યપ્રિયતા જુઓ કે સાત દિવસ શાસ્ત્રાર્થ ચાલ્યા પછી તેણે જજમેન્ટ આપ્યું હતું કે મારા પતિ મંડનમિશ્ર હારી ગયા છે. પણ હું તેમની અર્ધાંગિની હોવાથી હજી મને હરાવ્યા પછી જ શંકરાચાર્ય જીત્યા કહેવાય. ભારતી સાથેના શાસ્ત્રાર્થમાં શંકરાચાર્યને ઇન્ટરવલ પાડવો પડ્યો હતો અને પરકાયા પ્રવેશ કરીને જ્ઞાન મેળવવું પડ્યું હતું. આવી આ પ્રસિદ્ધ માહિષ્મતીનગરી હવે માહેશ્વર તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. અહલ્યાબાઈ અહીં નર્મદાતટે રહેવા લાગ્યાં. રોજ નર્મદાસ્નાન કરે અને શિવભક્તિમાં તલ્લીન રહે, પણ રાજવહીવટમાં જરાય ઊણપ ન આવવા દે. ભક્તિથી કર્તવ્યની શક્તિ વધે, ઘટે નહિ. ઘટે તો તે ભક્તિ ન કહેવાય. ત્યારે તે પ્રદેશમાં લૂંટફાટ બહુ થતી. આદિવાસીઓ તીર્થયાત્રીઓને લૂંટી લેતા. જ્યાં ગાઢ વન હોય, ધંધાપાણી, રોજગારી ન હોય ત્યાં લૂંટફાટના બનાવો બનતા જ હોય છે. તેને રોકવાનો સાચો ઉપાય માત્ર કડક શિક્ષા જ નથી. તેનો સાચો ઉપાય બેરોજગારોને રોજી આપવાનો છે. મહારાણીએ સર્વપ્રથમ ભીલ-આદિવાસીઓને રોજી આપી. તેમને જ ચોકીનું કામ સોંપ્યું. તેમને જમીન આપી, ખેતી કરો, સૌને ધંધે લગાડ્યાં. આટલું કર્યા પછી પણ જો કોઈ લૂંટફાટ કરે તો કડક શિક્ષા આપવાનું ઠેરવ્યું. પ્રયત્નો સફળ થયા. લૂંટફાટ ઓછી થઈ ગઈ. યાત્રાળુઓને અને પ્રજાને શાંતિ થઈ. ઉત્તમ રાજ્યની પ્રથમ નિશાની કલ્યાણરાજ્યની છે. કલ્યાણરાજ્ય એટલે એક તરફ લો અને ઓડરની પૂરી સ્થાપના અને બીજી તરફ સૌને રોજી મળી રહે. બીજું કાંઈ ન હોય માત્ર આ બે તત્ત્વો હોય તોપણ પ્રજા સુખી થાય. આને કલ્યાણરાજ્ય કહેવાય. કલ્યાણરાજ્ય સ્થાપિત કરનાર કોઈ રાજા, હજાર સાધુઓ-ત્યાગી-વીતરાગીઓ કરતાં પણ મહાન કહેવાય. કારણ કે તેણે હજારોને સુખી કર્યા કહેવાય. માત્ર પોતે જ સુખી થાય તેવા આદર્શો કરતાં હજારો સુખી થાય તેવા આદર્શો ઘણા મહાન કહેવાય.

સામાન્ય રીતે જેને વારસદાર ન હોય અને પુષ્કળ સંપત્તિ હોય તો તે સંપત્તિ સરકારની થઈ જાય. મહારાણીની સંતવૃત્તિ જોઈને બે વિધવાઓ તેમની પાસે આવી, તેમણે કહ્યું “અમારી પાસે ઘણી સંપત્તિ છે પણ કોઈ વારસદાર નથી. કૃપા કરીને એ બધી સંપત્તિ તમે ગ્રહણ કરો” જરાય લોભમાં આવ્યા વિના મહારાણીએ કહ્યું કે “હજી તમે જીવો છો. તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વાપરો, દાનપુણ્ય કરો, સગાં-સંબંધીઓને આપો, તમારા હાથે જ તેનો સદુપયોગ કરો, મારે જોઈતી નથી.” આ રીતે સામે ચાલીને આવતી સંપત્તિને પણ તેમણે પાછી વાળી અને સત્કાર્યોમાં લગાવડાવી.

અહલ્યાબાઈની અમરતા તેમના ધાર્મિક બાંધકામોથી થાય છે. તે ધાર્મિક વૃત્તિની હતી. સવારે નર્મદાસ્નાન કરવું, પ્રભુભજન કરવું, દાનપુણ્ય કરવું, અને રાજકારોબાર ચલાવવો. 24 કલાકમાં તે 20 કલાક કામ કરતી. જીવનનો વધુમાં વધુ સમય લોકહિતમાં વાપરવો તે તપ છે. તે જ ખરું અને મોટું તપ કહેવાય. માત્ર ભૂખ્યા રહેવું, એક પગે ઊભા રહેવું અને લોકહિતનું કશું કામ ન કરવું તે વાંઝિયું તપ કહેવાય. તેના કરતાં આવું સકારાત્મક તપ ઘણું મહાન કહેવાય. તેમણે બદરીનાથથી માંડીને છોક દક્ષિણમાં રામેશ્વર સુધીનાં બધાં તીર્થક્ષેત્રોમાં મંદિરો, ધર્મશાળાઓ બંધાવી જેથી તીર્થયાત્રીઓને રાહત રહે. ત્યારે મુસ્લિમ શાસન હતું. તેઓ તીર્થોનાં મંદિરો તોડી નાખતા. પ્રજા હાહાકાર કરીને રહી જતી. અહલ્યાબાઈ ભગ્નમંદિરની જગ્યાએ નવું મંદિર બંધાવતી જેથી હિન્દુઓની ધાર્મિક શ્રદ્ધા બની રહે. પ્રભાસ પાટણમાં મહમદ ગજનવીએ મંદિર તોડી નાખ્યું હતું. મહારાણી અહલ્યાબાઈએ તેનો પુનરુદ્ધાર કરાવ્યો હતો. આમ તો આ મંદિર છ-સાત વાર તોડવામાં આવ્યું અને તેટલી જ વાર તેનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં આવ્યો. ભારતની આઝાદી પછી હાલ જે નવું ભવ્ય મંદિર બન્યું છે તેની નજીક અહલ્યાબાઈનું મંદિર હતું. આવું જ કાશીમાં કાશીવિશ્વનાથજીનું મંદિર ઔરંગઝેબે તોડાવી નાખ્યું હતું.

પાત્રાણુઓ ક્યાં દર્શન કરે? ભારે કચવાટ હતો. ત્યારે અહલ્યાબાઈએ કાશી વિશ્વનાથજીનું મંદિર બંધાવેલું, જે અત્યારે પણ છે. પંજાબના મહારાજા રણજિતસિંહે, સુવર્ણ મંદિર ઉપર સોનાનાં પતરાં ચઢાવેલાં તેમાં જે સોનું વધેલું તે સોનાનાં પતરાં કાશી વિશ્વનાથજીના મંદિર ઉપર ચઢાવેલાં.

તેમણે ઘણી ધર્મશાળાઓ બંધાવેલી. માર્ગોમાં વાવ-કૂવા-તળાવ તથા નદીઓ ઉપર પાકા ઘાટ બનાવેલા, અને દરેક તીર્થમાં ગરીબોને અન્ન મળી રહે તે માટે અન્નક્ષેત્રો ખોલાવેલાં. સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ પણ ખોલાવી સંસ્કૃત ભાષાને અને વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

કહેવાય છે કે તેમણે મુસ્લિમો માટે મસ્જિદો પણ બંધાવી હતી. ફકીરો માટે જમીનો આપી હતી. આ રીતે તેમણે મુસ્લિમો માટે પણ ધર્મકાર્યો કર્યાં હતાં. તેમનાથી નિઝામ અને ટીપુસુલતાન પણ પ્રભાવિત રહેતા અને આદરભાવ વ્યક્ત કરતા.

ત્યારે આખા દેશમાં સતત યુદ્ધો થયા કરતાં તેથી અશાંતિ રહેતી. પ્રજા વારંવાર સ્થળાંતર કર્યા કરતી. તેવા સમયમાં મહારાણીનું રાજ્ય અમનચેનથી રહેતું હતું. પ્રજા ઇન્દોર રાજ્યમાં આવીને વસતી હતી.

મહારાણી મરાઠા પરિવારનાં રાજારાણી હોવા છતાં ચુસ્ત શાકાહારી હતાં. તે નિરભિમાની, નિરાડંબર અને સાદું જીવન જીવતાં હતાં.

તેમની પ્રસિદ્ધિ છેક પૂના પેશ્વાના ત્યાં પહોંચી. પેશ્વાને ઇચ્છા થઈ કે આવી મહાન ભક્ત સ્ત્રીની છબી પોતાના દરબારમાં હોય તો સારું, તેમણે એક કુશળ ચિત્રકારને તેમનું ચિત્ર બનાવવા મોકલ્યો પણ અહલ્યાબાઈએ પોતાની છબી ચીતરવા ન દીધી. તેમણે નમ્રતાપૂર્વક પેશ્વાને લખ્યું કે “દરબારમાં તો ભગવાનની જ છબી શોભે. જીવતા માણસની છબી ન શોભે. જીવતા માણસ ઉપરથી ક્યારે શ્રદ્ધા કે પ્રેમ ઊતરી જાય તે કહેવાય નહિ. પછી પેલી છબી કાઢી નાખવી પડે. તેના કરતાં જેની છબી કદી કાઢવી જ ન પડે તેની છબી પધરાવો.”

વ્યક્તિને પાંચ ભૂખો હોય છે: 1. અન્નભૂખ, 2. ધનભૂખ, 3. સત્તાભૂખ, 4. જ્ઞાનભૂખ અને 5. પ્રતિષ્ઠાભૂખ.

આ પાંચેમાં સૌથી પ્રભળ ભૂખ પ્રતિષ્ઠાની હોય છે. મોટામોટા જ્ઞાનીઓ, ત્યાગીઓ પણ પ્રતિષ્ઠા માટે મરતા હોય છે. પ્રતિષ્ઠાભૂખ કદી ઈર્ષ્યા વિનાની નથી હોતી અને ઈર્ષ્યા ગાંધારીને કૌરવોના રૂપમાં સો પુત્રો હોય છે. જ્યારે અહલ્યાબાઈને પ્રતિષ્ઠાની જરા પણ ભૂખ ન હતી. તે બધાં સત્કર્મો માટે ભગવાનને કારણ માનતી હતી.

એક વાર એક કવિએ અહલ્યાબાઈ ઉપર એક પદ્યાત્મક પુસ્તક લખ્યું. ત્યારે કવિઓ રાજામહારાજાઓનાં કાવ્યગાન કર્યા કરતા. રાજાઓને પણ આવા કવિઓ ગમતા. ઘણા તો વર્ષાસન આપીને પોતાના ગુણગાન રચનારા-ગાનારા, કવિ-ગાયકો વગેરેને રાખતા અને કવિતાઓ રચાવતા. ખરેખર તો કવિઓ જ રાજાને અમર કરી દેતા. જો રામને વાલ્મીકિ ન મળ્યા હોત તો કદાચ આટલી પ્રસિદ્ધિ ન હોત. જેને કવિ મળ્યા તે અમર થયા અને જેને કવિ ન મળ્યા તે મહાન હોવા છતાં પણ ખોવાઈ ગયા.

ભર્યા દરબારમાં પેલા કવિ મહારાણીનાં ગુણગાન ગાવા લાગ્યા. જ્યારે કોઈ, કોઈની હાજરીમાં ગુણગાન ગાવા લાગે અને તે પણ અર્થલાભ માટે ગાય તો તેમાં અતિરેક થવાનો જ. ગુણો પાછળ ગવાય, આગળ નહિ. મહારાણીએ થોડુંક સાંભળીને કવિને અટકાવી દીધા. “બસ... બસ... બંધ કરો. લ્યો આ ઇનામ.” એમ કહીને કવિને ઇનામ આપ્યું. ગ્રંથ લઈ લીધો. કવિના ગયા પછી તેમણે પેલો પોતાની યશોગાથાવાળો ગ્રંથ નર્મદાજીમાં પધરાવી દીધો. આ જ ખરો ત્યાગ કહેવાય. તેમને જરાપણ પ્રતિષ્ઠાભૂખ ન હતી. પ્રતિષ્ઠા ભગવાનની, આપણે તો તેના દાસ કહેવાઈએ. તેની કઠપૂતળી કહેવાઈએ.

મોટામોટા ત્યાગી-વીતરાગીઓ પણ પોતાના વિશે સમાચારપત્રોમાં થોડાક સમાચાર આવ્યા હોય તોપણ તેનું કટિંગ કરીને ફાઈલને પ્રાણની માફક સાચવે છે અને લોકોને બતાવતા રહે છે ત્યારે અહલ્યાબાઈએ પ્રતિષ્ઠાની જરાય પરવા ન કરી.

તેઓ રાજમાતા હોવા છતાં કદી દરદાગીના પહેરતાં નહિ. સફેદ સાદી સાડી જ પહેરતાં અને નોકરચાકરોને પણ પોતાની સાથે બેસાડીને જમાડતાં. મોટાંની મોટાઈ દર-દાગીના કે વસ્ત્રોથી નહિ પણ નાના સાથેની સમાનતાથી પ્રગટતી હોય છે.

મહાદજી સિંધિયા સાથે મતભેદ થયો. મહાદજી અભિમાની હતો. તે એમ માનતો સ્ત્રીની જાત વળી રાજ્ય કરી જાણતી હશે? તેણે અભિમાનપૂર્વક કહી દીધું કે “ગમે તેમ તોયે તમે અબળા કહેવાવ. અમે મરદ કહેવાઈએ. જો અમારાથી વિરુદ્ધ ચાલશો તો આફતમાં આવી જશો.”

અહલ્યાબાઈએ રોકડું પરખાવી દીધું, “સ્ત્રી કોઈ સોપારીનો કટકો નથી ગમે ત્યારે ચાવીને ગળી જાવ કે થૂંકી દો. જાઓ, હિંમત હોય તો પૂરી સેના લઈને ઇન્દોર ઉપર ચઢી આવજો, હું તમને ખાતરી આપું છું કે હાથીની સાંકળે બાંધીને તમારું સ્વાગત ન કરું તો હું

મહારાવ હોળકરની પુત્રવધૂ નહિ.” અહલ્યાબાઈનું ઉગ્ર રૂપ જોઈને ગ્વાલિયરનો સિંધિયા ઠંડો હિમ જેવો થઈ ગયો.
સિત્તેર વર્ષની વયે રાજમાતા અહલ્યાબાઈએ માહેશ્વરમાં જ શિવ... શિવ... કરતાં દેહત્યાગ કરી દીધો. ઈ. સ. 1795.
કોઈ મહાન રાજા, ઋષિ જેવા ગુણો ધરાવીને રાજ્ય કરે તો આપણે તેને ‘રાજર્ષિ’ કહીએ છીએ. પણ કોઈ રાજરાણી ઋષિ કરતાં પણ
અધિક ગુણો ધરાવે તો તેને કયું નામ આપવું તે ક્યાંય લખાયું નથી.
અહલ્યાબાઈ કોઈ ત્યાગી-વીતરાગી કરતાં પણ મહાન ત્યાગી છે. જળમાં જેમ કમળ લેપાય નહિ તેમ પૂરી રાજખટપટોમાં રહીને પણ તે
છોક સુધી નિર્લેપ રહ્યાં. ભક્તિ અને શક્તિ બંનેનો એકસાથે સુમેળ એટલે કે મહારાણી અહલ્યાબાઈ, વંદન... વંદન... વંદન.

11-7-2011

*

10. રામાનુજાયાર્ય

હિન્દુ ધર્મમાં મુખ્યતઃ ત્રણ કક્ષાઓ છે: 1. કર્મ, 2. ભક્તિ અને 3. જ્ઞાન. આ ત્રણે અલગ-અલગ હોવાથી ત્રણ માર્ગો પ્રચલિત થયા છે: 1. કર્મમાર્ગ, 2. ભક્તિમાર્ગ અને 3. જ્ઞાનમાર્ગ. લગભગ બધા સંતો, સાધુઓ કાં તો ભક્તિમાર્ગી થયા છે કાં પછી જ્ઞાનમાર્ગી થયા છે. કેટલાક ઉભયમાર્ગી પણ થયા છે. પણ વિરુદ્ધ કર્મમાર્ગી ખાસ થયા નથી. કર્મનો સ્વીકાર કોઈ ને કોઈ રીતે સૌએ કર્યો છે. પણ કર્મથી મુક્તિ ન મળે. બહુબહુ તો અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય. કેટલાક તો કર્મમાત્રના ત્યાગને મહત્ત્વ આપે છે. ‘નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ’ થવાની પ્રેરણા આપે છે. તેથી બધી રીતે કર્મની ઉપેક્ષા થઈ છે. કાં તો ભક્તિમાં તરબોળ રહો કાં પછી સ્વરૂપમાં તન્મય રહો. કર્મથી છૂટો. આ જ કારણે પ્રજામાં જે કર્મઠતા, સાહસ, શૌર્ય, પરાક્રમ વગેરે વિકસવું જોઈએ તે પૂરું ન વિકસ્યું. વળી ભક્તિ અને જ્ઞાનમાર્ગમાં જે કાંઈ પ્રાપ્ત હોય તેમાં જ પરિપૂર્ણ સંતોષ માનવાથી તેમને કદી મહેચ્છા કે મહત્ત્વાકાંક્ષા ન થઈ. આ દાર્શનિક ચિંતન શિખર ઉપરનું ચિંતન હતું. જેનો પ્રભાવ છેક તળેટી સુધી પડતો હતો.

ઇસ્લામમાં અને યહૂદી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દર્શન નથી, તેથી અદ્વૈત, દ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત જેવા સિદ્ધાંતો નથી. આવા સિદ્ધાંતો ન હોવાથી દાર્શનિક ભેદવાળા સંપ્રદાયો કે આચાર્યો નથી. બસ અલ્લા છે એટલે છે. તે નથી તેવું બોલાય જ નહિ. તેને સિદ્ધ કરવાનો કોઈ તાર્કિક પ્રયત્ન જ ન કરવો પડે. કારણ કે નકાર જ નથી. આથી તેમનો ઈશ્વરવાદ જેટલો મક્કમ અને સ્પષ્ટ છે તેવો આપણો નથી. આપણે ત્યાં નથી કહેનારા પણ છે અને છે કહેનારા પણ છે. છે કહેનારામાં પણ સેંકડો પ્રકાર છે. જેથી દાર્શનિક સંપ્રદાયો થયા છે.

વૈદિક ધર્મ ઉપર મીમાંસકો છવાઈ ગયા. ચારે તરફ યજ્ઞો થવા લાગ્યા. તે પણ પશુહિંસાથી ભરપૂર. તેની પ્રતિક્રિયામાં શ્રમણો આવ્યા. બુદ્ધે પશુહિંસાનો વિરોધ કર્યો. સાથેસાથે દેવો અને ઈશ્વરનો પણ વિરોધ થયો. તેમાંથી નિરીશ્વરવાદ પ્રગટ્યો. આ વાદ પ્રગટાવનારા પોતે જ પૂજ્ય થઈને ઈશ્વરની જગ્યાએ ગોઠવાઈ ગયા. જેથી વ્યક્તિપૂજાનો પ્રારંભ થયો. સંધ્યા-વંદન, પાઠ-પૂજાની જગ્યાએ ધ્યાન શરૂ થયું. ધ્યાન ગુરુ વિના આવડે નહિ તેથી ગુરુવાદ પણ શરૂ થયો. પહેલાં આચાર્યવાદ હતો. જે ભણાવે તે આચાર્ય. પણ કાળાન્તરમાં બૌદ્ધ પ્રભાવ ક્ષીણ થઈ ગયો. પુનઃ વેદપ્રતિષ્ઠા થઈ, પણ પ્રતિષ્ઠા કરનાર બૌદ્ધોના દાર્શનિક સિદ્ધાંતોને સ્વીકારતા થયા. “ઈશ્વર નથી”ની જગ્યાએ “હું જ ઈશ્વર છું” અને બૌદ્ધોથી શૂન્યવાદ અથવા વિજ્ઞાનવાદનો સ્વીકાર થયો. વિજ્ઞાનની જ સત્તા છે પદાર્થોની સત્તા છે જ નહિ. આવા બૌદ્ધ મતનું સુધારીકરણ જગત્મિથ્યામાં થયું. આવું માનનારને વિદ્વાનો પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ ગણવા લાગ્યા. હું જ બ્રહ્મ છું અને જગત્ મિથ્યા છે અથવા ત્રણે કાળમાં જગત નથી (અજાતવાદ)ના પ્રભાવથી કર્મ અને ભક્તિને ભારે હાનિ થઈ. તેની પ્રતિક્રિયા સ્વરૂપે દક્ષિણભારતમાં એક પછી એક લગભગ દશ જેટલા જુદાજુદા ભક્તિમાર્ગના આચાર્યો થયા. જેમણે ભક્તિમાર્ગની સ્થાપના કરી. ખરેખર જો આ આચાર્યો ન થયા હોત તો કદાચ ભક્તિ શેષ થઈ જાત અને શુષ્કજ્ઞાન વધી જાત. શિખર ઉપરનું ચિંતન પૂરી પ્રજાને—રાષ્ટ્રને દિશા ચીંધતું હોય છે. પ્રજાની દશા આ શિખરચિંતનથી ભલી-ભૂંડી થતી હોય છે.

એ દશ આચાર્યોમાંના એક જે સૌથી વધુ પ્રભાવશાળી હતા તે રામાનુજાયાર્યજી વિશે થોડો વિચાર કરીએ.

દક્ષિણ ભારતના ચાર પ્રદેશોને દ્રવિડ દેશ કહેવાય છે. ઉત્તર ભારતના અમુક પ્રદેશને આર્યાવર્ત કહેવાય છે. એક સમયે વિંધ્યાચલ અનુલંઘ્ય મનાતો હતો. અર્થાત્ ઉત્તરના આર્યો, દક્ષિણ તરફ જતા નહિ પણ ઋષિ અગસ્ત્યે કાન્તિ કરી, તેઓ દક્ષિણમાં ગયા અને વેદાદિ શાસ્ત્રોનો પ્રચાર કર્યો. પછી તો તેમણે ઘણા બ્રાહ્મણોને દક્ષિણમાં વસાવ્યા. કાળાન્તરમાં આ બ્રાહ્મણો બે ભાગમાં વહેંચાયા. કેટલાક શૈવધર્મી થયા તો કેટલાક વિષ્ણુધર્મી થયા. બંનેમાં મૂળ શાસ્ત્રો એક જ હતાં પણ ઇષ્ટદેવ જુદાજુદા હતા. સંપ્રદાયોથી માત્ર વિભાજન જ નથી થતું. કટ્ટરતા આવે તો સંઘર્ષ પણ થાય છે. બંને પક્ષના વિદ્વાનો કટ્ટર બન્યા જેનો પ્રભાવ રાજાઓ ઉપર પડ્યો. અને અંતે પ્રજા ઉપર પડ્યો. શિવકાંચી અને વિષ્ણુકાંચી જેવાં નગરો રચાયાં. અને સંઘર્ષો થતા રહ્યા. સંપ્રદાયમુક્ત ધર્મ શાંતિ આપે. જ્યારે સંપ્રદાય કટ્ટરવાદિતા સંઘર્ષ અને વિભાજન આપે. જ્યાં સાંપ્રદાયિક વિભાજન અને કટ્ટરતા હોય ત્યાં શાંતિ ન હોય. દક્ષિણ ભારતનો અમુક ભાગ આવી અશાંતિમાં સપડાઈ ગયો હતો. તેવી પરિસ્થિતિમાં કેશવ ભટ્ટના ત્યાં એક બાળકનો જન્મ થયો. જેને આપણે રામાનુજાયાર્યથી ઓળખીશું. તેમનું બચપણનું નામ લક્ષ્મણ હતું. લક્ષ્મણનો જન્મ ઈ. સ. 1017માં થયો. (આદ્યશંકરાચાર્યના પછી લગભગ બસો વર્ષે

થયો.) લક્ષ્મણને ઈ. સ. 1024માં જનોઈ આપી અને પ્રસિદ્ધ વિદ્યાનગરી કાંચીવરમ્માં ભણવા મોકલ્યો. તેની સાથે તેની માસીનો દીકરો ગોવિંદ પણ કાંચીવરમ્માં ભણવા આવ્યો. ગુરુ યાદવપ્રકાશ પાસે બંને બીજા અનેક વિદ્યાર્થીઓ સાથે ભણતા રહ્યા. એક દિવસ સમાચાર મળ્યા કે કેશવ ભટ્ટને ઓચિંતાની જ્વરપીડા થઈ અને તેમનું અવસાન થઈ ગયું. લક્ષ્મણ પિતા વિનાનો થઈ ગયો, પણ તેની માતા કાન્તિમતી મહાન સન્નારી હતાં. પતિના મૃત્યુ પછી પણ તે હિંમત ન હારી અને લક્ષ્મણને ભણાવવાનું ચાલુ રખાવ્યું. ભારતમાં ઉચ્ચ હિન્દુ પરિવારોમાં પૂરો પરિવાર એક જ પુરુષને આધારે જીવન જીવતો હોય છે. જો તેનું અવસાન થઈ જાય તો પૂરો પરિવાર તૂટી પડે. વિધવા માતા માથું મુંડન કરાવીને ખૂણો પાળે. તે કશું કરી શકે નહિ, નાનાં બાળકો અનાથ જેવાં થઈ જાય. બ્રાહ્મણો યજમાનવૃત્તિ કે ભિક્ષાવૃત્તિ કરતા. વિધવા માતા બાળકોને આવી વૃત્તિમાં લગાવી દે. કારણ કે મુખ્ય પ્રશ્ન જીવનનિર્વાહનો હોય. બ્રાહ્મણો પાસે સમૃદ્ધિ ન હોય કે બેઠી આવક ન હોય. તેવી સ્થિતિમાં જીવનનિર્વાહ એક વિકટ પ્રશ્ન થઈ જાય. કાન્તિમતીએ હિંમત ન હારી. પતિનાં અધૂરાં કામ પૂરાં કરી બતાવે તે જ પત્ની કહેવાય. રડીરડીને મરી જવાથી નામ બગડી જાય. કાન્તિમતીએ લક્ષ્મણનું અધ્યયન ચાલુ રખાવ્યું. તેને ભાવના હતી કે મારો પુત્ર મહાન વિદ્વાન થશે. અને તેના બાપનું નામ રાખશે. વ્યક્તિને માત્ર ઉદરલક્ષી જીવનલક્ષ્ય અપાય તો તે કદી મહાન ન થઈ શકે. તેનું લક્ષ્ય મહાન હોવું જોઈએ. નિરાશાના સમયમાં પણ માતા કાન્તિમતીએ લક્ષ્ય નાનું ન કર્યું. લક્ષ્મણે ગુરુ યાદવપ્રકાશ પાસેથી વેદ-વેદાંગની બધી વિદ્યા ગ્રહણ કરી લીધી. તેની કીર્તિ ચારે તરફ ફેલાવા લાગી. તેની કીર્તિ કાંચીવરમ્થી છેક તેના વતન સુધી પહોંચી. વતનમાં હજી તેના નાના અળવંદર હજી જીવતા હતા. પોતાની પુત્રીનો પુત્ર મહાન વિદ્વાન થયો છે તે જાણીને તેમનું હૃદય ગજગજ ફૂલવા લાગ્યું. તેમને દોહિત્રને જોવાની ઇચ્છા થઈ. તે ગુપ્ત વેશે કાંચીવરમ્ આવ્યા અને ગુપ્ત રીતે પોતાના દોહિત્ર લક્ષ્મણને જોઈને પ્રસન્ન થયા. બંને પક્ષના વડીલો સંતાનોની ઉન્નતિ અને સદ્ગુણોથી ધન્ય થતા હોય છે. પાછલી અવસ્થામાં આ જ ખરી ધન્યતા હોય છે—સંતાનોથી સંતોષ. સંતાનોથી ભારે અસંતોષ પાછલી જિંદગીમાં મહારોગ કરતાં પણ વધુ પીડા આપતો હોય છે, તેમાં પણ વિધવા દીકરીનો પુત્ર જો નામ કરે તો નાના ધન્ય-ધન્ય થઈ જાય. લક્ષ્મણને ખૂબ ભણાવવાની વિનંતી કરીને નાના અળવંદર પાછા શ્રીરંગ આવી ગયા. ત્યારે મોટા ભાગના બ્રાહ્મણો તીર્થક્ષેત્રોમાં રહેતા. ત્યાં તેમની આજીવિકા ચાલતી અને વિદ્યાભ્યાસ પણ ચાલતો. જે બ્રાહ્મણો દૂરદૂરનાં ગામોમાં રહેતા તે કાળે કરીને ઊતરતા થઈ જતા, કારણ કે ગામોમાં વિદ્યાનું વાતાવરણ ન હોવાથી તે વિદ્યાહીન થઈ જતા અને રહેણીકરણીમાં પણ જાડાપણું આવી જતું.

એક વાર એવું બન્યું કે ગુરુ યાદવપ્રકાશ બધા વિદ્યાર્થીઓનો પાઠ લઈ રહ્યા હતા ત્યાં લક્ષ્મણ ઊભો થયો અને બોલ્યો કે “ગુરુજી તમે જે ભણાવો છો તેમાં ભૂલ છે” ગુરુ તો સ્તબ્ધ થઈ ગયા. પ્રતિભાને પણ મર્યાદાની લગામ હોવી જોઈએ. મર્યાદા વિનાની કોઈ પણ શક્તિ અનર્થકારી થઈ શકતી હોય છે. ગુરુએ ભૂલ સ્વીકાર કરી પણ લક્ષ્મણના પ્રત્યે થોડો ડંખ રહી ગયો. સૌની વચ્ચે તેમાં પણ જ્યાં વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા જામી હોય ત્યાં તેને નીચો બતાવવો એ શોભાસ્પદ ન કહેવાય. પ્રત્યેક પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિનું પ્રતિષ્ઠાક્ષેત્ર હોય છે. જે ક્ષેત્રમાં તેની પ્રતિષ્ઠા હોય ત્યાં તેને હલકો પાડવામાં આવે તો તેને વ્યથા થાય અને વ્યથા વિરોધમાં પરિણમી શકે છે. આવું જ થયું. ધીરેધીરે ગુરુના મનમાં વિરોધ થતો ગયો.

ત્યારે કાંચીવરમ્ના રાજાની એકની એક દીકરી મનોરોગથી પીડાતી હતી. હજાર ઉપાયો પછી પણ તે સારી થતી ન હતી. રાજાને કોઈએ કહ્યું કે પાઠશાળાના ગુરુ યાદવપ્રકાશ બહુ પવિત્ર પુરુષ છે. તે જો માથા ઉપર હાથ મૂકશે તો કુંવરી સારી થઈ જશે. રાજાએ યાદવપ્રકાશને બોલાવ્યા. મનોરોગી કુંવરીની વિકરાળતા જોતાં જ ગુરુ ગભરાઈ ગયા. બંને ત્યાં સુધી વ્યક્તિએ પોતાના વિશે પવિત્રતાની છાપ ઊભી ન કરવી. તેમજ અપવિત્રતાની છાપ પણ ઊભી ન કરવી. એક વાર તમારી પવિત્રતાની છાપ ઊપસી આવે પછી લોકો તમારી પાસે જાતજાતની અપેક્ષાઓ રાખે. એ અપેક્ષાઓ પૂરી કરવા તમે લલચાવ, અને જો અપેક્ષાઓ પૂરી ન થાય તો લોકોની શ્રદ્ધા ડગવા લાગે. તમે પવિત્ર નથી તેવું માનવા લાગે: સંબંધો શુષ્ક થવા લાગે કે બગડવા લાગે. હાર્દિક સંબંધોનાં બે પરિબળો છે. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં શ્રદ્ધા અને સાંસારિક ક્ષેત્રમાં પ્રેમ. લાગણી, શ્રદ્ધા, અપેક્ષા પૂરી ન થવાથી તૂટતી હોય છે અને પ્રેમ, વહેમથી તૂટતો હોય છે. બંને બહુ દુઃખદાયી થઈ જાય છે. કારણ કે વ્યાવહારિક સંબંધ તૂટે તો ખાસ આંચકો લાગતો નથી, પણ હાર્દિક સંબંધ તૂટે તો હૃદય હચમચી ઊઠે છે. હૃદયનો ધક્કો બહુ પ્રબળ હોય છે. એટલે બહુ પવિત્ર માણસની છાપ ઊપસાવવી નહિ. સામાન્ય માણસ તરીકે જ જીવન જીવવું. સામાન્ય જીવન જીવવામાં તમારી પાછળ ગાંડો વર્ગ ઊભો નહિ થાય. તેમને સંતોષવા તમારે દંભ-પાખંડ નહિ કરવું પડે. તેથી તમને લાત

મારનારો વર્ગ પણ નહિ થાય.

ગુરુ યાદવપ્રકાશ કુંવરીને ઠીક ન કરી શક્યા. ઊલટાનું તેનું બિહામણું રૂપ જોઈને ગભરાઈ ગયા, લક્ષ્મણ સાથે હતો, તેણે કહ્યું કે “ગુરુજી તમારી આજ્ઞા હોય તો કુંવરીને ઠીક કરવાનો હું પ્રયત્ન કરું” ગુરુએ હકારમાં માથું હલાવ્યું. લક્ષ્મણ કુંવરી પાસે ગયો. આંખો બંધ કરી ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કર્યું અને કુંવરીના માથે હાથ મૂક્યો. તરત જ ચમત્કાર થયો. કુંવરીનો મનોરોગ શાંત થવા લાગ્યો. રાજા બહુ પ્રભાવિત થયો. કશા સ્વાર્થ વિના ઇષ્ટદેવની કૃપા કોઈનું જીવન સુધારવામાં ઉતારવામાં આવે તો અણહોની પણ હોની થઈ જતી હોય છે.

રાજાએ લક્ષ્મણને ભારે દક્ષિણા આપવા માંડી પણ કશું જ લીધા વિના સૌ વિદાય થયા. ધન કમાવા માટે જે ચમત્કારો બતાવતા ફરે તે સંત નથી હોતા. હાથચાલાકી કરનારા જાદુગર હોય છે, પણ કશી જ અપેક્ષા રાખ્યા વિના ખૂબ ભજન કરનારા ભક્તો, કોઈ નિર્દોષનું જીવન સુધારવા પ્રાર્થના વિનંતી કરે તો તે સફળ થતી હોય છે. પણ પછી તે તેવી સફળતાનો પ્રચાર ન કરે, ન ધન-માન કમાવા માટે તેનો ઉપયોગ કરે.

રાજદરબારમાં લક્ષ્મણનું માન વધી જવાથી અને પોતાનું ઘટી જવાથી ગુરુ યાદવપ્રકાશ વધુ દ્વેષ કરતા થઈ ગયા. બીજા શિષ્યો પણ ગુરુ સાથે ભળ્યા. સ્વયં મસીયાઈ ભાઈ ગોવિંદ પણ ભળ્યો. લક્ષ્મણનું કાસળ કાઢો, બધાંએ મળીને એક ષડ્યંત્ર રચ્યું. દ્વેષિલી કાયરતા ષડ્યંત્ર વિનાની નથી હોતી. પરિણામ તો જોઈએ છે. પણ વીરતાથી નહિ, કાયરતાથી મેળવવું છે. તેથી ષડ્યંત્ર કરવું જરૂરી છે.

ષડ્યંત્ર પ્રમાણે બધા કાશીયાત્રા કરવા નીકળ્યા. કાંચીવરમ્થી થોડે દૂર જતાં રાત્રી પડી ગઈ. ગાઢ જંગલ આવી ગયું હતું. બધા સુરક્ષિત જગ્યાએ સૂઈ ગયા. બરાબર મધ્યરાત્રિએ બધા લક્ષ્મણને ઊંઘતો છોડીને ચાલી નીકળ્યા. હવે ઘોર વનમાં લક્ષ્મણ એકલો જ ઘસઘસાટ સૂતો રહી ગયો. ષડ્યંત્રો માત્ર રાજદરબારોમાં જ નથી ચાલતાં ધર્મસ્થાનોમાં પણ ચાલે છે. પવિત્ર ગણાતા ત્યાગી-વીતરાગીઓના ત્યાં પણ ઈર્ષ્યા-દ્વેષ રહેતાં હોય છે અને તેથી ષડ્યંત્રો અને ખટપટો ચાલ્યા કરતાં હોય છે. અનુભવ કરવો હોય તો જ્યાં ઘણા સાધુ-સંતો-વિદ્વાનો વગેરે રહેતા હોય ત્યાં થોડો સમય રહી જુઓ.

નિર્ધારિત કરેલા ચાર વિકરાળ મારા આવી ગયા. કેટલાક લોકો સોપારી લેવા અને હત્યાઓ કરવા માટે જ જન્મ્યા હોય છે. માત્ર પેટ ભરવા માટે તે જીવનભર કેટલાયનાં પેટ ફોડતા રહે છે. કેટલાયનાં ગળાં કાપતા રહે છે. અંતે તેમનો અંત પણ તેવો જ થાય છે.

મારાઓએ નિશ્ચિંત થઈને ઘસઘસાટ ઊંઘતા લક્ષ્મણને જોયો. જોતાં જ રહી ગયા. પૂનમના ચંદ્રપ્રકાશમાં તેની સાત્ત્વિકતા ચાંદની કરતાં પણ વધુ નીતરી રહી હતી. બધા વિચારમાં પડી ગયા. આવા ફૂલ જેવા નિર્દોષ બાળકને શા માટે મારવો? તેમના વિચારો બદલાઈ ગયા. લક્ષ્મણનો ઇષ્ટદેવ તેની રક્ષા કરી રહ્યો હતો.

જિતને તારે ગગનમેં ઉતને દુશ્મન હોય,

કૃપા હોય રઘુનાથકી તો બાલ ના બાંકા હોય.

મારાઓએ લક્ષ્મણને જગાડ્યો, વિકરાળ શસ્ત્રધારી મારાઓને જોઈને લક્ષ્મણ ગભરાયો પણ મારાઓએ બધી સાચી વાત કરી દીધી અને ઘરભેગા થઈ જવા સૂચના કરી. લક્ષ્મણ માતા કાન્તિમતી પાસે આવી ગયો. બિચારો, વિધવા માતાનો એકનો એક આધાર, ષડ્યંત્રનો ભોગ બનતાં-બનતાં રહી ગયો—બચી ગયો. ભક્તિના ક્ષેત્રમાં પણ ભક્ત ઇષ્ટદેવની કૃપાથી અનેક વાર અનેક પ્રકારની હત્યાઓથી બચી જતો હોય છે. આ બચી જવું એ જ તેના માટે ઈશ્વરકૃપાનો સાક્ષાત્કાર બની જતો હોય છે.

લક્ષ્મણ માતા કાન્તિમતી પાસે રહેતો હતો ત્યાં શ્રીરંગમ્થી નાના અળવંદર (યમુનાચાર્ય)ના સમાચાર આવ્યા. “મોઢું જોવું હોય તો પાણીનો ગ્લાસ પડતો મૂકીને તરત જ આવજે.” લક્ષ્મણ શ્રીરંગમ્ તરફ દોડ્યો, પણ પહેલાં આપણે તેના નાના યમુનાચાર્યની કેટલીક વાતો જાણીએ. યમુનાચાર્યનો જન્મ સંવત 1010માં મદુરામાં થયો હતો. તેમના દાદા નાથમુનિ અને દાદા ઈશ્વરમુનિ હતા. માત્ર 10 વર્ષની વયમાં જ પિતાનું અવસાન થઈ ગયું. દાદાએ સંન્યાસ લઈ લીધો હતો તેથી પાલન-પોષણ દાદીમા અને માતા દ્વારા થયું. યમુનાચાર્ય અત્યંત પ્રતિભાશાળી હતા. માત્ર દશ વર્ષની અવસ્થામાં જ તેમણે પાંડ્યરાજ્યના મહાપંડિત કોલાહલની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો હતો અને તેમને હરાવી દીધા હતા. પંડિત બહુ અભિમાની હતા. તે બધા પંડિતોને તુચ્છ સમજીને સૌનું અપમાન કરતા રહેતા. કોઈ તેમની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાની હિંમત ન કરતું. પણ બાળક યમુનાચાર્યે દશ વર્ષની અવસ્થામાં જ બાથ ભીડી.

રાજમહેલમાં જ શાસ્ત્રાર્થ થયો. રાજા-રાણી હાજર હતાં. રાજા પંડિતના પક્ષમાં અને રાણી બાળકના પક્ષમાં. કૂણી લાગણી ધરાવતાં થઈ

ગયાં.

યમુનાચાર્યે, મહાપંડિત કોલાહલને પૂછ્યું કે “બોલો તમારો પક્ષ શું છે?” કોલાહલે મદથી જવાબ આપ્યો કે “તારો જે પક્ષ હોય તેનાથી ઊલટો” કોલાહલને ગર્વ હતો કે ગમે તે વિષયમાં હું આ છોકરાને હરાવી દઈશ.

યમુનાચાર્ય બોલ્યા “અચ્છા, એમ છે તો મારો પક્ષ છે કે 1. તમે મહાન વિદ્વાન અને મહાગુણવાળા સજ્જન પુરુષ છો.” 2. મારો પક્ષ છે કે “આ મહારાણીજી મહાન પતિવ્રતા સન્નારી છે” આનું ઊલટું થાય કે કોલાહલ મહામૂર્ખ અને દુર્ગુણી દુર્જન છે. અને મહારાણી પતિવ્રતા નહિ પણ વ્યભિચારિણી કુલટા છે. આવું કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય. મહાપંડિત વિચારમાં પડી ગયા. છોકરો ભારે નીકળ્યો. મધ્યસ્થ વિદ્વાનોએ કશો જવાબ ન આવડવાથી મહાપંડિત કોલાહલને હારેલા જાહેર કરી દીધા. તેનો મદ ઊતરી ગયો. મહારાણી બહુ જ પ્રસન્ન થયાં અને અડધું રાજ્ય બાળકને ભેટમાં આપ્યું. અને “અળવન્દર”ની ઉપાધિ આપી. આવા હતા પ્રતિભાશાળી યમુનાચાર્યજી. તે વૈષ્ણવપરંપરાની દાસ્યભાવ ભક્તિમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા. તે પ્રભુને પ્રાર્થના કરતા કે કોઈ વૈષ્ણવના ઘરમાં મને તુચ્છ કીડો કરવો હોય તો કરજે પણ મારો દાસભાવ અક્ષુણ્ણ રાખજે. યમુનાચાર્ય વૃદ્ધ થયા. શ્રીરંગમ્ની પીઠ તેઓ રામાનુજને સોંપવા માગતા હતા. પણ રામાનુજ દૂર હતા. સંદેશો મોકલ્યો. રામાનુજ દોડ્યા, પણ તેમના આવતાં પહેલાં યમુનાચાર્યે દેહ છોડી દીધો. રામાનુજે મૃતકની પ્રદક્ષિણા કરી. જોયું તો જમણા હાથની ત્રણ આંગળીઓ બંધ હતી. તે સંદેશ સમજી ગયા અને ગુરુજીની આગળ જ તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે “તમારી ત્રણ ઇચ્છાઓ પૂરી કરીશ” આ ત્રણ ઇચ્છાઓ આવી હતી: 1. બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ભક્તિવિષયક ભાષ્ય રચવું. 2. વિષ્ણુસહસ્રની ટીકા લખવી. અને 3. દિવ્યપ્રબંધ ઉપર ટીકા લખવી.

ત્યારે દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર ભાષ્ય લખીને પોતાનો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરે તે જ આચાર્ય ગણાતા. પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર આદ્યશંકરાચાર્યે ભાષ્ય રચ્યું હતું. જેમાં જીવ-બ્રહ્મની એકતા અને જગતનું મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદન કર્યું હતું. તેના કારણે દાસ્યભક્તિને હાનિ પહોંચી રહી હતી. યમુનાચાર્યે, વૈષ્ણવપરંપરા પ્રમાણે દાસ્યભક્તિનો પ્રચાર શરૂ કર્યો હતો. તેઓ માનતા કે જીવ, શિવ નથી પણ દાસ છે. તે કદી શિવ હતો નહિ કે કદી શિવ થશે નહિ. તે તો ભગવાનનો અંશ—દાસ છે વગેરે. આ ભક્તિને શાસ્ત્રસિદ્ધ કરવા પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર ભાષ્ય લખવું જરૂરી હતું. રામાનુજાચાર્યે બહુ જ પ્રૌઢતાથી આ કામ કર્યું હતું. તેમણે પોતાના ‘શ્રી ભાષ્ય’માં શાંકરમતનું ઘણી પ્રૌઢતાથી ખંડન કર્યું છે પણ તેની પ્રેરણા પરમ ગુરુ યમુનાચાર્યજીથી મળી હતી.

હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ.

લક્ષ્મણ હવે 25 વર્ષનો થયો હતો, તેમણે લગ્ન કર્યું અને કાંચીવરમ્ના મંદિરમાં પત્ની સાથે રહેવા લાગ્યા. એક વાર તેને પેલી ત્રણ પ્રતિજ્ઞાઓ યાદ આવી. પરણ્યા પછી તે પત્નીમાં એવા તલ્લીન થઈ ગયા હતા કે બધું ભુલાઈ ગયું હતું. વિષયભોગને સંયમમાં રાખવો અત્યંત કઠિન છે. ભરયુવાનીમાં જ્યારે સાત્ત્વિક માણસ પણ વિષયભોગમાં તલ્લીન થઈ જાય તો કર્તવ્યનું ભાન ભૂલી જાય. બિચારા પામરની તો વાત જ ક્યાં કરવી? લક્ષ્મણને કર્તવ્યવિસ્મૃતિનો ભારે આઘાત લાગ્યો. કર્તવ્યની સ્મૃતિ વારંવાર થતી રહેવી જોઈએ, તેમાં પણ જે મહાકર્તવ્યો હોય તેને તો ભુલાય જ નહિ. પણ વિષય અને વ્યસનનો અતિરેક બધું ભુલાવી નાખે છે. સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થતાં જ લક્ષ્મણ કાંચીવરમ્ મંદિરના પ્રાંગણમાં એક વિશાળ આંબલીનું વૃક્ષ હતું ત્યાં જઈને બેઠો. અને ધ્યાનમાં લાગી ગયો. ધ્યાનમાં તેને ભગવાન વિષ્ણુએ દર્શન દીધાં અને પ્રેરણા આપી કે “જો તારે ત્રણ પ્રતિજ્ઞાઓ પૂરી કરવી હોય તો શ્રીરંગમ્ પીઠના આચાર્ય પેરિનાંબીની સહાયતા લે.”

જીવનમાં મહાન કાર્યો પ્રેરણાથી થતાં હોય છે. લક્ષ્મણનું પ્રેરકબળ યમુનાચાર્ય હતા અને મહાન કાર્યો, સહયોગીઓથી પાર પડતાં હોય છે. પ્રેરક અને સહયોગી આ બે તત્ત્વો જેને મળી રહે તે જરૂર મહાન થાય.

લક્ષ્મણે શ્રીરંગમ્ની પેરિનાંબીને કાંચીવરમ્ બોલાવ્યા. તે મહાન ધુરંધર વિદ્વાન હતા. બંનેની ખૂબ જામી. જાણે કે સગા બાપ-દીકરા. પણ એક વાર સંબંધ તૂટી ગયો. જામેલો સંબંધ તૂટવો એ મહાપીડાદાયી બનતો હોય છે. મોટા ભાગે ગૃહસ્થોના સંબંધો, પત્નીઓથી બંધાતા હોય છે અને પત્નીઓથી તૂટતા હોય છે. પત્નીઓમાં જો પ્રૌઢતા ન હોય તો નાની વાતને મોટું રૂપ આપીને ભડકો કરી બેસે. સ્ત્રીઓને ભડકા કરતાં તો આવડે પણ ઓલવતાં ન આવડે. તેમણે કરેલા ભડકાની લ્હાય તેમના પતિ અને પરિવારને દઝાડી મૂકે.

લક્ષ્મણની પત્ની મહાકર્કશા. કજિયા ને વાતવાતમાં જેના ને તેના સાથે લડી પડનારી. કર્કશા પત્ની અને સંતપુરુષની જોડીમાં સંત પતિને

કાયમી નીંભાડો જ મળ્યો કહેવાય. સંત શાંત રહે અને પેલી ભડકા કરે. જીવનભર દાઝતા રહો. લક્ષ્મણની પત્નીને એવો ગર્વ હતો કે અમે સૌથી ઊંચા બ્રાહ્મણ છીએ બાકીના બધા અમારાથી નીચા અને હલકા છે. આ ગર્વથી તે પીડાતી રહેલી અને અવારનવાર બીજાને અપમાનિત કરતી રહેતી. અહંકાર કદી અપમાન વિનાનો હોતો નથી અહંકાર અને નમ્રતા, વિનય-વિવેક સાથે રહી જ ન શકે. નમ્રતા, વિનય-વિવેક વિનાનો મહાન માણસ હોય તોપણ તુચ્છ અને અવળો થઈ જાય. ત્યારે સ્ત્રીઓ કૂવા ઉપર પાણી ભરવા જતી. લક્ષ્મણની પત્ની અને પેરિનાંબીની પત્ની કૂવા ઉપર પાણી ભરતાં હતાં. તેવામાં પેરિની પત્નીથી પોતાના ઘડામાંથી થોડા છાંટા લક્ષ્મણની પત્નીના ઘડા ઉપર પડી ગયા. બસ પછી તો કહેવું જ શું? કજિયો શરૂ થઈ ગયો. ક્રોધ ભાન ભુલાવે. લક્ષ્મણની પત્નીએ પેરિની પત્નીને બહુ જ હલકા શબ્દો સંભળાવી દીધા. સ્ત્રીઓ પાસે મહેણાંનો મોટો શબ્દકોશ હોય છે. જરૂર પડે ત્યારે બધા કોશ ઠાલવી દે. પેરિનાંબીની પત્ની સુશીલ હતી, તે રોતીકકળતી ઘરે ગઈ. રોતી પત્નીને જોઈને વ્હાલભર્યા પતિનું હૃદય કકળી ઊઠે. સ્ત્રી માટે રુદન મહાશસ્ત્ર છે. જો કોઈ તેનો શક્તિશાળી પ્રેમી હોય તો તે પોતે ભલે કશું ન કરી શકે. પણ તે ધારે તો પ્રેમીના દ્વારા મોટી ઊથલપાથલ મચાવી શકે. પત્નીનું બળ તેનો પ્રેમાળ પતિ છે. જો પતિ તેની ઇચ્છા પૂરી ન કરે તો તેની નજરમાંથી ઊતરી જાય. “નમાલો” છે. તેવી ધારણા સ્થિર થઈ જાય. પત્નીની દષ્ટિથી અપમાનિત થયેલો પતિ કદી સુખી ન હોય. પોતાના દીકરા જેવો લક્ષ્મણ અને તેની કાલ અત્યારની વહુ મારી પત્નીનું અપમાન કરે. “તું નીચ બ્રાહ્મણ છે” તેવું કહે. આ પેરિનાંબીથી સહન ન થયું. બંનેનો વર્ષો જૂનો સંબંધ બગડી ગયો.

લક્ષ્મણ પોતાની પત્નીથી ત્રાસી ગયો હતો. જો આજ્ઞાપાલક પત્ની ન હોય તો પતિ કદી સુખી ન થાય. પત્નીના સુખ જેવું કોઈ સુખ નથી અને પત્નીના દુઃખ જેવું કોઈ દુઃખ નથી. પતિ-પત્નીના સંબંધમાં જે વધુ સજ્જન હોય તે જ વધુ દુઃખી થાય. લક્ષ્મણને વિચાર આવવા લાગ્યા કે હવે આ પત્નીથી છૂટવું કેવી રીતે? ત્યારે છૂટાછેડાનો રિવાજ ન હતો. તેણે વારંવાર પ્રભુને પ્રાર્થના કરી. “હે પ્રભો, મને છોડાવ, આ મહામાયા કર્કશા પત્નીથી છોડાવ, હું ત્રાસી ગયો છું. હું બહાર તો મહાવિદ્વાન પૂજ્ય પુરુષ છું. પણ ઘરમાં કોડીનો છું.” આવા ત્રસ્ત લોકો ગૃહત્યાગ કરે કે પત્નીત્યાગ કરે તો તેમાં માત્ર તેનો જ દોષ ન કહેવાય.

ભગવાને પ્રાર્થના સાંભળી, રિસાયેલી પત્નીને લેવા માટે તેના પિતા આવી ગયા. પતિનું ઘર છોડીને પત્ની સડસડાટ પિતા સાથે ચાલતી થઈ.

“હાશ બલા ગઈ” લક્ષ્મણે ઠંડો શ્વાસ લીધો. એ પછી લક્ષ્મણે ગૃહત્યાગ કરી દીધો. લક્ષ્મણ સંન્યાસી થઈ ગયા. ત્રિદંડી સંન્યાસી. ભગવાં વસ્ત્રો ધારણ કરી લીધાં. આને પત્નીત્રાસનું પરિણામ કહેવાય. પણ આને પત્નીકૃપા પણ કહેવાય. જો લક્ષ્મણની પત્ની કર્કશા ન હોત તો કદાચ લક્ષ્મણ રામાનુજ ન બન્યો હોત. કેટલીક વાર અનિષ્ટો પણ લાંબા ગાળે ઇષ્ટફળ દેનારાં થઈ જતાં હોય છે. ત્યારે ભક્ત બોલી ઊઠતો હોય છે: “ભગવાને જે કર્યું તે સારું જ કર્યું.”

ગૃહત્યાગ પછી પણ વૈરાગ્ય બન્યો રહે તો ભજન, ભ્રમણ અને અનુભવ સારા રહે. રામાનુજાચાર્યે ખૂબ ભજન કર્યું. હવે તે પચાસ વર્ષના થયા હતા, તેમના દીક્ષાગુરુ શ્રીપતિરાજ શ્રીરંગમ્ મઠમાં રહેતા હતા તેમણે રામાનુજને શ્રીરંગમ્ બોલાવી લીધા. જ્યારે કોઈની દીક્ષા થાય ત્યારે ગુપ્તમંત્ર આપવાનો થાય. રામાનુજને ‘ઓમ નમો નારાયણાય’નો ગુપ્ત મંત્ર આપ્યો અને કહ્યું કે આ મંત્રથી જીવાત્માનો મોક્ષ થતો હોય છે. પણ તેને ગુપ્ત રાખજે. મંત્રદીક્ષા લીધા પછી રામાનુજ તો મંદિરના શિખર ઉપર ચઢી ગયા અને જોરજોરથી ‘ઓમ નમો નારાયણાય’ મંત્ર બોલવા લાગ્યા. ગુરુએ કહ્યું કે “અરે અરે આ શું કરી રહ્યો છે. આ ગુપ્તમંત્રને આમ જાહેરમાં કેમ બોલી રહ્યો છે?” રામાનુજે કહ્યું કે “વધુમાં વધુ લોકો મોક્ષે જાય તે માટે.” ગુરુએ કહ્યું કે “આમ બોલવાથી તું નરકે જઈશ.” રામાનુજે કહ્યું કે “ભલે હું નરકે જાઉં પણ હજારો માણસો તો મોક્ષે જશે.” આવી તેમની વિશાળતા અને ઉદારતા હતી.

પછી તો રામાનુજ મઠના આચાર્ય થયા. અર્થાત્ રામાનુજાચાર્ય થયા. કેશવભટ્ટ અને કાન્તિમતીનો લક્ષ્મણ હવે મોટો મહાધિપતિ—આચાર્ય થયો હતો.

પ્રાચીનકાળમાં બે પ્રકારના દિગ્વિજય થતા: 1. રાજા સેના દ્વારા ચારે તરફનાં રજવાડાં ઉપર વિજય મેળવવા નીકળી પડતો. અને 2. મહાપંડિતો, શાસ્ત્રવિષયક શાસ્ત્રાર્થ કરવા નીકળી પડતા. જ્યાં-જ્યાં મહાપંડિતો હોય ત્યાં-ત્યાં જઈને તેઓ શાસ્ત્રાર્થ કરતા, હિન્દુ ધર્મનું મોટું જમા પાસું ધર્મચર્યા કરવાની છૂટ. ગમેત્યારે ગમે તે વિદ્વાન કોઈની પણ સાથે ધર્મચર્યા કરી શકે. સત્યને શોધવાનો આ રસ્તો હતો. એવું નહિ કે મેં કહ્યું એટલે તમારે માની જ લેવાનું, નહિ માનો તો કતલ કરી નાખવાની, આ પ્રકારની સંકુચિતતાએ હજારોનાં બલિદાન લઈ

લીધાં હતાં. પણ આપણે આવી રીતે કોઈની હત્યા કરતા નહિ. એટલે સુધી કે નાસ્તિક ચાર્વાકને પણ કોઈએ એક કાંકરી મારી ન હતી. શ્રી રામાનુજાચાર્ય વૈષ્ણવધર્મની ભક્તિમાર્ગની ધજા લઈને નીકળી પડ્યા. તેઓ શ્રીરંગથી કાંચી, મદુરા જેવાં વિદ્વાનોનાં નગરોમાં ફરીને જયપુર, વારાણસી, બદરીનાથ વગેરે ઉત્તર ભારતનાં તીર્થક્ષેત્રોમાં ફર્યા. ઘણી સભાઓ કરી, શાસ્ત્રાર્થ કર્યા અને ભક્તિમાર્ગનો ડંકો વગાડ્યો.

પ્રતિષ્ઠા અને પ્રસિદ્ધિ વિરોધ વિનાની નથી હોતી. જેમજેમ તેમની પ્રતિષ્ઠા વધવા લાગી તેમતેમ તેમના વિરોધીઓ પણ વધવા લાગ્યા. એક વાર ભોજનમાં વિષ મેળવીને તેમને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન થયો. પણ એક મહિલાએ એ ભોજનને ઠેસ મારીને દૂષિત કરી નાખ્યું જેથી ભોજન ફેંકી દેવું પડ્યું. રામાનુજ બચી ગયા.

ત્યારે ચૌલદેશ ઉપર ચૌલરાજા કુળેતુંગનું રાજ્ય ચાલતું હતું. આ રાજા કટ્ટર શૈવધર્મી હતો. તેણે શિવાલય ઉપર બોર્ડ લગાવી દીધું હતું કે “શિવાત પરં નાસ્તિ” અર્થાત્ શિવથી શ્રેષ્ઠ કોઈ નથી. તેને વૈષ્ણવમાર્ગી રામાનુજ પ્રત્યે ઘોર દ્વેષ થઈ ગયો. તેમને કેદ કરવા સેના મોકલી પણ રામાનુજને ગુપ્ત રીતે ભગાડીને તેમની જગ્યાએ તેમનો શિષ્ય કુરુત્તામવાર (કુરેશ) ગોઠવાઈ ગયો. રાજા બહુ ક્રોધાવમાન થયો. તેણે કુરેશની આંખો ફોડી નાખી પણ પોતે રામાનુજ છે તેવું બોલતો રહ્યો પણ અંતે ખબર પડી ગઈ. રાજાએ રામાનુજની પાછળ સેના દોડાવી પણ રામાનુજ ભાગીને મૈસૂર રાજ્યમાં પહોંચી ગયા. આ દેશનો રાજા વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતો હતો. તેણે રાજ્યાશ્રય આપ્યો. રામાનુજ બચી ગયા. આવી રીતે વારંવાર તેમની હત્યા કરવાના પ્રયત્નો થતા રહ્યા, પણ તે બચતા રહ્યા.

હવે તે ખૂબ વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા. તોપણ રોજ કાવેરીમાં સ્નાન કરવા જતા. જતી વખતે બે બ્રાહ્મણ શિષ્યોના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને જતા અને સ્નાન કર્યા પછી વળતી વખતે બે અતિશૂદ્રોના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને પાછા મંદિરે આવતા અને શ્રીરંગજીનાં દર્શન કરતા. આવી તેમની ઉદારતા હતી.

તેઓ 120 વર્ષ સુધી લાંબું જીવન જીવ્યા. કટ્ટર શિવપંથી ચૌલરાજા કુળેતુંગના અવસાન થયા પછી તેઓ પાછા શ્રીરંગમ્ આવ્યા હતા. તેમના 74 શિષ્યો હતા. ચૌલરાજાના પુત્ર પિલ્લ લોકાચાર્યને વૈષ્ણવ ધર્મની દીક્ષા આપી શિષ્ય બનાવ્યો.

શ્રી રામાનુજાચાર્ય ભક્તિમાર્ગના આચાર્ય છે. તેમના પછી જે-જે આચાર્યો થયા તે બધા ભક્તિમાર્ગી થયા. અને લગભગ બધાએ તેમની પ્રેરણા લીધી કહેવાય. રામાનુજાચાર્યની પરંપરામાં રામાનંદાચાર્ય થયા જેમણે રામાનંદી વૈરાગી સંપ્રદાય ચલાવ્યો અને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય પણ રામાનુજના વિશિષ્ટાદ્વૈતને જ માને છે. આમ તેમની વ્યાપકતા ઘણી રહી.

ટૂંકમાં તેમનો સિદ્ધાંત સમજવા જેવો છે.

1. પુરુષોત્તમ ભગવાન જ સર્વોચ્ચ પૂજાય છે.
2. જીવ દાસ છે. દાસભાવથી તે સેવા કરીને વૈકુંઠ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.
3. તેમની શક્તિ મહાલક્ષ્મી છે. તે ચિત્ છે.
4. જગત્ મિથ્યા નથી પણ પુરુષોત્તમની રચના-સ્ફૂર્તિ છે.
5. પ્રપત્તિભાવથી અર્થાત્ શરણાગતભાવથી નારાયણને ભજવા એ જ સાધના છે.

આવા મહાન આચાર્ય દ્વારા ભક્તિમાર્ગનો ઉદ્ધાર થયો કહેવાય.

13-7-2011

11. સ્વામી વિદ્યારણ્યમુનિ

પ્રત્યેક ધર્મ, પોતાની એક બ્લૂ-પ્રિન્ટ ધરાવતો હોય છે. આ બ્લૂ-પ્રિન્ટથી જે-તે ધર્મની વ્યવસ્થા-અવ્યવસ્થા દઢ થતી હોય છે. જો તે વધુ વ્યવસ્થિત હશે તો પ્રજા દઢ, સુરક્ષિત અને સુખી થશે. પણ જો તે અવ્યવસ્થિત હશે તો પ્રજા કાચી-પોચી, વેરવિખેર અને દુઃખી થશે. ધર્મની બ્લૂ-પ્રિન્ટ દ્વિમુખી હોય છે: 1. તેના આચારો અને 2. તેના વિચારો. આચાર અને વિચાર દ્વારા પૂરું માળખું તૈયાર થતું હોય છે. હિન્દુ ધર્મનું આચાર-માખળું ઋષિપ્રદત્ત અને શ્રમણપ્રદત્ત એમ બે રીતનું થયું છે. આ આચારમાંથી વર્ણવ્યવસ્થા અને વર્ણવ્યવસ્થામાંથી ઊંચનીચના ભેદ અને છેવટના આભડછેટ. વિશ્વમાં ક્યાંય ન હોય તેવી આભડછેટ અહીં પ્રગટી, જેણે રોટી અને બેટી બંને વ્યવહારો અત્યંત વિભાજક બનાવી દીધા. જેથી પ્રજામાં એકતાનું કોઈ મહત્ત્વનું કારણ જ ન રહ્યું. લોકો ભાઈ-ભાઈથી અભડાવા લાગ્યા અને અભડાયેલાઓને ધૂત્કારી તિરસ્કૃત કરતા થયા. આ આચાર-વ્યવસ્થાથી જીવન કઠિન અને સંકુચિત થઈ ગયું. લગભગ પૂરો ધર્મ પાણિયારામાં અને રસોડામાં આવી ગયો. કોઈ પણ હિન્દુને સરળતાથી અભડાવી-વટલાવી શકતો થઈ ગયો. અને એક વાર કોઈ અભડાઈ કે વટલાઈ જાય પછી તે કાયમના માટે કપાઈ જાય. તેનો બહિષ્કાર જ થઈ જાય. આ રીતે બાદબાકી અને ભાગાકારનું ગણિત ચાલુ થઈ ગયું. જેથી પ્રજાનો હાસ થવા લાગ્યો.

વર્ણઆધારિત યોદ્ધાઓના કારણે, માત્ર ક્ષત્રિયો જ યુદ્ધ કરતા તેથી યોદ્ધાઓની સંખ્યા હંમેશાં ઓછી રહેતી અને તે પણ વેર-વિખેર થઈને રહેતી. જેનો લાભ વિદેશી અને વિધર્મી આકાન્તાઓને ખૂબ મળ્યો. તે વિજય ઉપર વિજય મેળવતા રહ્યા અને આપણે હાર ઉપર હાર પામતા રહ્યા. પણ કોઈને પોતાના આચાર પક્ષની દુર્બળતાનું ભાન થતું ન હતું.

વૈચારિક ક્ષેત્રમાં ઋષિ અને શ્રમણ વિચારોનો વારસો મળ્યો હતો. તેમાં ઋષિવિચારો દબાઈ ચૂક્યા હતા અને શ્રમણવિચારો વધુ ને વધુ દઢ થઈ રહ્યા હતા. વિચારોમાં ત્યાગને સર્વશ્રેષ્ઠ મહત્ત્વ હતું. સંસારમાં માત્ર દુઃખ જ છે. અહીં ક્યાંય સુખનો છાંટોય નથી. ખરું સુખ પરલોકમાં છે, સંસાર ત્યાગીને સાધુદીક્ષા લેવાથી જ મળે છે. લોકો સાધુમાર્ગ તરફ વળ્યા હતા. રાજા થવું એ નરક બરાબર છે. તેમાંથી જે-જે રાજાઓ છૂટ્યા અને દીક્ષા લીધી તેમનાં યશોગાન ગવાતાં રહ્યાં. બીજી તરફ હિંસા મહાપાપ છે. અને અહિંસા જ ખરો ધર્મ છે. અહિંસાના અતિરેકથી લોકો શસ્ત્રત્યાગી થયા. શસ્ત્રત્યાગથી શૌર્યત્યાગ થયો. હવે વિદેશી-વિધર્મી આકાન્તાઓને વધુ ને વધુ ફાવતું જડ્યું. સામે પ્રજા વિશાળ હતી પણ બધી શસ્ત્ર વિનાની હરણાં-સસલાં જેવી હતી. તેમને તો મજા પડી ગઈ.

આચાર-વિચારની દૃષ્ટિએ આવનારા આકાન્તા હિન્દુ પ્રજા કરતાં વધુ ચઢિયાતા હતા. તેઓ કોઈનાથી અભડાતા નહિ, વટલાતા નહિ. આભડછેટ નામની કોઈ વસ્તુ જ તેમના ત્યાં નહોતી. રોટી-બેટી વ્યવહારમાં તે ઘણા ઉદાર હતા. કોઈના પણ હાથની રોટી જમી શકતા અને કોઈની પણ બેટી પરણી શકતા તેથી તેમનામાં વિભાજન કરતાં સરવાળો વધુ હતો. બાદબાકી તો હતી જ નહિ. સરવાળો જ સરવાળો હતો. તે થોડા હતા અને સરવાળાથી સંગઠિત હતા. હિન્દુપ્રજા ઘણી વિશાળ હતી પણ વર્ણ-જાતિ-જ્ઞાતિ, પરિવાર, સંપ્રદાય, પંથ વગેરે દ્વારા વિભાજિત જ વિભાજિત હતી. વિભાજન માત્ર વિભાજન જ નથી હોતું તે પરસ્પરમાં વિરોધ અને પછી વિદ્વેષ પણ ફેલાવતું હોય છે. જે વિદ્વેષ અંતે કલહ અને લડાઈમાં પરિણમતું હોય છે. લોકો પરસ્પરમાં લડતા રહેતા હતા. જ્યારે સામો પક્ષ થોડો પણ સંગઠિત હતો. આ પ્લસ-માઈનસ પોઈન્ટ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતા હતા.

વિચારોમાં સામો પક્ષ ત્યાગપ્રધાન ન હતો. તેનો ધાર્મિક એકમાત્ર હેતુ હતો ધર્મનો ફેલાવો. તેમાં રાજસત્તા કારણ હતું. પહેલાં રાજસત્તા પ્રાપ્ત કરો પછી ધર્મનો ફેલાવો જે રીતે થાય તે બધી રીતોથી કરો. જોતજોતામાં તેમની સંખ્યા વધતી જતી હતી અને હિન્દુઓની સંખ્યા ઘટતી જતી હતી. તેમના ત્યાં ત્યાગ-વીતરાગ, બ્રહ્મચર્ય-સંયમની વાત જ ન હતી. બહુ-પત્નીત્વનો સ્વીકાર હતો અને ધર્મમર્યાદાથી આગળ વધીને કેટલાક શક્તિશાળી લોકો સેંકડો-હજારો સ્ત્રીઓ કરતા અને યથેચ્છ ભોગો ભોગવતા. મૃત્યુ પછી પણ તેમના મોક્ષમાં ભોગોની જ પ્રધાનતા રહેતી. વધુમાં વધુ અપ્સરાઓ ભોગવવાનું ગૌરવ રહેતું. બે સામસામી પ્રજા હતી: 1. ભોગત્યાગી અને 2. ભોગરાગી, 1. રાજત્યાગી અને 2. રાજરાગી. રાજસત્તાને પાપ માનનારા આપણે હતા અને રાજસત્તાને ધર્મપ્રચારનું સાધન માનનારા તે હતા. આવી બ્લૂ-પ્રિન્ટમાં હિન્દુ પ્રજાનું પતન ન થાય તો બીજું શું થાય?

ત્યારે ઉત્તરભારત ઉપર મુસ્લિમોનું એકછત્ર રાજ્ય સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું હતું. હવે દિલ્હીપતિઓની દષ્ટિ દક્ષિણભારત ઉપર હતી. ત્યારે દિલ્હીમાં મહંમદ તઘલખની સત્તા હતી. તેણે મોટું સૈન્ય લઈને વારંગલ રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરી દીધી ત્યારે વારંગલનો રાજા પ્રતાપરુદ્ર હતો. યુદ્ધમાં તે હારી ગયો. મોટા ભાગે આક્રમણકારીઓ જીતતા હોય છે. કારણ કે તે પૂરી તૈયારી અને પૂરી ગણતરી સાથે આક્રમણ કરતા હોય છે. કિલ્લામાં ભરાઈને યુદ્ધ કરનારા મોટા ભાગે હારી જતા હોય છે. સફળતાનું પ્રથમ કારણ પ્રથમ આક્રમણ જ બને, જો તે સમજણપૂર્વકનું હોય તો. તેવું ચાણક્ય-વાક્ય ભુલાઈ ગયું હતું.

મુસ્લિમ આક્રાન્તાઓના ત્રણ હેતુઓ હતા: 1. પોતાના રાજ્યની સીમા વધારવી. 2. દેવસ્થાનોમાં પડેલું અઢળક ધન લૂંટવું. અને 3. મંદિરો ધ્વસ્ત કરી હિન્દુપ્રજાને અપમાનિત કરી તેમનું ધર્માતરણ કરાવવું. આ ત્રણે હેતુઓમાં મોટા ભાગે તે સફળ રહેતા. ત્યારે મંદિરો ખાસ કરીને દક્ષિણનાં મંદિરોમાં અઢળક ધન ભેગું થયેલું રહેતું. ન તો તેનો ઉપયોગ ધર્મકાર્યો માટે થતો ન ગરીબો માટે થતો. બસ, ઢગલા ઉપર ઢગલો થયા કરતો. આ ધન લૂંટવાની લાલચ કોઈને પણ થઈ જાય. વર્તમાનમાં ત્રિવેન્દ્રમના પન્નાભમંદિરમાંથી જેટલું ધન ઓચિંતાનું મળ્યું છે તેટલા ધનથી પૂરા ભારત ઉપર વિજય મેળવી રાજ કરી શકાય. આ ધનથી વિશ્વની સર્વોત્તમ સેના રચી શકાય. તેને આધુનિક શસ્ત્રોથી સજ્જ કરી શકાય અને તેના દ્વારા મોટો દિગ્વિજય કરી શકાય. પણ આવો વિચાર રાજાઓના મગજમાં આવતો જ નહિ, તે ભલા ને તેમનું રાજ્ય ભલું. મુસ્લિમો પાસે ધન ન હતું. માત્ર લૂંટ ચલાવનારી સેના હતી. લૂંટ એ જ તેમનો પગાર હતો. વગર પગારની આ સેના હાહાકાર મચાવતી. જો આપણે અઢળક ભેગા કરેલા ધન દ્વારા મોટી વિશાળ, સમર્થ સેના તૈયાર કરી હોત તો ભારતવિજય તો શું વિશ્વવિજય કરી શકાય. બીજું કંઈ નહિ તો પેલા અઢળક ધનની રક્ષા કરવા માટે પણ આવું કરવું જરૂરી હતું.

અંગ્રેજો અને બીજા ગોરાઓ સૈનિકોનાં ધાડાં લઈને આવ્યા ન હતા. માત્ર ત્રાજવાં અને કલમ લઈને આવ્યા હતા પણ તેઓ જામ્યા અને આપણા જ ધનથી આપણા જ માણસોની સેના બનાવી આપણી સામે યુદ્ધો કરી વિજયી થયા હતા. બધું આપણું, માત્ર બુદ્ધિ જ તેમની હતી. મોગલોએ પણ રાજસ્થાનના રાજપૂત રાજાઓને હાથમાં લઈને તેમના દ્વારા અનેક યુદ્ધો કરાવી પરિણામ મેળવ્યાં હતાં. આપણે આવું કરી શકતા ન હતા. આપણામાં કોઈ અકબર ન થયો. જે બધાને સંગઠિત કરીને સમ્રાટ બને. કોઈ અંગ્રેજ ન થયો જે આપણી ભરપૂર શક્તિનો સંગઠિત ઉપયોગ કરી શકે. કારણ કે શિખર ઉપરનું ચિંતન જ તેવું ન હતું. યાદ રહે શિખરનું ચિંતન તળેટીમાં ઊતરતું હોય છે. તળેટીનું ચિંતન શિખર ઉપર નથી ચઢતું હોતું. શિખર ઉપરનું ચિંતન હતું ત્યાગ-વૈરાગ્યનું, અહિંસાનું, મહત્વાકાંક્ષાનો નાશ કરનારું. પોતાના કોચલામાં જ સંતુષ્ટ થઈને ધન્યતા અનુભવવાનું. આપણે લાખો ત્યાગીઓને પેદા કરી શકતા હતા પણ લાખો યોદ્ધાઓ કે સેનાપતિઓ પેદા કરવા તરફ ઉત્સાહિત ન હતા. સામા પક્ષે જેવું જેહાદનું ધાર્મિક આંદોલન હતું તેવું આપણી પાસે ન હતું. પ્રેરકબળ ન હોવાથી અઢળક ધન હોવા છતાં આપણે દુર્બળ હતા અને છીએ. આપણું સંગૃહીત ધન જ આપણું દુશ્મન થઈ ગયું. પૂરતા રક્ષણ વિનાનું આ ધન જ આક્રાન્તાઓને ખેંચી લાવતું. મૂળ દોષ ચિંતનનો હતો, બ્લૂ-પ્રિન્ટનો હતો.

વારંગલનું યુદ્ધ હારી જવાયું. નગર સળગાવી દીધું. ઘરેઘર અને મંદિરો લૂંટાઈ ગયાં, બધું ધમરોળાઈ ગયું. વર્ષોની જાહોજલાલી ક્ષણમાત્રમાં ધ્વસ્ત થઈ ગઈ. વારંગલની સેનામાં બે મહાન સેનાપતિઓ હતા. હરિહર અને બુક્કા. લોકો તેમને ‘હુક્કા-બુક્કા’ના હુલામણા નામથી ઓળખતા. બંને બહાદુર હતા, પણ રક્ષિત યુદ્ધ મોટા ભાગે હાર પામતું હોય છે. આક્રમક યુદ્ધ જ મોટા ભાગે વિજય મેળવતું હોય છે. ઓછામાં ઓછું શત્રુપક્ષને તેની ભૂમિથી બહાર નીકળવા તો નથી દેતું. પણ તેવું ચિંતન ન હતું. હારેલા હુક્કા-બુક્કા બચેલી સેના સાથે કપિલી ચાલ્યા ગયા. તઘલખ પાછળ પડ્યો. કપિલી પહોંચ્યા. ત્યાં ફરી યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં બંને ભાઈઓ જીવતા કેદ પકડાયા. ઈ.સ. 1326માં.

બંને ભાઈઓની બહાદુરીની બહુ પ્રસિદ્ધિ હતી. હારેલા અને ભંગાર થયેલા સામાનનો પણ સદુપયોગ કરતાં આવડે તો પોતાની શક્તિ વધારી શકાય અને પ્રતિપક્ષની શક્તિ ઘટાડી શકાય. બંને ભાઈઓને બાદશાહ આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યા અને ઇસ્લામ સ્વીકારી બાદશાહના સહાયક થવાની ઓફર કરવામાં આવી. જો તે તેવું કરશે તો તેમને કપિલીના સૂબા બનાવવાનું વચન પણ આપ્યું. પણ બંને તૈયાર ન થયા. ઘણા દબાણ પછી પણ બંને મક્કમ રહ્યા. બાદશાહે બંનેને નજરકેદ કર્યા અને દિલ્હી સાથે લઈ ગયો. ત્યાં ફરી સમજાવ્યા પણ ન માન્યા તો તેમને જબરદસ્તી મુસલમાન બનાવી દેવાયા. મુસ્લિમો સમજતા હતા કે એક વાર કોઈ હિન્દુ પુરુષને મુસલમાન બનાવો કે કોઈ હિન્દુ સ્ત્રીને બેગમ બનાવો તો પછી તે પાછા ફરી શકતા નથી. હિન્દુઓમાં વટલાયેલા પ્રત્યે એટલી ઘૃણા છે કે તે તેમને

સ્વીકારી જ નથી શકતા. તેથી વટલાયેલી વ્યક્તિ પોતે જ હિન્દુઓનો બમણો દુશ્મન થઈને તેમની સામે લડતો રહે છે. હિન્દુપ્રજાની આ ભયંકર કમજોરી તેના ધર્મની બ્લૂ-પ્રિન્ટમાંથી આવી હતી. ઋષિધર્મ બ્રાહ્મણ ધર્મ થઈ ગયો હતો. વટલાયેલો માણસ જ વૈરી થઈ જતો અને તે વધુમાં વધુ હિન્દુઓને મુસલમાન બનાવવા કમર કસતો અને જુલમ કરતો.

હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ, આવી અત્યંત વિકટ પરિસ્થિતિમાં એક બ્રાહ્મણના ત્યાં બે ભાઈઓનો જન્મ થયો: 1. માધવ અને 2. સાયણ ઈ. સ. 1300માં. બંને વેદશાસ્ત્ર વિદ્યામાં પારંગત થયા. ઉચ્ચ કુળના મહાન વિદ્વાન હોવાથી માધવનાં લગ્ન એક રાજમંત્રીની કન્યા સાથે થયાં. બંને ભાઈઓ બધી રીતે સુખી હતા. પણ મુસ્લિમોના આક્રમણથી દેશ-નગરો-મંદિરો વગેરે નષ્ટભ્રષ્ટ થઈ ગયાં હતાં તેથી ભારે દુઃખી હતા. હિન્દુઓ હારતા હતા અને મહાવિનાશ થતો હતો, આ બધું જોઈને માધવ હંમેશાં ખિન્ન રહેતો. શું કરવું તે સમજાતું ન હતું. કેટલાક લોકો સ્વકેન્દ્રિત જીવન જીવતા હોય છે. “હું ભલો ને મારો પરિવાર ભલો! બીજાનું જે થવાનું હોય તે થાય. મારે શું?” આવું જીવન સંસારી લોકો જીવે ત્યાં સુધી તો ઠીક પણ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ આદર્શો સાથે સ્વકેન્દ્રિતતા જામી ગઈ હતી. “હું ભલો ને મારો આત્મા ભલો, કોઈ કોઈનું નથી. બધું મિથ્યા છે. માનવદેહ દુર્લભ છે. આત્માનો મોક્ષ મેળવી લો. બીજું બધું જવા દો. મારે શું?” આ વલણ મોટામોટા સાધુ-સંતો, આચાર્યોનું હતું. આ સ્વકેન્દ્રિતતાએ સર્વ વિનાશ કરી નાખ્યો. એક જ મહાવાક્ય “મારે શું?” તેવા સમયમાં માધવને દેશ અને પ્રજાની દુર્દશા જોઈને ઊંઘ આવતી ન હતી. તે મહાદુઃખી હતો. પોતાને કારણે નહિ પણ ધર્મ અને રાષ્ટ્રના કારણે. “આના કરતાં તો મરી જવું સારું.” અંતે તેણે સંન્યાસ ધારણ કરી લીધો. શૃંગેરીમઠના શંકરાચાર્ય વિદ્યાતીર્થ સ્વામી પાસેથી દીક્ષા લઈ લીધી. હવે તેમનું નામ પડ્યું વિદ્યારણ્યસ્વામી. જે કામ સાધુ-સંન્યાસી કરી શકે તે ગૃહસ્થો ન કરી શકે. કારણ કે તેમને શ્રદ્ધાનું બળ મળી રહે છે.

ઘોર નિરાશામાં વિદ્યારણ્યસ્વામીએ કામ શરૂ કર્યું. તેમણે લોકોને સંગઠિત કરવા માંડ્યા. સંગઠન વિના શક્તિ નહિ અને શક્તિ વિના સફળતા નહિ. વિદ્યારણ્યસ્વામીએ બધા વર્ણો અને બધી જાતિઓના લોકોને સંગઠિત કર્યા અને વારંગલમાં મુસ્લિમ રાજ્ય વિરુદ્ધ વિદ્રોહ કર્યો. તેમનું સૂત્ર હતું: “ગુલામ થઈને મરવું તેના કરતાં લડતાં લડતાં મરવું સારું” લોકોએ પ્રચંડ બળવો કર્યો. મુસ્લિમ શાસનનું ધૂંસળું ફેંકી દીધું. જ્યારે આ સમાચાર દિલ્હીના બાદશાહ મહંમદ તઘલઘે જાણ્યા ત્યારે તે ધૂંઆપૂંઆ થઈ ગયો. સંન્યાસી-ફકીર લોકોને ઉશ્કેરે અને બળવો કરાવે. જાવ કાફરોને કચડી નાખો. મોટું સૈન્ય તૈયાર કર્યું અને તેની સરદારી હરિહર (હુક્કા) અને બુક્કાને આપી. તમને વારંગલનો સૂબો બનાવીશ. હુક્કા-બુક્કા મોટું સૈન્ય લઈને વારંગલ પહોંચ્યા.

વિદ્યારણ્યસ્વામીએ શામ-દામ-દંડ અને ભેદનીતિથી કામ લેવાનું વિચાર્યું. કારણ કે બાદશાહની સેનાની ટક્કર લઈ શકે તેવી સેના ક્યાં હતી? હિન્દુઓનાં ટોળાં તો હોય છે. પણ મરણિયા યોદ્ધા નથી હોતા. વિદ્યારણ્ય-સ્વામીએ હુક્કા-બુક્કાને વાર્તાલાપથી સમજાવ્યા. તેમનું સૂત્રેલું હિન્દુત્વ પાછું જગાડ્યું. અને કહ્યું કે બાદશાહ તો તમને સૂબા બનાવશે. અમે તો તમને રાજા બનાવીશું. આ રાજ્યના તમે રાજા બનો. પણ મોટો પ્રશ્ન મુસલમાન થઈને જવાનો હતો. વિદ્યારણ્યસ્વામીએ કહ્યું કે “તમે મુસલમાન થયા જ નથી. બળજબરીથી ધર્મ બદલાવાય નહિ, તમે સાચા હિન્દુ છો. પૂરેપૂરા બ્રાહ્મણ છો.” સામાન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ કરીને તેમને ફરીથી બ્રાહ્મણ બનાવી દેવાયા.

શૃંગેરીના શંકરાચાર્યે સંમતિ આપી અને હરિહરનો વિધિપૂર્વક વારંગલ-હંપીના નવા રાજા તરીકે રાજ્યાભિષેક કર્યો. ઈ. સ. 1336. રાજગાદીએ બેઠેલા નવા રાજા હરિહરે પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવે આજથી આ રાજ્ય ભગવાનનું રહેશે. હું તો માત્ર તેમનો મુનીમ થઈને રાજ્ય કરીશ. હરિહર જ્યારે સહી કરતો ત્યારે પોતાનું નામ નહિ પણ ભગવાન વિરુપાક્ષનું નામ લખીને સહી કરતો. હરિહર રાજા અને બુક્કા સેનાપતિ બન્યો. વિદ્યારણ્યસ્વામીની પ્રેરણાથી તે દિવસે નવી રાજધાની વિજયનગરની સ્થાપના કરવામાં આવી. સાત વર્ષે નગર બંધાઈને પૂરું થયું. તે નગર એટલું ભવ્ય અને વિશાળ હતું કે વિશ્વનું સૌથી મોટું અને વૈભવશાળી નગર ગણાતું હતું. વિદ્યારણ્યસ્વામી સંન્યાસી હોવા છતાં રાજાના આગ્રહથી પ્રધાનમંત્રી થયા. રાજ્યને ખૂબ સમૃદ્ધ બનાવ્યું.

હરિહરે 20 વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેના મરણ પછી તેનો ભાઈ બુક્કા ગાદીએ આવ્યો. ઈ. સ. 1356. વિદ્યારણ્યસ્વામી તેના કુલગુરુ અને સલાહકાર તરીકે ચાલુ રહ્યા હતા.

ત્યારે દક્ષિણ ભારતમાં વૈષ્ણવો અને જૈનોના ઝઘડા ચાલતા રહેતા. વિદ્યારણ્યસ્વામીએ સૌનું સમાધાન કરાવ્યું અને સૌ પોતપોતાનો ધર્મ પાળી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરી દીધી.

સ્વામી વિદ્યારણ્યની પ્રેરણાથી રાજા બુક્કારાયે પૂરા દેશમાંથી વેદ-પંડિતોને પોતાના રાજ્યમાં બોલાવ્યા અને વસાવ્યા. વિદ્યારણ્યના ભાઈ સાયણાયાર્યે વેદ ઉપર ભાષ્ય લખ્યું જેને ‘સાયણભાષ્ય’ કહેવાય છે. આવાં બધાં અનેક કાર્યો કરવા બદલ બુક્કારાયને ‘વેદમાર્ગ પ્રતિષ્ઠાયક’ની ઉપાધિ અપાઈ.

આ રીતે વિજયનગરમ્ રાજ્ય ધન-ધાન્ય અને વિદ્યાવૈભવથી અત્યંત સમૃદ્ધ થયું. ઘણાં વર્ષો સુધી ત્યાં બ્રાહ્મણ રાજ્ય રહ્યું. પણ જે મહત્ત્વનું કાર્ય હતું તે ન થયું. મહત્ત્વનું કાર્ય હતું બ્લૂ-પ્રિન્ટ બદલવાનું. અથવા સુધારવાનું. ઊલટાનું આગળ જતાં તે વધુ બ્રાહ્મણિયું થઈ ગયું જેથી અંતે મુસ્લિમોના હાથે રોળાઈ ગયું. હવે તો તેની ભવ્યતાનાં ખંડેરો છે. કોણ સમજાવે કે આપણી દુર્દશાનું કારણ મુસ્લિમો નહિ, આપણી પોતાની બ્લૂ-પ્રિન્ટ છે. જ્યાં સુધી તેમાં મહત્ત્વનું પરિવર્તન કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી આપણે દુર્બળ ને દુર્બળ જ રહેવાના છીએ. આપણને સૌથી વધુ હાનિ પેલા બણગાખોરો પહોંચાડે છે, જે આટલી દુર્દશા પછી પણ ભૂલો સ્વીકારવાની જગ્યાએ “હમ મહાન હૈ”ની બૂમો પાડતા ફરે છે. સાચી વાત સ્વીકારે તો ભૂલ સુધારાય. તો જ સાચી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય.

તે સમયે વિદ્યારણ્યસ્વામીએ હુક્કા-બુક્કાને મુસલમાનમાંથી પાછા બ્રાહ્મણ બનાવી વિજયનગરમ્ રાજ્યની પ્રસ્થાપના કરાવી તે માટે હિન્દુ પ્રજા હંમેશાં આભારી રહેશે. સંન્યાસી માત્ર ત્યાગી-વીતરાગી જ ન હોય, રાષ્ટ્રભક્ત પણ હોય જ. તેનું જીવંત ઉદાહરણ વિદ્યારણ્યસ્વામી કરી શકાય.

14-7-2011

12. સંત બસવેશ્વર

વર્ષોથી હું એક વાત કહેતો આવ્યો છું કે હિન્દુ ધર્મની બ્લૂ-પ્રિન્ટ બદલાય તો જ પ્રજા સમર્થ, સક્ષમ અને બળવાન બને. પ્રજાને દુર્બળ બનાવનારાં તત્ત્વોને વીણી-વીણીને દૂર કરવાં જોઈએ. પ્રજાને દુર્બળ કરનારાં મુખ્યતઃ ચાર તત્ત્વો છે: 1. વર્ણવ્યવસ્થા અને જ્ઞાતિપ્રથા, 2. અતિરેકભર્યો અહિંસાવાદ, 3. પલાયનવાદી ત્યાગ-વૈરાગ્યભર્યું ચિંતન અને 4. કુદરતવિરોધી જીવનના આદર્શો. જો આ ચાર તત્ત્વોને સુધારી શકાય તો હિન્દુ પ્રજા ઘણા અનર્થોમાંથી બચીને બળવાન પ્રજા થઈ શકે.

આવું કાર્ય નવસો વર્ષ ઉપર દક્ષિણ ભારતમાં કૃષ્ણાનદી અને મલપ્રભા નદીના સંગમમાં કુડાલ નામના સ્થળેથી શરૂ થયું હતું. આ સંગમ ઉપર એક સંગમેશ્વર મહાદેવનું મંદિર હતું. ત્યાં બેસીને એક બ્રાહ્મણ તપસ્યા કરતો હતો, પોતાના માટે નહિ, પૂરી કોમના માટે. મહાદેવ પ્રસન્ન થયા અને દીક્ષા આપી.

“શિવસંસ્કારસંપન્ને જાતિભેદે ન કારયેત્”

અર્થાત્ જે વ્યક્તિ કે સમૂહ શિવસંસ્કાર પામે તેની સાથે જાતિભેદ કરાય નહિ.

આ તપસ્વી યુવાન બ્રાહ્મણનું નામ ‘બસવ’ હતું. બસવ એટલે વૃષભ, અર્થાત્ નન્દી—પોઠિયો. આ બ્રાહ્મણનો જન્મ ઈ. સ. 1105માં કર્ણાટકના બીજાપુર જિલ્લાના બાગેવાડી ગામમાં થયો હતો. પિતાનું નામ માદીરાજ અને માતાનું નામ માદામ્બા, અથવા માદલામ્બા. આ બ્રાહ્મણ પરિવાર મોભાદાર અને ધનવાન હતો. તે ઘણાં ગામોનો વહીવટ કરતો હતો.

બસવનું પાઠશાળામાં સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયન થયું. તેણે અનેક શાસ્ત્રોમાં પાંડિત્ય પ્રાપ્ત કર્યું. ત્યારે બ્રાહ્મણો ભારે રૂઢિચુસ્ત હતા. ઊંચનીચના ભેદ ઘણા કરે. વાતવાતમાં અભડાઈ જાય—વટલાઈ જાય. યજ્ઞો અને બીજાં કર્મકાંડો ઘણાં કરે. તેમાં પશુહિંસા પણ થાય. બ્રાહ્મણો બહુ જ સંકુચિત વ્યવહાર કરતા, શૂદ્રોની છાયા પડવામાત્રથી અભડાઈ જતા. બસવને આ ગમતું નહિ. ઘણો સમય તેણે મનોમંથન કર્યું. તે જેમ-જેમ વિચારતો ગયો તેમ-તેમ તેને લાગ્યું કે બધા અનર્થોનું મૂળ ધર્મની સંકુચિત-બ્રાહ્મણપરક વ્યાખ્યા છે. તેણે મૂળમાંથી કાન્તિ કરવા ધારી. કેટલાક લોકો સત્યનો વિચાર જ ન કરી શકે. ચીલાચાલુ ઘરેડોમાં જ જીવતા રહે. બીજા કેટલાક વિચાર તો કરી શકે પણ આચરી ન શકે, તેઓ ઘરેડો ન તોડી શકે. જેમ ચાલતું હોય તેમ ચાલવા દે અને તેમાં ભળી જાય. ત્રીજા લોકો વિચાર કરીને આચારમાં પણ ઉતારી બતાવે. આવા લોકો બહુ જ વીર પ્રકૃતિના હોય છે. ધર્મ અને સમાજની ઘરેડો તોડવી એ કિલ્લો જીતવા કરતાં પણ કઠિન કામ હોય છે. પરિવાર, સમાજ બધા જ વિરોધી થઈ જાય. સૌની શત્રુતા વચ્ચે જીવવું એ લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું કહેવાય. ચોથા સમજીવિચારીને આચરીને પછી હજારોને આચરાવતા કરે. આ તો વળી અત્યંત કઠિન કામ કહેવાય.

યુવાન બસવને લાગ્યું કે બધા અનર્થોનું મૂળ ઊંચનીચની વ્યવસ્થા છે અને તે બ્રાહ્મણોએ કરી છે. તે તેને દૂર થવા દેતા નથી. તેઓ પંડિતો છે, બુદ્ધિશાળી છે તેથી પોતાના પક્ષમાં જાતજાતની દલીલો આપતા રહે છે. તેમની સાથે બાથ ભીડવી એ પહાડ સાથે ટકરાવા જેવું છે. વળી બ્રાહ્મણોને રાજસત્તાનું પીઠબળ છે. તેથી તો સામાન્ય પ્રજા બિચારી થઈને બધા અન્યાયો અને અનર્થો સહન કરતી રહે છે. સર્વપ્રથમ તેણે બ્રાહ્મણ ધર્મનું પ્રતીક પોતાની જનોઈને તોડી નાખી. પરિણામની ખબર હતી. 800-900 વર્ષ ઉપર દક્ષિણના બ્રાહ્મણો બહુ જ કટ્ટર હતા. બસવે બધાની સાથેનો સંબંધ તોડી નાખ્યો. “એકલો જાને રે... એકલો જાને રે...” એમ તે એકલો થઈ ગયો. તેણે ગામ છોડી દીધું અને 40 માઈલ દૂર સંગમેશ્વર મહાદેવમાં જઈને તપસ્યા કરવા લાગ્યો. સાચું તપ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપે છે અને સામર્થ્ય પણ આપે છે. બાર વર્ષ સુધી તે તપ કરતો રહ્યો. ‘ઓમ નમઃ શિવાય, ઓમ નમઃ શિવાય’ના મંત્રજાપથી તેના રોમેરોમે શિવતત્ત્વ ઝળકવા લાગ્યું. બાર વર્ષ પછી તેને શિવની જે પ્રેરણા મળી તે આવી હતી:

1. ઈશ્વર—શિવ જ છે. શિવલિંગ તેનું પ્રતીક છે. શિવની જ ભક્તિ કરવી, તેનો પ્રચાર, પ્રસાર કરવો.
2. ખોટા વહેમો, અંધશ્રદ્ધામાંથી લોકોને છોડાવવા અને બહુદેવઉપાસના બંધ કરવી.
3. શિવભક્તોમાં ન્યાતજાતનો, ગરીબ-તવંગરનો ભેદ રાખવો નહિ.

આ ત્રણ પ્રેરણાઓ તેમને મળી હતી. તે સમયે (અને આજે પણ) આ ત્રણ પ્રેરણાઓ સમાજને હચમચાવી નાખે તેવી છે. ઈ. સ. 1132માં

આ મહત્વના સંદેશા લઈને તેમણે સંગમેશ્વર સ્થાન છોડી દીધું. વિશ્વના લગભગ બધા ધાર્મિક ક્ષેત્રના મહાપુરુષોને કોઈ ને કોઈ રીતે પ્રેરણા મળી છે. દૈવી પ્રેરણામાં બહુ જ બળ હોય છે.

બસવેશ્વર હવે પંઢરપુરની નજીક મંગલવેઢે જઈને રહેવા લાગ્યા. આ ગામનું નામ મંગલવાડ પણ હતું. આ ગામનો રાજા બિજ્જલ હતો. તેની કચેરીમાં હિસાબનીશ તરીકેની નોકરી કરવા લાગ્યા, બસવેશ્વર સ્વાશ્રયી જીવનમાં માનતા હતા. થોડા જ સમયમાં તેમણે હિસાબમાં ચાલતા ગોટાળા પકડી પાડ્યા. સરકારી ખજાનાને નોકરો ખોટા હિસાબથી લૂંટતા રહેતા હોય છે. બસવેશ્વર પૂરેપૂરા પ્રમાણિક વ્યક્તિ હતા. વ્યક્તિની પ્રગતિનું પ્રથમ પગથિયું પ્રામાણિકતા છે. પ્રમાણિક વ્યક્તિ અંતે આગળ વધવાનો છે. રાજાએ તેમને પ્રમોશન આપીને ‘ભંડારી’ બનાવી દીધા.

બસવેશ્વર જૂની લિપિ અને ભાષા પણ જાણતા હતા. તેમણે એક શિલાલેખ વાંચીને તેના આધારે દાટેલા ગુપ્ત ધનને શોધી કાઢ્યું. તેથી રાજા માલામાલ થઈ ગયો. રાજા પ્રસન્ન થયો અને તેમને ઈ. સ. 1141માં મંત્રી બનાવી દીધા.

આજીવિકા માટે તેઓ નોકરી કરતા, આર્થિક રીતે પરાશ્રિત જીવન જીવનારો માણસ સિદ્ધાંતવાદી—સુધારક ન થઈ શકે. પેટની પરાધીનતા તેને લાચાર બનાવી દેતી હોય છે. તેથી વ્યક્તિએ આર્થિક સ્વાશ્રયતા તો પ્રાપ્ત કરવી જ રહી.

તેમની શિવભક્તિ ચાલુ જ હતી. હવે તે તેનો પ્રચાર પણ કરવા લાગ્યા. તેમના ત્યાં શિવભક્તોની આવનજાવન વધી ગઈ. શિવજીના ત્યાગી ભક્તોને ‘જંગમ’ કહેવાય છે. જંગમોની જમાવટ તેમના ત્યાં કાયમ રહેતી. તેમને રહેવા તથા જમવાની વ્યવસ્થા પણ રહેતી. ધાર્મિક પ્રચાર માટે રસોડાની ઉદારતા સર્વપ્રથમ આવશ્યક હોય છે. રસોડા વિના પ્રચાર ન થાય.

વિરોધીઓએ રાજાના કાન ભંભેર્યા કે આ બધા જલસા રાજ્યખર્ચે થાય છે. રાજાએ તપાસ કરાવી પણ વાત ખોટી નીકળી. બસવેશ્વર પોતાના ખર્ચે સાધુ-સંતોનો ખર્ચો ઉપાડતા હતા.

બસવેશ્વર પોતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે શિવભક્તો સાથે કશો ભેદભાવ રાખતા નહિ, બ્રાહ્મણ અને દલિત બધા એકસાથે જમતા. તેઓ પોતે પણ દલિતોના ત્યાં જમવા જતા. આ સમય નરસિંહ મહેતાથી પણ 300-400 વર્ષ પહેલાંનો છે. તેમના આવા વ્યવહારથી બ્રાહ્મણો ભારે ગુસ્સે થયા. તેઓ ધર્મનો અર્થ વર્ણધર્મ સમજતા હતા. અને તેમાં આભડછેટ મુખ્ય ધર્મ હતો. જે જેટલી વધારે આભડછેટ પાળે તે તેટલો જ વધુ પવિત્ર ગણાતો. આભડછેટ ન પાળનારો ભ્રષ્ટ-પતિત મનાતો. બસવેશ્વર તો માત્ર સ્પર્શ જ નહિ ભોજનમાં પણ આભડછેટ રાખતા નહિ તેથી બ્રાહ્મણો અને ખાસ કરીને ઊંચી જ્ઞાતિના લોકો છંછેડાયા. તેમણે રાજાને ફરિયાદ કરી. રાજા પણ છંછેડાયો. સુધારાનું કાર્ય કદી પણ વિરોધ વિનાનું હોતું નથી. તેમાં પણ ધાર્મિક સુધારો તો જવાળામુખી સામે ટક્કર લેવા જેવો થઈ જતો હોય છે. વિરોધીઓની વચ્ચે શાંતિથી જીવન જિવાય નહિ. જે લોકો શાંતિથી જીવન જીવવા ઇચ્છે છે તેઓ વિરોધ થાય તેવાં કાર્યો નથી કરતા. સૌની હાએ હા કરીને જીવન જીવતા હોય છે. આવા લોકો સુધારક ન થઈ શકે.

એક વાર બસવેશ્વર ફરતા-ફરતા શહેરના છેવાડે આવેલા દલિતોના મહોલ્લામાં પહોંચી ગયા. બિચારા દલિતો! વર્ષોથી તેમના મહોલ્લામાં કોઈ બ્રાહ્મણનો પગ પડ્યો ન હતો. તેઓ તિરસ્કૃત જીવન જીવતા હતા. ધર્મ અને સમાજ બંનેથી તિરસ્કૃત થવું તે મહાપીડા કહેવાય. રાજ્યનો મંત્રી સામે ચાલીને તેમના આંગણે આવે તે તો ચમત્કાર જ કહેવાય. જાણે કે ભગવાન આવ્યા. દલિતો હર્ષલેલા થઈ ગયા. “પધારો પધારો.”થી મહોલ્લો ગુંજી ઊઠ્યો. દલિતો ભલે તિરસ્કૃત હોય પણ ધાર્મિકતામાં બ્રાહ્મણોને પણ આંબી જાય તેવા હોય છે. મહોલ્લામાં એક નાગીદેવ નામનો કંગાળ દલિત રહે. તે શિવભક્ત હતો. તેણે બસવેશ્વરને ખૂબ પ્રેમથી પ્રસાદ ધર્યો. બસવેશ્વરે ખૂબ જ ભાવથી તે પ્રસાદ આરોગ્યો. જયજય કાર થઈ ગયો. પણ બ્રાહ્મણોમાં હાહાકાર થઈ ગયો. સૌએ મળીને રાજાને ફરિયાદ કરી: “તમારી કચેરી અભડાવી મારશે” એવી ફરિયાદ કરી. રાજા ઉશ્કેરાયો. તેણે તે દિવસે કચેરી બંધ રાખી અને ખુલ્લામાં સભા ભરી. રાજાએ બસવેશ્વરને સભામાં ખૂબ અપમાનિત કર્યા. “તને બ્રાહ્મણ થઈને દલિતના ત્યાં જમતાં શરમ ન આવી? તું ભ્રષ્ટ થયો છે અને હવે અમને બધાને ભ્રષ્ટ કરવા માગે છે.”

બસવેશ્વરનો ચોખ્ખો ઉત્તર હતો. “હું કદી અસ્પૃશ્યના ત્યાં ગયો નથી તેમજ જમ્યો પણ નથી, હું માત્ર શિવભક્તને ત્યાં જ જાઉં છું. મારા માટે શિવભક્ત, શિવ માહેશ્વર છે. તે અસ્પૃશ્ય નથી” મક્કમતાથી બસવેશ્વર બોલ્યા. રાજા વધુ છંછેડાયો, બસવેશ્વરે સ્પષ્ટતા કરી. શિવભક્તો કદી અસ્પૃશ્ય હોય જ નહિ. સાચા અસ્પૃશ્યો તો તમારા દરબારમાં બેઠા છે. આ રહ્યા મુકુન્દ ભટ્ટ, દામોદર પંડિત વગેરે. મેં

તેમના ત્યાં કદી ખાધું નથી. સામે બેઠેલા દરબારી બ્રાહ્મણો ધૂંઆપૂંઆં થઈ ગયા, પણ બસવેશ્વરના પ્રભાવ આગળ બધા ચૂપ રહ્યા. બસવેશ્વરના પક્ષમાં હવે ઘણું મોટું જૂથ તૈયાર થઈ ગયું હતું. જૂથ વિના બળ ન આવે અને તેના વિના શઠ વિરોધીઓને હંફાવી ન શકાય. બસવેશ્વરનું ધર્મ અને સમાજસુધારણાનું કાર્ય વેગ પકડવા લાગ્યું. તેમણે પોતાનો સંપ્રદાય સ્થાપિત કર્યો. જેનું નામ ‘વીરશૈવ’ રાખ્યું. આ સંપ્રદાયમાં રોટી-બેટી વ્યવહારમાં કશો ભેદભાવ નહિ રાખવાની કડક શરત હોય છે. વીરશૈવનાં ગામેગામ કેન્દ્રો સ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં. જ્યાં શિવભક્તો ભેગા થતા અને ભક્તિ-સત્સંગ કરતા, સંપ્રદાયમાં જંગમો-સાધુ તરીકે ગામેગામ ફરતા અને ભજન-કીર્તન કરી પ્રચાર કરતા. આના કારણે પછાત વર્ગમાં ભારે આશા પેદા થઈ. તેમને ઉદ્ધારક મળી ગયો હતો. તેથી કૂદકે ને ભૂસકે વીરશૈવ પંથ વધવા લાગ્યો. શિવભક્તને બસવેશ્વર શિવ સમજીને પ્રણામ કરતા. તેઓ કહેતા “જે સદાચારી છે તે ઊંચો છે અને જે દુરાચારી છે તે નીચો છે.” આ જ ઊંચ-નીચની વ્યાખ્યા છે. જન્મમાત્રથી કોઈ ઊંચો નથી તેમ જ કોઈ નીચો નથી.

બસવેશ્વરે કર્મઠતાને મહત્ત્વ આપ્યું. કર્મ તો કરવું જ જોઈએ. ભીખ માગવી એ મહાપાપ છે.

તેમણે બાપદાદાના ધંધામાંથી તિલાંજલિ લેવાની પ્રેરણા આપી. લોકો બાપદાદાનો પરંપરાગત ધંધો કરતા, ધંધાની સાથે માન-અપમાન પણ જોડાયેલાં રહેતાં તથા આવકની મર્યાદા પણ નક્કી રહેતી તેથી પછાત જ્ઞાતિઓ હંમેશાં પછાત જ રહી જતી. બસવેશ્વરે લોકોને જગાડ્યા અને વધુ ધન તથા વધુ પ્રતિષ્ઠા અપાવે તેવો ધંધો કરવા પ્રેરણા આપી. આ રીતે જ્ઞાતિપ્રથા તૂટવા માંડી. બાપદાદાના ધંધાની પ્રથા તૂટે તથા ધન અને પ્રતિષ્ઠા અપાવનારા ધંધા કરવા લાગે તો આપોઆપ જ્ઞાતિપ્રથા તૂટવા લાગે.

બસવેશ્વરે શ્રમનો મહિમા વધારી, તેમણે સૌને પોતાની મહેનતનો—પરેસવાનો રોટલો ખાવાનો આગ્રહ કર્યો. ધાર્મિકક્ષેત્ર અને તેમાં પણ હિન્દુ ધર્મનું ક્ષેત્ર, પરાન્નજીવીઓથી ભરપૂર છે. લાખો લોકો પરાન્નથી આજીવિકા ચલાવે છે. તેમાંથી કેટલાક તો કશા ઉપયોગ વિનાનું જીવન જીવે છે તો કેટલાક ઉપદ્રવ કરીને પણ જીવન જીવે છે. આ બધાથી લોકોને મુક્ત કરવા તેમણે શ્રમનો મહિમા વધાર્યો. ચૌપરિયા નામનો એક કઠિયારો લાકડાં ફાડીને જીવન જીવતો હતો, તે અત્યંત દરિદ્ર હતો, કાળી મજૂરી કર્યા પછી પણ પૂરું પેટ ભરાતું નહિ. બસવેશ્વરે તેને મદદ મોકલી પણ તેણે સ્વીકાર ન કરી. તેની પત્નીએ પણ મદદ ન લીધી. “અમારે અમારી મહેનતનું જ ખાવું છે. દાન-પુણ્યનું નથી ખાવું.” આવો મક્કમ જવાબ તેમનો હતો. જે લોકો દાનપુણ્યથી આજીવિકા ચલાવે છે તે ગૌરવશાળી જીવન નથી જીવતા. ગૌરવહીન જીવન એ જ નરક કહેવાય.

બસવેશ્વર એક અવિનાશી સચ્ચિદાનંદ ભગવાન શિવને જ માનતા હતા. તેમનાં હજાર નામ છે તેથી ગમે તે નામે તેને ભજી શકાય. તે શરણાગત ભક્તિમાર્ગમાં માનતા. પોતાને શિવનો દાસ માનીને તુચ્છ થઈને જીવવા ઉપર ભાર મૂકતા. તે અહં બ્રહ્માસ્મિ જેવા અહંકારવાચી શબ્દો બોલતા નહિ. શિવને તેઓ ‘માહેશ્વર’ પણ કહે છે. વીરશૈવ ધર્મમાં પ્રત્યેક ભક્ત ડોકમાં શિવલિંગ ધારણ કરે છે. તેઓ પોતાને લિંગાયત પણ કહે છે.

બસવેશ્વર દયા ઉપર બહુ ભાર મૂકે છે. દયા જ ધર્મનું મૂળ તત્ત્વ છે. તે હંમેશાં પોતાને શૂદ્રમાં શૂદ્ર માનતા. કદી ઊંચા માનતા નહિ. તેઓ આ લોકમાં જ પરલોક માનતા, આનાથી જુદો પરલોક માનતા નહિ.

તેમણે જે વીરશૈવ ધર્મ પ્રવર્તીવેલા તેમાં ત્યાગીજીવન જીવતા લોકોને જંગમ કહેવાતા. આ જંગમો ફરી-ફરીને પંથનો પ્રચાર કરતા, તે જે ધર્મસભા ભરતા તેને “ગોષ્ઠી” અથવા “મહાનુભાવ ગોષ્ઠી” કહેવાતી. તેમની ગોષ્ઠીમાં બધા જ લોકો કશા ભેદ વિના ભાગ લેતા.

તેમના ત્યાં ‘અનુભવમંડપ’ રચાતો જેમાં છૂટથી ધર્મચર્ચા કરવામાં આવતી. આ અનુભવમંડપમાં બસવેશ્વર પણ સૌની સાથે બેસતા. કદી અધ્યક્ષસ્થાને ન બેસતા. અધ્યક્ષનું સ્થાન હંમેશાં ખાલી રખાતું. તેને ‘શૂન્ય સિંહાસન’ કહેવાતું. લગભગ બધા મોટા ધર્મગુરુઓ સૌથી ઊંચા આસને બેસતા હોય છે. કેટલાક તો છડી-ચમ્મરનો દબદબો પણ રાખતા હોય છે. તેમનો આડંબર રાજા-મહારાજા જેવો હોય છે જ્યારે બસવેશ્વર એ બધા આડંબરથી મુક્ત રહીને માત્ર સાદું, સરળ જીવન જીવતા. તેમની સભાઓમાં સ્ત્રીઓ પણ ભાગ લેતી અને છૂટથી ચર્ચા કરતી.

ચર્ચામાં ભાગ લેનારા બધા પરસ્પરમાં ‘અન્ના’ કરીને સંબોધાતા. અન્ના એટલે ભાઈ.

તેમને બે પત્નીઓ હતી. નીલામ્બા અને ગંગામ્બા. બંને પત્નીઓ પણ વિદુષી હતી. તેમણે પણ ભજનો રચ્યાં છે. બસવેશ્વર સંસ્કૃતના મહાપંડિત હોવા છતાં પણ તેઓ લોકભાષા કન્નડમાં જ પ્રવચનો આપતા. તે સભામાં ઊભા થઈને ગાતા અને નાચતા અને શિવભક્તિમાં

તરબોળ થઈ જતા. અનેક વિદુષી સ્ત્રીઓએ પદો રચ્યાં છે જેને લોકો પ્રેમથી ગાય છે.

તેઓ જન્મથી બ્રાહ્મણ હતા તોપણ પિતાના નામમાં દોહર કકૈયા, ચમારનું નામ આપે છે. પિતામહનું નામ માદર ચેનૈયા—મોચીનું નામ આપે છે. પોતાની ઉચ્ચતા બતાવવાની જગ્યાએ શ્વપચૈયા (ચાંડાલ) અને દાસૈયા જેવાં નામ આપતા. આટલી હદે પોતાને તુચ્છ બતાવનાર એક પણ સાધુ-સંત જોવા નથી મળતા. જેઓ પૂર્વ વર્ણનું, ગૌરવ લઈને ફરતા હોય છે, તે સમાનતા ન લાવી શકે.

તેમના આવા વ્યવહારથી રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મણોએ તેમનો બહિષ્કાર કર્યો. લોકોને ઉશ્કેર્યો. અને મારી નાખવાના પ્રયત્નો પણ કર્યા. કોઈના વિરોધ વિનાની ચૂપચાપ ભક્તિ કરવી સરળ છે, પણ ધર્મ-સુધારો અને સમાજ-સુધારો કરવો એ અત્યંત કઠિન છે. તરત જ સ્થાપિત હિંતો વિરોધી થઈ જાય.

પાછલી જિંદગીમાં તેમને ઘણાં દુઃખો પડ્યાં. એક તો શિવભક્તોમાંના કેટલાક વિરોધી થઈ ગયા. પછી જે રાજાની તે નોકરી કરતા હતા તે બિજ્જલ કલ્યાણનો મોટો રાજા થઈ ગયો. બસવેશ્વરનો પ્રભાવ જોઈને તે પણ વિરોધી થઈ ગયો. તે કોઈ તકની રાહ જોવા લાગ્યો કે જેથી બસવેશ્વરને સખત દંડ કરી શકાય ને તક આવી ગઈ.

પ્રથમ કહ્યું તેમ વીરશૈવ ધર્મમાં ન્યાતજાતના ભેદ રખાતા નહિ, આ સિદ્ધાંત માત્ર વાણીમાં જ નહિ વર્તનમાં પણ ઉતારવામાં આવતો. અસ્પૃશ્યતા ન માનવી કે જમવામાં આભડછેટ ન કરવી એ બહુ કઠિન ન હતું પણ સૌથી કઠિન કામ હતું—“બેટીવ્યવહારનું.” એક બ્રાહ્મણ શિવભક્ત મધુવટ્યા નામે હતો. તેણે પોતાની દીકરીને હરલટ્યા નામે શિવભક્ત પણ અસ્પૃશ્ય જ્ઞાતિમાં જન્મેલા ભક્તના દીકરાને પરણાવી. હાહાકાર થઈ ગયો. જે તત્ત્વ આજે સહન નથી થતું તે ત્યારે 900 વર્ષ ઉપર કેમ સહન થાય? ચારે તરફ હાહાકાર થઈ ગયો. બિજ્જલે બંને વેવાઈઓને—મધુવટ્યા તથા હરલટ્યાને કચેરીમાં બોલાવી બંનેની આંખો ફોડાવી નાખી. એટલું જ નહિ બંનેને હાથીના પગ સાથે બાંધીને આખા ગામમાં ઢસડી-ઢસડીને ફેરવી-ફેરવીને મારી નાખ્યા.

રાજાની આવી ક્રૂરતાથી શિવભક્તો ઉશ્કેરાયા અને રાજવિદ્રોહ કરી રાજાને મારી નાખવા તૈયાર થયા પણ બસવેશ્વરે તેમને ઠંડા પાડવા પ્રયત્નો કર્યા. આથી શિવભક્તો બસવેશ્વર ઉપર નારાજ થયા. બસવેશ્વર બિજ્જલના ત્યાં મંત્રી હતો. વિરોધ એટલો પ્રબળ હતો કે તેમને કલ્યાણ છોડી દેવું પડ્યું. લોકચાહના કદી વિશ્વસનીય નથી હોતી. જે લોકો તમારા નામ પાછળ મરવા તૈયાર હોય તે ક્યારે મારવા તૈયાર થઈ જાય તે કહેવાય નહિ. લોકચાહના ઊભરો હોય છે, તેને બેસી જતાં કે ઊંધો વળી જતાં વાર ન લાગે.

કલ્યાણ છોડીને તેઓ કુડાલસંગમ રહેવા ગયા. અહીં ઈ. સ. 1167ના ડિસેમ્બર માસમાં તેમણે દેહત્યાગ કરી દીધો. ખરેખર ધાર્મિક જગતમાં આટલો સાચો અને વ્યાવહારિક ધરાતલ ઉપર એકતા કરનારો બીજો કોઈ પુરુષ પાક્યો જણાતો નથી.

16-7-2011

*

13. ચૈતન્ય મહાપ્રભુ

દક્ષિણ ભારતમાં શરણાગત ભક્તિમાર્ગના આચાર્યો થયા, જેમણે લોકજીવનમાં ભક્તિની પ્રસ્થાપના કરી, તો પૂર્વભારતમાં ભક્તિમાર્ગની પ્રસ્થાપના કરનાર એક વિરલ સંત થયા. જેમણે મુસ્લિમશાસનકાળમાં માત્ર ‘હરિ બોલ... હરિ બોલ’નું આંદોલન ચલાવીને પ્રજાના ઉપરથી માંડીને છેક નીચેના વર્ગ સુધી ધર્મમાં ટકી રહેવાનો સંદેશ આપ્યો.

ગૃહસ્થાશ્રમનું સૌથી મોટું પ્રદાન સંસારને બાળક આપવાનું છે. જે લોકો સંસારને બંધન માને છે, કેટલાક તો નરક જેવો પણ માને છે. તેમને પૂછો કે શું તમે નરકમાંથી ઉત્પન્ન થયા છો? માનો કે બાળકો જ ન હોય તો? જીવનનો કશો અર્થ રહે ખરો? જ્યારે બે નર-નારી, ગૃહસ્થજીવનમાં બંધાય છે, ત્યારે ગાય જેમ ખીલે બંધાય તેમ ખીલે બંધાય છે. ખીલો બંધન છે પણ કલ્યાણમય પણ છે. જે ઢોરું ખીલે નથી બંધાયું તે ભટકતું—રખડતું હરાયું ઢોરું થઈ જાય છે. તેને લોકો ડબ્બામાં પૂરે છે, તેની કોટે ડેરો બાંધે છે. તે જ્યાં જાય ત્યાં માર ખાય છે. તે સુખી નથી હોતું પણ જે ખીલે બંધાઈ જાય છે તે સુરક્ષિત રહે છે. તેની રક્ષા થાય છે. તેને ગમાણમાં જ ઘાસ મળે છે. દાંણ-ખાંણ મળે છે. તેને માલિકનો પ્રેમ મળે છે. તેને ખંજવાળે છે. હાથ ફેરવે છે. તે ભૂખ્યું-તરસ્યું નથી રહેતું. નર-નારીનું પણ આવું જ છે. નર માટે નારી ખીલો છે. અને નારી માટે નર ખીલો છે. બંનેનો મઝિયારો ખીલો ઘર છે. ઘર એટલે દીવાલો જ નહિ. માતા-પિતા-પરિવાર, પુત્રાદિ વગેરે. આ બધું મળીને ‘ઘર’ બને છે. નર-નારી દંપતી બનીને આ ઘરરૂપી ખીલે બંધાય છે. ખીલો એટલે કર્તવ્યનું બંધન, કર્તવ્યોની જવાબદારી. આવો ખીલો—બંધન કલ્યાણકારી પણ થઈ શકે છે. ખીલે બંધાવાના અનેક હેતુઓ છે. પણ તેમાંનો સર્વોધિક મહત્ત્વનો હેતુ છે “કામવાસનાનું સમાધાન”. ઉંમર થતાં જ જીવમાત્રમાં કામવાસના પ્રગટવા લાગે છે. ધીરેધીરે ઉંમરની સાથે તેનો આવેગ પ્રચંડ થતો જાય છે. જો તેનું યોગ્ય સમાધાન કરવામાં ન આવે તો આ કામવાસના મહાઅનર્થકારી પણ થઈ શકે છે. જેમ ચોમાસામાં પ્રચંડ નદી બંને કિનારાઓ તોડીને પૂર લાવીને ખેતરો-ઘરો-નગરો વગેરેને ઉજ્જડ કરી નાખે છે તેમ કામવાસનાનું પૂર પણ ઘણાંનાં જીવનને ઉજ્જડ કરી નાખે છે. આ પૂરને નિયંત્રિત કરવું—વ્યવસ્થિત કરવું એટલે ગૃહસ્થાશ્રમ. પતિ-પત્ની બંને પરસ્પરમાં એકબીજાની કામવાસનાના આવેગોનું સમાધાન કરે છે. આ પ્રશ્નનો ઉકેલ છે. જે નિગ્રહમાર્ગી થઈ જાય છે, જીવનભર તેમનો પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી. પ્રશ્નની પ્રબળતા તેમને શાંતિ પામવા દેતો નથી. ઉપરથી તે ગમે તેટલા પ્રબુદ્ધ થઈને રહે પણ અંદરથી તે સળગતો નીંભાડો લઈને ફરતા હોય છે. જીવનના મહત્ત્વના બે પ્રોબ્લેમ હોય છે: 1. સેક્સ પ્રોબ્લેમ અને 2. મની પ્રોબ્લેમ. આ બંને પ્રોબ્લેમ ઉકેલે તે જ સુખી થાય. બંનેની ઉપેક્ષા કરનારા સુખી ન થાય. ગૃહસ્થાશ્રમ આ બંને પ્રોબ્લેમ ઉકેલવાનું કેન્દ્ર છે.

એક પ્રશ્ન થાય કે પરમેશ્વરે આટલી પ્રચંડ કામવાસના શા માટે મૂકી હશે? પ્રાણીમાત્ર આ આવેગના કાળમાં ભાન ભૂલીને સમાધાન માટે ભયંકરમાં ભયંકર પ્રવૃત્તિ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. તેનો એક જ જવાબ છે. સંસારના પ્રવાહને ચાલુ રાખવા માટે જેણે સંસાર બનાવ્યો છે તે ઇચ્છે છે કે સંસારનો પ્રવાહ સુકાઈ ન જાય. પ્રવાહને ચાલુ રાખવાનું કામ એકલો પુરુષ ન કરી શકે. એકલી સ્ત્રી પણ ન કરી શકે. બંને મળીને જ કરી શકે. એટલે બંનેનું મિલન થાય તેવું ઈશ્વર ઇચ્છે છે. તે મિલનથી જ સંસારનો પ્રવાહ ચાલુ રહી શકે. તેથી મિલન મંગળ છે. પાપ નથી. આવા મંગળ મિલનને પાપ માનનારા પાપી છે. તે કુદરતદ્રોહી છે. ગુમરાહ છે.

આવું જ એક ગૃહસ્થાશ્રમમાં દીક્ષિત થયેલું દંપતી બંગાળના નવદ્વીપ—નદિયા નામના નગરમાં રહે. પતિનું નામ જગન્નાથ મિશ્ર, અને પત્નીનું નામ શચીદેવી. બંને એકબીજામાં એટલાંબધાં બંધાઈ ગયેલાં કે લોકોને તેમના દામ્પત્યની ઈર્ષ્યા થાય. આવાં સુખી કોઈ નહિ હોય તેવું સૌને લાગે. સુખનું સર્વોચ્ચ કેન્દ્ર ‘માણસ’ છે. માણસને માણસનું મળવું એ જ સર્વોચ્ચ સુખ છે. માત્ર આત્મા-આત્મા કરવાથી માણસ સુખી નથી થઈ જતો, કદાચ થાય તો તે માત્ર ધારણાસુખ છે. ધારણાસુખ એટલે માની લીધેલું સુખ. ખરેખર વાસ્તવિક ન હોય. જગન્નાથ અને શચી, બે મટીને એક થઈ ગયાં. શચી, જગન્નાથમાં પૂરેપૂરી સમર્પિત થઈ ગઈ. જગન્નાથ, શચીમાં પ્રત્યાર્પિત થઈ ગયા. બે મટીને એક થઈ ગયાં. પણ આટલું કરવાથી જ વાત પૂરી થતી નથી. પરમેશ્વર તેમની પાસે સૃજન કરાવવા માગે છે. ઈશ્વરનું સૃજન એટલે બાળકનો અવતાર. પ્રત્યેક બાળક ઈશ્વરનો જ અવતાર કહેવાય.

ઈ. સ. 1486નો ફાગણ માસ ચાલતો હતો, પૂનમની ઝગમગતી રાત હતી. ચારે તરફ ચાંદની ઝરમર ઝરમર મન મૂકીને વરસી રહી

હતી. તેવામાં ચંદ્રને ગ્રહણ લાગ્યું. ગ્રહણ પૂર્ણચંદ્રને જ લાગતું હોય છે. અધૂરા ચંદ્રને કદી ગ્રહણ ન લાગે. જીવનમાં પણ જે પૂર્ણ પ્રકાશિત થયા હોય—થતા હોય તેને કલંક લાગે. કલંક એ ગ્રહણ છે. જે તેજસ્વિતાને ગળી જાય, વ્યક્તિને ઝાંખી કરી નાખે. તે કલંક ગ્રહણ જ કહેવાય. જે પ્રથમથી જ ઝાંખા છે, જે પ્રકાશ્યા જ નથી, જે ખીલ્યા જ નથી તેને ગ્રહણ ન લાગે. આબરૂદારને સૌથી મોટો ભય આબરૂ જવાનો હોય છે. જેને આબરૂ જ નથી તે નિર્ભય છે. કશું જવાનું નથી.

હા, તો ચંદ્રને પૂરેપૂરું ગ્રહણ લાગી ગયું હતું. આપણે ત્યાં આવા સમયે દાન-પુણ્ય-ભજન કરવાનો રિવાજ છે. તે સારો છે. જીવનમાં જે કાર્યો પોતાના પુરુષાર્થથી ન થઈ શકતાં હોય તેના માટે દાન-પુણ્ય-ભજન-પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. ઈશ્વર દયાળુ છે. કદાચ તે તમારું કાર્ય કરી બતાવે.

જેને કલંક લાગ્યું હોય, અને તેમાંથી છુટકારો ન થતો હોય તેવા કલંકકાળમાં માણસ મડદા જેવો થઈને જીવતો હોય, જેમ અહલ્યા. તેવા સમયમાં ભાંગી ન પડતાં ઈશ્વરસ્મરણ કરવું. અહલ્યાને કલંકમુક્ત કરનારો કોઈ રામ જરૂર આવી જશે. કલંકમુક્ત થયેલી અહલ્યા મહાસતી કહેવાશે. પણ કલંકકાળમાં રામ-રામ જપતી રહે તો.

નવદ્વીપમાં જ્યારે પૂર્ણ ચંદ્રગ્રહણ લાગ્યું હતું અને લોકો દાન-પુણ્ય-ભજન-કીર્તન કરી રહ્યાં હતાં બરાબર ત્યારે જ જગન્નાથ મિશ્રના ઘરમાં શચી-દેવીએ એક બાળકને જન્મ આપ્યો.

ગ્રહણકાળ શુભ નથી ગણાતો, પણ તમારે ક્યારે કયા સમયે જન્મવું એ તમારા હાથની વાત નથી. કુદરતને કોઈ ચોઘડિયું નથી હોતું. મહાસમર્થ સૂર્ય પણ રોજ શુભ ચોઘડિયામાં ઊગતો નથી. તે ઘણી વાર કાળ ચોઘડિયામાં પણ ઊગે છે, પણ તેથી વિશ્વમાં કાંઈ કાળ વ્યાપી જતો નથી.

બાળક જન્મ્યું એટલે જાણે કે ઈશ્વર અવતર્યા. ભગવાન પણ આવી જ રીતે કૌશલ્યા કે દેવકીની કૂખે અવતર્યા હશે.

“નંદ ઘેર આનંદ ભયો જય કનૈયાલાલકી” પ્રત્યેક નંદના કનૈયાના આવવાથી આનંદ થતો હશે. જે કદી દશરથ કે કૌશલ્યા થયા જ નથી, જેમણે વસુદેવ કે દેવકીની પીડા અનુભવી જ નથી તેને બાળકના અવતરણના આનંદની શી ખબર પડે! લગ્ન કરતાં પણ બાળકજન્મનો આનંદ વધારે હોય. દંપતીને કૃતકૃત્યતા હોય. જીવનની ધન્યતા હોય. સંસારને એક બાળક આપવું તે પણ જીવનની ધન્યતા જ કહેવાય. જગન્નાથ અને શચીદેવીએ ગ્રહણકાળમાં આવી ધન્યતા પ્રાપ્ત કરી. અશુભ ગણાતું ગ્રહણ પણ તેજસ્વી બાળક માટે મહાશુભ થઈ ગયું. પણ હવે નામ શું પાડવું? નવજાત શિશુનાં નામ ત્રણ રીતે પડતાં હોય છે. જો તે તરસાવી તરસાવીને આવ્યું હોય તો જેના આશીર્વાદથી અથવા માન્યતાથી આવ્યું હોય તેને લગતું નામ પાડવામાં આવે. જેમકે સાધુદાસ, સ્વામીદાસ વગેરે. પણ જો બાળકો આવે પણ જીવે જ નહિ તો હલકાં તુચ્છ નામ પાડે. જેમકે ખોડો, કચરો, ભીખો વગેરે. પણ આ બંને કારણો ન હોય અને અતિ હરખ થયો હોય તો સુંદર નામ પાડે. જગન્નાથ અને શચીદેવીએ એક યુક્તિ કરી. શિશુની આગળ અનાજ, પુસ્તક, ખડી, સોનામહોર, રૂપિયો વગેરે વસ્તુઓ મૂકી અને મનમાં નક્કી કર્યું જેના પર હાથ મૂકે તેના આધારે નામ પાડવું. ભક્ત લોકો જ્યારે કોઈ નિર્ણય ન કરી શકે ત્યારે ભગવાનને આધીન નિર્ણય છોડીને આવું કાંઈક નિમિત્ત બનાવતા હોય છે. બાળકે ચળકતું સોનું-ચાંદી પડતું મૂકીને પુસ્તક ઉપર હાથ મૂક્યો. પુસ્તક હતું ‘ભાગવત’, બાળકનું નામ રખાયું ‘નિમાઈચંદ્ર’ આપણે ત્યાં લગભગ બધાનાં બે નામ હોય છે. એક વાસ્તવિક અને બીજું હુલામણું. આ હુલામણા નામથી જ બાળક વધુ ઓળખાતો હોય છે. નિમાઈ એટલો બધો રૂપાળો અને ગૌરવર્ણનો હતો કે લોકો તેને ‘ગૌરાંગ’ નામથી ઓળખવા લાગ્યા. શરીરનાં બે ઐશ્વર્યો હોય છે. આરોગ્ય અને રૂપ. જો તમને જન્મજાત સારું આરોગ્ય મળ્યું છે તો તમે ધન્યવાન છો. જે જન્મતાં જ માંદલાં-દુર્બળ-ફિક્કાં હોય છે તે આરોગ્ય ઐશ્વર્ય વિનાનાં હોય છે. તેમને જીવનભર આરોગ્યની દરિદ્રતા સહન કરવી પડતી હોય છે. જો બાળક રૂપાળું હોય તો તેને રૂપનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું છે, જેનો લાભ તેને જીવનભર મળ્યા કરશે. પણ જો બાળક રૂપ વિનાનું—કદરૂપું હશે તો તેની હાનિ પણ તેને જીવનભર ભોગવવી પડશે. નિમાઈ રૂપરૂપનો અંબાર હતો તેથી લોકો તેને ગૌરાંગ કહેવા લાગ્યા.

બાલ્યાવસ્થાની ત્રણ ધન્યતાઓ છે: 1. માતા-પિતાનાં લાડ મેળવવાં. 2. પૌષ્ટિક આહાર મેળવવો અને 3. શ્રેષ્ઠ વિદ્યાધ્યયન પ્રાપ્ત થવું. જે બાળકોને આ ત્રણમાંથી એક પણ નથી મળતું તે દુર્ભાગી કહેવાય. નિમાઈ ભાગ્યશાળી હતો. તેને ત્રણે મળ્યાં. ત્યારે નવદ્વીપ વિદ્યાનું ધામ કહેવાતું. અહીં અનેક પાઠશાળાઓ અને ઘણા મહામહા મહોપાધ્યાયો રહેતા હતા. વિદ્યાનગરીમાં કે સંસ્કારનગરીમાં રહેવું તે પણ સદ્ભાગ્ય જ કહેવાય. જ્યાં ન વિદ્યા હોય ન સંસ્કાર હોય, ન રોજી હોય ન જીવનની સગવડો હોય તેવા સ્થળે રહેવાથી યોગ્ય વિકાસ ન

થઈ શકે.

નિમાઈને એક પ્રસિદ્ધ પાઠશાળામાં મૂકવામાં આવ્યો. પ્રતિભા મહેનતથી નથી ખીલતી. તે જન્મજાત હોય છે. બુદ્ધિને અમુક હદ સુધી કેળવી શકાય, પણ પ્રતિભા તો ઈશ્વરપ્રદત્ત બક્ષિસ હોય છે. પ્રતિભા જ્યારે મેધા બને ત્યારે વ્યક્તિ સંત બને. મેધા એટલે પવિત્ર બુદ્ધિ. બધી બુદ્ધિઓ પવિત્ર નથી હોતી.

જે પાઠશાળામાં નિમાઈ ભણે તે જ પાઠશાળામાં રઘુનાથ પણ ભણે. બંને ન્યાયદર્શનના વિદ્યાર્થી. એક વાર ગંગાજીમાં નૌકાવિહાર કરતાં-કરતાં નિમાઈએ પોતાનો ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપર રચેલો ગ્રંથ રઘુનાથને સંભળાવ્યો. સાંભળીને રઘુનાથ તો રડવા લાગ્યો. નિમાઈ વિચારમાં પડી ગયો કે મિત્ર કેમ રડતો હશે? તેણે કારણ પૂછ્યું તો રઘુનાથે જવાબ આપ્યો કે મેં પણ ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપર ગ્રંથ રચ્યો છે. પણ તારા ગ્રંથ આગળ તે કશી જ વિસાતમાં નથી. જો તારો ગ્રંથ પ્રગટ થાય તો મારો ગ્રંથ તો કોડીનો થઈ જાય.

કવિઓ, લેખકો, કલાકારો, સાહિત્યકારો, કથાકારો વગેરે બધા સ્પર્ધાત્મક જીવન જીવતા હોય છે. આજે જેનો પ્રથમ નંબર હોય કાલે વધુ પ્રખર વ્યક્તિ આવે તો તે દ્વિતીય. તૃતીય થઈ જાય. પ્રથમમાંથી નીચે ઊતરવું કોઈને ન ગમે. લતા મંગેશકરના આવતાં પહેલાં શમશાદ બેગમનો પ્રથમ નંબર હતો. પણ લતાના આવતાં જ શમશાદ નીચે ઊતરી ગઈ. આ સ્પર્ધા છે. જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં સ્પર્ધા હોય છે. જે સ્પર્ધાથી મુક્ત રહે તેને સંત કહેવાય.

રઘુનાથની વાત સાંભળીને નિમાઈએ કહ્યું: “તેમાં રડે છે શા માટે? તું મારો મિત્ર છે તને દુઃખ થાય તેવું હું નહિ કરું,” એમ કહીને પોતાના હાથમાં રહેલા ગ્રંથને ગંગાજીમાં ફેંકી દીધો. “લે બસ, હવે રાજી થા” આને પ્રતિભાની સાથે મેધા કહેવાય. મિત્ર માટે પોતાની મહિમા જતી કરવી એ ત્યાગ કહેવાય અને તે મેધાથી આવે.

હવે નિમાઈ ભણીગણીને મોટા થયા હતા, તેમની વિદ્વત્તાની સુગંધ દૂર-દૂર સુધી ફેલાઈ ચૂકી હતી. સદ્ગુણો અને સત્કાર્યો ઢાંકી રાખો તોપણ તેની સુગંધ આપોઆપ ફેલાતી હોય છે. જો તેને પહેલેથી જ પોતાની જાતે ફેલાવવામાં આવે તો તે અલ્પજીવી થઈ જતી હોય છે. હવે તો નિમાઈનાં લગ્ન પણ થયાં. હવે તેમનું સંસારી જીવન પણ ચાલવા લાગ્યું.

એવામાં છેક કાશ્મીરથી દિગ્વિજય કરવા નીકળેલો મહાપંડિત કેશવ આવી પહોંચ્યો. ત્યારે રાજા-મહારાજાઓ જેમ દિગ્વિજય કરવા નીકળતા તેમ પંડિતો પણ પોતાની વિદ્વત્તાની ધાક જમાવવા દિગ્વિજય કરવા નીકળી પડતા. કેશવ કાશ્મીરે બધા પંડિતોને હરાવેલા. તેનાથી પંડિતો ભયભીત થઈને ગામ છોડીને ભાગી જતા. તેઓ પ્રબળ તાર્કિક હતા. સતત વિજયનો તેને મદ ચઢવા લાગ્યો હતો. જે સ્વાભાવિક છે. વિજયનો મદ અને પરાજયનો ખેદ થાય તે સ્વાભાવિક હોય છે. જેને ન થાય તે સંત કહેવાય. કેશવનું લક્ષ્ય નિમાઈ હતું. નિમાઈને હરાવીને પછી આગળ વધવું.

કેશવ કાશ્મીરીએ ગંગાકિનારે ઉતારો કર્યો. તેની સાથે મોટો રસાલો હતો. 18 ગાડાં ભરીને તો શાસ્ત્રો હતાં. જેમ જમાત મોટી તેમ પ્રભાવ મોટો. મોટા ભાગે પ્રભાવ વધારવા માટે લોકો ટોળાં લઈને ફરતા હોય છે. સમૂહનું પણ ગૌરવ હોય છે. સમૂહ વિનાનો માણસ સમર્થ હોય તોપણ પ્રથમ દૃષ્ટિએ તેનો પ્રભાવ ન પડે.

કેશવ ગંગાકિનારે એક મોટા પાટ ઉપર ગર્વિત થઈને બેઠો છે. ત્યાં નિમાઈ પોતાના સાથીદારો સાથે દર્શન કરવા પહોંચી ગયા. સંત અને વિદ્વાનોનાં દર્શન કરવા જવું એ સાત્ત્વિકતાની નિશાની કહેવાય. અહંકારી કોઈનાં દર્શન કરવા ન જાય અને કદાચ જાય તો દર્શન કરતાં ન આવડે. તેને માથું નમાવતાં ન આવડે.

બધા યુવાનો દર્શન કરીને કેશવની સામે ઊભા છે. કેશવે અહંકારથી પૂછ્યું, “બોલો શી ઇચ્છા છે?”

એકે જવાબ આપ્યો, “આપ મહાન છો. સામે ગંગાજી વહી રહ્યાં છે. અમને એક ગંગાસ્તોત્ર રચીને સંભળાવો.” કેશવ આશુકવિ (શીઘ્રકવિ) હતો. આશુકવિ કોઈ ભાગ્યશાળી જ થઈ શકે. “એમ કે? લ્યો ત્યારે સાંભળો” કહીને કેશવે ધારાપ્રવાહ સ્તોત્રની રચના કરવા માંડી. સ્તવન પૂરું થયું. સૌ દિઝૂઢ થઈ ગયા. અહો કેવી ગજબની શક્તિ!!

કેશવે ગર્વપૂર્વક નિમાઈ સામે જોયું. “બોલો હવે કાંઈ ઇચ્છા છે?” નિમાઈ બોલ્યા, “ના ના, તમારી વિદ્વત્તાની ખબર પડી ગઈ. ખોટું ન લગાડશો આ સ્તોત્રમાં ઘણી ભૂલો છે. કહો તો કહી બતાવું.”

હવે કેશવ આભો થઈ ગયો. “બતાવો બતાવો.” નિમાઈએ એક પછી એક સોળ ભૂલો બતાવી. જેમાં વ્યાકરણની, છંદભંગની વગેરે ભૂલો

હતી. કેશવનો ગર્વ ઊતરી ગયો. તે નિમાઈના ચરણોમાં પડ્યો. તેને થયું કે આ કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિત્વ નથી. પાછળથી તે શિષ્ય—અનુયાયી થઈ ગયો. ભૂલો કાઢવી એ મહાનતા કહેવાય, પણ સભા વચ્ચે ભૂલો સ્વીકારવી એ તો તેથી પણ વધુ મહાનતા કહેવાય. નિમાઈના જીવનમાં એક ભારે પરિવર્તન સ્વામી ઈશ્વરપુરી દ્વારા આવ્યું. તેમણે ‘શ્રીકૃષ્ણલીલામૃત’ ગ્રંથ રચેલો. આ ગ્રંથ નિમાઈએ વાંચ્યો. જેમજેમ વાંચતા ગયા તેમતેમ તે કૃષ્ણમય થતા ગયા. તેમણે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન, શાસ્ત્રાર્થ વગેરે છોડી દીધું. હવે તેમના મુખમાંથી “હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ” મંત્ર નીકળવા લાગ્યો. ભક્તિ કરાય ત્યાં સુધી તેને ઉપાસના કહેવાય. જે ક્રિયા અને પ્રયત્નોથી થાય, પણ ભક્તિ જ્યારે પ્રગટે ત્યારે તે સ્વયંભૂ: થઈ જાય. તે કરાય નહિ આપોઆપ થયા કરે. નિમાઈ પ્રેમભક્તિમય થઈ ગયા. હવે તેઓ કશું પ્રવચન-વ્યાખ્યાન ન કરતા. માત્ર ને માત્ર કીર્તન કરતા. “હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ”ની સતત ધૂન મચાવતા—મચાવતા ઘણી વાર ભાન ભૂલી જતા. હવે તે પંડિત મટીને ભક્ત થઈ ગયા. પાંડિત્યનો ભાર ઉતારવો બહુ કઠિન હોય છે. ભાર માત્ર ડુબાડે છે. ભારના મુખ્યતઃ આઠ પ્રકાર છે:

1. રૂપભાર, 2. કુળભાર, 3. વિદ્યાભાર, 4. ધનભાર, 5. સત્તાભાર, 6. નેતૃત્વભાર, 7. કીર્તિભાર, 8. મોહભાર. જે ડુબાડે પણ છોડી ન શકાય તેને ભાર કહેવાય. જે ભાર છોડાવે તેને ભક્તિ કહેવાય. મોટા હોય પણ મોટાઈ વિનાનું જીવન હોય તેને સંત કહેવાય. નિમાઈ હવે ભાર વિનાનું હળવું ફૂલ જેવું જીવન જીવવા લાગ્યા. હરિ બોલ, હરિ બોલ. બીજી વાત નહિ. તેમની મંડળીમાં સૌને આવકાર હતો, વર્ણ, ન્યાત-જાત, કુળ, કશાનો જ ભેદ નહિ. તેમની મંડળીમાં સ્વામી નિત્યાનંદ અને હરિદાસ નામનો એક મુસલમાન પણ જોડાયો. આધ્યાત્મિકતા વાંઝણી ન હોય. હોય તો તે ખોટી હોય. તેનાં પરિણામ લોકજીવન ઉપર સકારાત્મક પડવાં જોઈએ. તે સમયમાં મારે તેની તલવારનો યુગ હતો. મોટામોટા અધિકારીઓ પ્રજાને કચડતા-લૂંટતા-બહેનદીકરીઓ સલામત ન હતી ત્યારે જગાઈ અને માધાઈ નામના બે હાકેમો. તેમનો કાળોકેર ચાલતો. લોકો તેમનાથી થરથર કાંપતા. નિમાઈને ખબર પડી. ભક્તિની સાથે વીરતા હોય તો જ તે તેજસ્વી થાય. નહિ તો તે લોકરંજન કે પછી આજીવિકાનું માધ્યમ બનીને બિચારી થઈ જાય.

નિમાઈ તો પોતાની મંડળી લઈને મૃદંગ-પખવાજ વગાડતાં-વગાડતાં જગાઈની હવેલીએ પહોંચી ગયા. જગાઈ-માધાઈને આવું કીર્તન ગમતું નહિ, તે દાડના અને સત્તાના નશામાં ચકચૂર રહેતા. મંડળીને આવતી જોઈને તેમને રોકવા માટે પથ્થરોના ઘા કરવા લાગ્યા. એક પથ્થર નિત્યાનંદજીના કપાળમાં વાગ્યો. ઘડઘડ લોહીની ધારા વહેવા લાગી. પણ કીર્તન બંધ ન થયું. કશી ભાગદોડ ન મચી. યોદ્ધાઓની માફક ભક્તો પણ સમય આવ્યે મરણિયા થતા હોય છે. જે મરણિયા થાય તે જ અમર થાય. જે જીવ બચાવવા ફાંફાં મારે તે વગર મોતે કમોતે મરી જાય. તે કદી શહીદ ન થાય. પથરા ખાતીખાતી મંડળી જગાઈ-માધાઈની પાસે પહોંચી ગઈ. બંનેનો નશો ઊતરી ગયો. બંને નિમાઈના પગમાં પડી ગયા. આગળ જતાં બંને મહાન વૈષ્ણવ સંતો થયા.

હવે નિમાઈ 24 વર્ષના થયા હતા, પિતાનું અવસાન થઈ ગયું હતું. વિધવા માતા અને વિષ્ણુપ્રિયા પત્ની બે જ હતાં. નિમાઈને સંન્યાસ લેવાની ઇચ્છા થઈ. દિનપ્રતિદિન આ ઇચ્છા પ્રબળ થતી ગઈ. હિન્દુધર્મની ધાર્મિકતા અને આધ્યાત્મિકતા ત્યાગ-વૈરાગ્ય પ્રધાન બની ગઈ હતી. સંસાર ત્યાગવો એ જ મહત્ત્વનું કાર્ય હતું. શયીમાતા અને પત્ની વિષ્ણુપ્રિયા રાજીખુશીથી રજા આપે તેમ ન હતાં, તેથી નિમાઈએ બુદ્ધનો માર્ગ પકડ્યો. રાત્રે સૂતી માતા અને સૂતેલી પત્નીને છોડીને નિમાઈ માત્ર પહેરેલે કપડે નીકળી પડ્યા. માતા જાગી ગયાં, તે પાછળ દોડ્યાં પણ ત્યાં સુધી તો નિમાઈ કૂદીને ગંગાજીમાં પડી ચૂક્યા હતા. કિનારે ઊભેલાં માતા “નિમાઈ નિમાઈ” કરતાં રહ્યાં અને નિમાઈ તરીને ગંગાની પેલે પાર નીકળી ગયા.

સામે કિનારે સ્વામી કેશવ ભારતીની જગ્યા. નિમાઈએ કેશવ ભારતીજી પાસેથી સંન્યાસની દીક્ષા લીધી. નામ પાડ્યું કૃષ્ણચૈતન્ય. જ્યારે કોઈની સંન્યાસદીક્ષા થાય ત્યારે મુંડન કરવામાં આવે, વાળ શુંગારનું પ્રતીક છે. બ્યુટી પાર્લરો માત્ર વાળને ઠીક કરી આપવાના જ હજારો રૂપિયા વસૂલ કરે છે. કૃષ્ણચૈતન્યના કાળાભમ્મર વાળ જોતા જ રહી જાવ તેવા આકર્ષક હતા. “અરે, આવા વાળ કપાતા હશે?” તે ખચકાયો. નિમાઈએ તેને સમજાવ્યો. અને જેમતેમ વાળ ઊતરાવી દીધા, વાળ ઊતર્યા એટલે શુંગાર ઊતર્યો. વ્યક્તિને સારા દેખાવાનો પ્રબળ મોહ હોય છે. તે જાય તો બાકીનું કામ સરળ થઈ જાય. જે લોકો બહુ લટિયાંપટિયાં પાડતા હોય તે નિર્મોહી ન હોય.

સંન્યાસ લઈને શ્રીકૃષ્ણચૈતન્ય ભ્રમણ કરવા નીકળી પડ્યા. યાત્રા-ભ્રમણ સૌથી મોટો જ્ઞાનનો ખજાનો છે. જોણે ભ્રમણ નથી કર્યું તેણે કાંઈ જ નથી કર્યું. અને તે પણ ઈશ્વરભરોસે ભ્રમણ કરવું. આથી વધારે બીજી કોઈ જ્ઞાનસાધના નથી. ચૈતન્યની પાસે એક જ મૂડી હતી “હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ” આ મૂડી જેવીતેવી નથી. વિશ્વની સૌથી મોટી મૂડી હરિનામ કહેવાય.

ચૈતન્ય જગન્નાથપુરી પહોંચ્યા. મૂડીમાં કરતાલ લઈને રાજમાર્ગ ઉપર ધૂન મચાવતા નીકળી પડે. ટોળું વધતું જાય. લોકોને કૌતુક થાય. લોકો સારી-માઠી જાત-જાતની પ્રતિક્રિયા આપે. કોઈની કશી જ પરવા કર્યા વિના એક જ સાધના હરિ બોલ, હરિ બોલ. જગન્નાથપુરીમાં ખળભળાટ થઈ ગયો. પ્રત્યેક મોટા તીર્થમાં એકાદ તો વિદ્વાન પુરુષ રહેતા જ હોય. પુરીમાં ત્યારે મહામહોપાધ્યાય વાસુદેવ સાર્વભૌમ ભટ્ટાચાર્ય રહે. વિદ્વાતાનો પાર નહિ. સાથે સાથે ઘમંડનો પણ પાર નહિ. તેમને થયું કે આ રૂપાળો યુવાન ભટકી ગયેલો છે. તેમણે ચૈતન્યને સમજાવ્યા કે તમે મારી પાસે રહીને વેદાન્તસૂત્રોનું અધ્યયન કરો. ચૈતન્યે સ્વીકાર કર્યો. સ્વાધ્યાય શરૂ થયો. સાત દિવસ સુધી ચૈતન્ય બ્રહ્મસૂત્રની વ્યાખ્યા ચૂપચાપ સાંભળતા રહ્યા. છતી વિદ્વાતાએ મૌન રહેવું, ચૂપ રહેવું એ મોટો સંયમ કહેવાય. વાસુદેવ માનતા રહ્યા કે વિષય ગહન હોવાથી સમજાતો નહિ હોય, પણ ચૈતન્યે જ્યારે એક જ સૂત્રની 18 વ્યાખ્યાઓ કરી બતાવી ત્યારે વાસુદેવનો ઘમંડ ઊતરી ગયો. “અરે, આ તો જેની પાસેથી ભણવું જોઈએ તેને હું ભણાવવાની ધૃષ્ટતા કરી રહ્યો છું.” તે પગમાં પડ્યા. શિષ્ય થઈ ગયા.

ચૈતન્ય પુરીથી મદુરાઈ, રામેશ્વર, નાશિક, પંઢરપુર, સોમનાથ, દ્વારકા વગેરે પૂરા ભારતમાં ફર્યા. જો યાત્રાતીર્થો ન હોત તો લોકો ભ્રમણ ક્યાં કરત? અને ભ્રમણ કર્યા વિના અનુભવો ક્યાંથી થાત?

હવે તે જગન્નાથપુરીમાં સ્થિર થયા. ભ્રમણ અને સ્થિરતા બંને સાધનાનો ક્રમ છે. પહેલાં ભ્રમણ કરે પછી સ્થિર થાય. સ્થિર થવાથી લેખનકાર્યની સગવડ રહે.

પુરીમાં તેઓ રોજ મંદિરમાં ઝાડુ લગાવતા, મંદિરનો પરિસર પાણીથી ધોતા. ભક્તિની સાથે સેવા પણ જોડાયેલી હોય છે. સેવા વિનાની ભક્તિ નિષ્ક્રિયતા પેદા કરે છે અને નિષ્ક્રિયતા, દરિદ્રતા લાવે છે. ભક્તિની સાથે સાથે પ્રભુસેવા અને જનસેવાનું કાર્ય સંલગ્ન થઈ જાય તો ભક્તિ ફળદાયી થાય, ધન્ય થઈ જાય.

ભક્તિમાર્ગમાં બે મોટા અવરોધો છે:

1. શ્રીમંતોની ખુશામત અને 2. સ્વપ્રસિદ્ધિની લાલસા. જેને શ્રીમંતોની ખુશામત કરવાની ઇચ્છા જાગે તે સામે ચાલીને તેમના ત્યાં જાય, પધરામણી કરાવે. શ્રીમંતોના ગુરુ હોવાનું ગૌરવ ધરાવે. આવી વૃત્તિથી તેનામાં ત્રણ દોષ ઉત્પન્ન થાય: 1. ગરીબોને સમાનતા ન આપે. 2. ઈશ્વરની જગ્યાએ તે હંમેશાં શ્રીમંતોનાં ગુણગાન ગાતો થઈ જાય અને 3. ધનલિપ્સા વધી જવાથી આત્મવૃત્તિ ન રહે. મોટા ભાગના ભક્તો પાછળથી આવા માર્ગે વળી જતા હોય છે.

2. પ્રસિદ્ધિની ભૂખ વધી જવાથી, પ્રદર્શન વધે. પ્રદર્શન વધવાથી દર્શન ખૂટે, દર્શન ખૂટવાથી નક્કરતા ન રહે. અંતે વ્યક્તિ દંભ-પાખંડનો શિકાર થઈ જાય. એટલે જ સંન્યાસીને વિત્તેષણા, પુત્રેષણા અને લોકેષણાથી મુક્ત થવાની આજ્ઞા કરી હશે. ખરેખર તો એષણાથી મુક્ત થવું તે જ સાચો સંન્યાસ કહેવાય.

ત્યારે ઓરિસ્સાનો રાજા પ્રતાપરુદ્ર, કટકમાં રાજ્ય કરે. તે પણ ભક્ત, ચૈતન્યની પ્રસિદ્ધિ તેના સુધી પહોંચી. તેને ઇચ્છા થઈ કે આવા ભક્તનાં દર્શન—પધરામણી કરી હોય તો જીવન ધન્ય થઈ જાય. તેણે દરબારીઓ દ્વારા ચૈતન્યને રાજદરબારમાં બોલાવ્યા. સામાન્ય ભક્તો આવી તક મળે તો ધન્યતા અનુભવે. અરે, પોતાના તરફથી તક ઊભી કરે. રાજાનું આમંત્રણ ક્યાંથી? કોણ જતું કરે! શ્રીમંત શિષ્યોથી ગુરુની મહત્તા વધે. મહત્તા વધારવી કોને ન ગમે? આખી દુનિયા આ જ માર્ગે ચાલે છે. સાધુ-સંતો-ભક્તો-જ્ઞાનીઓ વગેરે બધા જ. પણ ચૈતન્યનો માર્ગ જુદો હતો. તેમણે નમ્રતાપૂર્વક રાજાના આમંત્રણનો અસ્વીકાર કર્યો. ભર્તૃહરિએ બહુ સરસ કારણ આપ્યું છે.

ન વયં નટા... ન ચ કુચભાર યોષિતાઃ

અમે કોઈ નટ નથી, અમે કોઈ વિદૂષક નથી, અમે કોઈ મોટાં મોટાં સ્તન ધરાવતી યુવતી નથી, હવે અમારે રાજદરબારમાં જવાનો શો અર્થ? અર્થાત્ રાજદરબારમાં આવા લોકો જવા માટે થનગની રહ્યા હોય. અમે તો માત્ર કૃષ્ણચરણરજ છીએ. અમારું સ્થાન તો મંદિરમાં જ હોય. રાજદરબારમાં નહિ. ચૈતન્ય ન ગયા. તેમના ન જવાથી રાજાને દુઃખ થયું. પણ ખોટું ન લાગ્યું. અહં ઘવાય તો ખોટું લાગે. રાજા પોતે ભક્ત હતો. તેને ચૈતન્યની નિઃસ્પૃહતા પ્રત્યે અહોભાવ થયો.

પણ એક વાર ચૈતન્ય હરિકીર્તન કરતા કરતા મંદિર તરફ જઈ રહ્યા હતા ત્યાં ભાવ-વિભોર થવાથી ભાન ભૂલીને દેહભાન ભૂલીને રસ્તા ઉપર ઢળી પડ્યા. ભાવવિભોર થવું એટલે હૃદયની લાગણીઓથી ઊભરાઈ જવું. લાગણીનો ઊભરો દેહભાન ભુલાવી દે. જે લોકો લાગણીહીન—વીતરાગ હોય છે તેમને કદી આવો ઊભરો આવતો નથી. તેમને પ્રેમાશ્રુ આવતાં નથી. જ્ઞાન ગમેતેટલું હોય પણ જો

લાગણીહીનતા હોય, લાગણી જ ન હોય તો તેવું જ્ઞાન લુપ્તું જ્ઞાન થઈ જાય. જ્ઞાન અને લાગણીને સામસામા ત્રાજવામાં મૂકીને જોખવામાં આવે તો લાગણીનું જ પલડું નીચું રહે. લાગણી એટલે શુદ્ધ-વિશુદ્ધ પ્રેમ. એટલે તો સૂફી બુલ્લેશાહે કહ્યું છે—

જિસ પલડેમેં તુલે મુહોબ્બત

ઉસમેં ચાંદી નહિ તોલના... જામે નહિ બોલણા.

અતિગંભીર જીવન જીવતા માણસો કદી પણ ભાવવિભોર થતા નથી. તેથી મોટા ભાગે તે લાગણીશૂન્ય જેવું જીવન જીવતા હોય છે. ચૈતન્ય ભાવવિભોર થઈને ઢળી પડ્યા હતા. બરાબર તે જ સમયે તે જ રસ્તેથી રાજા પ્રતાપરુદ્ર જઈ રહ્યા હતા. ચૈતન્યની દશા જોઈને તે ગદ્ગદ થઈ ગયા. તેમણે મન ભરીને દર્શન કર્યા. આ જ ભક્તિની પરાકાષ્ઠા કહેવાય. દેહભાન ભુલાવે તે ભક્તિ કહેવાય. વેદાન્તીઓ જેને દેહાધ્યાસ કહે છે અને તેને ઉતારવા “આ શરીર... આ શરીર...” એમ બોલ્યા કરે છે. પણ તે બોલવા પૂરતું જ થઈ જાય છે. તે દેહાધ્યાસ—દેહભાન ભક્તને ભાવવિભોર દશામાં સહજ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. રાજા પ્રતાપરુદ્ર ભક્ત હતો... જ્ઞાની હતો, ચૈતન્યને વંદન કરીને આગળ ચાલ્યો. તે મનોમન શિષ્ય થઈ ગયો.

ચૈતન્યને વૃંદાવનમાં રહેવું હતું, કારણ કે વૃંદાવન લીલાધામ કહેવાય છે. પણ ચૈતન્યની માતા—શચીમાતા હજી જીવતાં હતાં, તે પુત્ર માટે ઝૂરતાં હતાં. તેમને અવારનવાર મળી શકાય તેવા હેતુથી તેઓ જગન્નાથપુરીમાં રહેતા હતા. જ્યારે-જ્યારે માતાને મળવાનું થતું ત્યારે-ત્યારે ચૈતન્ય તેમને લાંબા દંડવત કરતા. સંન્યાસ પદ્ધતિ પ્રમાણે સંન્યાસી કોઈને પણ પગે ન લાગે. માતા-પિતાને પણ નહિ. પણ ચૈતન્યે આ પદ્ધતિ બદલી નાખી હતી. જે સૌને પગે લાગે તે સંન્યાસી કહેવાય. આ વૈષ્ણવ સંન્યાસ હતો. નરસિંહે આ જ કહ્યું હતું ને!

“સકળ લોકમાં સૌને વન્દે નિંદા ન કરે કેની રે.”

અહીં ‘સૌને’ શબ્દ તરફ ધ્યાન આપવા જેવું છે. જો સૌને જ વંદન કરવું હોય તો માતાને તો દંડવત્ કરીને જ વંદન કરાય. વંદન કરનાર નિરભિમાની થતો હોય છે. વંદન ન કરનાર અને ઉપરથી વંદન કરાવનાર અભિમાનમુક્ત નથી હોતો. અભિમાન અને ભક્તિ સાથે ન રહી શકે.

“ભક્તિ રે કરવી તેણે રાંક થઈને રહેવું પાનબાઈ”

આ ગંગાસતીના ભજનમાં ‘રાંક’ શબ્દને જીવનમાં ઉતારે તે જ ભક્ત થઈ શકે. ‘રાય’ થનાર ભક્ત ન થઈ શકે. એક વાર ચૈતન્ય માતાજીને મળવા ગયા. ભાવવિભોર થઈને ચરણોમાં ઢળી પડ્યા. વૃદ્ધ માતા ગદ્ગદ થઈ ગઈ. બારણા પાછળ ઊભેલી પત્ની વિષ્ણુપ્રિયા સ્તબ્ધ હતી. જેનો પતિ ભરયુવાનીમાં સાધુ-સંન્યાસી થઈ જાય તે પત્ની ઉપર કેવું વીતતું હશે? આવી પત્નીઓની હંમેશાં ઉપેક્ષા થતી રહી છે. પતિની મહાનતાના પૂરમાં આ બિચારું તણખલું ક્યાં તણાઈ ગયું તેની પણ કોઈ પરવા નથી કરતું. પણ આવી સ્થિતિને જોવાનો એક બીજો ઍંગલ પણ છે. “જે માત્ર એકનો જ થઈ જાય છે તે ઘણાનો નથી થઈ શકતો. જેને ઘણાના થવું હોય તેણે એકનો ત્યાગ કરવો જરૂરી થતો હશે.”

ચૈતન્ય ઊભા થયા. વિષ્ણુપ્રિયા સાથે આંખ ન મેળવી શક્યા. લગ્નમંડપમાં જીવનભરનો સાથ આપવા જેનો હાથ પકડ્યો હતો તેનો હાથ મઝધારમાં જ છોડી દીધો. કહો કે છૂટી ગયો. હવે કેવી રીતે આંખ મેળવી શકાય?

વિષ્ણુપ્રિયા ભારતીય સન્નારી હતી. તે બારણાથી બહાર આવી અને પગમાં પડી વંદન કર્યા. માત્ર આટલું જ બોલી: “આખા વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરો છો તો મારો નહિ કરો? મને કાંઈક આપો.”

ચૈતન્યે પાવડીઓ ઉતારીને વિષ્ણુપ્રિયાને આપી. જે ચૈતન્ય હરિકીર્તનમાં ભાવવિભોર થઈ જતા હતા તે પત્ની આગળ ભાવશૂન્ય રહ્યા. વિષ્ણુપ્રિયાએ પાવડીઓ માથે ચઢાવી અને પાછી બારણા પાછળ જતી રહી. જાણે કે મનોમન કહેતી હોય કે “ભલે તમારું કલ્યાણ કરો, અમે અમારું ફોડી લઈશું” અવિનાશ વ્યાસે કહ્યું છે ને કે—

“મારા રામ તમે સીતાજીની તોલે ન આવો” ખબર નહિ આવી કેટકેટલી સીતાઓ હશે, જેણે અનેકોને રામ થવામાં અવરોધ ન કર્યો, સહાયક બની પણ તેમની નોંધ પણ નહિ લેવાઈ હશે! આ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ જ કહેવાય ને?

ચૈતન્યે પૂરું જીવન જગન્નાથપુરીમાં વિતાવ્યું. તેઓ ભાવવિભોર દશામાં રહેતા. જ્યારે લાગ્યું કે હવે મહાપ્રસ્થાન નજીક આવી ગયું છે ત્યારે વિશાળ શિષ્ય સમુદાયને અંતિમ વચનો કહ્યાં. જેમાંનાં કેટલાંક આવાં છે:

પ્રતિષ્ઠા સૌકરી વિષ્ઠા ગૌરવં ચાતિ રૌરવમ્।

અતિમાનં સૂરાપાનં ત્રયંત્યક્ત્વા હરિભજેતુ॥

પ્રતિષ્ઠાને સૂકરની વિષ્ઠા સમજો. ગૌરવને અતિ ગૌરવનરક સમજો. અત્યંત માનની ઇચ્છાને સુરાપાન જેવી સમજો. આ ત્રણેને ત્યાગીને પછી હરિનું ભજન કરો.

તૃણાદિપિ સુનીચેન, તરોરપિ સહિષ્ણુના,

અમાનિના માનદેન કીર્તનીયઃ સદા હરિઃ॥

પોતાની જાતને તણખલાથી પણ હલકી સમજો. વૃક્ષ કરતાં પણ વધુ સહિષ્ણુ બનો. (વૃક્ષ પથ્થર મારનારને ફળ આપે છે. સામો પથ્થર નથી મારતું) કોઈની પાસેથી માનની ઇચ્છા ન રાખો પણ પોતે સૌને માન આપો. આમ કરીને પછી હરિનું કીર્તન કરો.

આવા અનેક શ્લોકો વૈષ્ણવધર્મને દાસભાવનાથી ઉજાગર કરનારા તેમણે લખ્યા છે.

એક વાર શું થયું કે વહેલી સવારે કૃષ્ણ, હરેકૃષ્ણ કરતા તે સમુદ્ર તરફ દોડ્યા. અને જાણે કે સમુદ્ર જ કૃષ્ણ હોય તેમ સમજીને સમુદ્રમાં ઊતરી પડ્યા. સમુદ્રે તેમને પોતાનામાં સમાવી લીધા. બીજા દિવસે તેમનું પાર્થિવ શરીર દૂરના સમુદ્રકિનારેથી પ્રાપ્ત થયું. ત્યારે તેમની ઉંમર માત્ર 48 વર્ષની જ હતી.

પંદરમી શતાબ્દીમાં ભારતના બે છોડે વૈષ્ણવ ધર્મની સ્થાપના કરનારા બે મહાન આચાર્યો થયા. પૂર્વમાં ચૈતન્ય મહાપ્રભુ અને પશ્ચિમમાં—ગુજરાતમાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજી થયા. બંને વૈષ્ણવ પંથના સ્થાપક. પણ બંનેના પંથને પાછળથી ગાદીપતિઓએ વધુ ને વધુ ચુસ્ત—કટ્ટર બનાવી દીધો. ગુજરાતમાં ‘શિવ’ બોલવામાં પણ પાપ લાગવા માંડ્યું અને બંગાળમાં પણ કૃષ્ણ સિવાયના બધા ભગવાનોને ડમીગૌડ માનીને ત્યાગી દેવામાં આવ્યા. આવી ચુસ્ત સાંપ્રદાયિકતાને બાદ કરીએ તો આ પંથોએ તે સમયે કપરાકાળમાં લોકોને કૃષ્ણભક્તિનું ભાથું પૂરું પાડી હિન્દુ ધર્મને ટકાવી રાખવામાં મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું કહેવાય. કટ્ટરતા હિન્દુ ધર્મ સાથે મેળ નથી ખાતી. વિશાળતા જ તેનો આત્મા છે. તે સૌએ સમજવું જોઈએ.

19-7-2011

*

14. લલ્લેશ્વરી

સાધુ-સંતોના મુખ્યતઃ પાંચ પ્રકાર હોય છે: 1. ભજનમાર્ગી, 2. જ્ઞાન-ધ્યાની, 3. સેવાભાવી, 4. સુધારાવાદી અને 5. અવધૂતી.

1. ભજનમાર્ગી

આવા ભક્તો મુખ્યતઃ પ્રભુભજનમાં જીવન વિતાવતા હોય છે. વધુમાં વધુ સમય ભક્તિભાવ અને ભજન-પૂજનમાં વિતાવીને જીવન જીવતા હોય છે. નવધાભક્તિમાંથી જે કોઈ એક ભક્તિ તેમને રુચે તેમાં તન્મય રહેતા હોય છે. જેમકે નરસિંહ-મીરાં-ચૈતન્ય વગેરે.

2. જ્ઞાની-ધ્યાની

આવા સંતોમાં જ્ઞાન-ધ્યાનની પ્રધાનતા રહે છે. આત્મજ્ઞાન-બ્રહ્મજ્ઞાન-તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેને કેન્દ્રમાં રાખીને જ્ઞાનના ઊંડાણ સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરતા રહે છે. તેમાં કેટલાક પોતાને સાક્ષાત્કારી પણ ગણાવતા હોય છે. આમાં કેટલાક ધ્યાનાદિ યોગમાર્ગનું પણ અનુસરણ કરનારા હોય છે. જેમકે જ્ઞાનેશ્વર વગેરે.

3. સેવાભાવી

આ માર્ગમાં સેવાની પ્રધાનતા રહે છે. પ્રથમ પ્રભુસેવા અને પછી જનસેવા અથવા બંને. પ્રભુસેવા અને જનસેવા સાથે કરતા રહે છે. એકલી જ પ્રભુસેવા કરે છે તે સીમિત થઈ જાય છે. તેમની સેવા સર્વજનહિતાય નથી હોતી. બીજી તરફ જે એકલી જનસેવા જ કરે છે, પ્રભુસેવા નથી કરતા, તેમની સેવા દીર્ઘજીવી નથી હોતી. પરમેશ્વરના પીઠબળ વિના સત્કર્મો પણ લાંબો સમય કરી શકાતાં નથી. એટલે પ્રભુસેવા અને જનસેવા બંને સાથે કરવી હિતાવહ છે. તે કાયમ ટકે છે.

4. સુધારાવાદી

ધર્મ, સમાજ અને રાષ્ટ્રની દુર્દશા જોઈને તે દુર્દશામાંથી ધર્મ, સમાજ અને રાષ્ટ્રને મુક્ત કરવા જે કુરુઢિઓ, કુપ્રથાઓ, કદાચારો વગેરે સામે બંડ પોકારે છે તે સુધારાવાદી સંતો હોય છે. સૌથી વધુ કપરો તેમનો માર્ગ હોય છે. પણ તેમના ઝઝૂમવાના કારણે ધર્મ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર સુઘડ બનતાં હોય છે. આ પ્રકારમાં સ્વામી દયાનંદજી, સ્વામી વિવેકાનંદજી, કબીરજી વગેરે આવે છે.

5. અવધૂતી

આ કક્ષામાં ભક્ત એવી દશામાં પહોંચી જતો હોય છે કે તેને દેહભાન રહેતું નથી. તે પાગલ જેવો વિચરે છે. લોકો તેને સમજી શકતા નથી તેથી તેની નિંદા—મશ્કરી વગેરે કરે છે. પણ પેલો પોતાની મસ્તીમાં મસ્ત હોય છે. આવા સંતને અવધૂત કહેવાય છે.

આવા જ અવધૂતકક્ષાની એક સંત બાઈની ચર્યા કરવાની છે.

આજથી છઠ્ઠો વર્ષ ઉપર કાશ્મીરમાં શ્રીનગરની પાસે એક નાના ગામમાં એક બ્રાહ્મણના ત્યાં એક બાલિકાનો જન્મ થયો હતો. તેનું નામ લલ્લેશ્વરી. ઘરવાળાં તેને ટૂંકા નામથી ‘લલ્લ’ કહીને બોલાવે. લલ્લ બાર વર્ષની થઈ કે તેનાં લગ્ન થઈ ગયાં. તે પરણીને સાસરે આવી ત્યારે ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં કન્યાની છત ઘણી તેથી દીકરીને પરણાવવી એ મહાત્રાસ ગણાતો. વરપક્ષ હંમેશાં નવી વધૂને દબાવીને રાખવામાં માનતો. તેમાં પણ સાસુ-નાણંદ તો નવી વહુને બને તેટલું વધુ ને વધુ વૈતરું કરાવે અને તે પણ ટોણા-મહેણાની સાથે. નવી આવેલી કન્યાને નવા ઘરમાં, નવાં માણસો સાથે ગોઠવાતાં વર્ષો લાગી જાય. તેનો પરણ્યો પણ તેને સાથ-હુંફ ન આપી શકે, ઘણી વાર મોટી મોટી હવેલીઓમાં આવી માસૂમ વધૂઓ ડૂસકાં ભરતી હોય. તેનાં ડૂસકાં પણ સાંભળનારું કોઈ ન હોય. તેમાં પણ જે વધુ ખાનદાન ઘરની હોય તે વધુ સહન કરે. કારણ કે કશું બોલે નહિ. પ્રતિકાર ન કરે. તેને લોકો ગરીબડું જાણીને વધુ સતાવે.

લલ્લની સાસુ માથાની, તેની જીભ ઉપર કાયમ માટે અગ્નિનો વાસ. જ્યારે જુઓ ત્યારે ધગધગતા ડામ દેતી જ રહે. જિહ્વાના સાત પ્રકાર હોય છે: 1. અમૃતજિહ્વા, 2. સ્વાર્થજિહ્વા, 3. કપટજિહ્વા, 4. નિંદાજિહ્વા, 5. વ્યવહારજિહ્વા, 6. જ્ઞાનજિહ્વા અને 7. અગ્નિજિહ્વા.

1. અમૃતજિહ્વા

બહુ થોડા લોકોની જીભ ઉપર અમૃતબિંદુઓનો વાસ હોય છે. જે મરતાંને જિવાડે તેને અમૃત કહેવાય. જે હારેલા-થાકેલાં-ભાંગી પડેલાં, હતાશ-નિરાશ થયેલાંને નવું જીવન આપે તેને અમૃતજિહ્વા કહેવાય. જે અમૃતજિહ્વા હોય તેને સંત કહેવાય.

2. સ્વાર્થજિહ્વા

આખું વિશ્વ સ્વાર્થના તાણા-વાણાથી રચાયું છે અને તે પ્રમાણે ચાલે છે. સ્વાર્થ કોઈ દોષ નથી પણ તે દોષ ત્યારે બને જ્યારે સ્વાર્થ સાધવા માટે લોકો છેતરપિંડી, વિશ્વાસઘાતનો આશરો લે. જો પ્રામાણિકતાપૂર્વક સ્વાર્થ સધાતો હોય તો તેમાં કોઈ દોષ ન માનવો જોઈએ. વ્યાપારી જે ભાવતાલ કરે છે, તે સ્વાર્થ છે. ગ્રાહકને ઠીક લાગે તો ખરીદે. ગ્રાહક ખરીદે છે તે પણ તેનો સ્વાર્થ છે. બંને પ્રમાણિક હોય તો વ્યાપાર દોષ ન કહેવાય. સત્ય અને સ્વાર્થ સાથે રહી શકે છે. જે લોકો સત્ય વિનાની અહિંસા પાળતા હોય છે, તે મોટા ભાગે લુચ્ચા હોય છે. કારણ કે સત્ય વિનાનો વ્યવહાર લુચ્ચાઈમુક્ત નથી હોતો, સત્યનો વિકલ્પ જ લુચ્ચાઈ છે. એટલે સત્યની સાથે સ્વાર્થ હોય તો તે દોષ ન કહેવાય.

3. કપટજિહ્વા

જેની વાણીમાં નર્ચું છળ-કપટ ભર્યું હોય તે કપટજિહ્વા કહેવાય. તે મીઠી હોય તોપણ વિષ જ કહેવાય. સત્ય અને કપટ સાથે ન રહી શકે. કપટ કદી નિખાલસ ન હોય. નિખાલસતામાં જ સત્ય પ્રગટતું હોય છે. કપટજિહ્વા, વિષધર સર્પથી પણ વધુ ભયંકર હોય છે. સર્પ તો જેને કરડે તે જ મરે પણ કપટજિહ્વા તો પૂરા પરિવારને અરે, રાષ્ટ્રને પણ મારી નાખે.

4. નિંદાજિહ્વા

નિંદા હંમેશાં પીઠ પાછળ થતી હોય છે. છાતી સામે નિંદા ન કરાય. પીઠ પાછળ નિંદા કરનારા, ગંદું નાળું ઓકતા ફરે છે. તેમાંથી ગંદકી ઊઠે છે. જે વાતાવરણને ગંદું બનાવે છે. જેને સ્વચ્છ વાતાવરણમાં જીવવું હોય તેણે નિંદકોને દૂર કરવા જોઈએ.

નિંદાના બે પ્રકાર છે: 1. સાચી નિંદા અને 2. ખોટી નિંદા. કોઈ માણસ ચોરી કરતો હોય અને તેને ચોર તરીકે ચીતરવામાં આવે તો તે સાચી નિંદા કહેવાય. પણ જે ચોરી કરતો જ ન હોય તેમ છતાં તેને ચોર તરીકે ચીતરવામાં આવે તે ખોટી નિંદા કહેવાય. આ મહાદોષ કહેવાય.

મોટા ભાગે ખોટી નિંદા કરનારા, વિરોધીના ચરિત્રનું હનન કરતા હોય છે, જેની પૂરી તપાસ કર્યા વિના જ વાતો ઉડાડવામાં આવે છે. આવી વાતોથી ઘણાંના સુખી સંસારમાં આગ લાગી જતી હોય છે કારણ કે કોઈ સાબિતી માગતું નથી. ઊડતી વાતો સાચી માનીને તેમાં રંગોળી પૂરીપૂરીને આગળ વધારતા રહે છે. બધા રસોમાં નિંદારસ વધુ ગળ્યો લાગે છે. જો સંસારમાંથી નિંદા દૂર થઈ જાય તો સંસારનાં અડધાં દુઃખો દૂર થઈ જાય. આ આપણાં જ ઊભાં કરેલાં દુઃખો છે.

5. વ્યવહારજિહ્વા

વ્યવહાર વિનાનું જીવન હોતું નથી. ત્યાગીને પણ વ્યવહાર તો હોય જ છે. મોટા ભાગના વ્યવહાર ઉપરી સતહના હોય છે. માણસ ન ગમતો હોય તોપણ ‘આવો’ કહેવું પડે. અને ન ગમતો હોય તોપણ ‘આવજો’ કહેવું પડે. આ વ્યવહાર છે. તે સત્ય નથી તેમ અસત્ય પણ નથી. માત્ર સત્યનો જ વ્યવહાર કરનારા સંસારમાં સૂટ થઈ શકતા નથી. લોકો તેમને વેદિયા કહે છે. પણ સતત અસત્ય વ્યવહાર કરનારાની પ્રતિષ્ઠા જામતી નથી. તેથી અંતે તો સત્યની જ પ્રતિષ્ઠા થતી હોય છે. ભાવસત્યનો વ્યવહાર વધુ સફળ થતો હોય છે.

6. જ્ઞાનજિહ્વા

આમાં જીભથી જ્ઞાન જ જ્ઞાન વહેતું રહે છે. અંદર જ્ઞાનનો સમુદ્ર ભર્યો છે. તે જ્યારે જુઓ ત્યારે ધોધ વરસાવતો જ રહે છે. તે જ્ઞાનજિહ્વા છે. સત્ય, જ્ઞાન અને ધર્મ ત્રણે જ્યારે એક થાય, એકબીજાનાં પૂરક થાય ત્યારે સમજવું કે તે વ્યક્તિમાં પરાવાણીનું પ્રાકટ્ય થયું છે. જે અમર થઈ જવાની.

7. અગ્નિજિહ્વા

આગ ધધકતી આ જિહ્વા લોકોને બાળવા માટે જ પ્રગટી હોય છે, તે બાળે છે, ઠારતી નથી. તેવા માણસથી લોકો દૂર ભાગે છે. જો નજીક જાય તો બળી જવાય. પણ જો આવા માણસ સાથે જ જીવનનું પનારું પકડ્યું હોય તો ભાગીને ક્યાંય જવાય નહિ, બસ બળતા જ રહો. બળતા જ રહો. સામર્થ્ય હોય તો તે અગ્નિજિહ્વાના કટકા કરો, પણ સામર્થ્ય લાવવું ક્યાંથી? તો સહન કરો. સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ સહન કરે તે જ સંત કહેવાય.

લલ્લની સાસુ આવી જ અગ્નિજિહ્વા હતી. તે એની પાસે આખો દિવસ કામ કરાવતી અને પૂરું જમવાનું પણ ન આપતી. કાશ્મીરમાં ભાત ખાવાનું પ્રચલન એટલે સાસુ લલ્લના કટોરામાં એક ગોળ પથ્થર મૂકતી. તેના ઉપર ભાત નાખતી જેથી ભાત વધારે દેખાય. ફરી બીજી

વાર પીરસતી નહિ, બિયારી લલ્લ ભૂખી જ રહી જતી. પણ લલ્લ કશું બોલે નહિ. તે ચૂપચાપ સાસુની બધી જોહુકમી અને ભૂખનું દુઃખ સહન કરતી રહે. પ્રાચીનકાળમાં જ્યારે વડીલશાહી ચાલતી હતી ત્યારે આવી નવવધૂઓને કેવાંકેવાં દુઃખો સહન કરવાં પડતાં તેની વાત સાંભળીને પણ પીડા થાય. પણ લગભગ મોટા ભાગનાં ઘરોમાં નવવધૂઓની સાથે સારો વર્તીવ થતો નહિ. ત્યારે મર્યાદા એવી કે પતિથી પણ કશું બોલાય નહિ. મોટા ભાગે તે માવડિયો હોય, બિયારો તે મૂંગો રહે કાં પછી પેલાં બધાંમાં ભળી જાય. આવાં કારણોસર સ્ત્રીઓ આત્મહત્યાઓ કરતી. શું થાય? પિયર જવાય નહિ, કોઈને કહેવાય નહિ, કોઈ હમદર્દ નહિ, સહી-સહીને ત્રાસ કેટલો સહન કરવો? તેના કરતાં કૂવામાં પડવું શું ખોટું? પ્રાચીનકાળનું ગૌરવ લેનારા આ વાતો ભૂલી જાય છે.

લલ્લ ઉપર સાસુનો ત્રાસ વધી ગયો. પણ લલ્લ સહતી રહી. આવા સમયમાં લલ્લને એક માર્ગદર્શક મળી ગયા. નામ શ્રીકંઠ. શ્રીકંઠ તેમના પુરોહિત હતા. જ્ઞાની અને સંત હતા. તેમણે કાશ્મીરમાં વસુગુપ્ત દ્વારા સ્થાપેલા શૈવ સંપ્રદાયનું જ્ઞાન આપવા માંડ્યું. આ જ્ઞાને લલ્લને નવું જીવન આપ્યું. નીંભાડામાં તે પૂરેપૂરી પાકી તો ગઈ જ હતી. હવે આ શૈવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. ત્યારે શૈવ ધર્મની પ્રબળતા હતી. કાશ્મીરમાં શૈવ અને કર્ણાટકમાં વીરશૈવ ધર્મ જોર ઉપર હતા. સંપ્રદાયો, સનાતન નથી હોતા. કાલિક હોય છે. કોઈ કાળમાં કોઈનું જોર હોય તો કોઈ કાળમાં બીજાનું જોર હોય. જેનું જોર હોય તે આથમવા લાગે અને નવાનો ઉદય થાય. પ્રચારની દુનિયા છે. જેની પાસે પ્રચાર-તંત્ર મજબૂત હોય તે વધુ ફેલાય. પ્રચારતંત્ર ન હોય અને સત્ય હોય તોપણ તે ફેલાઈ ન શકે.

લલ્લ શિવમય થઈ ગઈ. ત્યારે કાશ્મીરમાં મુસ્લિમોનું શાસન ચાલે. ઇસ્લામની સાથે સૂફીવાદ પણ ચાલે. સૂફીઓનો સારો પ્રભાવ લલ્લ ઉપર પણ પડ્યો. દઢ વિચારો આચારોમાં પરિણત થતા હોય છે. કાન્તિનું મૂળ વિચારો જ છે. જે વિચારો ચીલાચાલુ, રૂઢિવાદી હોય છે તે કદી કાન્તિ નથી કરતા. તે ઘાંચીના બળદની માફક વ્યક્તિ અને પ્રજાને ગોળગોળ ફેરવ્યા કરતા હોય છે.

ઘણા ગુજરાતીઓને ખબર નથી હોતી કે કાશ્મીરના બ્રાહ્મણો માંસાહારી હોય છે. એક વાર લલ્લના ઘરમાં બકરો કપાયેલો. જ્યારે જેના ઘરમાં આવું કાંઈ થાય તે દિવસે સારું ભોજન મળવાની આશાએ બધાં ખુશખુશાલ હોય. લલ્લ પાણી ભરવા નદીએ ગઈ હતી. તેની પડોશણે કહ્યું: “લલ્લ, આજ તો તારે ઘેર લીલાલહેર થવાની છે, બકરાનું ભોજન થશે!” લલ્લથી બોલાઈ જવાયું કે “મારે તો કાયમ પથરો જ ખાવાનો હોય છે. લીલાલહેર તો બીજા લોકો કરશે.” લલ્લની આ વાત તેના સસરાએ સાંભળી લીધી. તે ત્યાં જ ઊભા હતા. ઘેર આવીને જોયું કે ખરેખર લલ્લના કટોરામાં પથ્થર મૂકીને પછી ભાત વગેરે પીરસવામાં આવતું હતું. સસરાને ભારે દુઃખ થયું. તેણે પોતાની પત્નીની ઝાટકણી કાઢી નાખી, પણ આમ કરવાથી ઘરમાં કંકાશ વધ્યો. કારણ કે વઢકણી સાસુ સુધરવાની જગ્યાએ વધુ બગડી. તે લલ્લ ઉપર છંછેડાઈ. “સસરાને કેમ કહી દીધું?” આવો આક્ષેપ કરવા લાગી. લલ્લનો પતિ પણ માતા તરફ ભળી ગયો. સાસુએ અફવા ફેલાવવા માંડી કે લલ્લ તો ડાકિની છે. જાદુગરણી છે, સંસારમાં કેટલીયે હવાઓ ચાલતી રહે છે. તેમાં અફવાઓની પણ હવા ચાલતી હોય છે. કેટલીક વાર અફવાઓ આંધીનું રૂપ ધારણ કરીને ભલભલાને ઉડાડી-ફેંકતી હોય છે. લલ્લ ઘરનાં માણસોથી ત્રાસી ગઈ. એક દિવસ તેણે ઘર છોડી દીધું. અર્ધવિક્ષિપ્ત જેવી તે રસ્તામાં રઝળવા લાગી. માર્ગમાં તમને જેટલી ગાંડી સ્ત્રીઓ દેખાય તે સૌની એક કથા હોય છે, પણ કોણ જાણે તેમની વ્યથાકથાને? અસહ્ય આઘાત પછી માણસ ગાંડો થતો હોય છે. ગાંડાઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખવી જોઈએ. તેમને સતાવવા ન જોઈએ. ખબર નહિ કાલે તમારી પણ આવી દશા થઈ શકે છે.

લલ્લને ગાંડી-ગાંડી સમજીને લોકો સતાવવા લાગ્યા. લોકો કાંકરા મારે, ગાળો બોલે, ધૂળ ઉડાડે પણ લલ્લ હસતી જ રહે. લલ્લને કવિતા સ્ફુરી, તે કાવ્યો બનાવે. શૈવમાર્ગી અને સૂફીમાર્ગી વિચારોનું મિશ્રણ કરીને અદ્ભુત ભજનો રચવા લાગી ત્યારે કાશ્મીરમાં સૂફીસંત શૌહ હમદાન હતા. તેમનાથી તે પ્રભાવિત હતી.

એક વાર તે પાઠશાળામાં પહોંચી ગઈ. ત્યાં ગુરુ-શિષ્યોનો સંવાદ ચાલતો હતો. પ્રશ્નોત્તરી આવી હતી.

સૌથી મોટો પ્રકાશ કોણ છે?

સૌથી મોટું તીર્થ કયું છે?

સૌથી મોટો સગો કોણ છે?

સૌથી મોટું સુખ કયું છે?

ચારે પ્રશ્નોના બરાબર જવાબ મળ્યા નહિ. તેથી લલ્લે જવાબ આપ્યા.

1. આત્મજ્ઞાન જ સૌથી મોટો પ્રકાશ છે.
2. આત્મામાં તન્મય રહેવું તે જ મોટું તીર્થ છે.
3. પરમેશ્વર શિવ જ સૌથી સાચો સગો છે.
4. પ્રભુમય જીવન જ ખરું સુખી જીવન છે.

તે કહેતી કે સમુદ્રમાં મારી નાવ કાચા તાંતણાથી બંધાયેલી છે. મારો પ્રભુ જ પાર ઉતારશે.

તે કહેતી કે જો પરમેશ્વર સર્વવ્યાપી છે. ઘટઘટમાં વ્યાપક છે તો તેને શોધવાનો હોય જ નહિ. શોધ તો તેની હોય જે દૂર હોય.

તે કહેતી કે સૂર્યોદય થતાં જ જેમ ઝાકળનાં બિંદુઓ ઊડી જાય છે તેમ હું પણ પરમેશ્વરના પ્રેમમાં પીગળી ગઈ છું. મારું અસ્તિત્વ જ હવે રહ્યું નથી. તે હંમેશાં ઓમકારી મહિમા ગાતી રહેતી.

લલ્લ મસ્તીમાં વસ્ત્રોના ભાન વિનાની બજારમાં ફરતી, અજ્ઞાની લોકો તેને ગાળો દેતા. તે હસતી. એક વાર એક કાપડના વ્યાપારીએ તેનો બચાવ કર્યો, તો લલ્લે કહ્યું કે માન-અપમાન બંને સરખાં જ છે. તેણે વ્યાપારી પાસે એક ગજ કપડું માગ્યું, પછી વજન કર્યું, ગામમાં નીકળી, કોઈ ગાળ આપે તો કપડાના એક છેડે ગાંઠ વાળે. પછી કોઈ પ્રણામ કરે તો બીજા છેડે ગાંઠ વાળે. આમ બંને છેડે ગાંઠો વાળી, સાંજે પાછી આવીને પેલા વ્યાપારીને કહ્યું કે “લે કપડું જોખ” કપડાનું વજન હતું તેટલું જ થયું. લલ્લે કહ્યું કે “આવી જ રીતે લોકો મને ગાળો આપે કે માન આપે, હું જે છું તે જ છું. મારામાં કશો ફરક પડતો નથી.”

તેણે કાશ્મીરી ભાષામાં જે પદો રચ્યાં છે તે અમર વાણી બની ગઈ છે. હિન્દુ-મુસલમાન બંને તેને ગાય છે. તેને કાશ્મીરી ભાષાની આદિ કવયિત્રી માનવામાં આવે છે. તે ચમત્કાર કરનારને ફટકારે છે. “હે યોગી, તું શું ચમત્કાર કરતો હતો! અગ્નિને શીતળ કરવો છે? નદીનું વહેણ બદલવું છે? પણ શા માટે? ચમત્કાર કરીને શું મેળવવું છે?”

અવધૂત દશામાં વસ્ત્રોનું ભાન ભૂલીને તે નાચવા માંડતી.

તે ઈશ્વરમાં તન્મય થઈ જતી, એક જ ઈશ્વરને પ્રિયતમ રૂપમાં આરાધતી.

બાર વર્ષની ઉંમરે તેનાં લગ્ન થયાં. ચોવીસ વર્ષની ઉંમરે તેણે ઘર છોડ્યું. તેની વાણીથી આખું કાશ્મીર ઘેલું થયું હતું. અંતે શ્રીનગરથી 25 માઈલ દૂર બ્રિજબિહાર નામના સ્થળે તેણે દેહત્યાગ કરી દીધો. કહે છે કે તેના દેહમાંથી જ્યોતિનો પ્રકાશ નીકળતો હતો. તેની વાણી એટલી બધી પ્રભાવશાળી હતી કે યુરોપના વિદ્વાન ડૉક્ટર સ્ટાઈન, સર ગિયરસન અને સર ટેમ્પલના પ્રયત્નોથી અંગ્રેજી ફ્રેંચ અને જર્મન ભાષામાં તેનાં પદોના અનુવાદ થયા છે. અંતે તો આપણી કદર વિદેશીઓના હાથે જ થતી આવી છે. આપણે આપણાં રત્નોને ઓળખી શકતા નથી. લલ્લ જીવતી હતી ત્યારે ગાળો ખાઈને જીવતી હતી અને જ્યારે વિદેશીઓએ તેનો મહિમા ગાયો ત્યારે 600 વર્ષ પછી આપણને ભાન થયું. હવે કાશ્મીરના લોકો તેમને માતા લલ્લેશ્વરી કહીને યાદ કરે છે. ભાટ-ચારણો-ફકીરો આજે પણ ઘરેઘરે ફરીને લલ્લેશ્વરીનાં પદો લલકારે છે. જેમ બંગાળના બાઉલ ભક્તો ગાય છે, જેમ કાઠિયાવાડના છંદ-દોહા ગવાય છે તેમ લલ્લેશ્વરી આજે પણ ઘરેઘરમાં ગવાય છે. એ રીતે કાશ્મીરી પદો દ્વારા લલ્લેશ્વરી અમર થઈ ગઈ છે.

20-7-2011

*

15. ધનુર્દાસ

દક્ષિણ ભારતમાં ત્રિચિનાપલ્લીની પાસે ઉરયુર ગામ છે. તેને લોકો નિયુલાપુરી પણ કહે છે. ત્યાં એક પહેલવાન રહે. બહુ જ બળવાન, તેને પોતાના બળનું ભારે અભિમાન. શક્તિ હંમેશાં અભિમાન પેદા કરાવતી હોય છે. શક્તિ હોવા છતાં પણ અભિમાન ન થાય તેને સંત કહેવાય. આ અભિમાન અનેક પ્રકારનાં હોય છે; જેમકે વર્ણઅભિમાન, જાતિઅભિમાન, કુળઅભિમાન, ધનાભિમાન, વિદ્યાઅભિમાન, રૂપાભિમાન, જોબનઅભિમાન, સત્તાઅભિમાન, જનઅભિમાન અને ત્યાગઅભિમાન.

1. વર્ણઅભિમાન

વર્ણ એટલે બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય વગેરેના વર્ણઅભિમાન હંમેશાં કોઈને નીચા બતાવીને જ આવતું હોય છે. જો કોઈ તમારાથી નીચું ન હોય તો અભિમાન ન આવે. અભિમાન અપમાન વિનાનું નથી હોતું. નીચ માણસને વાણી-વર્તન-વ્યવહારથી નીચાપણું બતાવતા રહેવાથી જ સંતોષ થાય છે. આ રીતે ઉચ્ચ વર્ણના અભિમાનથી, વ્યક્તિમાં ગુણગ્રાહકતા રહેતી નથી. તે ઊતરતા વર્ણો પાસેથી સારા ગુણો પણ શીખવા તૈયાર રહેતા નથી. એક વાર વર્ણઅભિમાનને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે. તેને ધાર્મિક મહત્તાની મહોર લાગી જાય પછી જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં તે દાવેદાર થઈ જાય. આ રીતે પ્રજામાં સમાનતાનો આધાર જ ન રહે. સમાનતા વિનાનો ધર્મ અને સમાજ કદી શક્તિશાળી ન થઈ શકે. અંતે આવી પ્રજાનું પતન થાય. જ્યારે કોઈ સમાનતાવાળો ધર્મ સ્પર્ધામાં આવી જાય.

2. જાતિઅભિમાન

વર્ણ કરતાં જાતિ અલગ છે. જ્યાં વર્ણવ્યવસ્થા નથી હોતી ત્યાં પણ જાતિ તો હોય છે. જાતિ કુદરતી છે. જોવા માત્રથી ખબર પડી જાય. જેમકે સામાન્ય કૂતરું, અલ્સેસિયન, ડોબરમેન વગેરે સેંકડો જાતિનાં કૂતરાં હોય છે જે જોવા માત્રથી ઓળખાઈ જાય છે. ફળ-ફૂલ, અનાજ વગેરે બધાની અસંખ્ય જાતિઓ હોય છે. એકલા ગુલાબની જ સાડાસાત હજાર જાતિઓ છે. પ્રત્યેક જાતિના અલગ-અલગ ગુણધર્મો હોય છે તેથી તેમનું વ્યક્તિત્વ જુદુંજુદું હોય છે. વ્યક્તિત્વના પ્રમાણે તેમની વેલ્યુ થતી હોય છે. જે કિંમત બાસમતી ચોખાની હોય તે ખીચડિયા ચોખાની ન હોય. માણસોમાં પણ આવું હોય છે. આ રીતે જેની કિંમત વધારે હોય તેને અભિમાન થાય તે સ્વાભાવિક છે. આને જાતિઅભિમાન કહેવાય.

3. કુળાભિમાન

વર્ણ અને જાતિમાં પણ સૌ સરખાં નથી હોતાં. સૌ-સૌનાં કુળ હોય છે. કુળના પણ ગુણધર્મો હોય છે. તેથી તેની મહત્તા ઓછી-વત્તી થતી હોય છે. જેમકે પાટીદાર એક જાતિ છે પણ તેમાં જુદાંજુદાં કુળ હોય છે. સૌની પોતપોતાની ખાસિયત હોય છે. આને કુળાભિમાન કહેવાય.

4. ધનાભિમાન

બધાની પાસે સરખું ધન નથી હોતું. અત્યંત ગરીબોમાં પણ કોઈ ઓછો ગરીબ હોય તે તેમનો ધનવાન થતો હોય છે. તેને અભિમાન થાય તે સ્વાભાવિક છે. ધન મહાશક્તિ છે. શક્તિ અભિમાન પેદા કરે જ. જો તે નિયંત્રણ બહાર થઈ જાય તો વિનાશ કરે. પહેલાં બીજાનો અને છેવટે પોતાનો. પણ જો તે નિયંત્રણમાં હોય તો ઉદ્ધાર કરે. પહેલાં બીજાનો અને તેના દ્વારા પોતાનો. ધન હોવા છતાં પણ ધનનો મદ ન ચઢે તેને સંત કહેવાય.

5. વિદ્યાઅભિમાન

વિદ્યા પણ મહાશક્તિ છે, તેનો પણ મદ ચઢે. મદ ચઢે તો વિવાદ કરતો ફરે. બીજાને હરાવવામાં આનંદ આવે. તે હારને પચાવી ન શકે. વિદ્વત્તા ત્યારે જ સંતત્વમાં પરિણમે જ્યારે વિદ્વત્તાનો મદ ન રહે ત્યારે.

6. રૂપાભિમાન

બધાં માણસો રૂપાળાં નથી હોતાં, જેને ભગવાને રૂપ આપ્યું હોય છે તેને મદ થવો સ્વાભાવિક છે. તેમાં પણ સો કાળાં માણસો વચ્ચે એક ઓછું કાળું માણસ રહેતું હોય તો તેને ગર્વ થાય. ઓછા કાળામાં ગોરું રહેતું હોય અને ગોરામાં વધુ ગોરું રહેતું હોય તો તેને ગર્વ થાય. ગર્વનો આનંદ બીજાને હલકા માનવાથી આવતો હોય છે. માનો કે એક રૂપરૂપનો અંબાર માણસ હોય પણ સાથે બીજું કોઈ માણસ જ ન

હોય તો ગર્વ ન થાય. હલકા વિના ભારે ન થવાય. હલકું જ ન હોય તો કેમ કરીને ભારે થાય?

7. જોબન-અભિમાન

રૂપ વિનાનું પણ જોબન હોય છે. જો રૂપની સાથે જોબન આવે તો તો પછી કહેવું જ શું? રૂપ અને જોબન સાચવવાની ચીજ છે. આ સ્વયં પોતાનાથી સચવાતાં નથી. વડીલ, સમાજ અને લજજાથી સચવાય છે, જેના ઉપર વડીલો ન હોય. સમાજ અને લજજા ન હોય તેવું રૂપ-ચૌવન સચવાતું નથી, તે લૂંટાઈ જાય છે. ચૂંથાઈ જાય છે. ચૂંથાયેલું રૂપ-ચૌવન કોડીનું થઈ જતું હોય છે.

8. સત્તા-અભિમાન

સૌથી પ્રબળ અભિમાન સત્તાનું હોય છે. સત્તાનો નશો ચઢતો હોય છે. નિયંત્રણ વિનાની સત્તા બેફામ થઈ જતી હોય છે. બેફામ થયેલી સત્તા પહેલાં બીજાનો અને છેવટે પોતાનો વિનાશ નોતરતી હોય છે.

9. જનાભિમાન

જેની પાસે જનસમૂહ હોય. જૂથ હોય તેને જનાભિમાન થતું હોય છે. આવું અભિમાન અત્યાચારમાં બદલાઈ જતું હોય છે. અત્યાચારનો પ્રહાર ગરીબ-લાચાર-કંગાળ ઉપર પડતો હોય છે. જો જનસમૂહનો સદુપયોગ કરવામાં આવે તો મોટાં સત્કાર્યો થઈ શકતાં હોય છે.

10. ત્યાગાભિમાન

વ્યક્તિ ત્યાગી જીવન જીવતી હોય તો તેને ત્યાગનું પણ અભિમાન થાય. જે ત્યાગી નથી તેને તે તુચ્છ સમજે અને પોતાના ત્યાગનાં પોતાની મેળે વખાણ કર્યા કરે. ત્યાગ તો જીભ વિનાનો હોવો જોઈએ. બોલકો ત્યાગ, બોલકી સેવા અને બોલકો પ્રેમ હંમેશાં ખોખલાં હોય છે. આ બધાં તો મૂંગાં જ સારાં. મૂંગાં વધુ બોલે, અને બોલકાં બફાટ વાળે.

આ રીતે અનેક પ્રકારનાં અભિમાન હોય છે. શક્તિમાત્ર નશો કરે. નશો અભિમાન કરે. અભિમાન અપમાન કરે. અપમાન શત્રુતા વિનાનું ન હોય અને શત્રુતા અશાંતિ કરે. હવે ધ્યાન કરે તોય શાંતિ ન મળે.

ધનુર્દાસ પહેલવાન હતો. તેને બળનું અભિમાન હતું. આખા પરગણામાં તેની બરાબરી કરી શકે તેવો કોઈ ન હતો. તેના મિત્રો તેને નશો ચઢાવતા. કોઈ પણ શક્તિ મિત્રવિહોણી નથી હોતી.

એ જ નિયુલાપુરીમાં હેમામ્બા નામની એક વેશ્યા રહે. રૂપરૂપનો અંબાર. ભલભલા મુનિવરો ભાન ભૂલી જાય તેવું રૂપ. પવિત્રતા વિનાનું રૂપ પતિત થઈ જાય છે અને પતિત રૂપ હજારોનાં પતન કરાવે છે. હેમામ્બાએ આખા ગામ ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. કોઈ યુવાન કે વૃદ્ધ એવો ન હતો જે તેના મોહમાં ન ફસાયો હોય. તેને મન પુરુષ એટલે મગતરું. જરાક આંખ ત્રાંસી કરી નહિ કે મર્યો નહિ. આખા ગામમાં માત્ર ધનુર્દાસ જ બચ્યો હતો. બહુભોગી પુરુષો જેમ કોઈને બચવા દેતા નથી તેમ બહુભોગી સ્ત્રીઓ પણ કોઈને બચવા દેતી નથી. કોઈ કદાચ બચી જાય તો તેમાં તે પોતાની દુર્બળતા માને છે. જેમ કેટલાક પુરુષો શિકારી વૃત્તિના હોય છે તેમ કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ શિકારી વૃત્તિની હોય છે. તે શિકારની શોધમાં ફરતી-રખડતી રહે છે. અને શિકાર જોતાં જ પાડી દે છે. પુરુષ બળથી શિકારને વશમાં કરે છે. જ્યારે સ્ત્રી તો માત્ર હાવભાવથી જ વશમાં કરી લેતી હોય છે. હેમામ્બા પહેલવાન ધનુર્દાસની પાછળ પડી ગઈ. અને અંતે વિજયી થઈ ગઈ. પણ ધનુર્દાસે એક શરત કરી કે જો તે વેશ્યાવૃત્તિ છોડી દે અને આદર્શ પત્ની થઈને રહે તો જ તે તેનું ગ્રહણ કરે. પતનમાં પણ આદર્શો રક્ષા કરતા હોય છે. હેમામ્બા દેહવિક્રયથી થાકી હતી. તે તેની મજબૂરી હતી, તે જાતવાન હતી પણ સંગદોષથી આ ધંધામાં ઢસડાઈ આવી હતી. તે પણ આમાંથી છૂટવા માગતી હતી, પણ તેને કોણ અપનાવે? તેને ચૂંથવા તો હજારો તૈયાર હતા પણ તેને સ્વીકારવા કોઈ તૈયાર ન હતું. ધનુર્દાસ તૈયાર થઈ ગયો.

હવે તો બંને આદર્શ પતિ-પત્ની થઈ ગયાં, હેમામ્બાએ ધનુર્દાસ ઉપર એવી મોહિની નાખી કે તે લટ્ટુ થઈ ગયો. તેના વિના રહી ન શકે. બસ પૂરું જીવન જ હેમામ્બામય થઈ ગયું. વર્ષોથી બાંધી રાખેલી વાસનાને છૂટે દોર મળી ગયો. સંયમ માપનો સારો. સંયમનો અતિરેક નહિ સારો. કારણ કે જ્યારે તે તૂટે ત્યારે બધું ખેંચી લઈ જાય. તે પૂરને કોઈ રોકી ન શકે. ધનુર્દાસ હેમામ્બાને જ જોયા કરે. તેનું ઘાટીલું અને રૂપાળું જોબનભર્યું શરીર ધનુર્દાસ પાસે આવ્યા પછી વધુ સુંદર થઈ ગયું. પ્રેમાળ પતિ-પત્ની એકબીજા ઉપર માત્ર માનસિક કે વૈચારિક પ્રભાવ જ નથી નાખતાં, શારીરિક પ્રભાવ પણ નાખતાં હોય છે. પ્રેમના હોર્મોન શરીરને વધુ ને વધુ સુંદરતા આપે છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ જ, પ્રેમ વિનાની સ્ત્રીઓના ચહેરા જોજો, વિધવા જેવા દેખાશે.

હેમામ્બા સોળેકળાએ ખીલી ઊઠી, અત્યાર સુધી તેને વાસના તો મળી હતી પણ પ્રેમ મળ્યો ન હતો. હવે પ્રેમ અને વાસના બંને મળ્યાં. આથી વધારે સ્ત્રીને શું જોઈએ? ધનુર્દાસ પણ તન્મય થઈ ગયો. જ્યારે-જ્યારે બંને બહાર નીકળે ત્યારે ધનુર્દાસ તેને છત્રી ઓઢાડીને તેને જોતોજોતો ચાલ્યા કરે. વહુઘેલા ઘણા હોય છે પણ તે ઘરની દીવાલોમાં. પણ જો આવી ઘેલછા ભરબજારમાં પણ બતાવવામાં આવે તો તે નફ્ટાઈ જ કહેવાય. પણ ધનુર્દાસને નફ્ટાઈની પરવા ન હતી. પરવાહભર્યું જીવન વ્યવસ્થિત હોય છે. બેપરવાહીભર્યું જીવન વ્યવસ્થિત નથી હોતું.

એક વાર એવું બન્યું કે શ્રી રંગનાથમાં કોઈ મોટો ઉત્સવ ઊજવાઈ રહ્યો હતો. દક્ષિણ ભારતમાં ઉત્સવો ઘણા થાય. ઉત્સવોથી ઉત્સાહ વધતો હોય છે. ઉત્સાહથી જીવનરસ પ્રાપ્ત થતો હોય છે. એટલે ઉત્સવો ઊજવાતા હોય છે. આખું ગામ ઉત્સવમાં જઈ રહ્યું હતું. હેમામ્બાએ પણ ઉત્સવમાં જવા આગ્રહ કર્યો. સ્ત્રીઓમાં બે વૃત્તિઓ ખાસ કામ કરતી હોય છે: 1. બીજી સ્ત્રીઓની દેખાદેખી—અનુકરણ કરવું અને 2. ઘરમાં પુરાઈ રહેવાથી કંટાળીને બહાર જવાનું નિમિત્ત શોધવું. આવા ઉત્સવો, મેળાઓ, લગ્નાદિ પ્રસંગો વગેરે બહાર જવાનું નિમિત્ત પૂરું પાડે છે. હેમામ્બા અને ધનુર્દાસ બંને પહોંચી ગયાં શ્રીરંગમ્. યોગાનુયોગ ત્યારે રાજમાર્ગ ઉપર ભગવાનનો મોટો વરઘોડો નીકળ્યો હતો. બંને તરફ શ્રદ્ધાળુની ભીડ હકડેઠઠ જામી હતી. સૌ લળીલળીને પ્રણામ કરતાં હતાં. શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય મુખ્ય રથની આગળ-આગળ ચાલી રહ્યા હતા. તેમની દૃષ્ટિ હેમામ્બા અને ધનુર્દાસ ઉપર પડી. ધનુર્દાસ હેમામ્બાને છત્રી ઓઢાડીને તેના પગ જોઈ રહ્યો હતો. પૂરો વરઘોડો પસાર થયો પણ તેણે આંખ ઊંચી ન કરી. તે હેમામ્બાના પગ જ જોતો રહ્યો. આચાર્ય રામાનુજને નવાઈ લાગી. આ તે કેવો જીવ છે? સૌ કોઈ વંદન કરે છે અને આ તો સામું પણ જોતો નથી. વંદન કરવા યોગ્ય વ્યક્તિને જાણીકરીને વંદન ન કરવાં તે અપમાન કહેવાય. જેના આવવાથી ઊભા થઈને માન આપવું જરૂરી હોય તે આવે તોપણ ઊભા ન થવું તે પણ અપમાન કહેવાય. વ્યક્તિનું ઘડતર સર્વપ્રથમ સભ્યતા-અસભ્યતાની સમજણથી જ થતું હોય છે.

વરઘોડો પૂરો થયો. રામાનુજ સ્વામીએ જાણકાર શિષ્યને બોલાવીને ધનુર્દાસ વિશે માહિતી પૂછી. તેણે કહ્યું કે એ તો બદનામ થઈ ગયેલો વેશ્યાપતિ ધનુર્દાસ હતો. તેનું નામ લેવા જેવું નથી. જવા દો ને!

રામાનુજે કહ્યું કે “નહિ નહિ, મારે તેનું કામ છે. જાવ હમણાં ને હમણાં તેને બોલાવી લાવો.”

શિષ્યે કહ્યું કે “મહારાજ, તેવા માણસને બોલાવવાથી તમારી પણ બદનામી થઈ જશે, તેને દૂર જ રહેવા દો” સંસાર નામી અને બદનામીના બે પાટા ઉપર ચાલતો હોય છે. જેનું બહુ મોટું નામ હોય તેની બહુ મોટી બદનામી પણ હોય. નામી વ્યક્તિ નિશ્ચિંત ન હોય. ક્યારે કોઈ બદનામ ન કરી દે તેની ચિંતા તેને સતાવતી રહેતી હોય છે. પ્રેમનું ક્ષેત્ર બદનામી વિનાનું ભાગ્યે જ હોય છે. તેથી તો આબરૂદાર લોકો પ્રેમ નથી કરી શકતા. તે તૈયાર ટિફિન જમી લેતા હોય છે. ધાર્મિક ક્ષેત્ર તો શ્રદ્ધાનું ક્ષેત્ર હોય છે. અને શ્રદ્ધા જરા પણ બદલવા સહન કરી શકતી નથી. ભલેને તે ખોટી હોય તોપણ કાચા માણસોની શ્રદ્ધા તૂટતાં વાર લાગતી નથી. તેથી ધર્મપુરુષોમાં સૌથી મોટી કાયરતા હોય છે. તે હંમેશાં “લોકો શું કહેશે?” આવી બીકથી ફફડતા રહેતા હોય છે. શ્રદ્ધાથી બંધાયેલું કેરિયર કાચું હોય છે. તેને તૂટી જતાં વાર ન લાગે. હા, જો સમજણપૂર્વકની પાકી શ્રદ્ધા હોય તો ગમેતેવી આંધીમાં પણ જ્યોત બુઝાય નહિ. શિષ્યે સાચી સલાહ આપી.

સાચી ઉપાસના અને ભક્તિથી વ્યક્તિમાં આત્મબળ પ્રગટવા લાગે. આ આત્મબળથી વીરતા આવે. આવી વીરતા જ ઝઝૂમવાની ઇચ્છાશક્તિ પેદા કરે. નહિ તો વ્યક્તિ ભક્ત હોય તોપણ નમાલો થઈ જાય. શ્રીમદ્ રામાનુજે કહ્યું કે “ભલે મારી બદનામી થાય, જે થવું હોય તે થાય, પણ તમે ધનુર્દાસને લઈ આવો” શિષ્ય તો ધનુર્દાસના ત્યાં ગયો અને તેને વાત કરી. “આચાર્ય તમને બોલાવે છે.” ધનુર્દાસને ફાળ પડી. અપરાધ કદી નિર્ભય નથી હોતો. “જરૂર મને ફટકારશે, હું પાપી છું. હવે મારું શું થશે?” તે ચિંતા કરતો-કરતો આચાર્ય પાસે આવ્યો. આચાર્યે તેને માન-સન્માન આપ્યું. સત્કાર કર્યો અને પાસે બેસાડીને જમાડ્યો. ધૂત્તારી દેવાથી કોઈ સુધરતું નથી. ઊલટાનું વધુ બગડે છે. પ્રેમથી જ કોઈને સુધારી શકાય છે. આચાર્યે તેને ખૂબ પ્રેમ આપ્યો. શિષ્યો તો ઈર્ષ્યા અને વહેમથી જોતા રહી ગયા. પછી આચાર્યે પૂછ્યું: “બેટા, પેલી સ્ત્રી કોણ હતી અને તે ભગવાનને પ્રણામ કેમ ન કર્યા?”

ધનુર્દાસ સાચુંસાચું બોલી ગયો. “તે હેમામ્બા હતી, પહેલાં તે વારાંગના હતી પણ હવે તે મારી પત્ની છે. તે એટલી બધી રૂપાળી છે કે તેના સિવાય બીજું કાંઈ જોવાનું મને મન જ નથી થતું. તમારી શોભાયાત્રા જ્યારે નીકળી ત્યારે હું તેના લાલઘૂમ—કમળ જેવા પગ જોઈ

રહ્યો હતો. ત્યાંથી આંખ ખસેડવાની ઈચ્છા જ ન થઈ. તે બહુ રૂપાળા છે” ધનુર્દાસ નિખાલસતાથી જે હતું તે બોલી ગયો. નિખાલસતાથી નિવેડો આવે. મેંઢાઈથી કદી નિવેડો ન આવે.

રામાનુજે પૂછ્યું: “હેમામ્બાથી વધુ રૂપાળું કાંઈ જ નથી?”

“ના ના, કાંઈ જ નથી. આખા વિશ્વમાં માત્ર ને માત્ર હેમામ્બા જ રૂપાળી છે.”

શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્યે ધનુર્દાસના હાથમાં પુષ્પ આપ્યું. કહ્યું “લે આ પુષ્પ ભગવાન શ્રીરંગજીને અર્પણ કર અને દર્શન કર.”

ધનુર્દાસ પુષ્પ લઈને મંદિરમાં ગયો. પુષ્પ અર્પણ કર્યું. આંખો બંધ કરી દર્શન કરવા લાગ્યો. આ શું? કોટિ કોટિ સૂર્યના પ્રકાશ જેવો તેજપુંજ તેને દેખાવા લાગ્યો. ભગવાનનું લોકોત્તર સૌંદર્ય છલકાઈ રહ્યું હતું. તે જોતો જ રહી ગયો, અરે! ખરું સૌંદર્ય તો આ જ છે. બીજી તરફ તેણે જોયું કે હેમામ્બા વૃદ્ધ થઈ ગઈ છે. દાંત પડી ગયા છે. બોખું મોઢું, ઊંડી ઊતરેલી આંખો, પિચકાઈ ગયેલા ગાલો, લટકી પડેલ ચામડી, થરથર કાંપતી કાયા, દુર્ગંધ મારતો દેહ, અરે! ક્યાં ગયું સૌંદર્ય! તે ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડવા લાગ્યો. દેહસૌંદર્ય નિત્ય નથી હોતું. દેહ નશ્વર છે. રૂપ નશ્વર છે. જુવાની પણ નશ્વર છે. રૂપ-આધારિત પ્રેમ કદી ભરોંસાપાત્ર નથી હોતો. જુવાની આધારિત પ્રેમ પણ ક્ષણ વારમાં ઊતરી જતો હોય છે. આધાર જ શાશ્વત ન હોય તો પ્રેમ શાશ્વત કેવી રીતે થઈ શકે?

ધનુર્દાસ દોડીને પાછો આવ્યો. “મને બચાવો, મને બચાવો... હેમામ્બાથી બચાવો, મને છોડાવો.”

આચાર્યે કહ્યું: “નહિ, જો તું તેને છોડી દઈશ તો તે પાછી વેશ્યા થઈ જશે, તેની પાસે બીજો રસ્તો જ નથી. તેથી તેને છોડાય નહિ, સાથે જ રખાય. હવે તમે બંને મળીને હરિભજન કરો. જીવન ધન્ય થઈ જશે.” ઉદાર રામાનુજે ધનુર્દાસની સાથે હેમામ્બાને પણ બચાવી લીધી, જે લોકો પતિને વૈરાગ્ય ચઢાવી આદર્શ સતી પત્નીનો ત્યાગ કરાવે છે તે મહાપાપી છે. તે એકસાથે અનેકનાં જીવન બરબાદ કરે છે.

ધનુર્દાસ દીક્ષા લઈને ઘરે આવ્યો, હેમામ્બાને બધી વાત કરી, હેમામ્બા પણ પ્રસન્ન થઈ. તે પણ સારા ઘરની હતી પણ સંગદોષથી વારાંગના થઈ ગઈ હતી, બીજા દિવસે પતિ-પત્ની બંને દર્શન કરવા ગયાં. આચાર્યે હેમામ્બાને પણ દીક્ષા આપી, આવા ઉદાર હતા રામાનુજ. વર્ષો પહેલાં બુદ્ધે આવી જ ઉદારતા બતાવીને આવી જ વારાંગના આમ્રપાલીને દીક્ષા આપીને તેને સાધ્વી બનાવી હતી. અને છેવટે સાધ્વીને સંઘની અધ્યક્ષા બનાવી હતી.

કહેવાય છે કે રામાનુજ જ્યારે વૃદ્ધ થયા ત્યારે નદીસ્નાન કરવા જતી વખતે બે બ્રાહ્મણના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને જતા, પણ સ્નાન કરીને પાછા ફરતા ત્યારે ધનુર્દાસના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને પાછા ફરતા. તેમના આવા વ્યવહારથી શિષ્યો નારાજ રહેતા, ધનુર્દાસને હજી પણ તેઓ પતિત માનતા હતા. ઈર્ષ્યા-અદેખાઈ, સ્વર્ગમાં પણ હોય છે. તો પછી મંદિરો અને આશ્રમો તેનાથી કેમ મુક્ત રહે?

રામાનુજને શિષ્યોને ભાન કરાવવાનું મન થયું, તેમણે શિષ્યોના ઉપવસ્ત્રમાંથી ગુપચુપ એક વેંત જેટલું કપડું ફેડાવી લીધું. હાહાકાર થઈ ગયો. બધા લડવા લાગ્યા, આચાર્યે માંડ શાંત કર્યા. ત્યાગીઓમાં પણ ટોળાં અંદર-અંદર બાખડતાં હોય છે. ડુંગરા દૂરથી જ રળિયામણા ફરી એક વાર મંદિરમાં સમૈયો હતો. આખી રાત ભજનની રમઝટ થવાની હતી. ધનુર્દાસ પણ આવેલો. રામાનુજે, બેચાર શિષ્યોને ધનુર્દાસને ત્યાં મોકલ્યા. હેમામ્બા એકલી સૂતી હતી. આજ્ઞા પ્રમાણે શિષ્યો સૂતેલી હેમામ્બાના શરીર ઉપરથી દાગીના ઉતારવા લાગ્યા. હેમામ્બા જાગતી હોવા છતાં સૂવાનો ઢોંગ કરી રહી હતી. “ભલે ઉતારે વૈષ્ણવ છે ને ભલે લઈ જાય.” આવી તેની ભાવના હતી, આખા પડખાના દાગીના ઊતરી ગયા પછી હેમામ્બાએ પડખું ફેરવ્યું. જેથી બીજા પડખાના દાગીના પણ લઈ જઈ શકાય, શિષ્યો ડરી ગયા અને ભાગી ગયા, રામાનુજ પાસે આવીને દાગીનાનો ઢગલો કરી દીધો.

રામાનુજે ફરીથી મોકલ્યા. જાવ જઈને સાંભળી આવો કે પતિ-પત્ની શું બોલે છે. સવાર પડી ચૂક્યું હતું. ધનુર્દાસ ઘરે આવ્યો હતો. હેમામ્બા કામે લાગી ગઈ હતી. હેમામ્બાએ રાતની ચોરીની વાત કરી. ધનુર્દાસ તેને લડવા લાગ્યો, કે અડધા જ દાગીના કેમ ચોરવા દીધા, પૂરેપૂરા ચોરવા દેવા હતા ને? હેમામ્બાએ કહ્યું કે “એટલા માટે તો હું પડખું ફરી હતી, પણ તેઓ ભાગી ગયા.”

શિષ્યો પાછા આવ્યાને બધી વાત કરી, પછી રામાનુજે શિષ્યોના ફાટેલા વસ્ત્રના કકડા બતાવ્યા અને કહ્યું કે “આટલા કકડા માટે તમે સંગ્રામ મચાવી દીધો હતો. બોલો કોણ મહાન?” શિષ્યો શરમાઈ ગયા. સૌને ભાન થયું કે ધનુર્દાસ-હેમામ્બા મહાન છે.

લોકો ભૂતકાળને ગજથી માપતા રહે છે. વ્યક્તિ ગમે તેટલી બદલાઈ ગઈ હોય તોપણ જૂના માણસોનો ગજ તો તેનો તે જ હોય છે તેથી

લોકો કહે છે કે બાપદાદાના ગામમાં પડ્યા ન રહેવું. નવું જીવન નવી જગ્યાએ શરૂ કરવું.
રામાનુજ વૈષ્ણવોમાં આજે પણ ધનુર્દાસ અને હેમામ્બાને ખૂબ માનથી યાદ કરવામાં આવે છે.

20-7-2011

*

16. બિલ્વમંગળ

જન્મ લેનાર જીવાત્માને શું થવું, કેવું થવું વગેરે તેના હાથમાં નથી હોતું. તેનાં મા-બાપના હાથમાં પણ નથી હોતું. તો પછી કોના હાથમાં હોય છે? પ્રત્યેક જીવાત્મા જન્મની સાથે ઓછામાં ઓછી બે વસ્તુઓ સાથે લઈને જન્મે છે. એક તો સ્વભાવ અને બીજી વસ્તુ ક્ષમતા. ક્ષમતા એટલે કાર્ય કરવાની ક્ષમતા. આ બેને ભાગ્ય કહેવાય છે. આ બેના આધારે વ્યક્તિ સુખી-દુઃખી થતી હોય છે. દક્ષિણ ભારત ભક્તોનો પ્રદેશ કહેવાય છે. આ ભાગમાં ઘણા ભક્તો—સંતો થયા. આચાર્યો થયા, વિદ્વાનો થયા અને વર્તમાનમાં વૈજ્ઞાનિકો પણ થયા. કૃષ્ણા નદીના કિનારે એક ગામમાં એક બ્રાહ્મણ દંપતી રહે. તેમને ત્યાં એક પુત્ર જન્મ્યો. નામ રાખ્યું ‘બિલ્વ મંગળ’. પિતાનું નામ રામદાસ, રામદાસે પુત્રને ખૂબ સંસ્કાર આપીને પાઠશાળામાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરાવ્યું. સામર્થ્ય, સંસ્કાર અને શિક્ષણ આ ત્રણમાં સામર્થ્ય જન્મજાત હોય છે. સંસ્કાર અને શિક્ષણ અપાતાં હોય છે. ત્રણે મળીને વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ નિર્ધારિત કરતાં હોય છે. પણ એવું બન્યું કે કિશોર અવસ્થામાં જ માતા-પિતાનું અવસાન થઈ ગયું. બિલ્વ અનાથ થઈ ગયો. માતા-પિતા ખાસી સંપત્તિ મૂકતાં ગયાં હતાં. તે બધી બિલ્વના હાથમાં આવી. સંપત્તિ હોય અને ઉદારતા હોય તો મિત્રોની ખોટ ન રહે. બિલ્વના ઘણા મિત્રો થઈ ગયા. બધા મળીને સંપત્તિનો બેફામ ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. કોઈનું નિયંત્રણ ન હોવાથી બિલ્વમંગળ કુમાર્ગે વળી ગયો. નિયંત્રણ વિનાનું જીવન, લગામ વિનાના ઘોડા જેવું થઈ જાય છે. મન ફાવે ત્યાં દોડવા લાગે. આમ તો વ્યક્તિને જીવનભર નિયંત્રણની જરૂર રહે છે. પણ તેમાં પણ કિશોરાવસ્થા અને યુવાવસ્થાના સંગમકાળમાં તો ખાસ રહે છે. આ કાળમાં કામવાસનાના આવેગો શરૂ થાય છે. આવેગોની પ્રચંડતા વ્યક્તિને ગમેત્યાં ખેંચી લઈ જઈ શકે છે. સંસાર લપસવાની જગ્યા છે. જો સાવધાની અને નિયંત્રણ ન રહે તો ચારે તરફ લપસણી ભૂમિ, વ્યક્તિને લપસાવી મૂકે છે. ખાસ કરીને ત્રણ સ્થળો તો તૈયાર જ હોય છે: 1. વિષયવાસના, 2. વ્યસન અને 3. જુગાર. જેની યુવાવસ્થા આ ત્રણ દોષોથી બચી ગઈ તેનું જીવન ધન્ય થઈ ગયું. પણ બધા લોકો આવા ભાગ્યશાળી નથી હોતા. બિલ્વના મિત્રો દુરાચારી હતા. તેમણે બિલ્વને પણ તે જ રસ્તે વાળી દીધો.

બિલ્વના ગામમાં એક ચિંતામણિ નામની વારાંગના રહે. રૂપયૌવનથી ભરપૂર તે ચિંતામણિને નાચતાં તથા ગાતાં પણ સરસ આવડે. સ્ત્રીમાં રૂપ-યૌવન હોય તો તે સહજ આકર્ષણ જમાવતી હોય છે. પણ જો તેને નાચતાં-ગાતાં પણ આવડતું હોય તો-તો પછી કહેવું જ શું? આખા ગામના યુવાનો તેના ઉપર લટ્ટુ થઈ ગયેલા. જેની પાછળ ઘણા પુરુષો લટ્ટુ હોય તે મનધારી પસંદગી કરે. પસંદગીમાં પ્રથમ પ્રાથમિકતા ધન-સંપત્તિને આપે. બિલ્વની પાસે ધન-સંપત્તિ હતી. વારાંગનાને બીજું શું જોઈએ? તેણે બિલ્વને ઝડપી લીધો. બિલ્વ ઝડપાઈ ગયો. કેટલાક લોકો ઝડપી લેવાની કળામાં કુશળ હોય, આ ઝડપનારાઓથી પોતાની જાતને બચાવે તે મહાકુશળ કહેવાય. બંને એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈ ગયાં. સ્ત્રી-પુરુષને એકબીજામાં ઓતપ્રોત કરાવનારું તત્ત્વ કામવાસના છે. કામવાસના વિના પણ બંને સાથીદાર થઈ શકે છે. પણ જેટલી ઓતપ્રોતતા કામવાસનાથી આવે તેટલી બીજા કોઈથી ન આવે. કામવાસનાની સાથે જો પ્રેમતત્ત્વ પણ હોય તો તેવી એકતા વિશ્વાસપાત્ર સુખદાયી થઈ શકે. પણ જો પ્રેમ વિનાની કામવાસના હોય તો તેમાં વિશ્વાસપાત્રતા ન રહે. વાસનાપૂર્તિ એ ક્ષણિક સ્વાર્થ છે. તેના વિકલ્પો પણ હોઈ શકે. તેથી ક્યારે સાથ છૂટે. અરે, ક્યારે એકબીજાનાં શત્રુ થઈ જાય તે પણ કહેવાય નહિ. પ્રેમમાં આવું ન થાય. બિલ્વ, ચિંતામણિમાં ગળાડૂબ ડૂબી ગયો. વાસના એવી પ્રબળ વેગવાળી નદી છે કે ભલભલા તરવૈયા પણ તેમાં ડૂબી શકે છે, પણ જો વાસનાની સાથે સાચો પ્રેમ હોય તો જ. અહીં પ્રેમ હતો પણ એકપક્ષીય હતો. બિલ્વને પ્રેમ હતો પણ ચિંતામણિને તો બિલ્વના ધન ઉપર જ પ્રેમ હતો. દેહવ્યાપાર અને પ્રેમ સાથે ન રહી શકે. ચિંતામણિ ફૂંફાડા મારતી ઊભરાતી ધસમસતી નદી હતી તો બિલ્વ તેમાં તણાતો પામર મનુષ્ય હતો. જે તણાય છે, તે સ્વસ્થ નથી હોતો. બિલ્વને તણાવાનો પણ આનંદ આવતો હતો. બિલ્વ ચિંતામણિ મય થઈ ગયો હતો. તેને બીજું કશું દેખાતું જ ન હતું. રાત-દિવસ તેની જ ઝંખના રહ્યા કરતી હતી. આવા જિવાત્માને શાસ્ત્રમાં ‘પામર’ કહેવાયો છે. જે કર્તવ્ય ચૂકે છે અને તણાયા જ કરે છે તે પામર છે.

એવામાં એક દિવસ બિલ્વના ત્યાં પિતૃશ્રાદ્ધ આવ્યું. આપણે પિતૃઓની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવા શ્રાદ્ધ કરીએ છીએ. આપણે ઈશ્વરપૂજક તો છીએ સાથે સાથે પિતૃપૂજક પણ છીએ. પિતૃઓ તૃપ્ત થાય તો આશીર્વાદ આપે. આપણું કલ્યાણ થાય તેવું માનીએ છીએ. શ્રાદ્ધ કરાવનાર

પુરોહિત, બિલ્વને જાણતો હતો. આમ તો આખું ગામ જાણતું હતું. દાગ તરત જ દેખાય છે. સુગંધ કરતાં દુર્ગંધ વધુ ઝડપથી ફેલાતી હોય છે. પુરોહિતે કહ્યું કે “જો બિલ્વ, આજે તારા પિતાનું શ્રાદ્ધ છે. આજે તો તારે સંયમ રાખવો જ જોઈએ. આજે તારાથી મૈથુનકર્મ ન કરાય, પાપ લાગે” ધર્મ આવાં નિમિત્તો બનાવીને લોકોને સંયમ પાળતા કરે છે. આજે એકાદશી છે. આજે સોમવાર છે વગેરે નિમિત્તે અતિ પામર જીવાત્મા પણ એકાદ દિવસ તો સંયમ પાળતો થાય. જો આવાં નિમિત્તો ન હોય તો બધા દિવસો વાસનાના અગ્નિમાં જીવાત્મા હોમાતો રહે. જેમ શ્રમમાં પણ કળ બતાવવાની હોય છે તેમ વાસનામાં પણ કળની જરૂર રહે છે. ખાસ કરીને પુરુષોને.

બિલ્વે પુરોહિતને વચન આપ્યું કે હું આજે ચિંતામણિના ત્યાં નહિ જાઉં. પુરોહિત વિદાય થયો. દિવસ વીતતો ગયો. સાંજ પડી. જે ખેંચે તેને વ્યસન કહેવાય અને જે જબરદસ્તી ખેંચી લે તેને વાસના કહેવાય. બિલ્વનું ખેંચાણ વધવા લાગ્યું. વધવા લાગ્યું. તેનાથી રહેવાય નહિ. રાત પડી. ઊંઘ ન આવે. ચારે તરફ તેને ચિંતામણિ જ દેખાય. પડખાં ફેરવ્યા કરે. આખી દુનિયા ઘસઘસાટ ઊંઘી રહી છે, ત્યારે કામી બિલ્વ જાગી રહ્યો છે. કામીને વળી ઊંઘ કેવી? અંતે રાત્રે બાર વાગે તે ઊઠ્યો અને ચિંતામણિની હવેલી તરફ દોડ્યો પણ ચિંતામણિ તો નદીના સામા કિનારે રહે છે. તે રોજ નદી પાર કરીને પેલા કિનારે જતો. પણ હવે રાત્રે નાવ ક્યાંથી લાવવી? અને ઉપરવાસમાં ભારે વરસાદ થવાથી નદી તો ગાંડીતૂર થઈને બે કાંઠે વહી રહી છે. હવે શું કરવું? “ચાલ પાછો ચાલ” અંતરાત્માએ કહ્યું. પણ કામાવેગ પાછો ફરવા દે તો ને! માણસ સૌથી મોટું—ખતરનાક સાહસ કામાવેગમાં કરતો હોય છે. આ આવેગ મરણની પણ પરવા કરતો નથી. બિલ્વ નદીમાં કૂદી પડ્યો. ધસમસતી નદીમાં તે તણાવા લાગ્યો. એવામાં તેના હાથમાં એક લાકડું આવી ગયું. લાકડાને જોરથી પકડી લીધું. અને જેમતેમ કરીને પેલા કિનારે પહોંચી ગયો. હાશ, હવે વાંધો નહિ. પણ હવેલી તો બંધ છે. ચિંતામણિ તો ઘસઘસાટ ઊંઘી રહી છે. બૂમો પાડવા છતાં તે જાગી નહિ. ધોધમાર વરસાદમાં બિલ્વનો અવાજ દબાઈ ગયો. તેણે જોયું કે એક બારી આગળ એક દોરડું લટકી રહ્યું છે. બિલ્વે સાહસ કરીને દોરડું પકડ્યું અને સડસડાટ ઉપર ચઢી ગયો. જઈને ચિંતામણિના પલંગ આગળ ઊભો થઈ ગયો. નદીના પૂરમાં તેનાં વસ્ત્રો તણાઈ ગયાં હતાં તેથી તે નગ્ન હતો. ચિંતામણિ જાગી અને બિલ્વને આવી દશામાં જોઈને ગભરાણી, શ્રાદ્ધની તેને ખબર હતી. આજે બિલ્વ આવવાનો નથી તેથી તે ઘસઘસાટ ઊંઘતી હતી, પણ આ તો આવી પહોંચ્યો. બિલ્વના શરીરમાંથી દુર્ગંધ આવતી હતી, દેહાકર્ષણમાં સુગંધ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. દુર્ગંધ મારતા શરીરથી સૌ દૂર ભાગે. તેથી તો રસિક લોકો અત્તર છાંટતા રહે છે. ચિંતામણિ દૂર ભાગી, બિલ્વ તેની પાછળ પડ્યો. અંતે ચિંતામણિએ તેને કડવાં વચનો ફટકાર્યાં. કામાતુર પુરુષને વાસનાહીન સ્ત્રી તણાવવાની માફક તુચ્છ સમજીને ફેંકી દેતી હોય છે. તેને ગરજ હોય તો જ પુરુષ પ્રિય લાગે નહિ તો ઝેર લાગે. પછી તો બંને પેલું દોરડું જોવા ગયાં તો ખરેખર તે સર્પ હતો. ઓ ભગવાન! હું કેવો આંધળો થઈ ગયો હતો! પછી નદીકિનારે પાછા ફરવા માટે મૂકી રાખેલું લાકડું જોવા ગયો તો તે લાકડું નહિ પણ મડદું હતું. તે સડી ગયેલું હતું અને દુર્ગંધ મારતું હતું. તે મડદાને પકડવાથી બિલ્વનું શરીર પણ દુર્ગંધ મારતું હતું. હવે બિલ્વને ભાન થયું કે પોતે કેટલો પતિત થઈ ગયો હતો! તે બ્રાહ્મણ હતો, સંસ્કારી હતો, વિદ્વાન હતો. પણ અનિયંત્રિત જીવનથી સ્વેચ્છંદી થઈને કુસંગવશ ખોટા રસ્તે વળી ગયો હતો. સંગદોષ સ્થાયી નથી હોતો, સ્વભાવદોષ જ સ્થાયી હોય છે. બિલ્વને ભાન થયું. તે ચિંતામણિના પગમાં પડી ગયો. “તું મારી ગુરુ” કહીને વારંવાર વંદન કર્યાં અને વિદાય થઈ ગયો.

પણ હવે જવું ક્યાં? તેના જીવનમાં વેક્યુમ આવી ગયું. એક છોડ્યું, સારું કર્યું. પણ બીજું કશું પકડ્યું તો નહિ. આવી સ્થિતિમાં તેને એક સંત મળી ગયા. સંતે કહ્યું “અરે, મૂરખ દુર્લભ માનવદેહ ચામડાં ચૂંથવા નથી મળ્યો. પ્રભુદર્શન કરવા માટે મળ્યો છે. તું હવે કૃષ્ણ... કૃષ્ણ કરતો રહે અને પ્રભુદર્શન કરવા વૃંદાવનમાં જઈને રહે, તારો બેડો પાર થઈ જશે.”

બિલ્વને વાત લાગી ગઈ. જીવનમાં કોઈ પ્રબળ ધક્કો વાગે તો ટ્રેક બદલાઈ જાય. બિલ્વની ટ્રેક બદલાઈ ગઈ હતી. ચિંતામણિની પ્રચંડ લાતે તેની ટ્રેક બદલી નાખી હતી.

કૃષ્ણ-કૃષ્ણ કરતો-કરતો તે વૃંદાવન તરફ ચાલવા માંડ્યો, રાત પડે ત્યાં વાસો રહે. કોઈ જમાડે તો જમે. આમ કરતાં કરતાં તે આગળ વધે જતો હતો. માણસને સાચું કે ખોટું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. લક્ષ્ય જ તેને ગતિશીલ રાખે. લક્ષ્યહીન, ગતિહીન થઈ જાય.

એવામાં એક નગર આવ્યું. બિલ્વ નગર પાર કરી રહ્યો હતો ત્યાં એક યુવતી મંદિરે દર્શન કરીને આવી રહી હતી. તેના ઉપર તેની દષ્ટિ પડી. તે જોતો જ રહી ગયો. જૂની—દબાયેલી વાસના ફરીથી જાગી ઊઠી. કામવાસના કદી પણ પૂરેપૂરી મરતી નથી. જે લોકો

કામવિજયનો દાવો કરે છે તે જુઠ્ઠા છે. તે શક્ય જ નથી. કામવાસના આગળ માણસમાત્ર પામર છે. દબાયેલી વાસના ક્યારે જાગી જાય તે કહેવાય નહિ.

બિલ્વ પેલી સ્ત્રીની પાછળ-પાછળ ચાલવા લાગ્યો. કામાકર્ષણ સૌથી પ્રભળ આકર્ષણ છે. પેલી સ્ત્રી તો પોતાનું ઘર આવ્યું એટલે ઘરમાં ચાલી ગઈ. હતાશ બિલ્વ ઊતરેલા ચહેરે ઓટલા ઉપર બેસી ગયો. પેલી સ્ત્રીના પતિએ પોતાના ઘરના ઓટલે નિસ્તેજ બ્રાહ્મણને બેઠેલો જોયો. તે ભક્ત હતો તેથી સમજ્યો કે કોઈ દુઃખી હશે તેમ સમજીને બિલ્વની પાસે આવ્યો અને દુઃખનું કારણ પૂછ્યું.

બિલ્વે નફ્ટાઈપૂર્વક સાચી વાત કહી. “હું તમારી પત્નીના રૂપને જોઈને આકર્ષિત થયો હતો. પણ તે ઘરમાં ચાલી ગઈ. મારે બસ તેનું રૂપ જોવું છે. બીજી કોઈ ઇચ્છા નથી.” આવી વાત સાંભળીને કોઈ પણ પતિ પેલાને ધીબી જ નાખે. પણ પેલો ભક્ત હતો. તેણે ધીરજ રાખીને કહ્યું “કાંઈ વાંધો નહિ, હું હમણાં જ મારી પત્નીને બોલાવું છું.” તે અંદર પત્નીને બોલાવવા ગયો. આ બાજુ બિલ્વને ફરી ભાન થયું. “અરે! પતિ તને આ શું થયું? હજી તારી દષ્ટિ સુધરી નથી? ધિક્કાર છે તને.” એમ મનોમન વિચારીને બાજુની વાડમાંથી લાંબા બે કાંટા લીધા અને જોરથી પોતાની આંખોમાં ખોસી દીધા. “લે, જો હવે રૂપ” આંખમાંથી દડ-દડ રક્તધારા વહેવા લાગી. પેલા ભાઈ પત્નીને લઈને આવ્યા અને જુએ તો આંખો ફૂટી ગઈ હતી અને રક્તપ્રવાહ વહી રહ્યો હતો.

“અરે... અરે... આ શું કર્યું?”

બિલ્વે કહ્યું, “જે કરવાનું હતું તે જ કર્યું. લે જો હવે રૂપ”

બિલ્વ ચાલતો થયો. હવે તે સુરદાસ થઈ ગયો હતો. કશું દેખાતું નહોતું. ક્યાં જવું કેમ જવું તેની કશી ખબર પડતી ન હતી. ચાલતાં-ચાલતાં તે ઘોર જંગલમાં પહોંચી ગયો. હારીથાકીને તે એક જગ્યાએ બેસી ગયો અને કૃષ્ણ-કૃષ્ણ પોકારવા લાગ્યો. માણસ જ્યારે ચારે તરફથી અસહાય થઈ જાય અને હૃદયથી પ્રભુને પોકારે તો પ્રભુ સહાયક થઈને જરૂર આવે.

નિરાશ—હતાશ બિલ્વમંગળ—સુરદાસ બેઠા છે ત્યાં તો જંગલમાંથી એક બાળક આવ્યો અને સમાચાર પૂછવા લાગ્યો. બિલ્વને થયું કે આ ઘોર જંગલમાં આ કોણ હશે? જે હોય તે. બાળકે બિલ્વને પોતાના ઘરેથી ભોજન લાવી આપ્યું. થોડા દિવસ તેમનો આ વ્યવહાર ચાલ્યો. પછી બંને વૃંદાવન જવા નીકળ્યા. બિલ્વની લાકડી પકડીને બાળક આગળ-આગળ ચાલવા લાગ્યો. જ્યારે વૃંદાવન નજીક આવી ગયું ત્યારે બાળકે કહ્યું કે “બાબા, વૃંદાવન આવી ગયું, હવે હું જાઉં છું.” બિલ્વે ઝટ દઈને બાળકનો હાથ પકડી લીધો. અહાહાહા કેટલો કોમળ હાથ, પણ ત્યાં તો બાળકે ઝટકો મારી હાથ છોડાવી ચાલવા માંડ્યું. બિલ્વને થયું કે જરૂર આ કૃષ્ણ કન્હૈયો જ છે. ભક્તને પ્રત્યેક શુભ ઘટનામાં ભગવાન જ દેખાય છે. બિલ્વે દોહો લલકાર્યો

હાથ છુડાયે જાત હો દુર્બલ જાન કે મોયા

હૃદયસે પ્રભુ જાઓ તો પ્રબલ ગનુગો તોયા॥

આ બિલ્વ જીવનભર વૃંદાવનમાં રહ્યા અને હરિગુણ ગાતા રહ્યા.

21-7-2011

*

17. ગંગા-જમુનાબાઈ

જીવનનો તાર ચાર હાથમાં હોય છે: 1. કુદરતના હાથમાં, 2. પરિસ્થિતિના હાથમાં, 3. વડીલોના હાથમાં અને 4. પોતાના હાથમાં.

1. કુદરતના હાથમાં

જીવાત્માને ક્યાં જન્મ લેવો તે તેના હાથની વસ્તુ નથી. જન્મને, પૂર્વના કર્મનું પરિણામ માનો, આકસ્મિક ઘટના માનો કે ઈશ્વરની ઈચ્છા માનો. જે માનવું હોય તે માનો પણ પોતાના હાથની વસ્તુ તો ન જ કહેવાય. જો પોતાના હાથની વસ્તુ હોય તો બધા ધનવાનોના ત્યાં જન્મે, કોઈ કંગાલોના ત્યાં જન્મવા તૈયાર ન થાય. પોતાના હાથની વસ્તુ હોય તો રૂપવાનને ત્યાં રૂપાળા થઈને જન્મે, કોઈને કદરૂપા થવાનું ગમતું નથી. અર્થાત્ જે કોઈ સમાધાન કરવું હોય તે કરો પણ જન્મવું ક્યાં તે જીવાત્માના હાથની વસ્તુ નથી. જે વસ્તુ આપણા હાથની ન હોય છતાં ઘટે તેને આપણે કુદરતની ઘટના માનીએ છીએ. બીજું મનાય પણ શું!

2. પરિસ્થિતિનો હાથ

આપણા જીવનને પરિસ્થિતિ બહુ પ્રભાવિત કરતી હોય છે. પરિસ્થિતિ બે રીતે બનતી હોય છે: 1. કુદરતી રીતે. જેમકે ધરતીકંપ, આંધી, રેલ વગેરેથી પરિસ્થિતિ બનતી હોય છે. 2. રાજકીય રીતે. રાજબદલો, ક્રાન્તિ ઊથલ-પાથલ વગેરે થવાથી પરિસ્થિતિ બનતી હોય છે. લોકો નિરાશ્રિત થઈને ભાગંભાગ કરતા હોય છે.

3. વડીલોના હાથમાં

માતા-પિતા પરિવાર વગેરે તમારા માટે પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરતાં હોય છે. જેમ કે ભણવું-ના ભણવું—લગ્ન કરવાં-ન કરવાં વગેરે.

4. પોતાના હાથમાં

આ ત્રણે પછી વ્યક્તિ પોતે પણ પોતાના માટે પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરતી હોય છે. જ્યારે તે સક્ષમ બને છે ત્યારે.

આ રીતે કહી શકાય કે જીવનનાં બધાં સૂત્રો આપણા હાથમાં નથી હોતાં. કર્ણને ક્યાં જન્મવું તે તેના હાથમાં ન હતું. કર્ણને ક્યાં ઊછરવું તે પણ તેના હાથમાં નહોતું. કર્ણ હસ્તિનાપુર પહોંચ્યો અને ગોઠવાયો તે પણ તેના હાથમાં ન હતું. પછીની ઘટનાઓમાં તેનું કર્તવ્ય કહી શકાય. તેમાં પણ ઘણું પરિસ્થિતિવશ બન્યું. પરિસ્થિતિનું નિર્માણ આપોઆપ થતું હોય છે કે પછી આપણે કરીએ છીએ. પણ પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કર્યા પછી તેને આટોપી લેવાની ક્ષમતા ઘણી વાર આપણામાં નથી. તીર મારવાની ક્ષમતા તો તમારામાં છે. પણ છૂટી ગયેલા તીરને પાછું વાળવાની ક્ષમતા નથી. આપણે આપણી ઔકાતને સમજીએ તો ઘણા અનર્થોથી બચી જઈએ.

સોળમી શતાબ્દીમાં ભારતમાં મુસ્લિમ સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું હતું. બાદશાહો અને સુલતાનો ચારે તરફ ત્રાસ વર્તીવી રહ્યા હતા. હિન્દુ રાજા-મહારાજાઓ હારી ચૂક્યા હતા અને તે હિન્દુ ધર્મ, ધર્મસ્થાનો અને ધર્મગુરુઓનો વિનાશ લાચારીથી જોઈ રહ્યા હતા. પ્રજા ભાગંભાગ કરી હિજરત કરી રહી હતી.

તેવામાં એક મોગલ સરદાર કામબન (મથુરા પાસે) ચઢી આવ્યો. તેણે ચારે તરફ લૂંટ અને આગથી હાહાકાર મચાવી દીધો. આવી પરિસ્થિતિમાં બે બાળાઓ અનાથ થઈ ગઈ. તેમનો પરિવાર માર્યો ગયો અને એમનું ઘર બાળી નાખ્યું. બાળાઓ 9-9 વર્ષની હતી તે પ્રાણ બચાવવા નજીકના વનમાં ભાગી ગઈ. પણ વનમાં કેટલા દિવસ રહેવાય! તે ભૂખ-તરસથી રડીરડીને અડધી થઈ ગઈ. તેવામાં એક બ્રાહ્મણ મનોહરદાસ ત્યાં આવી ચઢ્યો. તે પણ પ્રાણ બચાવવા ભાગેલો હતો. બધું શાંત થયું અને મોગલોની સેના ચાલી ગઈ, પછી મનોહરદાસ બંને બાળાઓને લઈને મથુરા આવ્યો. તેણે બંને બાળાઓને નૃત્ય-ગાનનું પ્રશિક્ષણ આપી તેમને કલાકાર બનાવી દીધી. તેમના નૃત્ય-ગાન દ્વારા તે ધન કમાવા લાગ્યો. હવે બંને બાળાઓ યુવાન થઈ ગઈ હતી. મનોહરદાસે બંનેને આગરાના રાજા ભાનસિંહના ત્યાં ઘણું ધન લઈને વેચી દેવાનો સોદો કર્યો. પણ ભાનસિંહના માણસો બંને બાળાઓને ગંગા-જમુનાને લેવા આવે તેના પહેલાં જ મરી ગયો. મરતી વખતે તેને સદ્બુદ્ધિ આવી તે ગંગા-જમુનાને સોદાની વાત કરી દીધી અને પોતાનું ગુપ્ત ધન પણ બતાવી દીધું. અને કહ્યું કે ભાનસિંહના સિપાઈઓ આવે તેના પહેલાં તેઓ ભાગી જાય. આને પરિસ્થિતિ કહેવાય. ક્યાં ભાગવું? જુવાનજોધ યુવતીઓ અને વળી પાછી રૂપાળી. તેમને એક સ્થાન ધ્યાનમાં આવ્યું. વૃંદાવનથી એક સંત પરમાનંદદાસજી કોઈ-કોઈ વાર મનોહરદાસજીના ત્યાં આવતા

હતા. ત્યાં જતું રહેવું. સ્ત્રીને ઓથ જોઈએ. ઓથ વિનાની સ્ત્રી અનાથ થઈ જાય છે. અનાથ સ્ત્રીનો ગેરલાભ ઉઠાવવા લોકો તૈયાર હોય છે. ગંગા-જમુના બંને પરમાનંદદાસના ત્યાં ચાલી ગઈ. સંત વૃદ્ધ અને સજ્જન હતા. તેમણે આશ્રય આપ્યો. અહીં સત્સંગનો પ્રભાવ તેમના ઉપર પડ્યો. તેમણે જોયું કે તેમનાં નૃત્ય-ગીત જોવા-સાંભળવા આવનારની દૃષ્ટિ સારી ન હતી. કલાકાર જુવાન સ્ત્રીઓને હંમેશાં વાસનાદૃષ્ટિનો મારો સહન કરવો જ પડતો હોય છે. પણ સહન કરતાં-કરતાં એક દિવસ તો તેનો શિકાર થઈ જ જતી હોય છે. એક દિવસનો શિકાર પછી કાયમનો થઈ જાય. એમ કહો કે પછી તો તે પોતે જ શિકારી થઈ જાય. આખી જીવનધારા જ બદલાઈ જાય. ધંધો કરીને જીવવું સારું છે. પણ બધા ધંધા જિવાડનારા નથી હોતા, કેટલાક ધંધાઓ મારનારા અને મરાવી નાખનારા પણ હોય છે. ધંધાની પવિત્રતાથી વ્યક્તિ પવિત્ર થતી હોય છે અને ધંધાની હીનતાથી વ્યક્તિ હીન થતી હોય છે.

ગંગા-જમુનાને આ લાઇન છોડી દેવાની ઇચ્છા થઈ. તેમણે એક મોટા વૈષ્ણવાચાર્યની પાસે વૈષ્ણવી દીક્ષા લઈ લીધી. જેની પાછળ મોટો ભય હોય તેણે હંમેશાં મોટાનું શરણ લેવું. અહીં રહીને બંને ખૂબ ભજન-પૂજનમાં લાગી ગઈ. તેમની પાસે મનોહરદાસની જે સંપત્તિ હતી તેનો સદુપયોગ સાધુસેવામાં કરવા લાગી, હવે જીવનમાં શાંતિ હતી, સુરક્ષા વિના શાંતિ નહિ. અને સ્ત્રી સર્વપ્રથમ સુરક્ષા માગે. તેની પાસે લૂંટાઈ જવાનું છે. જે પુરુષ પાસે નથી.

લૂંટાઈ ગયેલી સ્ત્રી કોડીની થઈ જાય છે. પણ ના, ખરી અશાંતિ તો હવે આવવાની હતી.

ત્યારે મથુરાનો હાકેમ અજીજબેગ હતો. આવા હાકેમો રોજ નવીનવી વાનગીઓ ચાખ્યા કરતા. તેમના ચમચાઓ ફરી-ફરીને વાનગીઓ શોધ્યા કરતા અને હાકેમને ખબર આપતા. હાકેમે બંને ગંગા-જમુનાનું અપહરણ કરવાનું નક્કી કર્યું. રૂપ કદી સલામત નથી હોતું. તેને સલામત રાખી શકે તે જ રૂપભોગી થઈ શકે. બાકી તો હાથ ઘસતા જ રહે. અનેક પ્રયત્નો સફળ ન થયા તેથી અજીજબેગ જાતે જ એક રાત્રે આશ્રમ ઉપર ચઢી આવ્યો. પણ આ શું? આશ્રમના દરવાજા ઉપર એક ખૂંખાર સિંહ ગર્જના કરી રહ્યો હતો. તે ભાગ્યો. તેને તાવ ચઢી ગયો. આખી રાત તેને ઊંઘ ન આવી. ચારે તરફ સિંહ જ સિંહ દેખાય. સવાર થતાં તે ખાલી હાથે આશ્રમ તરફ દોડ્યો અને ‘માતા માતા’ કહીને ગંગા-જમુનાના પગમાં પડી ગયો. ગંગા-જમુનાએ તેને ક્ષમા આપી. અજીજબેગે ધનનો ઢગલો કર્યો, પણ ગંગા-જમુનાએ ધનનો સ્પર્શ પણ ન કર્યો. પાછું આપી દીધું. જે સાધુ-સંન્યાસી ભક્ત-સંત જાણીકરીને પાપીઓના ધનનો સ્વીકાર કરતા રહે છે, તે અંતે પોતે પણ પાપી થઈ જતા હોય છે. અયોગ્ય ધનનો અસ્વીકાર કરવાની પણ હિંમત હોવી જોઈએ. બંનેના ત્યાગથી અજીજબેગ વધારે પ્રભાવિત થયો.

આ બંને બહેનો જીવનભર વૃંદાવન-મથુરામાં રહી અને ભજન કરતી રહી. તેમણે કેટલાંક ભજનો પણ રચ્યાં છે. ભક્તમાળમાં બંનેનો ઉલ્લેખ છે.

એક પ્રશ્ન થાય: બંને બહેનો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જીવન જીવી કે પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જીવન જીવી? વ્યક્તિ પરિસ્થિતિની દાસ હોય છે.

21-7-2011

*

18. અવ્વઈયાર

પુરુષના વ્યક્તિત્વના ત્રણ આધાર છે: 1. પ્રખર બુદ્ધિ 2. કૃતિસામર્થ્ય, અને 3. પૌરુષ. જે પુરુષમાં આ ત્રણ તત્ત્વો હોય તે હીરો કહેવાય. પણ જો આ ત્રણેમાંથી એક પણ ન હોય તો તે જીરો કહેવાય.

1. પ્રખર બુદ્ધિ

કુદરતે પુરુષને બુદ્ધિપ્રધાન વ્યક્તિત્વ આપ્યું છે. તેથી મહાન બુદ્ધિશાળીઓમાં પુરુષોની જ સંખ્યા સર્વોપરી જોવા મળે છે. વૈજ્ઞાનિકો, તર્કશાસ્ત્રીઓ, અર્થશાસ્ત્રીઓ, ધર્મશાસ્ત્રીઓ, ખગોળશાસ્ત્રીઓ વગેરે તમામેતમામ ક્ષેત્રમાં પુરુષો જ વધુ દેખાય છે. કોઈકોઈ જગ્યાએ સ્ત્રીઓનું પણ નામ દેખાય છે તેની ના નહિ પણ તે રડ્યુંખડ્યું. પ્રધાનતા અને વિશેષતા તો પુરુષોની જ દેખાય છે.

2. કૃતિસામર્થ્ય

કૃતિસામર્થ્ય એટલે મહાન કાર્યો કરવાની ક્ષમતા, જેવી કે સમુદ્રીયાત્રા, વાસ્કો ડી ગામા, કોલંબસ વગેરે સેનાપતિઓ. જેમકે, નેપોલિયન, સિકંદર વગેરે. યુદ્ધો અને વિશ્વયુદ્ધો કરનારા બધા પુરુષો જ હોય છે. મહાન નિર્માણો જેવાં કે ચીનની દીવાલ, તાજમહેલ, પિરામિડો વગેરે પુરુષોએ બાંધ્યાં છે. કોઈ-કોઈ નિર્માણ સ્ત્રીઓએ પણ કર્યું છે. પણ તે પ્રમાણમાં ઘણું થોડું.

3. પૌરુષ

પૌરુષની વાત તો ન કરીએ તે જ સારું. પણ વિશ્વભરમાં એક પુરુષે અસંખ્ય પત્નીઓ રાખી છે. પ્રાણીજગતમાં પણ આ જ દૃશ્ય દેખાય છે. પણ ક્યાંય એક સ્ત્રીએ અસંખ્ય પુરુષો રાખ્યા હોય તેવું જણાતું નથી. જ્યાં નારી-સત્તાનું પ્રચલન છે ત્યાં પણ નહિ. પ્રાણીજગતમાં પણ ક્યાંય-ક્યાંય દેખાતું નથી કે એક ગાય અને અનેક સાંઢો હોય એક વાનરી અને અસંખ્ય વાનરો હોય, એક સિંહણની પાછળ અસંખ્ય સિંહો હોય. આવું ક્યાંય દેખાતું નથી. કદાચ ક્યાંય હોય તો તે અપવાદરૂપથી હોય, મોટા ભાગે તો પુરુષ જ દેખાય છે. એટલું જ નહિ ઘણી પત્નીઓ રાખનારા, દુર્બળ કે કંકાલ જેવા દેખાતા નથી. તે મહાપરાક્રમી અને મહાયોદ્ધાઓ દેખાય છે. આનો અર્થ કોઈ એવો ન સમજે કે હું બહુપત્નીત્વનું સમર્થન કરું છું. હું એકપત્નીત્વનો જ સમર્થક છું. પણ તે ઘણું પાછળથી નાગરિકતાના વિકાસથી આવ્યું છે. જે સારું છે. મારો હેતુ માત્ર પૌરુષ-સામર્થ્ય બતાવવાનો જ છે.

આ ત્રણ તત્ત્વો મળીને પુરુષના વ્યક્તિત્વને પ્રગટાવે છે.

સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વના પણ ત્રણ મૂલાધાર છે: 1. લાગણી 2. સૌંદર્ય અને 3. અનુવૃત્તિ.

1. લાગણી

લાગણી હૃદયમાંથી આવતી હોય છે. જેનું હૃદય કોમળ હોય તે જ લાગણીશીલ હોઈ શકે. કઠોર પથ્થર જેવું હૃદય લાગણીશીલ ન હોય, સ્ત્રીઓ લાગણીશીલ હોય છે. તેમાં પત્ની અને માતા તરીકેની તેની લાગણી સર્વાધિક ખીલી ઊઠે છે. લાગણીના કારણે તે સર્વસ્વ ન્યૌછાવર કરી શકે છે. લાગણીહીન પુરુષ હોય. લાગણીહીન સ્ત્રી ન હોય. તેથી વીતરાગોમાં પુરુષોનું પ્રમાણ મોટું છે. સ્ત્રીઓની સંખ્યા નગણ્ય છે. કદાચ નથી.

2. સૌંદર્ય

સ્ત્રીને પોતાના સૌંદર્યની જેટલી કાળજી હોય છે તેટલી પુરુષોને નથી હોતી. સૌંદર્યપ્રસાધન બધાં સ્ત્રીઓનાં જ વેચાતાં હોય છે. જાહેરખબરો તેમની જ હોય છે. અને શોપિંગસેન્ટરો બધાં સ્ત્રીઓથી જ ચાલતાં હોય છે. જો સ્ત્રીઓ ન હોય તો આ બધાં શોપિંગસેન્ટરો, દરજીઓ, મોચીઓ, બ્યુટીપાર્લરો, સોનીઓ વગેરે નવરાં થઈ જાય. આ ક્ષેત્રમાં પુરુષો પણ ભાગ લેતા જ હોય છે પણ તેમની સંખ્યા બહુ નગણ્ય. અને તે પણ મોટા ભાગે અર્ધનારીશ્વરો જેવા હોય છે. પુરુષના સોળ શણગાર ન હોય, સ્ત્રીઓના હોય. પુરુષને તો લેંઘો અને ઝભ્ભો પહેર્યો કે હેંડ મારા ભાઈ! બધા શણગાર થઈ ગયા.

3. અનુવૃત્તિ

અનુવૃત્તિનો અર્થ છે, પાછળ-પાછળ ચાલવું. લગ્નમંડપથી જ આ અનુવૃત્તિ શરૂ થાય છે. પાછળ ચાલીને સ્ત્રી પછાત નથી થઈ જતી પણ મહાન બને છે. તે સીતા બનીને પૂજાય છે. તે કસ્તૂરબા બનીને ધન્યતા અનુભવે છે. મહાનની પાછળ ચાલનાર પણ મહાન થાય છે. જે

પાછળ ચાલી જ નથી શકતી તે આદર્શ પત્ની નથી થઈ શકતી. બાકી બીજું ભલે ને થઈ જાય. જે સેના સેનાપતિની પાછળ ચાલે છે તે વિજયી થાય છે. જો સેના, સેનાપતિનું અતિક્રમણ કરે તો વિનષ્ટ થઈ જાય.

જે મંત્રીમંડળ, પ્રધાનમંત્રી કે રાષ્ટ્રપતિની પાછળ ચાલે છે તે સફળ રાજકારોબાર ચલાવે છે. જો મંત્રીઓ અને અધિકારીઓ અતિક્રમણ કરે તો રાજ્યવસ્થા નષ્ટ થઈ જાય. આવું જ સુશીલ સ્ત્રી પણ પતિના વ્રતનું, ધ્યેયનું, લક્ષ્યનું અનુવર્તન કરે છે. પૂરક બને છે. સહાયક બને છે. તેથી અર્ધાંગિની થાય છે. અને એકરૂપ થઈ જાય છે.

આટલી ભૂમિકા બાંધ્યા પછી મૂળ વાત ઉપર આવીએ. આજથી એકવીસસો વર્ષ ઉપર તામિલનાડુમાં એક કન્યાનો જન્મ થયો. બચપણમાં જ માતા-પિતા મરી ગયાં. કન્યા અનાથ થઈ ગઈ. છોકરો અનાથ થઈ જાય તો ગમે ત્યાં રખડી-ભટકીને પણ મોટો થાય, પણ કન્યા અનાથ થાય તો તેનો ઉછેર બહુ કઠિન કામ કહેવાય. છોકરો અને છોકરીનો ઉછેર સરખો નથી હોતો. છોકરો આખો દિવસ રખડી-ભટકીને વહેલો-મોડો ઘરે આવે તો ચાલે. પણ છોકરી આખો દિવસ રખડતી-ભટકતી થઈ જાય અને મોડી રાત્રે ઘરે આવે તો ન ચાલે. તેને સાચવવી પડે. સચવાયેલી કન્યા જ સુખી થતી હોય છે અને સુખી કરતી હોય છે. બળાત્કારો સ્ત્રીઓ ઉપર થતા હોય છે. તે પોતે પોતાનું રક્ષણ નથી કરી શકતી, કુદરતે તેને લાચાર બનાવી છે. જે પોતાની કુદરતી લાચારીને સમજે છે, સ્વીકારે છે તે સુરક્ષિત રહી શકે છે. જે મિથ્યાભિમાની થઈને પુરુષોની નકલ કરવા નીકળે છે તે ચૂંથાઈ જાય છે.

કન્યાનું નામ ‘અવ્વઈયાર’. કેટલીક અનાથ કન્યાઓ પણ ભાગ્યશાળી હોય છે. તેમને સવાયાં માતાપિતા મળી જતાં હોય છે. આને ભાગ્ય કહેવાય.

અવ્વઈયારને એક કવિનો આશ્રય મળી ગયો. તે તિરુવલ્લુવરનો યુગ હતો, તામિલનાડુમાં ઘણા મહાકવિઓ થયા. તામિલભાષા જ કાવ્યમય છે. કવિ દંપતીએ અવ્વઈયારને અપનાવી લીધી. નાની ફૂલ જેવી અનાથ બાળાને જ્ઞાની-સંસ્કારી પાલક માતા-પિતા પ્રાપ્ત થયાં. આને ભાગ્ય કહેવાય.

પણ અવ્વઈયાર તો દિવસે ન વધે તેટલી રાત્રે વધે. જોતજોતામાં તેણે 16મા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. કાંઈ રૂપ ખીલ્યું, કાંઈ રૂપ ખીલ્યું. જે જુએ તે જોતો જ રહી જાય. ચારે તરફ તેના રૂપની વાતો થવા લાગી. ઉપર કહ્યું તેમ સ્ત્રીઓ રૂપપ્રિયા હોય છે. રૂપ ન હોય તો રૂપાળી દેખાવા હજારો ખરા-ખોટા ઉપાયો કરતી હોય છે. બનાવટી વાળ, બનાવટી છાતી, બનાવટી રૂપ-રંગ લગાવીને પણ તે રૂપાળી દેખાવા ગાંડી થતી હોય છે. પણ આ અવ્વઈયાર તદ્દન જુદી જ માટીની હતી. તે બચપણથી જ વૈરાગ્યવાન હતી.

જીવનમાં સૌથી મોટું ઐશ્વર્ય વૈરાગ્ય છે. શિવજી વૈરાગ્યના સ્વામી છે. તેથી સ્મશાનની ભસ્મ લગાવે છે. માથામાં તેલ નથી નાખતા છતાં રૂપાળા છે અને અઢળક દાની છે. જીવનમાં વૈરાગ્ય ત્રણ રીતે આવતો હોય છે: 1. જન્મજાત, 2. આઘાતથી અને 3. અતિ દુઃખોથી. આઘાતથી કે અતિ દુઃખોથી થયેલો વૈરાગ્ય સ્થાયી નથી હોતો. સમય જતાં તેમાં પરિવર્તન થઈ શકે છે. પણ જે જન્મજાત વૈરાગ્ય હોય છે તે મોટા ભાગે આમરણાંત હોય છે. પણ આવો જન્મજાત વૈરાગ્ય કેમ હોય છે તે કહેવું બહુ કઠિન છે. સરળ સમાધાન તો પૂર્વનાં કર્મોનું છે જ.

અવ્વઈયારને જન્મજાત વૈરાગ્ય હતો. તે કદી પણ શૃંગાર કરતી નહિ. વગર શૃંગારે પણ તેનું રૂપ ખીલી ઊઠતું. કારણ કે તે પણ જન્મજાત હતું.

જ્યારે પાલકપિતા કવિને એક રાજાનો સંદેશો મળ્યો કે તે અવ્વઈયારને રાણી બનાવવા માગે છે, તેના હાથનું માગું મોકલ્યું ત્યારે કવિના આનંદનો પાર ન રહ્યો. “મારી દીકરી રાણી થશે” તેવા વિચારમાત્રથી તે હરખાયેલો થઈ ગયો. પણ અવ્વઈયારે કહ્યું કે “બાપુજી, મારે પરણવું નથી, હું પરણવા માટે નથી જન્મી” ત્યારે તે દુઃખી થયો. રાજાને કેમ સમજાવું? તેનું માગું પાછું તો મોકલાય નહિ. એવામાં બીજા રાજાનું પણ માગું આવ્યું. ત્રીજાનું પણ આવ્યું. ચારે તરફથી માગાં આવવા લાગ્યાં. ત્યારે સારો સમય હતો. રાજાઓ માગાં તો મોકલે પણ અપહરણ ન કરે. હવે શું કરવું? મોટા ભાગની કન્યાઓને ઈચ્છિત વર મળતા નથી, તે બિચારી વરપ્રાપ્તિ માટે કેટકેટલાં વ્રતો કરતી હોય છે ત્યારે અવ્વઈયારને સામે ચાલીને વરોનો ઢગલો થઈ ગયો છે. કારણ તેનું સૌંદર્ય જ હતું. આટલું બધું રૂપ ક્યાંય નહોતું. અને રાણી તો રૂપાળી જ હોવી જોઈએ. તેથી બધા રાજાઓ અવ્વઈયારની પાછળ પડી ગયા હતા.

બીજી તરફ અવ્વઈયારનો વૈરાગ્ય વધુ ને વધુ ખીલતો ગયો. તે રોજ પ્રભુને પ્રાર્થના કરતી. હે પ્રભો, મને ઘરડી બનાવી દે. આ

કાળાભમ્મર જેવા વાળ ધોળા કરી દે. આ અણિયાળી આંખોને ડાબલા જેવી બનાવી દે. આ લાલ હોઠને સુક્કા ચામડા જેવા બનાવી દે, મારું અંગેઅંગ વૃદ્ધ બનાવી દે. નથી જોઈતું મારે આ રૂપ. તારું રૂપ પાછું લઈ લે.”

કેવું આશ્ચર્ય! એક તરફ વૃદ્ધ થયેલી ડોશીઓ જુવાન દેખાવા વાળ કાળા કરે, ચોકઠાં બાંધે, લિપસ્ટિક લગાવે અને બીજી તરફ એક સોળ વર્ષની યુવતી ઘડપણ માગે! આશ્ચર્ય જ કહેવાય ને! પણ આ આશ્ચર્ય વૈરાગ્યનું હતું. વૈરાગ્ય હંમેશાં આત્મતૃપ્ત હોય છે. તેને બાહ્ય સામગ્રીની જરૂર નથી રહેતી. ઘણી પ્રાર્થના પછી અવ્વઈયાર એક દિવસ સાવ ઘરડી ડોશી થઈ ગઈ. હવે કોઈ રાજા કે કોઈ યુવાન અવ્વઈયારની સામું પણ જોતો નહિ. તેને આટલું જ જોઈતું હતું. જેની આંખો વાસનાભરી દૃષ્ટિથી લોકોને જોવા તલપાપડ રહેતી હોય છે, તે પોતાને પણ લોકો જુએ તેવી લાલચ રાખતી હોય છે. આવું માણસ શણગાર સજીને જ્યાં જોનારા હોય ત્યાં પ્રદર્શન કરવા પહોંચી જતું હોય છે. અને ચેનચાળા કરવા લાગતું હોય છે. શિકાર કરનારા કરતાં જાણીકરીને શિકાર થવા નીકળેલાં માણસો પણ હોય છે. તેમને ભગવાન પણ ન બચાવે.

રૂપ ગયું અને શાંતિ થઈ. હવે બૂઢી અવ્વઈયાર મુક્ત રીતે ફરવા લાગી અને ભજનો રચી-રચીને ગાવા લાગી. તે ભિક્ષુણી બની ગઈ. રાજાની રાણી થવા કરતાં તેને ભિક્ષુણી થવું સારું લાગ્યું. વૈરાગ્યનું આશ્ચર્ય હોય તો જ સ્વેચ્છાએ આવી દશા સ્વીકારી શકાય. એક વાર એક ભક્ત માણસ તેને જમવા માટે પોતાને ઘેર લઈ ગયો. ઘરમાં પત્ની મહાકર્કશા. પેલા ભક્તે આજીજીભરી વિનંતી કરીને પત્નીને સમજાવવા માંડી કે આ ડોશીને પ્રેમથી જમાડ. પેલી બાઈ તો વીફરી. હાથમાં ઝાડુ લઈને પોતાના ઘણીને ફટકારવા માંડી. અવ્વઈયાર આ દશ્ય જોઈને ભાગી. એકલા પુરુષો જ પત્નીઓને મારતા નથી. કેટલીક પત્નીઓ પણ પતિઓને ધીબતી હોય છે. પણ બદનામ બિચારા પતિઓ થતા હોય છે.

ભક્ત અવ્વઈયારની પાછળ દોડ્યો. ક્ષમા માગીને પાછી વાળવા માટે. પણ અવ્વઈયારે કહ્યું કે “ઘરને સ્વર્ગ અને નર્ક બનાવવાનું સ્ત્રીના હાથમાં હોય છે. જો નર્કમાં ન રહેવું હોય તો ભાગી જવું સારું.”

અવ્વઈયારને કકડીને ભૂખ લાગી હતી તેથી તે ફરી વાર એક બીજા ખેડૂતના ઘરે જઈને ઊભી રહી, પત્ની પતિને સમજાવતી હતી કે “હવે ખેતીનું કામ છોડી દો. ક્યાં સુધી કાળી મજૂરી કરશો? આના કરતાં તો સરકારી નોકરી કરવી સારી. નોકરી મેળવી લ્યો.” પુરુષના ધંધાની અસર પત્ની-પરિવાર ઉપર પડતી જ હોય છે. ખેતીના ધંધામાં આખું ઘર કાળી મજૂરી કરતું હોય છે. જ્યારે સરકારી નોકરીમાં પત્નીઓને નવરાશ હોય છે એટલે પત્નીઓ શ્રમ વિનાનું જીવન ઇચ્છતી હોય છે.

પતિ-પત્નીનો ઝઘડાભર્યો સંવાદ અવ્વઈયાર સાંભળી ગઈ. તેણે બંનેને સમજાવ્યું કે “નોકરી તો નદીકિનારે ઉગેલા વૃક્ષ જેવી છે. ક્યારે જતી રહે તે કહેવાય નહિ. નોકરીમાંથી બેકાર થયેલો માણસ બીજું કામ કરી શકતો નથી. તેથી તેને બેકારીનું દુઃખ વધારે લાગે છે. જ્યારે ખેતી તો પોતાની સ્વતંત્ર વસ્તુ છે. મહેનતનો રોટલો ખાનારો જ ખરું જીવન જીવે છે. માટે ખેતી કરો.”

પતિ-પત્ની બંને સમજી ગયાં.

અવ્વઈયારે કહ્યું: જેની મા મરી જાય તેનું વ્હાલ મરી જાય, બાપ મરી જાય તો ભણવાનું મરી જાય, ભાઈ મરી જાય તો જીભ કપાઈ જાય પણ જેની પ્રિય પત્ની મરી જાય તેનું બધું મરી જાય છે.

એક વાર અવ્વઈયારે બે રાજાઓને સામસામા લડતાં અટકાવ્યા હતા. તેનું માન રાજાઓ પણ રાખતા.

અવ્વઈયાર સાદું જીવન જીવતી, સાદો ખોરાક ખાતી. સાદી ભાષા બોલતી. તે કશો જ આડંબર કે મોટાઈ કરતી નહિ, સૌ કોઈ તેને ‘અમ્મા’ કહેતા.

અવ્વઈયારે લખેલા ગ્રંથો, ભજનો આજે પણ ગવાય છે. લોકો તામિળમાં ઘરઘરમાં તેનાં ભજનો ગાય છે. જે વાણીમાં જીવન હોય, જીવનના પ્રશ્નોનો ઉકેલ હોય તે લાંબો સમય લોકોમાં પ્રચલિત થતી હોય છે.

અવ્વઈયાર લાંબું જીવન જીવી અને હરિભજન કરતી-કરતી પરમધામમાં ગઈ.

19. ત્યાગરાજ

ભક્તિમાર્ગમાં પરમેશ્વરની સાથે તન્મય થવા માટે જેટલાં સાધનો છે તેમાં સંગીત સર્વાધિક મહત્ત્વનું સાધન છે. બધી વિદ્યાની માફક સંગીતની ઉત્પત્તિ પણ ભગવાન શિવથી જ થયેલી મનાય છે. સંગીતના બે પક્ષ છે: 1. રાગ-રાગિણી અને 2. ગાયિકી. કેટલાક માત્ર ગાઈ જાણે છે તો કેટલાક રાગ-રાગિણીઓનું નિર્માણ પણ કરી શકે છે. રાગોની રચના એક વૈજ્ઞાનિક શોધ જેવી જ કહેવાય. આજે જે અસંખ્ય રાગો તથા રાગિણીઓ ગવાય છે, તે કોઈ ને કોઈ સમયમાં કોઈએ રચેલાં છે. એક રાગ ઉપરથી હજારો રાગિણીઓ રચી શકાય. ભારતમાં સેંકડો ભાષાઓ છે. અને પ્રત્યેક ભાષામાં પોતપોતાના રાગો છે. તેના બે ભાગ પાડી શકાય છે: એક તો શાસ્ત્રીય રાગો અને બે લોકરાગો. આ બંને રાગોનો આધાર લઈને આજે પણ ફિલ્મસંગીતકારો હજારો ગીતોની નવી-નવી તજો બનાવે છે, જે લોકો સુધી ધૂમ મચાવે છે.

સંગીતની દૃષ્ટિએ પણ ભારત ત્રણ-ચાર ભાગોમાં વહેંચાયેલું છે. ઉત્તર ભારતમાં વિદેશી આક્રમણોનો વિશેષ કુપ્રભાવ પડ્યો તેથી ઉત્તર ભારતનું સંગીત પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ સાચવી શક્યું નથી, પણ દક્ષિણ ભારતનું પોતાનું સંગીત પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ સાચવી શક્યું છે. જેને દ્રવિડસંગીત કહેવાયું જોઈએ. પણ તેની પ્રસિદ્ધિ કર્ણાટકથી થઈ તેથી આજે પણ લોકો તેને કર્ણાટક-સંગીત કહે છે. કર્ણાટક-સંગીત અથવા કહો કે દ્રવિડસંગીતના આદિપિતા ત્યાગરાજ વિશે આપણે થોડી ચર્ચા કરવાની છે.

તામિલનાડુમાં તાંજૌર રાજ્ય ખૂબ સમૃદ્ધ અને સંસ્કારિક રાજ્ય. તાંજૌરનું વિશ્વપ્રસિદ્ધ મંદિર જીવનમાં એક વાર જરૂર જોવું જોઈએ. તેની શિલ્પિક મહત્તા એટલી બધી છે કે ડીસ્કવરીએ કેટલીયે વાર તેની ફિલ્મ બતાવી છે. તાંજૌરનો રાજા મહાન સંગીતપ્રેમી. જો રાજા સંગીતપ્રેમી હોય તો સંગીતકારોને આશ્રય મળે. રાજ્યાશ્રયથી સંગીત-સાહિત્ય અને કલાનો વધુ વિકાસ થતો હોય છે. જો રાજા નીરસ હોય તો ઘણી કોમળ-લલિત વિદ્યાઓનો નાશ પણ થઈ શકે છે. રાજામાં છ પ્રિયતા હોવી જરૂરી છે: 1. ન્યાયપ્રિયતા, 2. યુદ્ધપ્રિયતા, 3. નિર્માણપ્રિયતા, 4. પ્રવાસપ્રિયતા, 5. વિકાસપ્રિયતા, અને 6. સંગીત-સાહિત્ય કલાપ્રિયતા.

1. ન્યાયપ્રિયતા

જો રાજામાં ન્યાયપ્રિયતા હશે તો જ કાયદાની સ્થાપના સારી રીતે થઈ શકશે. કાયદાની પ્રસ્થાપનાથી જ પ્રજા સુખી થાય. કાયદાની પ્રસ્થાપના પરાક્રમથી થાય, રાજા નમાલો ન હોવો જોઈએ, પરાક્રમી હોય તો જ ન્યાયને સ્થાપિત કરી શકાય. ન્યાયની સ્થાપના એ જ ધર્મની સ્થાપના કહેવાય.

2. યુદ્ધપ્રિયતા

યુદ્ધ અનિવાર્ય હોય છે. જે યુદ્ધ કરે તે જ રાજ્ય કરે. યુદ્ધથી દૂર ભાગનારા કદી રાજ્ય કરી શકે નહિ. અન્યાય-અત્યાચાર અને આક્રમણ કરનારાનો કદી અંત થવાનો નથી. તેમને રોકવાનો ખરો ઉપાય યુદ્ધ જ હોય છે. રાજા પોતે સેનાપતિ હોય, યોદ્ધો હોય અને હંમેશાં યુદ્ધતત્પર હોય, તેની સેના ખડેપગે હંમેશાં તૈયાર ઊભી હોય, તે તત્કાલ નિર્ણય લેતો હોય અને શત્રુઓને મુંહતોડ જવાબ આપવાની ક્ષમતાવાળો હોય તો જ તે યોગ્ય રાજા થઈ શકે.

3. નિર્માણપ્રિયતા

રાજા નિર્માણપ્રિય હોવો જોઈએ. ભવનનિર્માણો, બાંધનિર્માણો, નહેરો-નિર્માણો, માર્ગોનું નિર્માણ, કારખાનાંનું નિર્માણ, વિદ્યાપીઠોનું નિર્માણ આમ અનેક પ્રકારનાં નિર્માણ રાજાને લાંબી કીર્તિ આપતાં હોય છે. ભવ્ય નિર્માણોથી રાજ્યની ભવ્યતા વધે છે અને લોકો ગૌરવ અનુભવે છે. વર્ષો પછી તેનાં ખંડેરો તેનો ઇતિહાસ કહે છે. જે રાજા ભવ્ય નિર્માણો નથી કરતો તે જલદી ભુલાઈ જાય છે.

4. પ્રવાસપ્રિયતા

રાજાએ દેશ-વિદેશનો ખૂબ પ્રવાસ કરવો જોઈએ તેથી બુદ્ધિ વધે છે. નવું-નવું જોવાથી નવી-નવી પ્રેરણા થાય છે. આ પ્રેરણાથી નવનિર્માણો થાય છે. જો રાજા કૂપમંડૂક થઈ જાય અર્થાત્ પોતાના ઘરમાં જ પડ્યો રહે તો તેની બુદ્ધિનો વિકાસ ન થાય. બુદ્ધિવિકાસ માટે પ્રવાસથી વધુ બીજું એકે સાધન નથી.

5. વિકાસપ્રિયતા

જીવનનો અર્થ જ વિકાસ છે. વિકસવું, સતત વિકસવું તેનું નામ જ જીવન છે. વિકાસથી પ્રજા સમૃદ્ધ થાય છે. રોજીઓ વધે છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વધે છે. એટલે બધાં ક્ષેત્રોનો વિકાસ જરૂર થવો જોઈએ. ખાસ કરીને આર્થિક વિકાસ અત્યંત જરૂરી છે. આર્થિક વિકાસ મૂડીરોકાણથી થાય છે. મૂડીરોકાણ ત્યાં થતું હોય છે જ્યાં કાયદાનું પાલન હોય. કાયદા સરળ હોય. કનડગત વિનાના હોય, સુરક્ષા હોય ત્યાં વ્યાપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, નિર્માતાઓ આપોઆપ ખેંચાઈ આવતા હોય છે. શ્રમિકો પણ જ્યાં ઉન્નત રોજી મળતી હોય ત્યાં ખેંચાઈ આવે છે, વિકાસથી રાજ્યની રેવન્યૂ વધે છે. રેવન્યૂથી રાજ્ય સમૃદ્ધ થાય છે, એટલે રાજા વિકાસપ્રિય હોવો જોઈએ.

6. સંગીતપ્રિયતા

રાજા નીરસ, શુષ્ક, લુખ્યો ન હોવો જોઈએ. તેને લલિત વિદ્યાઓ પ્રત્યે પ્રેમ હોવો જોઈએ. લલિત વિદ્યા, આશ્રયભૂમી હોય છે. આશ્રયથી જ ખીલતી હોય છે. નહિ તો જ્યાં જન્મે ત્યાં જ મરી જતી હોય છે. વળી જીવનની હળવાશ અનુભવવા માટે પણ સંગીત-સાહિત્ય-કલા પ્રત્યે રુચિ હોવી જરૂરી છે.

આ છ પ્રિયતાવાળો રાજા હોય તો રાજા અને પ્રજા બંને ધન્ય થઈ જાય.

તાંજૌરનો રાજા તેવો જ હતો. તેણે સંગીતને રાજ્યાશ્રય આપ્યો હતો. મોટા-મોટા સંગીતકારો અહીં આવીને વસ્યા હતા અને સંગીતનો વિકાસ કરતા હતા.

રાજાનો રાજગવૈયો પોતાના ઘરમાં ઘણા શિષ્યોને સંગીત શીખવે. કંઠ ઈશ્વરપ્રદત્ત હોય છે. પણ રાગ-રાગિણી-ગાયકી પ્રયત્નસાધ્ય હોય છે. રાજગવૈયાના ઘરમાં રોજ કેટલાય શિષ્યો સંગીત શીખે. ત્યારે એક સાત વર્ષનો છોકરો ઘરની બહાર કલાકો સુધી ઊભો-ઊભો સંગીત સાંભળ્યા કરે, છોકરો હોવાથી તેને ઘરમાં પ્રવેશ ન મળે. પણ તેથી શું? નિરાશ થયા વિના તે બહાર ઊભો-ઊભો એકલવ્યની માફક વિદ્યા શીખતો રહે.

કેટલીક રુચિઓ જન્મજાત હોય છે અને કેટલીક સંગથી આવતી હોય છે, વ્યસનરુચિ જન્મજાત નથી હોતી. વ્યસનીઓના સંગથી આવતી હોય છે. પણ વિદ્યા, ભક્તિ, સેવા, પરાક્રમ, સાહસ જેવી રુચિઓ જન્મજાત હોય છે. સાત વર્ષનો બાળક ખાવા-પીવાનું ભાન ભૂલીને બહાર ખડેપગે ઊભો-ઊભો સંગીત સાંભળે અને શીખે. તે તેની જન્મજાત રુચિ કહેવાય, તેના પિતાનું નામ રામબ્રહ્મ અને માતાનું નામ શાન્તામ્બા. પુત્રની આવી રુચિ જોઈને રામબ્રહ્મે પેલા ગવૈયાને તેને સંગીત શીખવાડવાની પ્રાર્થના કરી. હવે તે ઘરમાં બેસીને સંગીત શીખવા માંડ્યો.

થોડા જ સમયમાં તે સંગીત-વિદ્યામાં નિપુણ થઈ ગયો.

રામબ્રહ્મને સંતાન ન હતું. તેણે ત્યાગરાજ મહાદેવની તપસ્યા કરી, મહાદેવ પ્રસન્ન થયા હતા અને સ્વપ્નમાં દર્શન આપીને કહ્યું હતું કે “તારે ત્યાં બાળક જન્મશે” બાળક જન્મ્યું પણ ખરું. રામબ્રહ્મે બાળકનું નામ ‘ત્યાગરાજ’ રાખ્યું. આ જ ત્યાગરાજની વાત આપણે કરી રહ્યા છીએ. તેનો જન્મ તા. 4-5-1667માં તિરુવલ્લુર ગામમાં થયો હતો. જે બાળકો ઈશ્વરપ્રસાદીથી પ્રાપ્ત થયાં હોય છે, તેમાં થોડાઘણા ઈશ્વરીય ગુણો પણ હોય છે. ત્યાગરાજમાં બચપણથી જ આવા ગુણો હતા. તેથી તો તે ઊભો-ઊભો સંગીતવિદ્યા શીખતો હતો, તેના પિતા બ્રાહ્મણ હતા અને વિદ્વાન હતા. માતા સંસ્કારી હતી એટલે માતા-પિતા બંનેનો સારો વારસો તેને મળ્યો હતો. સારાં માતા-પિતા ભાગ્યથી મળતાં હોય છે. પ્રયત્નોથી નહિ. તેમાં પણ સંસ્કારી-સુશીલ માતાની પ્રાપ્તિ તો ઘણાં પુણ્યથી જ મળે. બધી સ્ત્રીઓની કૂખ સરખી નથી હોતી. એક સ્ત્રીની કૂખ ગટર જેવી હોય છે. જેમાં ગમે તે કચરો ઠાલવતા રહે છે. એક સ્ત્રીની કૂખ ગંગા જેવી પવિત્ર હોય છે, જ્યાં સાધુ-સંતો, ઋષિમુનિઓ તપ કરતા હોય છે. આવી માતાની કૂખ મળવી એ પણ અહોભાગ્ય જ કહેવાય. જે સ્ત્રીએ કૂખ સાચવી તેણે સર્વસ્વ સાચવ્યું. જેણે કૂખ બગાડી તેણે સર્વસ્વ બગાડ્યું. કૂખ સાચવેલી સ્ત્રી ચીંથરેહાલ ભિખારણ હોય અને કૂખ બગાડેલી સોને મઢેલી રાજરાણી હોય તોપણ પેલી ભિખારણ મહાન છે. પેલી કૂખવિકેતા રાજરાણી તેના પગમાં પણ બેસવાને લાયક નથી. સાબૂત કૂખનાં ચીંથરાં પણ પૂજાય છે. કૂખ હરાજીવાળી રાણીઓ કે શેઠાણીઓ પૂજાતી નથી. જે કૂખો બજારમાં કોઠા ઉપર વેચ્યા બનીને જાહેર વેચાણ માટે બેઠી હોય કે પછી જે કૂખો કોલગર્લ થઈને બંગલે-બંગલે ભટકતી હોય ભલેને તે કોલેજ પાસ થઈ હોય ત્યાં છછુંદરાં કે કુરકુરિયાં જન્મે. તેમાંથી સિંહો પેદા ન થાય. જે રાષ્ટ્ર પોતાની કૂખો સાચવે છે તે જ મહાન બને છે. પોતાની કૂખ સાચવવા હજારો રાજપૂતાણીઓ

ધગધગતી ચિતામાં હરહર મહાદેવ કરીને કૂદી પડી હતી. તે કૂખોને વંદન કરવાનાં હોય, તે મરીને જીવે છે. જે લોકોને જીવવાની પ્રેરણા આપે તે જીવે છે. જે મરે છે અને મારે છે તેને જીવતાં જ નથી આવડ્યું.

શાન્તામ્બા પવિત્ર નારી હતી. તે ભક્તિમતી હતી. આખો દિવસ ઘરમાં ભજન ગાતી રહેતી અને ત્યાગરાજને ભક્તિના સંસ્કાર નાખતી રહેતી, ખરેખર તો ત્યાગરાજના જીવનમાં સૌથી મોટું પ્રદાન શાન્તામ્બાનું હતું.

ત્યાગરાજ જ્યારે સોળ વર્ષનો થયો ત્યારે તો તેનાં રચેલા ભજનો દૂર-દૂર સુધી ગવાવા લાગ્યાં હતાં. તે પોતે ભજનો ગાતો, તેનો કંઠ મધુર હતો ત્યારે તાંજોરનો રાજા સંગીતપ્રેમી હતો, ત્યાગરાજે ધાર્યું હોત તો તે રાજગવૈયો થઈ શક્યો હોત પણ તેણે કદી તેવી ન તો ઇચ્છા કરી ન પ્રયત્નો કર્યા. જેનામાં વૈરાગ્યનું ઐશ્વર્ય હોય તે રાજા-મહારાજાઓ કે શ્રીમંતોનું કદી પૂંછડું ન બને. વૈરાગ્ય ન હોય પણ વૈરાગ્યનાં વસ્ત્રો ધારણ કર્યા હોય તો તે શ્રીમંતોની ખુશામત કરતો ફરે. ત્યાગરાજ વૈરાગ્યવાન હતો તેથી નિઃસ્પૃહ હતો. તે ભગવાન શ્રીરામને સમર્પિત હતો. જે ભગવાનને પૂર્ણ રીતે સમર્પિત હોય તેને અન્ય સમર્પિતતા સ્વીકાર્ય ન બને.

ત્યાગરાજની ત્યાગવૃત્તિ તેના મોટા ભાઈને ન ગમી. કુટુંબપરિવાર ધન-માન-રાગી હોય—ત્યાગી ન હોય. ભાઈના ત્યાગથી આવતા રાજલાભો ખોઈ નાખવાથી મોટા ભાઈને દુઃખ થયું. કેવો ગાંડો છે! સામે ચાલીને આવતી લક્ષ્મીને લાત મારે છે! દુઃખ ક્રોધમાં બદલાયું. એક દિવસે તેણે ત્યાગરાજને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો. ત્યાગરાજ ઘરમાંથી જ નહિ ગામમાંથી નીકળી ગયો. તેણે ગામ બહાર એક ઝૂંપડું બાંધીને રહેવા માંડ્યું. પણ આજીવિકાનું શું? ભજન ગાવાથી કાંઈ પેટ ન ભરાય. પાછું પત્ની પરિવારનું શું? ત્યાગરાજ બ્રાહ્મણ હતો તેથી ભિક્ષાવૃત્તિ શરૂ કરી. તે ભજન ગાતો-ગાતો શેરીઓમાં ફરતો અને લોકો જે કાંઈ આપે તેમાં જીવનનિર્વાહ કરતો. કલાકારો નોકરી નથી કરી શકતા, અને ભક્તો પણ કોઈની ગુલામી કરી શકતા નથી. તેથી તેમને આર્થિક રીતે સહન જ કરવું પડતું હોય છે. આ આર્થિક ભીંસ જ તેમની કળા અને ભક્તિને ખીલવતી હોય છે.

હવે ત્યાગરાજ 18 વર્ષના થયા હતા. એક વાર તેમના ત્યાં સ્વામી હરિદાસ પધાર્યા. તેમણે ત્યાગરાજને રામમંત્ર આપ્યો. અને છન્નું કરોડ જપ કરવાનું કહ્યું. ત્યાગરાજે ગુરુઆજ્ઞા માથા ઉપર ચઢાવી. જપ કરવા બેસી ગયા. જેમ વાલિયો ભીલ રામ-રામ કરવા બેસી ગયો હતો તેમ ત્યાગરાજ પણ રામ-રામ કરવા લાગ્યા. જપમાં મહાન શક્તિ છે. જેને જપમાં શ્રદ્ધા હોય તેણે બીજી કોઈ સાધનામાં પડવાની જરૂર નથી. 21મા વર્ષે જપ પૂરા થયા. જેમ વાલિયો ઋષિ વાલ્મીકિ થઈ ગયો અને રામાયણ રચવાનું કવિત્વ પ્રગટ્યું તેમ ત્યાગરાજને જુદા-જુદા રાગો બનાવવાની શક્તિ પ્રગટી. આને દૈવી શક્તિ કહેવાય. હવે ત્યાગરાજ નવા-નવા રાગો બનાવવા લાગ્યો. તેની કીર્તિ રાજા સુધી પહોંચી, રાજાએ અત્યંત માનપૂર્વક ત્યાગરાજને રાજદરબારમાં પધારી ભજન સંભળાવવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું. એટલું જ નહિ 50 એકર જમીન અને સોનામહોરોની ભેટ આપવાનું કહેવડાવ્યું પણ ત્યાગરાજે નિમંત્રણનો અસ્વીકાર કર્યો. તેને મન તો શ્રીરામ જ મોટા મહારાજા હતા. વૈરાગ્યવાન હોય તે લાલચુ ન હોય, અને જે લાલચુ હોય તે ભક્ત ન હોય, જ્યારે મોટા ભાઈને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તે બહુ ગુસ્સે થયો. “તારું તો ઠીક અમારું તો ભલું થઈ જાત. અક્કરમી! તક ખોઈ નાખી.”

ત્યાગરાજ ચૂપ રહ્યો. તેને મન તો રામ જ મોટા મહારાજા હતા.

બંને ભાઈઓ જ્યારે જુદા થયા હતા ત્યારે ત્યાગરાજે ઘરમાં રામની મૂર્તિ હતી તે માગી, તેના બદલામાં મોટા ભાઈએ બધી સંપત્તિ લઈ લીધી. ત્યાગરાજે સ્વીકારી લીધું. માત્ર રામમૂર્તિ લઈને ત્યાગરાજ ગામબહાર નીકળી ગયો હતો. અને ઝૂંપડી બાંધીને રહેતો હતો.

મોટા ભાઈને થયું કે આ મૂર્તિએ જ ત્યાગરાજની બુદ્ધિ બગાડી છે. તેથી ક્રોધમાં આવીને તેણે મૂર્તિને નદીમાં ફેંકી દીધી. ત્યાગરાજ માટે હાહાકાર થઈ ગયો. કોઈની શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર હોય તેની સાથે કદી અડપલું ન કરાય. ત્યાગરાજે અન્નજળ છોડી દીધું. સમુદ્રકિનારે જઈને તે રોતો-રોતો ભજનો ગાવા લાગ્યો. રામ-રામ કરતાં-કરતાં તેને ઝોકું આવી ગયું. સ્વપ્નમાં તેને દેખાયું કે નદીમાં મૂર્તિ ક્યાં પડી છે. ત્યાં તપાસ કરતાં મૂર્તિ મળી ગઈ. ત્યાગરાજના આનંદની સીમા ન રહી. પ્રત્યેક વ્યક્તિની લગભગ એક સર્વોચ્ચ પ્રિયતા હોય છે. સૌ સૌની અલગ-અલગ હોય છે. જેને પોતાની સર્વોચ્ચ પ્રિયતા પ્રાપ્ત થાય તેને અનહદ આનંદ થાય.

રાજાને ખબર પડી કે ત્યાગરાજ અત્યંત ગરીબાઈમાં જીવન વિતાવે છે. મારે તેની ગરીબાઈ દૂર કરવી જોઈએ. તે સીધી રીતે તો કશું લેતો નથી તેથી તેણે એક યુક્તિ કરી. તે જ્યારે ભિક્ષાવૃત્તિ કરવા નીકળે ત્યારે લોકોને સોનામહોરો ભિક્ષાપાત્રમાં નાખવા કહ્યું. રાજાએ લોકોને સોનામહોરો આપી રાખેલી. ત્યાગરાજ જ્યારે ભિક્ષાપાત્ર લઈને નીકળ્યા ત્યારે લોકોએ તેમાં સોનામહોરો નાખી, પણ ત્યાગરાજને

જ્યારે ખબર પડી કે આજે લોકોએ સોનામહોરો નાખી છે તરત જ તેણે ભિક્ષાપાત્ર ઊંધું કરી નાખ્યું. અને રડવા બેઠો. મારું ભિક્ષાપાત્ર ભ્રષ્ટ કરી નાખ્યું. તેણે ભિક્ષાપાત્રને વારંવાર ધોઈ નાખ્યું. રાજા અને લોકો ચકિત થઈ ગયા. ખરો ત્યાગી છે. સાચો જ ત્યાગરાજ છે. રાજા પોતે સામે ચાલીને તેનાં દર્શન કરવા ગયો. કશા જ ઠાઠમાઠ વિના એકલો ગયો. ત્યાગરાજ ભગવાનની મૂર્તિ આગળ ભાવવિભોર થઈને ભજન ગાતો હતો. રાજા તો જોતો જ રહી ગયો. જે કદી ભગવાનને કશી ફરિયાદ નથી કરતા, કશી યાચના નથી કરતા તે જ સાચા નિષ્કામ ભક્ત હોય છે. જે જ્યારે જુઓ ત્યારે સુખ-સગવડો અને ઐશ્વર્યની માગણી કરતા રહે છે, તે સાચા ભક્ત નથી હોતા. ઇચ્છા પૂરી ન થતાં તે ભગવાનો બદલતા રહે છે.

બીજા પણ રાજા-મહારાજાઓ ત્યાગરાજને પોતપોતાના રાજ્યમાં રાજગવૈયા તરીકે આમંત્રવા લાગ્યા, પણ ત્યાગરાજ સૌને એક જ જવાબ આપતા: મારો રાજા મહારાજા શ્રીરામ છે. હું તો તેમનો ગવૈયો છું, હવે બીજાનો ન થઈ શકું.

હવે તેમની ખ્યાતિ ત્યાગી-ગવૈયા તરીકે ફેલાવા લાગી. મોટા ભાગે કથાકારો, ડાયરાકારો વગેરે ખૂબ સારું ગાતા-વગાડતા હોય છે પણ બધા પોતપોતાનો ચાર્જ વસૂલતા હોય છે. આ સ્વાભાવિક છે. સૌને પૈસાની જરૂર હોય છે. ત્યાગરાજને પણ પૈસાની જરૂર છે. તે ગરીબ છે તોપણ ત્યાગી છે. તેને ત્યાગમાં અને ગરીબીમાં આનંદ આવે છે. લોકો લલચાવવાથી થાક્યા.

એક વાર એક સંન્યાસી તેમને ત્યાં આવી ગયા. તેમણે ત્યાગરાજનું ભક્તિસંગીત સાંભળ્યું, તે પણ તન્મય થઈ ગયા. જતી વખતે તેમણે એક ગ્રંથ ભેટ આપ્યો. તે સંગીતના રાગોનો ગ્રંથ હતો. તે સમયના પ્રસિદ્ધ ગાયક સ્વામીનાથ આયર આવીને ચૂપચાપ ટોળામાં બેસી ગયા. ત્યાગરાજ ત્યારે આનંદભૈરવી રાગ ગાતા હતા. સ્વામીનાથ રાગ સાંભળીને એટલા ગદ્ગદ થઈ ગયા કે ઊઠીને ત્યાગરાજના ગળે વળગી પડ્યા.

કહે છે કે એક વાર ત્યાગરાજ તિરુપતિ બાલાજી ગયા પણ મંદિરમાં પગ મૂકતાં જ પૂજારીએ સમય થઈ ગયો હોવાથી પડદો પાડી દીધો. વૈષ્ણવ મંદિરોમાં પડદો પાડવાનો રિવાજ ઘણા યાત્રાળુઓ માટે અસહ્ય થઈ જતો હોય છે. પણ શું થાય?

ત્યાગરાજને બહુ પીડા થઈ. તે ત્યાં જ ભજન ગાવા બેસી ગયા. ભજન પોતાનું રચેલું હતું, ભજન જ્યારે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું ત્યારે મંદિરનો પડદો ચિરાઈને નીચે પડી ગયો. તિરુપતિ મંદ-મંદ હસી રહ્યા હતા અને ત્યાગરાજ ધરતી ઉપર લોટપોટ થઈ રહ્યા હતા. ખરેખર તો ભગવાનને પડદો હોય જ નહિ, પડદો તો પૂજારીને હોય. પૂજા કરનારને પડદાની જરૂર હોય.

ત્યાગરાજ જીવનભર પ્રભુમય જીવન જીવતા રહ્યા. સાચો ભક્ત કે સંત જાણીકરીને ચમત્કારો કરતા નથી તોપણ સહજ રીતે ઘણી વાર તેમના અજાણતામાં પણ ચમત્કાર થઈ જતા હોય છે. જેમ ઈશ્વર કરુણા કરે તેમ ભક્ત કે સંત પણ કરુણા કરે, તેની કરુણા કદી વાંઝણી ન હોય.

ત્યાગરાજ 80 વર્ષ સુધી જીવ્યા. તેમણે પોતાના મૃત્યુની પ્રથમથી જ આગાહી કરી દીધી. સૌ ભક્તો ભેગા થયા. અને તા. 6-1-1747ના રોજ શાંતિથી દેહમુક્ત થઈ ગયા. તેમણે 270 જેટલા નવા રાગોની રચના કરી તથા સાતસો જેટલાં ભક્તિગીતો રચ્યાં. કર્ણાટકી સંગીતના તે મહાન સંગીતકાર અને નિઃસ્પૃહ ત્યાગી ભક્ત થયા છે. વંદન.

23-7-2011

*

20. ઉપાસની બાબા

સંતોની દુનિયા નિરાલી હોય છે. બૌદ્ધિકો માત્ર પોતાના ગજથી જ તેને માપે છે પણ આ દુનિયાને માપવાનો એક બીજો પણ ગજ છે. જે બુદ્ધિનો નહિ પણ અનુભવનો છે. જેણે કશા જ અનુભવો કર્યા નથી અને તે માત્ર બુદ્ધિના જોરે બધું સમજી લીધાનો અહંકાર કરે છે તે અપૂર્ણ છે. કેટલીક વાર તો તે નાદાન પણ ઠરે છે. આવી જ એક કથા અહીં લખવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે.

નાશિક જિલ્લાના સટાણા ગામમાં એક બાળકનો જન્મ થયો. આ બ્રાહ્મણબાળક જ્યારે એકવીસ વર્ષનો થયો ત્યારે તેના મનમાં સતત વિચારો આવવા લાગ્યા. “મારા જીવનનો કોઈ અર્થ દેખાતો નથી, હું વ્યર્થનું જીવન જીવી રહ્યો છું.” જે લોકો ઉંમરની સાથે ભોગ-વિલાસમાં જીવન જીવવા લાગે છે તેમને કદી આવા વિચારો આવતા નથી. કુદરતે પણ વિચારોની પૂરી વ્યવસ્થા કરી રાખી છે. તમારી આવશ્યકતા વિચારો પેદા કરે છે. શિશુને માના દૂધના જ વિચારો આવે છે. મા સિવાય બીજી કોઈ આવશ્યકતા તેને હોતી નથી. થોડો મોટો થાય પછી રમકડાંના વિચારો આવે છે. હવે દૂધ છૂટી ગયું હોય છે. જેમ-જેમ બાળક મોટું થાય તેમ-તેમ તેની આવશ્યકતા બદલાતી જાય. આવશ્યકતા વિચારો પેદા કરે. હવે મૂછનો દોરો ફૂટ્યો. પહેલાં જુવાની મોડી આવતી. વાતાવરણ તેવું હતું. બાર વર્ષ સુધી છોકરો વસ્ત્ર વિનાનો ફરતો, કોઈ વિકાર નહિ, વિકાર શરૂ થાય તેના પહેલાં તો તેને પરણાવી દેવાતો, બિચારા-બિચારીને કશું જ ભાન નહિ. હવે તે કેવી મધુરજની માણે! વાતાવરણ તન અને મન બંનેને ઘડે છે. ત્યારે ક્યાંય બળાત્કારની વાત ન હતી. લોકોમાં બહુ મોડું યૌવન શરૂ થતું અને જીવન પણ મોડું શરૂ થતું. આવશ્યકતાઓ ઘણી ઓછી હતી. માત્ર પેટ પૂરતી જ. દુનિયા નાની હતી. 15-20 માઈલ આગળની કશી જ ખબર નહિ. કુદરતી રીતે આવશ્યકતાનો ક્રમ પત્ની, બાળકો, નોકરી-ધંધો, વ્યવહાર વગેરેમાં બદલાતો રહેતો. એક આવશ્યકતા પૂરી થાય ત્યાં બીજી ત્રણ ઊભી થાય. આવશ્યકતાઓ નવી-નવી થયા જ કરે. તે પ્રમાણે વિચારો થયા કરે. આ વિચારોથી જીવન મળે.

“હવે આ કરું—હવે આ કરું. હવે આ જોઈએ, હવે આ જોઈએ” કરું અને જોઈએ કદી પૂરું જ ન થાય. તેમાં પણ પત્ની આવે એટલે તો જાણે કે ‘જોઈએ’નો પહાડ આવી ગયો. પણ માનો કે તમારે કશું જ નથી જોઈતું. તો હવે કેવા વિચારો આવે? કાશીનાથને કશું જ જોઈતું નહોતું. ઇચ્છાહીનતાથી જીવન ડલ થઈ જાય. તેને લાગવા લાગ્યું કે હું વ્યર્થનો જીવી રહ્યો છું. મારો કશો ઉપયોગ નથી. આવા વિચારોના અંતે તે એવા નિર્ણય ઉપર પહોંચ્યો કે “મારે મરી જવું જોઈએ” પણ મરવું કાંઈ સહેલું નથી. તે રોજ વિચાર કરે કે “મરી જવું છે, મરી જવું છે. મારો કશો ઉપયોગ નથી. મરી જવું છે.” લોકો જીવનથી કંટાળીને આત્મહત્યા કરી બેસતા હોય છે અથવા જીવન એટલું ભારરૂપ બની ગયું હોય છે કે ભાર ઊપડતો નથી તેથી આત્મહત્યા કરીને જીવનનો અંત આણી દેતા હોય છે. કાશીનાથને આવું કાંઈ ન હતું. તેને તો એકમાત્ર પ્રશ્ન હતો “હું કશા કામનો નથી” કારણ કે તેને કશી કામના ન હતી. આવશ્યકતા પ્રવૃત્તિની પ્રેરક હોય છે અને પ્રવૃત્તિ જ જીવન આપે છે. કાશીનાથને કશી આવશ્યકતા જ ન હતી અંતે તેણે આત્મહત્યા કરી લેવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ આત્મહત્યા કરવી કેવી રીતે? તેને એક ઉપાય સૂઝ્યો. નજીકમાં એક પર્વત હતો અને તેમાં એક ગુફા હતી. બસ આ ગુફામાં જઈને પ્રાણ છોડી દેવા. પણ ગુફા સુધી જવું કેવી રીતે? જેમતેમ કરીને તે પર્વત ચઢતો ગયો. છેક ગુફાની નજીક પહોંચ્યો પણ અંદર જવાનો કોઈ માર્ગ નહિ. એક વૃક્ષની ડાળ છેક ગુફા સુધી પહોંચેલી. તેના ઉપર ચઢી ગયો અને કૂદકો મારીને ગુફામાં કૂદી પડ્યો. હાશ, હવે ઠીક થયું. તે અન્નજળનો ત્યાગ કરીને ગુફામાં બેસી ગયો. ધીરે ધીરે તે ભાન ગુમાવતો ગયો. તેને ભાન ન રહ્યું. પણ જ્યારે ભાનમાં આવ્યો ત્યારે એક ભીલના ઝૂંપડામાં હતો. કોઈ ભીલની નજર પડી ગઈ હશે અને તેને પ્રેરણા થઈ હશે એટલે કેટલાક દિવસો પછી તે જોવા આવ્યો હશે કે “પેલા છોકરાનું શું થયું?” ભીલો ઉપાડીને પોતાને ઘેર લઈ ગયા. હજી તેને જીવવાનું હતું. જો આત્મહત્યા નિષ્ફળ થઈ જાય તો તેને નવું જીવન મળે.

કાશીનાથને નવું જીવન મળ્યું. તે પાછો ઘરે આવ્યો અને માતા-પિતાએ તેને ત્રીજી વાર પરણાવ્યો. પહેલાંની બંને પત્નીઓ મરી ગઈ હતી. ત્યારે બાળલગ્નો થતાં. ત્રીજી પત્ની દુર્ગાબાઈએ કાશીનાથમાં જીવનની આશા જગાડી. સુયોગ્ય પત્ની પતિનું ઘડતર પણ કરી શકે છે. નવું જીવન પણ આપી શકે છે. કાશીનાથ સંસ્કૃત અને મરાઠી સારું ભણ્યો હતો હવે તેણે આયુર્વેદનું અધ્યયન શરૂ કર્યું. કાશીનાથે જળગાંવમાં અને પછી અમરાવતીમાં દવાખાનું શરૂ કર્યું. નામ રાખ્યું ‘રામાશ્રમ’ ચૌદ વર્ષ સુધી તેમણે દવાખાનું ચલાવ્યું. પત્ની પૂરેપૂરી અનુકૂળ હતી. તે પણ ધાર્મિક ભાવનાવાળી હતી, બંનેનું દામ્પત્ય સારું જામ્યું. દામ્પત્ય જામે તો સ્વર્ગની શી જરૂર? અને ના જામે તો નરકની શી

જરૂર? બંને એકમતથી ત્યાગ-તપસ્યામય જીવન જીવવા લાગ્યાં. તેઓમાત્ર બાફેલું જ ખાવા લાગ્યાં. કાયાં શાકભાજી કે કાયાં કઠોળ જ ખાવા લાગ્યાં. સાધકની શરૂઆત આહારથી થતી હોય છે.

એવામાં અમરાવતીમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો. આખું ગામ, ગામ છોડીને ભાગી ગયું, સૌને જીવ બચાવવો હોય, પણ ઉપાસની ગામમાં જ રહ્યા. તેઓ એવું માનતા કે પાપકર્મ ખપાવવા આવા રોગો આવતા હોય છે. પાપ પૂરાં થશે એટલે આપોઆપ બંધ થઈ જશે. પ્લેગ ચાલ્યો ગયો. ઘણાં માણસો મરી ગયાં. ત્યારે પ્લેગ-કોલેરા જેવા મહારોગો થતા અને હજારો-લાખો માણસો ટપોટપ મરી જતા. જેથી વસ્તીનું સંતુલન રહ્યા કરતું. વસ્તી વધતી જ નહિ.

ઉપાસનીબાબાને દમનો રોગ થયો. કેમે કરીને મટે નહિ. કોઈએ સલાહ આપી કે શીરડીમાં સાંઈબાબા રહે છે. તેમની પાસે જાવ. બાબા તો પૂજાની સામગ્રી લઈ જઈને પહોંચી ગયા. ચંદનતિલક કર્યું. વંદન કર્યું. પછી બેસી ગયા. સાંઈબાબા એક ટીનનું ડબલું રાખતા. તેમાં પોતાનું પીવાનું પાણી રાખતા. બાબા બોલ્યા: “તારું પાણી મારા ડબલામાં નાખ, કાં પછી મારું પાણી તારા વાસણમાં નાખ.” ઉપાસનીબાબાએ કહ્યું કે “તમારી મરજી હોય તેમ કરો.” બાબાએ બંને પાત્રોમાં અવર-સવળ ત્રણત્રણ વાર પાણી એકબીજામાં નાખ્યું. પછી બોલ્યા કે “લે પાણી એક થઈ ગયું. હવે પી જા” ઉપાસની પી ગયા, બાકીનું પાણી સાંઈબાબા પી ગયા. પછી બોલ્યા, “લે હવે પૂજા થઈ ગઈ.”

ઉપાસની સમજી ગયા કે આ મારી ગુરુદીક્ષા થઈ ગઈ. આ પિયાલો તેનો જ પિવડાવ્યો. હવે તો ગુરુ કહે તે જ કરવાનું. ઉપાસની ત્યાં જ રહી ગયા. ગુરુ પાંચ પ્રકારના હોય છે: 1. નામગુરુ, 2. સગવડગુરુ, 3. પ્રતિષ્ઠાગુરુ, 4. જ્ઞાનગુરુ, અને 5. આજ્ઞાગુરુ.

1. નામગુરુ

આવા ગુરુ નામમાત્રના કરવાના હોય છે. સૌ ગુરુ કરાવે એટલે દેખાદેખી આપણે પણ ગુરુ કરાવીએ. કોઈ નુગુરા ન કહે. એટલે આવા ગુરુ નામમાત્રના હોય છે.

2. સગવડગુરુ

લોકોને સગવડો જોઈએ, ખાસ કરીને ઉતારાની, રહેવા-જમવાની, માન-પ્રતિષ્ઠાની. આવી બધી સગવડો આપે તે સગવડગુરુ. જો સગવડમાં વાંધો આવે તો ગુરુપદ્મ ફિક્કું થઈ જાય. ગુરુલોકો પણ કક્ષા પ્રમાણે બધી હલકીભારે સગવડો આપે.

3. પ્રતિષ્ઠાગુરુ

કેટલાક લોકોને પ્રતિષ્ઠા માટે ગુરુની જરૂર હોય છે. ગુરુની ખૂબ જાહોજલાલી હોય, છડી-ચમ્મર, નિશાન-ડંકા, હાથી-ઘોડા, પાલખી, લોકોનાં ટોળાં વગેરે ભભકો જોઈને લાગે કે આવા ગુરુ કરવાથી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થશે. એટલે તેઓ આવા આડંબરી લોકોને ગુરુ કહે છે.

4. જ્ઞાનગુરુ

બહુ થોડા લોકો જ્ઞાન માટે ગુરુ કરાવતા હોય છે. ગુરુ જ્ઞાની હોય અને શિષ્ય જિજ્ઞાસુ હોય તો બંનેની જોડી જામે.

5. આજ્ઞાગુરુ

ગુરુની આજ્ઞા એ જ સર્વસ્વ એમ માનીને ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરે, તેને આજ્ઞાગુરુ કહેવાય, જવલ્લે જ આવા ગુરુ-શિષ્ય જોવા મળતા હોય છે.

ઉપાસનીબાબા શીરડી રહેતા હતા તેવામાં સમાચાર મળ્યા કે દુર્ગાબાઈ ઘણાં બીમાર છે. ઘરે જવાની આજ્ઞા માગી પણ સાંઈબાબાએ ના પાડી. મન ઝાલ્યું ન રહે તેવી સ્થિતિ હોય તો આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ માણસ ચાલ્યો જાય. પણ આજ્ઞા પ્રમાણે ઉપાસની ન ગયા. દુર્ગાબાઈ મરણ પામી ગયાં.

સૂત વિત દારા શિશ સમર્પે તે પામે રસ પીવા જોને.

હરિનો મારગ છે શૂરાનો

બાબાએ આજ્ઞા કરી, “તારે અહીં ચાર વરસ રહેવાનું છે. જા ખંડોબાના મંદિરમાં જઈને બેસ.”

ઉપાસની ખંડોબાના મંદિરમાં રહેવા લાગ્યા. તેમનું જમવાનું એક વીશીમાંથી આવતું. કોઈએ વીશીવાળાને ઓર્ડર કરેલો કે “તારે આ સાધુને રોજ ભોજન આપવું.” જીવનમાં સર્વાધિક મહત્ત્વ ભોજનનું છે. જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની સૌને ભોજન જોઈએ. ભોજન સાત પ્રકારનાં હોય છે: 1. લાચારીનું, 2. મજ્જતનું, 3. મહેનતનું, 4. શ્રદ્ધાનું, 5. ખુમારીનું, 6. સ્વાદભર્યું 7. ભાવભર્યું.

1. લાચારીનું

જે ભોજનમાં શ્રદ્ધા-પ્રેમની જગ્યાએ તિરસ્કાર, ઘૃણા હોય, અપમાનપૂર્વક અથવા અનિચ્છાએ ટુકડા ફેંકાતા હોય, તેવું ભોજન જેને જમવું પડે તે લાચારીનું ભોજન કહેવાય. ભલે તે પોતાના ઘરનાં માણસો દ્વારા ખાવું પડતું હોય તોપણ તે લાચારભોજન કહેવાય, સ્વમાની વ્યક્તિ માટે તે મરણ બરાબર કહેવાય.

2. મફતનું

જે ભોજન ભીખનું હોય, માગેલું હોય તે મફતનું કહેવાય. લાચારભોજન કરતાં મફતનું ભોજન સારું.

3. મહેનતનું

વ્યક્તિ શક્તિ પ્રમાણે ધંધોરોજગાર કરે. બે પૈસા કમાય તેમાંથી હક્કનું ભોજન કરે, ભલે તે લુખ્ખું જ હોય તોપણ તે મહેનતનું ભોજન કહેવાય. આવું ભોજન સ્વમાન પેદા કરે છે. સ્વમાનનું સુખ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.

4. શ્રદ્ધાનું

આ ભોજન શ્રદ્ધાને પાત્ર સાધુ-સંતો કરતા હોય છે. આ ભીખનું કે લાચારીનું ભોજન ન કહેવાય. શ્રદ્ધાળુ ભક્ત અહોભાવપૂર્વક ભોજન કરાવતા હોય છે. આ શ્રદ્ધાભોજન કહેવાય.

5. ખુમારીનું

બધાં ભોજનોમાં આ સર્વશ્રેષ્ઠ ભોજન કહેવાય. વ્યક્તિ પોતાના ઘરમાં, પોતાના હક્કનું, કમાઈનું અનુકૂળ પત્ની કે માણસો દ્વારા ભાવ-પ્રેમથી પીરસાયેલું ભોજન બાદશાહની માફક જમે તે ખુમારીનું ભોજન કહેવાય.

6. સ્વાદિષ્ટ ભોજન

સ્વાદપ્રિય લોકો ઘરમાં કે બહાર જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં પોતાને ગમતા સ્વાદ પ્રમાણેનું ભોજન કરે ભલે પૈસા ચૂકવીને કરે તે સ્વાદિષ્ટ ભોજન કહેવાય.

7. ભાવ-પ્રેમનું

જે ભોજન ભાવભર્યું હોય, પ્રેમભર્યું હોય, ભલે સાદું કે લુખ્ખું હોય તોપણ તેમાં ભાવ નીતરતો હોય તો તે ભાવભર્યું ભોજન કહેવાય. ભાવહીન સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરતાં, ભાવભર્યું લુખ્ખું ભોજન સારું. સંતો અને ભગવાન ભાવનું ભોજન જમે. ભાવ ન હોય તો ભાગી જાય. વીશીનું ભોજન જામ્યું નહિ. પછી ભિક્ષાવૃત્તિ કરવા માંડી. પણ તે પણ જામ્યું નહિ. છેવટે ઉપાસનીએ અન્નનો ત્યાગ કરી દીધો. ખંડોબાના મંદિરના એક ખૂણામાં તે ચૂપચાપ બેસી રહે. કોઈ ભાવ પૂછે નહિ. અને પેલા કશું બોલે નહિ. ભોજનની જે ઉદારતા ગુજરાતમાં જોવા મળશે તે મહારાષ્ટ્રમાં નહિ મળે, ભોજન અને દક્ષિણાની ઉદારતાના કારણે બાવા-સાધુઓ ગુજરાતમાં વધુ અહો જમાવે છે.

છેવટે તેમણે ખેતરમાં મજૂરી કરવા માંડી. ખેતરનું બધું કામ કરે, આખો દિવસ મજૂરી, મજૂરી ને મજૂરી, બે વર્ષ વીતી ગયાં. શ્રમ એ તપ છે, ગૃહસ્થો આ તપ તપે છે. શ્રમત્યાગ એ સાચો ત્યાગ નથી. ત્યાગી પણ સાર્થક શ્રમ કરે તો તેજસ્વી બને. શ્રમહીનતાને કલંક સમજવું જોઈએ. શક્તિ હોવા છતાં પણ જે સાર્થક શ્રમ નથી કરતા તે પરોપજીવી થઈ જતા હોય છે. ઉપાસનીબાબા સખત મહેનત કરતા, બદલામાં ભોજન મેળવતા.

ત્રીજા વર્ષે ગુરુપૂર્ણિમાના દિવસે સાંઈબાબાએ ભક્તોને આજ્ઞા કરી જાવ ઉપાસનીની પૂજા કરો. લોકો ઊમટી પડ્યા પણ ઉપાસનીને ગમ્યું નહિ. ખરો ત્યાગ પોતાની પૂજાનો હોય છે. કેટલાક લોકો પૂજા કરાવવા માટે ત્યાગી થવાનો ડોળ કરતા હોય છે. બાબાની—ગુરુની આજ્ઞા હોવાથી ઉપાસનીએ પૂજા થવા દીધી. પણ તેમને ગમ્યું નહિ.

ઉપાસની ચાર વર્ષ સુધી શીરડીમાં રહ્યા. તે સાંઈબાબામય થઈ ગયા. ના ઘરે ગયા ન કોઈને મળવા બોલાવ્યા. ત્યાગી જીવન જીવવું હોય તેણે પૂર્વાશ્રમથી સંબંધ રાખવો નહિ. પૂર્વાશ્રમીઓ, લોહીનો સંબંધ હોવાથી બે રીતે હાનિ કરે છે: જો ત્યાગી પ્રતિષ્ઠિત હોય તો તે પ્રતિષ્ઠાનો અંગત સ્વાર્થ માટે લાભ ઉઠાવવા લાગે છે. અને જો ત્યાગી લાચાર હોય તો દયા દાખવી તેને વધુ લાચાર કરે છે.

હવે સાંઈબાબાની આજ્ઞા લઈને તેમણે શીરડી છોડ્યું. નાગપુર પાસે શિંદી ગામમાં રહ્યા. તેઓ માત્ર એક ધાબળો જ ઓઢતા. પછી તો

કોથળો જ પહેરવા લાગ્યા.

શિંદીથી ખડગપુર ગયા. અહીં તેઓ એક ભંગીભાઈના ત્યાં રોકાયા. ભંગીભાઈનું જમતા, સંડાસ સાફ કરતા, તેમણે નાત-જાતનો, ઊંચ-નીચ વૃત્તિનો ત્યાગ કરી દીધો હતો. ઉપાસની બ્રાહ્મણ હતા. બ્રાહ્મણોએ ઘણી ભૂલો કરી છે પણ તેમણે ભૂલો સુધારી પણ છે. મોટા ભાગના સુધારકો બ્રાહ્મણોમાંથી જ થયા છે. ભંગીના ત્યાં રહેવાથી તથા તેનું જમવાથી હાહાકાર થઈ ગયો. કેટલાક લોકો ગંગાજળ લઈ આવ્યા અને ઉપાસની ઉપર અભિષેક કરવા લાગ્યા. અભિષેક પૂરો થયા પછી ઉપાસનીએ ગટરના પાણીથી અભિષેક કરવા માંડ્યો. ગંગા અને ગટર તેમના માટે સમાન હતું. ગંગા, ઈશ્વરની રચના છે. ગટર માણસોની રચના છે. માણસોએ ગંગાને ગટરમાં ફેરવી નાખી છે. ગટરને ગંગામાં ફેરવે તેને સંત કહેવાય. ઉપાસનીબાબાએ એ જ કર્યું.

હવે ઉપાસનીજી શીરડી પાસે સાકુરી ગામમાં રહેવા લાગ્યા. દિવસે લોકોનાં ખેતરોમાં મજૂરી કરવા જાય અને રાત્રે સ્મશાનમાં પડ્યા રહે. એવામાં સમાચાર મળ્યા કે શીરડી સાંઈબાબાએ દેહ છોડી દીધો છે. તેઓ શીરડી ગયા નહિ. એકત્વની અનુભૂતિ થઈ હશે! અથવા જે હોય તે!

ઉપાસનીબાબાએ સાકુરીમાં આશ્રમની સ્થાપના કરી, કહો કે થઈ ગઈ. લોકોમાં બે વિભાગ હતા: 1. અત્યંત ઘૃણા કરનારો અને 2. અત્યંત શ્રદ્ધા કરનારો. જે લોકો, લોકોથી ડરે છે અને ચીલાચાલુ માર્ગે જ ચાલતા રહે છે. તેમને લોકઘૃણાનો સામનો નથી કરવો પડતો પણ જે લોકો ચીલો ચાતરે છે. ઊલટા ચાલે છે, તેમના પ્રત્યે લોકઘૃણા ફૂટી નીકળે છે. લોકોએ એક જીવનલાઈન દોરી હોય છે. આ લાઈન ઉપર ચાલવું જરૂરી હોય છે. પણ જો આ લાઈન તોડી તો લોકો તેને ‘આઉટલાઈન’ કહીને નફરત કરવા લાગે છે. ડહાપણવાળા લોકો કદી લાઈન તોડે નહિ. તેમની તેવી હિંમત જ ન ચાલે. પણ તેમનો અને ઘાંચીના બળદનો ઇતિહાસ એકસરખો જ હોય. ઉપાસનીબાબાએ જીવનની બધી લાઈનો તોડી નાખી હતી. ભંગીના ત્યાં ઊતરવું, જમવું, અર્ધનગ્ન રહેવું વગેરે ત્યારે અસહ્ય ગણાતું હતું. એટલે લોકો ઘૃણા કરતા.

પણ ભારતમાં આધ્યાત્મિકતાની એક બીજી ઓળખ પણ છે. જે અવધૂત જેવો થઈને દિગમ્બર ફરે, ગાંડા જેવા ચેનચાળા કરે, કૂતરાં ભેગો જમે, સ્મશાનમાં રહે, અરે ગાળો આપે. આવું બધું વિચિત્ર વર્તન કરે તો તેને પણ લોકો અવધૂત અથવા સિદ્ધપુરુષ કહીને પૂજવા લાગે છે. ઉપાસનીબાબાને આ રીતે પણ પૂજનારો એક વર્ગ તૈયાર થવા લાગ્યો હતો. બે પરસ્પર વિરોધી વલણ ધરાવતા લોકો વચ્ચે તેઓ જીવી રહ્યા હતા.

તેવામાં એક દિવસ એક બ્રાહ્મણબાઈ પોતાની દીકરીઓને લઈને દર્શન કરવા આવી, ત્યારે ઈ. સ. 1924 ચાલતો હતો. સાધુ-સંતોમાં એક પ્રથા જેવી હોય છે કે કોઈ ભક્ત ઉપર વધુ ભાવ જાગે તો તેને પોતાની પ્રસાદીની માળા આપે. ફળ વગેરે આપે, પ્રસિદ્ધ સાધુ-સંતો પાસે પ્રસાદ વગેરેનો ઢગલો થતો હોય છે. શ્રદ્ધા અને પ્રેમ કદી લુપ્ત નથી હોતાં. આવનાર શ્રદ્ધાળુઓ કાંઈ ને કાંઈ લઈને આવે અને ભેટ ધરે. સાધુ-સંતો તેને વહેંચતા રહે. વહેંચે એ પ્રસાદ કહેવાય અને વેચે તે ધંધો કહેવાય. ભગવાન કે સંતો કદી પ્રસાદનો ધંધો ન કરે અને કરે તો તે સાચા ન હોય.

પેલી બાઈની સાથે આવેલી એક દશ વર્ષની દીકરીનું નામ ગોદાવરી. બાબાએ તેને પ્રસાદીમાળા આરોપી દીધી અને કહ્યું કે “હવેથી આ આશ્રમ આ દીકરી સંભાળશે” સૌને નવાઈ લાગી. પણ પેલી બાઈ એટલી બધી શ્રદ્ધાળુ હતી કે ગોદાવરીને અર્પણ કરીને ચાલતી થઈ ગઈ. કેટલીક ઘટનાઓ અને વ્યવહાર વ્યાવહારિક નથી હોતાં પણ આવી ઘટનાઓ કાં તો અનર્થ પેદા કરતી હોય છે, કાં પછી ઇતિહાસ રચતી હોય છે. ગોદાવરીમાતા જીવનભર આશ્રમમાં રહ્યાં અને તેમણે આશ્રમ સંભાળેલો, વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ તેમણે આશ્રમ કે બાબાનો ત્યાગ ન કર્યો.

ગોદાવરીમાતાને આશ્રમમાં રાખ્યા પછી વિરોધનો વંટોળ ઊભો થવા લાગ્યો, જે ઘૃણા કરનારો વર્ગ હતો તેને તો બહાનું જ મળી ગયું. લોકોને સ્તુતિ કરતાં નિંદા વધુ ગમે છે. ચારે તરફ નિંદા થવા લાગી. જે વચ્ચેના અડુકદડુકિયા લોકો હોય છે તે જ્યારે જે તરફ પલ્લું ઝૂકે તે તરફ ઢળી જતા હોય છે. તે ખાતરીવાળો વર્ગ નથી હોતો.

બાબાએ “કન્યાકુમારીસ્થાન”ની સ્થાપના કરી, ત્યારે કન્યાઓનું પ્રમાણ વધારે હતું, લોકો કન્યાઓને પરણાવી શકતા નહિ, તેથી દેવદાસી જેવી પ્રથા અસ્તિત્વમાં આવી હતી. ઉચ્ચવર્ણની કન્યાઓ વિધવા થતાં પુનર્લગ્ન કરી શકતી નહિ. તો બીજી તરફ કોઈ-કોઈ કન્યા

પરણવા જ ન ઈચ્છતી, કારણ કે ત્યારે પતિ-પરિવારનો ત્રાસ ઘણો રહેતો, આવાં બધાં અનેક કારણોસર બાબાએ કન્યાઓને આશ્રમમાં સ્થાન આપવા માંડ્યું. સારા પ્રમાણમાં કન્યાઓ ભેગી થઈ ગઈ.

લોકવિરોધનું એક બીજું પણ કારણ હતું. ત્યારે બ્રાહ્મણો એવું માનતા કે વેદ ભણવાનો અધિકાર, ઓમકાર બોલવાનો અધિકાર, સંન્યાસ લેવાનો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણ પુરુષોને જ છે. શૂદ્રો કે સ્ત્રીઓને નથી. મોટા ભાગના ધર્મગુરુઓ, ધર્મનાં નકારાત્મક રૂપોને વધુ દઢતાથી વળગતા હોય છે. હકારાત્મક રૂપોની ઉપેક્ષા થતી હોય છે. ઉપાસનીબાબાએ બધી કન્યાઓને વેદ ભણાવવા લાગ્યા. સૌને ઓમકારનો જપ કરાવવા લાગ્યા. શાસ્ત્રીઓ ભડકી ઊઠ્યા. બહુ મોટો વિરોધનો વંટોળિયો ઊભો થયો. બધા વિરોધો કરતા, ધાર્મિક વિરોધ વધુ અસહિષ્ણુ હોય છે. નાસ્તિકો વિરોધના કારણે કોઈને જીવતા બાળતા નથી. પણ યુરોપના ધર્મગુરુઓએ સિત્તેર હજાર લોકોને ધર્મસ્થાનોમાં જ જીવતા સળગાવ્યા હતા, આમાંનું એક ધર્મસ્થાન મેં યુરોપમાં જોયું હતું. ભારતમાં આવું જીવતાં બાળવાનું કૃત્ય ભાગ્યે જ થયું હશે. પણ અહીં તથાકથિત ધર્મવિરોધીને પ્રતિષ્ઠાથી મારી નાખવાનો પ્રયત્ન લગભગ બધા સુધારક સંતો સાથે થયો છે. કોઈને પ્રતિષ્ઠાથી મારી નાખવાનો સરળ ઉપાય તેના ચરિત્રને લાંછન લગાડવાથી થતો હોય છે. ભારતમાં સાચા ચરિત્ર કરતાં બનાવટી ચરિત્ર વધુ પૂજાતું હોય છે. બનાવટી ચરિત્ર, દંભ, ઢોંગ અને પાખંડથી બનતું હોય છે.

વિરોધીઓએ ઉપાસનીબાબાની વાતો વેદકન્યાઓ સાથેની વ્યભિચારલીલાથી કરવા માંડી, આ વિરોધવંટોળિયો એટલો ઉગ્ર બન્યો કે વાત છેક કોર્ટમાં ગઈ. ત્યારે અંગ્રેજોનું રાજ્ય ચાલતું હતું. એક સાધુ, આવી કુંવારી કન્યાઓને પોતાના આશ્રમમાં રાખે તો અસહ્ય વાત થઈ ગઈ. સામાન્ય માણસ આવા વંટોળિયા આગળ પાંદડાની માફક ઊડી જાય. કન્યાઓને વિદાય કરી દે પણ ઉપાસનીબાબાએ બધું સહન કર્યું. કહેવાય છે કે કાયદાની આંટી-ઘૂંટીથી મુક્ત રહેવા તેમણે તે બધી કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરી લીધાં ત્યારે બહુપત્નીત્વનો નિષેધ ન હતો, હવે તો પૂછવું જ શું? પણ જાણનારા જાણતા હતા કે બાબાનો વ્યવહાર વાસનામુક્ત હતો.

છેવટે તેમણે એક વાંસડાનું પીંજરું બનાવ્યું. જે ત્રણ બાય ત્રણ ફૂટ પહોળું અને છ ફૂટ લાંબું હતું. બાબા તેમાં પુરાઈ ગયા. અને સજ્જડ બંધ કરી દીધું. પછી આ પીંજરું પાંચ ફૂટ અધ્ધર લટકાવી દીધું. બસ, બાબા હવે પીંજરામાં જ રહેવા લાગ્યા. ખાવું-પીવું, સંડાસ-પેશાબ, ઈંઘવું-જાગવું બધું જ પીંજરામાં થવા લાગ્યું. કદાચ આવો યોગ કોઈએ કર્યો નહિ હોય. પોલેન્ડના પ્રવાસમાં મેં ઓશ્યવિચ ગેસ ચેમ્બર કેમ્પમાં યહૂદીઓને રિભાવવા માટે હિટલરે જે અનેક કૂર પ્રયોગો કરેલા તે જોયેલા, તેમાં એક સાંકડી કેબિનમાં વ્યક્તિને રાખવામાં આવતી, જ્યાં પગ લાંબા ન થાય, પૂરું ઊભું ન થવાય તેવું હતું. પણ આ પાંજરું તો તેના કરતાં પણ વધુ કૂર હતું. બાબા ચૌદ મહિના સુધી આ પીંજરામાં રહ્યા. હું જ્યારે સાકુરી ગયો હતો ત્યારે મેં આ પીંજરું જોયું હતું. જોઈને જ કાંપી જવાય. નગ્નાવસ્થામાં ચૌદ મહિના બાબા આ પીંજરામાં રહ્યા હતા. ઝાડો-પેશાબ આમાં જ કરતા, જે પેલી કન્યાઓ સાફ કરતી. આ કન્યાઓ તથા આશ્રમવાસી ભક્તોની મનઃસ્થિતિ કેટલી મજબૂત હશે! લોકો તો સામાન્ય બાબતમાં પણ ભાગી છૂટે. બધાં અડીખમ રહ્યાં. આ કઈ શક્તિ હશે!

ચૌદ મહિના પછી બાબા પીંજરામાંથી બહાર આવ્યા. હવે વિરોધ-વંટોળિયો શમી ગયો હતો. લોકોને ખાતરી થઈ ગઈ કે બાબા સાચા છે. અમે ખોટા છીએ. કેટલાક ભક્તો થઈ ગયા. સત્ય રાતોરાત તરત જ પ્રગટતું નથી હોતું. સમર્થ સૂર્યને પ્રગટતાં પણ બાર કલાક લાગે છે, ત્યાં સુધી તે ઢંકાઈ જાય છે. છુપાઈ જાય છે. સત્યનું પણ આવું જ હોય છે, હવે ધૂળ ઉડાડનારા ભક્તો થઈ ગયા. બાબા આ વાંસના પીંજરાને દેહપીંજરા સાથે સરખાવતા હતા. કેટલું મજબૂત મનોબળ હશે! ટીકા કરનારાઓએ આવો પ્રયોગ માત્ર 2-4 દિવસ પૂરતો જ કરી જોવો જોઈએ.

તા. 22-12-1941ના રોજ તેમણે પોતાનો દેહ છોડી દીધો. પણ સૌને પ્રથમથી દેહ છોડવાની ખબર આપી દીધી હતી. તેમના અવસાન પછી આશ્રમની બધી જવાબદારી તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે ગોદાવરીમાતાએ સંભાળી લીધી. ત્યારે તેમની ઉંમર 27 વર્ષની હતી.

બાબા હયાત હતા ત્યારે દુર્ગાબાઈ કરીને એક બાઈ બધો વહીવટ સંભાળતી હતી, ગોદાવરી પ્રત્યેના વધુ પડતા બાબાના અનુરાગથી તેને ભારે ઈર્ષ્યા થતી હતી, આશ્રમો જેવા પવિત્ર સ્થાનોમાં પણ ઈર્ષ્યાદ્વેષ રહેતો જ હોય છે. આ માનવપ્રકૃતિ છે. તેથી દુર્ગાબાઈ, ગોદાવરીમાતાને બહુ હેરાન કરતી, તેણે આપેલાં બધાં દુઃખો ગોદાવરીમાતા સહન કરતાં રહેતાં. એક વાર તો દુર્ગાબાઈએ બાબાને ઝેર પણ પિવડાવી દીધું હતું. પણ બચી ગયા. બાબા નાશિક ગયા. ત્યાં ગોદાવરીમાતાના પતિ વિષ્ણુપંત મળવા આવ્યા. વિષ્ણુપંત અને ગોદાવરીમાતાનાં બાળલગ્ન થયાં હતાં. તેમણે રાજજીવીથી ગોદાવરી-માતાનું સમર્પણ ત્ર્યંબકેશ્વરની સાક્ષીએ કરી દીધું. ગોદાવરીમાતા

સંસ્કૃતની પણ વિદુષી હતાં. તેમણે સ્તોત્રો પણ રચ્યાં હતાં.

ગોદાવરીમાતાએ 450 જેટલી કન્યાઓને સંસ્કૃતની વિદુષી બનાવી હતી. તે જીવનભર આશ્રમમાં રહીને બાબાનું કાર્ય કરતાં રહ્યાં.

25-7-2011

*

21. વિપ્રનારાયણ

જીવન જીવવાની પાંચ લાઈનો હોય છે: 1. સીધી લાઈન, 2. વાંકીચૂકી લાઈન, 3. ઊંધી લાઈન, 4. નીચી લાઈન અને 5. ઊંચી લાઈન.

1. સીધી લાઈન

જે વ્યક્તિ સીધુંસાદું-સરળ-ચીલાચાલુ જીવન જીવે છે તે સીધી લાઈન કહેવાય. ધર્મ, સમાજ અને શાસન જીવન જીવવાની એક લાઈન આપતાં હોય છે. આ લાઈન પ્રમાણે જ જીવન જીવવું તે સીધી લાઈનનું જીવન કહેવાય. સીધી લાઈનનું જીવન મોટા ભાગે નિરુપદ્રવી અને સુરક્ષિત હોય છે.

2. વાંકીચૂકી લાઈન

મુખ્ય લાઈનથી ફંટાઈને જે વાંકાચૂકા ચાલે છે તેને વાંકીચૂકી લાઈન કહેવાય. જેમકે સત્ય બોલવાની જગ્યાએ અસત્ય બોલે વગેરે. આવા લોકો થોડું સીધું ચાલે થોડું વાંકું-ચૂકું ચાલે. એમ ભેળસેળ ચાલતા રહે. આવા લોકો થોડો ઉપદ્રવ—અશાંતિ કરતા રહે છે અને અશાંતિ ભોગવતા પણ રહે છે.

3. ઊંધું જીવન

આવા લોકો મુખ્ય લાઈનથી ઊંધા જ ચાલતા રહે છે. તેઓ બધું ઊંધું-ઊંધું કરતા રહે છે. આવા લોકો સુખી નથી હોતા, સુખી નથી કરતા, દુઃખી હોય છે અને દુઃખી કરતા રહે છે.

4. નીચી લાઈન

આને પતિત લાઈન પણ કહેવાય. મુખ્ય નિર્ધારિત લાઈનથી આવા લોકો વધુ ને વધુ નીચી લાઈને જીવન જીવે છે. જેને લોકો પતિત જીવન કહે છે.

5. ઊંચી લાઈન

આને લોકો ઊર્ધ્વમાર્ગી લાઈન પણ કહે છે. આવા લોકો મુખ્ય લાઈન કરતાં પણ ઊંચી લાઈનનું જીવન જીવતા હોય છે. જેને લોકો સંત-મહાત્મા કહે છે.

પહેલી અને પાંચમી લાઈનથી જીવન જીવનારાને ચાર પ્રકારના ખતરા હોય છે: 1. સગાંઓનો 2. ગુંડાઓનો, 3. સ્ત્રીઓનો, 4. પુરુષોનો.

1. જો વ્યક્તિ સીધી કે ઊંચી લાઈનનું જીવન જીવતી હશે અને જો તેની પાસે બે પૈસા હશે તો તેનાં સગાં તેને શાંતિથી રહેવા નહિ દે. લાવો-લાવો કરશે. આપો તો રાજી ન આપો તો શત્રુ.

2. આવા લોકોને ગુંડા, બદમાશ, લુખ્યા લોકો નિશાન બનાવશે. પૈસા અને દુર્બળતા ભેગાં થાય તો, લુખ્યાગીરીને આમંત્રણ મળે, લુખ્યાઓ તેને શાંતિથી રહેવા નહિ દે.

3. આવી વ્યક્તિ જો પુરુષ હશે તો હલકી સ્ત્રીઓ તેની પાછળ પડી જશે. તેને ફસાવીને કામ કઢાવી લેવા બધું કરશે. હલકી સ્ત્રીઓ ધન અને આબરૂ બંને હરી લેતી હોય છે.

4. આવી વ્યક્તિ જો સ્ત્રી હશે તો હલકા પુરુષો તેને શાંતિથી રહેવા નહિ દે. તેની પાછળ પડી જશે. અને લૂંટી લેશે. ચૂંથી પણ નાખે. સ્ત્રી તો ધન વિનાની હોય તોપણ સુરક્ષિત ન હોય અને ધનવાળી હોય તોપણ સુરક્ષિત ન હોય. સ્ત્રીને હંમેશાં કોઈ સમર્થની ઓથ જોઈએ. ઓથ એટલે પાછળ રહીને રક્ષણ થઈ શકે તે, જેમ યોદ્ધાની ઓથ ઢાલ છે તેમ સ્ત્રીને પણ એક ઢાલ જોઈએ. ઢાલ વિનાની સ્ત્રી એકાકી, નિરાધાર, અબળા થઈ જાય. તે પહેલી અને પાંચમી લાઈનથી જીવન જીવતી હોય તોપણ હલકા પુરુષો તેને શાંતિથી જીવવા નહિ દે.

આ ચાર પ્રકારના ખતરાથી સુરક્ષિત રહી શકે તે જ શાંતિથી જીવન જીવી શકે.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ.

આજથી તેરસો વર્ષ ઉપર તામિલનાડુમાં તિરુમંડનગુડીમાં નારાયણ નામનો એક બ્રાહ્મણ થયો. બ્રાહ્મણ હોવાથી લોકો તેને ‘વિપ્રનારાયણ’ નામથી ઓળખતા. તે એકાકી જીવન જીવતા હતા. બાલ્યકાળથી જ વૈરાગીભાવ હોવાથી તેઓ હંમેશાં સ્ત્રીઓથી દૂર રહેતા. કેટલાક ભાવો

જન્મજાત હોય છે. જેમકે વૈરાગ્યભાવ, વિષયભાવ, વિવાદભાવ, શૌર્યભાવ, ભક્તિભાવ વગેરે.

વૈરાગ્યભાવ, ભક્તિભાવનો પોષક હોય છે. વૈરાગ્ય હોય જ નહિ તો આપોઆપ વિષયભાવ આવી જ જાય. વૈરાગ્ય હોય તોપણ વિષયભાવ તો આવે જ. પણ તેની સામે યુદ્ધ કરવાની શક્તિ મળે. વૈરાગ્ય યુદ્ધ કરાવે. જેથી તે વિષયભાવ કે બીજા ભાવ સામે ટકી શકે. વિષયત્યાગ કરવો એટલે સતત યુદ્ધ કરવું. તમે જેનાથી દૂર રહેવા માગો છો અથવા જેને દૂર રાખવા માગો છો તે જબરદસ્તી તમારી પાસે આવશે. જેનો ત્યાગ કરશો તે જ તમારી પાછળ પડી જશે, ભાગીભાગીને કેટલું ભાગશે! કુદરતના હાથ બહુ લાંબા છે. પકડી લેશે. નારાયણનો તીવ્ર વૈરાગ્ય, પણ સાથેસાથે તેને ચોખ્ખાઈ પણ બહુ ગમે. તેનું આંગણું ચોખ્ખું. ફૂલઝાડ રોપેલાં, આકર્ષક લાગે. ઘરની મોહકતા આંગણું છે. આંગણાથી જ અંદરનું ચિત્ર સ્પષ્ટ થઈ જાય.

નારાયણના ગામમાં એક નર્તકી રહે. પોતાના નૃત્યથી અને રૂપથી તેણે આખા ગામના યુવાનોને ઘેલા કરેલા. જે ઘણાને ઘેલા કરે અંતમાં તેનું કોઈ નથી હોતું. પણ અંત ક્યાં દેખાય છે? અંત દેખાય તે સંત થઈ જાય.

જે શમા ઉપર સેંકડો પતંગિયાં ઊડતાં હોય તેને અહંકાર થાય જ. આ સ્વાભાવિક છે. પતંગિયાં તો મરવાનાં જ છે પણ શમા પણ બુઝાઈ જવાની છે. નૃત્ય-સંગીત-કલાનો ધંધો સારો છે. પણ આવો ધંધો રસિકોની વચ્ચે ચાલતો હોય છે. રસિકોની તાલીઓથી નર્તકી ભાન ભૂલતી હોય છે. સ્ત્રીની મોટી દુર્બળતા પ્રશંસા છે. તે પોતાનાં વખાણ પચાવી શકતી નથી. બસ, સાચાં કે ખોટાં વખાણ કરો એટલે ઢળી પડે. તેમાં પણ જે સ્ત્રીને ઘરમાં સતત ધૂત્કાર મળતો હોય તે તો વખાણ સાંભળીને ઘેલી-ઘેલી થઈ જાય. રસિક લોકો ભોગી પણ થઈ જાય તે કહેવાય નહિ, કલાકારોને પણ ભોગો તો ગમતા જ હોય. રોજ ધનની સાથે નવી-નવી વાનગીઓ મળે તો તેમને પણ ગમવા લાગે.

આ દોષથી ત્યારે જ કદાચ બચાય જ્યારે નૃત્ય-સંગીત, કલા બધું માત્ર ને માત્ર ભગવાન માટે જ થતું હોય, તે પણ લોકોની ગેરહાજરીમાં. લોકોની ગેરહાજરીમાં જે રાગ-રાગિણી ખીલે તેથી તો ભગવાનનું પણ માથું ડોલવા લાગે. હરિદાસ ભગવાન આગળ ગાતા, તાનસેન, બાદશાહ આગળ ગાતો.

એક વાર પેલી નર્તકી દેવદેવી પોતાની બહેનપણી સાથે ગામમાં નીકળી. કુળવધૂ અને નર્તકી ગામમાં ફરે તેનો ભેદ સમજવા જેવો છે. જે કુળની મર્યાદા સાચવે તેને કુળવધૂ કહેવાય. મર્યાદા વસ્ત્રોથી, વાણીથી અને વ્યવહારથી સચવાતી હોય છે. કુળવધૂનાં વસ્ત્રો શરીર ઢાંકનારાં, વાણી મંદ, મીઠી અને આછી હોય, વ્યવહાર નીચી નજર અને નિર્વિકારી હોય.

નગરવધૂનાં વસ્ત્રો, અંગોને દેખાડનારાં, ટૂંકાં, ઓછાં હોય, તેની વાણી મોહક તો હોય પણ તેમાં પવિત્રતા ન હોય. તેનો વ્યવહાર તીરછી આંખો, ઉલાળા મારતી આંખો, વિકાર પેદા કરતો વ્યવહાર હોય. કુળવધૂ પવિત્ર ગંગા જેવી સૌને પવિત્ર કરતી ફરે. નગરવધૂ સૌને વિકારી બનાવતી ગટર જેવી ફરે. પણ કીડાઓને ગટરમાંથી સુગંધ આવે. કીડા તો ગટરના જ રસિયા હોય.

ફરતી-ફરતી દેવદેવી વિપ્રનારાયણના ઘર આગળ આવી. નારાયણ નીચી નજરે છોડવાઓને પાણી પિવડાવતો હતો. તેણે ઊંચી આંખ ન કરી. તેનો વૈરાગ્ય તેને સ્ત્રીઓનું મોઢું જોવાથી દૂર રાખતો હતો. વૈરાગ્ય કવચ છે. જે રક્ષા કરે છે. દેવદેવીને નવાઈ લાગી. યુવાનો પોતાને જોવા ભાન ભૂલી જાય છે. ત્યારે આ કોણ છે? જે સામું પણ જોતો નથી? તેની સખીએ કહ્યું કે આ તો નારાયણ છે. જે કદી સ્ત્રીઓનું મુખ પણ જોતો નથી. ભગત છે ભગત. દેવદેવીએ પોતાની તરફ ધ્યાન દોરવા કેટલાંયે નખરાં કર્યા પણ નારાયણે સામે ન જોયું. દેવદેવીએ ચૂડીઓ ખખડાવી, પગ પછાડી ઝાંઝર ખખડાવ્યાં, સખી સાથે કિલકિલાટ હસી, ગીત ગુનગુનવા લાગી પણ નારાયણ તો નારાયણ. તેણે સામું પણ ન જોયું, દેવદેવીનો અહં ઘવાયો. આજ સુધી તેનો પરાજય કરનાર કોઈ નીકળ્યો ન હતો તે આજે નીકળ્યો. તેણે મનોમન નક્કી કર્યું કે ગમેતેમ કરીને પણ મારે આને હરાવવો. બંને સખીઓ વચ્ચે શરત થઈ. “જો હું તેને હરાવું તો તારે મારી દાસી થવાનું અને ન હરાવું તો મારે તારી દાસી થઈ જવાનું.”

નવરા લોકો શરતો બહુ રમે અને સોગંદ બહુ ખાય. દેવદેવી કામે લાગી ગઈ. સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોનો શિકાર ખેલતી હોય છે. એકલા પુરુષો જ શિકારી નથી હોતા બિચારા, બદનામ થઈ ગયા છે. પુરુષના શિકારમાંથી કોઈ બચી પણ શકે પણ સ્ત્રી શિકાર ધારે તે બચી ન શકે. ઘણા પ્રયત્નો પછી પણ જ્યારે દેવદેવીને સફળતા ન મળી ત્યારે દેવદેવીએ ભગતાણીનું રૂપ ધારણ કર્યું. સફેદ વસ્ત્રો પહેર્યાં, તિલક કર્યાં, પૂરેપૂરી ભગતાણી થઈ ગઈ. એકલો રાવણ જ સાધુવેશે સીતાહરણ કરવા નહોતો આવ્યો, કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ ભગતાણીના રૂપમાં

સાધુહરણ કરવા પહોંચી જતી હોય છે. દુર્ભાગ્ય જુઓ કે લોકો તેનો જ દોષ કાઢતા રહે છે. એકલા પુરુષો જ બળાત્કાર કરે છે. પણ તેમના માટે કોઈ કાયદો નથી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી જર્મનીમાં જ્યારે પુરુષોની સંખ્યા ઘણી ઓછી રહી ગઈ હતી ત્યારે સ્ત્રીઓ, પુરુષોને જબરદસ્તી ઉપાડી જતી અને બળાત્કાર કરાવતી. આજે પણ વિશ્વમાં ક્યાંક આવું થતું હશે. પણ બાપડા પુરુષો!! કોણ તેમનો પક્ષ લે! દેવદેવી જઈને નારાયણને ખૂબ ભાવથી પગે લાગી, ફળ-ફૂલ મૂક્યાં, નારાયણે મોઢું ફેરવી લીધું. દેવી ખાસ નહિ બોલી “મારો ઉદ્ધાર કરો, તમારે શરણે આવી છું. તમે સંત છો. હું જીવનથી કંટાળી ગઈ છું. કાં મારો ઉદ્ધાર કરો નહિ તો આત્મહત્યા કરવાની છૂટ આપો” દેવી બોલતાં-બોલતાં રડી પડી. નારાયણને દયા આવી “અરેરે, બિચારી કેટલી બધી દુઃખી છે!” તેણે કહ્યું. “આ વૃક્ષ નીચે પડી રહે અને ઠાકુરજીની સેવા કર.” દેવી વૃક્ષ નીચે રહેવા લાગી. નારાયણ કુટિયામાં રહે. સમય વીતતો ગયો. નારાયણ કુટિયાની બારીની તિરાડમાંથી દેવીને જોયા કરે, કે આ શું કરે છે? નિષેધ પણ હકાર બની જતો હોય છે. જે વ્યક્તિ સ્ત્રીઓનું મોઢું જોતો ન હતો તેને વારંવાર થયા કરે કે હવે શું કરતી હશે? દેવી માળા બનાવે, ફૂલો વીણે, આંગણું વાળે. બધું કામ કરે.

એવામાં એક દિવસ વરસાદ આવ્યો. દેવી પલળી ગઈ. ઠંડીથી ધ્રૂજવા લાગી. નારાયણ અંદરથી જોતો રહ્યો. તેને મોહભરી દયા આવી. જ્યારે તેને રાખી હતી ત્યારે માત્ર દયા હતી પણ હવે તેનું મોહભરી દયામાં રૂપાંતર થઈ ગયું. તે બહાર નીકળ્યો અને દેવીને કુટિયામાં લઈ ગયો. બસ પછી તો દેવી કુટિયામાં જ રહી ગઈ. દેવદેવી જીતી ગઈ. સ્ત્રી કદી હારતી નથી. હવે તો નારાયણ દેવીમય થઈ ગયો. દેવી વિના તેને ગમે જ નહિ. જો નારાયણ પરણેલો હોત અને સાથે પત્ની હોત તો તેની આવી દશા ન થાત. એકલો પુરુષ કે એકલી સ્ત્રી લાંબો સમય પોતાને સાચવી શકતાં નથી. પુરુષને સાચવનાર પત્ની છે અને પત્નીને સાચવનાર પતિ હોય છે. જો બંનેનું દામ્પત્ય જામ્યું હોય તો ઘણાં અનિષ્ટોથી બચી જવાય. જે મોઢું નહિ જોનારા પુરુષો હોય છે તે અંદરથી બહુ નબળા, ઢીલા-પોચા હોય છે. તે કઠોર નિયમથી બચેલા હોય છે પણ જો એક વાર છોડું પડે તો પૂરો બંધ તૂટી જતો હોય છે. લોકોને ઉપરની પ્રબળતા તો દેખાય છે પણ અંદરની દુર્બળતા દેખાતી નથી.

દેવદેવીએ કેરી ચૂસે તેમ નારાયણને ચૂસી લીધા. પુરુષ ચુસાય છે. સ્ત્રી ચુસાતી નથી. ખરેખર તો પુરુષ ભોગ નથી ભોગવતો પણ સ્ત્રી જ ભોગ ભોગવે છે. કારણ કે પુરુષ ભોગવાઈ જાય છે.

જેમ ચુસાઈ ગયેલી કેરીનું છોતરું ફેંકી દે તેમ દેવદેવીએ નારાયણને ફેંકી દીધો. બિચારો નારાયણ! તે બહુ દુઃખી રહેવા લાગ્યો. દેવદેવી વિના તેને ગમતું નહોતું અને દેવદેવી તેને ધુતકારતી હતી.

નારાયણે ખૂબ ભજન કર્યું હતું તેથી ભગવાનને થયું કે હવે આનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ. પતન વિના ઉદ્ધારનો શો અર્થ? જે પડ્યો જ નથી તેને કોણ બેઠું કરે? તે ભાગ્યશાળી કહેવાય, પણ પતન પછી ઊઠવાની જે અનુભૂતિ તેને ન થાય. પતન પછી ઊભા થયેલા માણસો પતનિકો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખતા હોય છે. કારણ કે પોતે પણ તેવી સ્થિતિ ભોગવી ચૂક્યો હોય છે. જેને આવો અનુભવ થયો જ નથી હોતો તે મોટા ભાગે અસહિષ્ણુ હોય છે. કઠોર હોય છે. એટલે પતનને પણ ભક્તો ભગવાનની કૃપા જ માનતા. પતનયોગ પછી ઉત્થાનયોગ આવે.

ગીતામાં ભગવાને વચન આપ્યું છે:

“તેષામહં સમુદ્ધર્તા.”

અર્થાત્ મારા તેવા ભક્તોનો હું ઉદ્ધાર કરું છું. ઘૃણા નથી કરતો, અપનાવું છું.

ભગવાને નારાયણના ઉદ્ધાર માટે તંત્ર ગોઠવ્યું. એક મંદિરના નોકરે ભગવાનને જળ ચઢાવવાની સોનાની ઝારી ચોરી ને દેવદેવીને આપવા ગયો અને કહ્યું કે આ નારાયણે મોકલી છે. દેવદેવી તો રાજી-રાજી થઈ ગઈ. તે તો પૈસાની જ સગી હતી, તેને થયું કે નારાયણ પાછો ધનવાન થયો હશે. તે સામે ચાલીને વહાલા-વહાલા કરતી દોડી. આ તો વહાલ વિનાનું વહાલપ હતું, પણ મોટા ભાગે સંસારમાં આવું જ ચાલતું હોય છે. દેવદેવી તો નગરવધૂ હતી તેથી તો તેનો તો ધંધો જ હતો. પણ ઘણી ગૃહવધૂઓ (કુળવધૂઓ નહિ) પણ અડધી નગરવધૂઓ જેવું જ જીવન જીવતી હોય છે. સૌની બાંધીમૂઠી રહેલી હોય છે. સ્વાર્થ, સ્વાર્થ ને સ્વાર્થ જ સૌને નચાવતો હોય છે.

બીજી તરફ મંદિરનો પૂજારી મંદિરમાં ગયો અને જોયું કે ઝારી નથી. તે ગભરાયો. ક્યાં ગઈ! તેણે રાજાને ફરિયાદ કરી. તપાસ કરતાં દેવદેવીના ત્યાંથી નીકળી. દેવદેવીએ કહ્યું કે મને તો નારાયણના નોકરે ભેટમાં મોકલી છે. નારાયણે કહ્યું કે “મારે તો કોઈ નોકર જ નથી,

હું કશું જાણતો નથી.” રાજાએ બંનેને જેલમાં પૂરી દીધાં.
રાત્રે રાજાને સ્વપ્ન આવ્યું. નારાયણની નિર્દોષતા નક્કી થઈ. રાજાએ બંનેને છોડી મૂક્યાં. નારાયણની આંખ ઊઘડી ગઈ. પછી તો નારાયણે જીવનભર ભગવાનનાં ભજનો જ ગાયાં. અત્યારે પણ દક્ષિણ ભારતનાં ઘણાં મંદિરોમાં નારાયણનાં સ્તોત્રો “સુપ્રાતમ્” ગવાય છે.

વૈષ્ણવ આળવાર ભક્તોમાં નારાયણ મહાન ભક્ત કહેવાય છે. તેણે પોતાના પતનની તથા ઉદ્ધારની પદ્યમાં કથા લખી છે અને પોતાની જાતને ભગવાનના ભક્તોની ચરણરજ માની છે. તેણે કહ્યું છે કે ચાર વેદના વિદ્વાનના ઘરમાં જન્મ લેવા કરતાં કોઈ દરિદ્ર કુળહીન પણ ભગવત ભક્તના ઘરમાં જન્મ લેવો સારો.

26-7-2011

*

22. સુંદરર—સુંદરમૂર્તિ

જીવાત્મા કરતાં શરીરનું મહત્ત્વ વધારે છે. જીવાત્મા હોય કે ન હોય કોઈ પાકી ખાતરી નથી. કદાચ હોય, કદાચ ન પણ હોય, પણ શરીર તો છે છે ને છે જ. જે કોરા આત્માવાદીઓ આત્મમોહમાં શરીરની ઉપેક્ષા કે તિરસ્કાર કરે છે, તે જીવનને સમજી શક્યા નથી. તે સૂર્યના અજવાળામાં પણ પ્રખર સત્યને પરખી શકતા નથી. શરીર જ સુખ-દુઃખનું માધ્યમ છે. શરીર વિના જીવાત્મા વિશે ચર્ચા પણ કરી શકાતી નથી. શરીરથી જ આત્મજ્ઞાનની વાતો થાય છે. સાચું અધ્યાત્મ શરીરવિરોધી નહિ પણ શરીરસાપેક્ષ હોય છે.

આવા શરીરનાં ચાર ઐશ્વર્યો હોય છે: આરોગ્ય, બળ, સૌંદર્ય અને કંઠ. જેને આ ચારે મળ્યાં હોય તે ધન્ય થઈ જાય. સુખનું મૂળ આરોગ્ય છે. આત્મા-આત્મા કરવાથી સુખી થવાતું નથી. સુખ એટલે ઈચ્છિત અને પ્રાપ્ત ભોગોને ભોગવવાનું સામર્થ્ય. આ હોય તો જ વ્યક્તિ સુખી થાય. જેની પાસે ઈચ્છિત ભોગો જ ન હોય અને કદાચ હોય તો ભોગવવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો તે કદી સુખી ન થઈ શકે. આવા અસમર્થ લોકોએ અસામર્થ્યને ઢાંકવા શરીરવિરોધી, સુખવિરોધી કોરો આત્મવાદ પ્રચલિત કર્યો લાગે છે.

બળથી વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. ઓછામાં ઓછું, લાંછનભર્યા પરાજયથી તો બચી શકાય છે. ઋષિઓ બળની ઉપાસના કરે છે. બળવાન વ્યક્તિ અને બળવાન પ્રજા જ સ્વતંત્રતા ભોગવતી હોય છે. દુર્બળ અને રેંજુ-પેંજી પ્રજા રાષ્ટ્ર તો ઠીક પોતાની પત્નીનું પણ રક્ષણ ન કરી શકે. તે પ્રબળોનો શિકાર થતાં રહે છે. તે ઘર અને ઘરવાળીઓને છોડી-છોડીને ભાગતી પ્રજા થઈ જાય છે. ‘વીરભોગ્યા વસુંધરા’ એટલે વ્યક્તિ તથા પ્રજાને બળવાન બનાવવી જરૂરી છે. વ્યક્તિનું મહત્ત્વ તેની ફાંદથી નહિ પણ વિશાળ છાતીથી થવું ઘટે. લટકતી ફાંદવાળા હિપોપોટેમસો કરતાં ચોડી છાતીવાળા સિંહો જ વનના અધિપતિ થતા હોય છે. પ્રજાને બળવાન બનાવો.

સૌંદર્ય ઐશ્વર્ય છે. કુરૂપતા, ગુણ અને વિદ્યા ભરી હોય તોપણ તેને સહન કરવું પડતું હોય છે. સૌંદર્ય માતા-પિતાથી પ્રાપ્ત થતું હોય છે. સૌંદર્યની સાથે જો વિદ્યા અને ગુણોનું મિશ્રણ થઈ જાય તો-તો જીવન ધન્ય થઈ જાય.

કંઠ ઈશ્વરીય બક્ષિસ છે. તે કેમ ક્યાંથી કેવી રીતે મળે છે તે કહેવું કઠિન છે. પણ જેને મળે છે તે ન્યાલ થઈ જાય છે.

આ ચારે તત્ત્વોથી ભરપૂર એક છોકરો, ગામના ચોકમાં બીજા છોકરાઓ ભેગો રમી રહ્યો હતો. તે જ વખતે રાજા ત્યાંથી રથમાં બેસીને નીકળ્યો. રાજાની નજર પેલા છોકરા ઉપર પડી. રથ ઊભો રખાવ્યો. છોકરાને પૂછ્યું, “તારું નામ શું?” છોકરે બેઘડક જવાબ આપ્યો ‘સુંદરર’. યથાનામ તથા ગુણ.

રાજાએ છોકરાના બાપને બોલાવ્યો. છોકરાનો બાપ બ્રાહ્મણ હતો. તેણે આવીને રાજાને વંદન કર્યા. રાજાએ પ્રસ્તાવ મૂક્યો, “આ છોકરો મને આપી દે, હું તેને મહાન વિદ્વાન બનાવીશ.” જે લોકો ઉત્તમ બાળકો પેદા કરી શક્યા નથી તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ અડધો નિષ્ફળ થયો સમજવો. અડધો એટલા માટે કે કદાચ તેમણે દામ્પત્યસુખ તો ભોગવ્યું હોય પણ સંતાનસુખ ન ભોગવી શક્યો હોય, જેણે દામ્પત્યસુખ પણ ન ભોગવ્યું હોય અને સંતાનસુખ પણ ન ભોગવી શક્યાં હોય તેમનું પૂરું લગ્નજીવન નિષ્ફળ કહેવાય. જોકે આ બંને સુખ વ્યક્તિના હાથમાં નથી હોતાં.

બ્રાહ્મણ વિચારમાં પડી ગયો. આવો બાળક કેમ અપાય? ભલે અમે ગરીબ છીએ પણ કાંઈ વહાલ વિનાના તો નથી ને? ઊલટાનું ગરીબાઈમાં વહાલ વધારે હોય. લગ્નજીવનનાં ત્રણ સુખો હોય છે: 1. વહાલસુખ, 2. ભોગસુખ અને 3. સામગ્રીસુખ. મોટા ભાગે વ્યાપારમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા દુંદાળા શેઠિયાઓના ત્યાં સામગ્રીસુખનો તો ઢગલો હોય છે, પણ વહાલસુખ કે ભોગસુખ નથી હોતાં. અથવા ઓછાં હોય છે. તેથી અતૃપ્ત સ્ત્રીવર્ગ આડો ફંટાઈ જાય તો નવાઈ ન કહેવાય. ગરીબોને ત્યાં સામગ્રીસુખ નથી હોતું, પણ બીજાં બંને સુખો ભરપૂર હોય છે. જો સામગ્રીથી સંતોષ થઈ જાય તો ગરીબો, શ્રીમંતો કરતાં વધુ સુખી થાય, પણ સંતોષ થાય તો!

બ્રાહ્મણે શરત મૂકી: “ભલે હું દરિદ્ર છું પણ મારી ઇચ્છા છે કે મારું બાળક, બ્રાહ્મણોના હાથમાં જ ઊછરે. મને દરિદ્રતાનો ખેદ નથી પણ બ્રાહ્મણપણાનું ગૌરવ છે.”

રાજાએ શરત માન્ય રાખી. રાજાએ સુંદરરને રથમાં જોડે બેસાડી દીધો. આને ભાગ્ય કહેવાય. વગર પુરુષાર્થે છોકરો, રાજાનો કુંવર થઈ ગયો.

રાજાએ ખૂબ સારા-સારા વિદ્વાનોને રાખીને બાળકને ભણાવવા માંડ્યો. બાળકમાં શિવભક્તિ જાગી ઊઠી. સોનામાં સુગંધ ભળી. રૂપ, વિદ્યા અને ભક્તિનો ત્રિવેણી સંગમ થઈ ગયો.

હવે તો છોકરો યુવાન થયો. એક-એકથી ચઢિયાતી કન્યાઓ પરણવા તૈયાર થઈ ગઈ. તેના જ જેવી સુંદરી સાથે તેનાં લગ્ન લેવાયાં. વરકન્યામાં કજોડું ન શોભે. લગ્નમંડપમાં અગ્નિની સાક્ષીએ ચાર ફેરા ફરવાની તૈયારી હતી ત્યાં એક વૃદ્ધ આવ્યો અને બૂમ પાડીને બોલ્યો કે “બંધ કરો આ લગ્ન, આ છોકરો તો મારો ગુલામ છે” લોકોને નવાઈ લાગી. આ વળી શું? વૃદ્ધ ગાંડો તો નથી ને! ઘણાને મંગળમાં અમંગળ કરવાની ટેવ હોય છે. આવા શનિદેવો કોઈ સારો પ્રસંગ જોઈ નથી શક્તા, તેથી શરૂઆતમાં જ તેમની પૂજા કરાતી હોય છે. લોકો પૂછવા લાગ્યા, “દાસ કેવી રીતે?”

વૃદ્ધે ગજવામાંથી કાગળ કાઢીને બતાવ્યો અને કહ્યું કે “આ સુંદરરના દાદાએ મારી પાસેથી કરજમાં રૂપિયા લીધા હતા અને અવેજમાં લખી આપ્યું હતું કે મારો પૌત્ર થશે તે તમારો દાસ થશે. જુઓ વાંચો આ કાગળ!”

લોકોએ કાગળ વાંચ્યો અને સૌ ચક્રિત થઈ ગયાં. કોડભરેલાં વરકન્યાનું શું થાય? કોઈના કોડભંગ કરવા તે તેના અંગભંગ કરવાથી પણ વધુ દુઃખદાયી કહેવાય.

સુંદરરનો પિતા ગુસ્સામાં આવી ગયો. મારા પુત્રના લગ્ન વખતે જ આ વૃદ્ધ કેવો ઉત્પાત મચાવ્યો છે! તેણે પેલો કાગળ ફાડીને ટુકડેટુકડા કરીને ચોરીમાં સળગતી અગ્નિમાં હોમી દીધો.

વાત રાજા સુધી પહોંચી, રાજા ન્યાયી હતો. તેણે પંચ ભેગું કર્યું. પંચે પેલા વૃદ્ધ પાસે પ્રમાણ માગ્યું. તેણે ગજવામાંથી કાઢીને કાગળ બતાવ્યો. જે પહેલાં બતાવ્યો હતો તે તો અસલ કાગળની નકલ હતી. જેને ફાડી નાખવામાં આવ્યો હતો, ચતુર બ્રાહ્મણે અસલ કાગળ સંતાડીને સુરક્ષિત રાખ્યો હતો. આના ઉપરથી કુશળ માણસોએ શીખવાનું કે વિરોધીઓ વચ્ચે હંમેશાં અસલ કાગળની નકલ જ બતાવવી. અસલ કાગળ સુરક્ષિત રાખવો જોઈએ. જે ખરા સમયે કામ આવે.

પંચે ફેંસલો આપ્યો કે વૃદ્ધ સાચો છે અને સુંદરર તેનો દાસ જ કહેવાય. વૃદ્ધ તો સુંદરરને લઈને ચાલવા લાગ્યો. વિવાહ કરતાં શુંનું શું થઈ ગયું. બિચારી કન્યા અને બધાં રોકકળ કરવા લાગ્યાં, પણ શું થાય? વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ હાથ પકડીને સુંદરરને એક વિશાળ શિવાલયમાં લઈ ગયો, ટોળું પણ પાછળ પાછળ ગયું. વૃદ્ધે કહ્યું અહીં ઊભા રહો અને તે ગયો. ગયો તે ગયો. પાછો આવ્યો જ નહિ. સુંદરરને લાગ્યું કે આ કોઈ નહિ ઇષ્ટદેવ શિવ જ તે રસ્તો બતાવવા જ આવ્યા હતા. ઘટનાઓ ઘટતી હોય છે. લોકો મનગમતા અર્થો બેસાડતા હોય છે. ભક્ત, ઘટનાને ભક્તિની આંખે જોતો હોય છે. તેને થયું કે ભગવાન શિવે જ મને રસ્તો બતાવ્યો. તે શિવભક્તિમાં લીન થઈ ગયો. ઘરે આવ્યા પછી તે તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડ્યો. માણસને કશું જ ન સૂઝતું હોય તો તેવા સમયે તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડવું, કોઈ રસ્તો નીકળશે.

તીર્થયાત્રામાં તેને અવારનવાર પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ દેખાતો રહ્યો, આ તેની માનસિક તીવ્રતા પણ હોય.

સુંદરર ચિદમ્બરમ્ પહોંચ્યો. દક્ષિણ ભારતનું આ અતિ ભવ્ય મંદિર જોવા જેવું છે. પ્રસિદ્ધ નટરાજનું શિલ્પ અહીંનું જ છે. ત્યાં તેને પ્રેરણા થઈ તિરુવારુરની. સુંદરર તિરુવારુર આવ્યો. જીવનમાં પ્રેરણા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. પ્રેરણા માનવીય અને દૈવી પણ હોઈ શકે છે. દૈવી પ્રેરણા દિવ્યાત્માઓને જ મળતી હોય છે. હવે સુંદરરે લગ્ન પણ કર્યા અને ગૃહસ્થાશ્રમી બન્યો.

અહીં અવારનવાર ઉત્સવો ઊજવાતા રહે છે. એક ઉત્સવમાં સુંદરરને કાવ્ય રચવાની પ્રેરણા થઈ. તેણે કવિતા રચી, જેમાં પોતે શિવભક્તોનો દાસ છે તેવું વારંવાર જણાવ્યું.

નરસિંહ મહેતાની માફક સુંદરરના પણ અનેક ચમત્કારો થયા કરતા, સુંદરર સતત ભજનો રચ્યા કરતો, તે શિવને સખાભાવથી ભજતો હતો તેથી અટકી પડેલાં બધાં કાર્યો શિવ પાસે કરાવતો, તે એટલે સુધી કે તેની પત્ની રિસાય તો તેને મનાવી આપવાનું કામ પણ શિવ કરી આપે.

કહેવાય છે કે સુંદરરે આડત્રીસ હજાર પદો રચ્યાં હતાં. “મૂકં કરોતિ વાચાલમ્” સાર્થક થયું હતું. પ્રત્યેક પદમાં શિવની શરણાગતભાવે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

સુંદરર મોક્ષને શિવકૃપા માનતો હતો તો ભોગને પણ શિવકૃપા જ માનતો હતો. તે ભોગત્યાગી થવાનું કહેતો નહિ, પણ ભોગ પણ

શિવપ્રસાદી છે તેવું માનીને તેનો સ્વીકાર કરવાનું કહેતો.
આ રીતે લાંબું જીવન જીવીને સુંદરરે દેહત્યાગ કર્યો હતો.

26-7-2011

*

ઊંચા કુળમાં જન્મવું એ ગૌરવની વાત કહેવાય. ગૌરવ સૌને ગમતું હોય છે. મહત્ત્વનાં ગૌરવ નવ પ્રકારનાં હોય છે: 1. ધર્મગૌરવ, 2. રાષ્ટ્ર-ગૌરવ, 3. જાતિગૌરવ, 4. કૃતિગૌરવ, 5. રૂપગૌરવ, 6. ધનગૌરવ, 7. સત્તાગૌરવ 8. પ્રતિષ્ઠાગૌરવ અને 9. કુળગૌરવ.

ગૌરવ એટલે અભિમાન કે અહંકાર નહિ. ગરિમા આપે તે ગૌરવ.

1. ધર્મગૌરવ

કોઈ પણ અપવાદ વિના વિશ્વના બધા ધર્મો પોતપોતાને મહાન અને સર્વોચ્ચ ગણાવે છે. અનુયાયીઓમાં ધર્મગુરુઓ કૂટીકૂટીને આવી ભાવના ભરે છે કે આપણે જ સાચા છીએ, આપણે જ સર્વોચ્ચ છીએ. બીજા બધા નીચા છે. અને ખોટા છે. આવું ગૌરવ અંતે તો પોઈઝન જ બનતું હોય છે. આવા ગૌરવથી લોકો ચુસ્ત બનતા હોય છે. અને ચુસ્તતા કદી ઘૃણા વિનાની નથી હોતી. જેટલી ચુસ્તતા વધારે તેટલી જ ઘૃણા વધારે. જેટલી ઘૃણા વધારે તેટલી જ અસહિષ્ણુતા વધારે. આ રીતે ચુસ્ત ધાર્મિકતા માનવજીવનમાં વિષ ઘોળવાનું કામ કરે છે. પણ જો લોકો એવું સમજતા થાય કે જેવો હું સાચો છું તેવા બીજા પણ સાચા હોઈ શકે છે. સૌમાં સચ્ચાઈનો અંશ તો હોય જ છે. પોતપોતાના દષ્ટિકોણથી સૌ સાચા છે. ખરી મહાનતા પોતાના દષ્ટિકોણને જ સમજવામાં નથી, પણ બીજાના દષ્ટિકોણને પણ સમજવામાં છે. વિશ્વ અનેક દષ્ટિકોણોથી ચાલે છે, તેને સમજવા અને સ્વીકારવા તે મોટી અને ખરી ઉદારતા કહેવાય. આવો ધર્મ સહિષ્ણુ કહેવાય. તેનું ગૌરવ હોય. સંકુચિતતા કે સંકીર્ણતાનું ગૌરવ ન હોય.

2. રાષ્ટ્રગૌરવ

રાષ્ટ્રગૌરવ જરૂરી છે. તેથી રાષ્ટ્રીય ખુમારી આવે છે. સાચી ખુમારી જ સાચું જીવન છે. ખુમારી વિના દીનતા-લાચારી આવી શકે છે. જે પૂરી પ્રજાને હલકી બનાવી શકે છે. પણ રાષ્ટ્રગૌરવ સકારણ હોવું જોઈએ. અકારણ કે કાલ્પનિક કારણોથી લીધેલું ગૌરવ મિથ્યા હોઈ શકે છે. રાષ્ટ્રીય ગૌરવનાં મુખ્યતઃ દશ કારણો છે: (1) અમે કદી ગુલામ નથી થયા, (2) અમે વિશ્વવિજેતા છીએ, (3) અમે સમૃદ્ધ છીએ—ગરીબ નથી, (4) અમે અગ્રગામી છીએ, પછાત નથી, (5) અમે પ્રમાણિક જીવન જીવીએ છીએ, નીતિમત્તાનું ધોરણ ઊંચું છે, (6) અમે સ્વચ્છ અને સુઘડ રહીએ છીએ, (7) અમારી પાસે વિશ્વના સર્વોત્તમ વૈજ્ઞાનિકો છે, કવિઓ સાહિત્યકારો અને કલાકારો છે, (8) અમારી પાસે વિશ્વના સર્વોચ્ચ સેનાપતિઓ, સર્વોચ્ચ સેના અને સર્વોચ્ચ શસ્ત્રો છે. (9) અમારી પ્રજાનું જીવનધોરણ ઘણું ઊંચું છે. રાષ્ટ્રીય આવક ઘણી ઊંચી છે, (10) અમે વિશ્વભરમાં માનવીય સહાયનાં ઘણાં કાર્યો કરીએ છીએ. વગેરે.

આ બધાં રાષ્ટ્રીય ગૌરવ અપાવનારાં કારણો છે. આનાથી બધું જ ઊલટું હોય અને છતાં ‘હમ મહાન’ની બૂમો પાડવામાં આવે તો તે મિથ્યા ગૌરવ કહેવાય. સાચું રાષ્ટ્રીય ગૌરવ વંદનીય હોય. તે બીજા રાષ્ટ્રના ગૌરવને પણ માન આપે.

3. જાતિગૌરવ

પ્રત્યેક જાતિની અલગ-અલગ ઓળખાણ હોય છે. જે જાતિમાં બળ-બુદ્ધિ અને સદ્ગુણો વધારે હોય તે ગૌરવને પાત્ર હોય છે. જેનામાં આ ઓછું હોય છે તેને તેટલું ગૌરવ નથી મળતું. જાતિ એટલે કુદરતી જાતિ, માનવીય જ્ઞાતિ નહિ.

4. કૃતિગૌરવ

સારાં અને ઉત્તમ કાર્યો કરવાથી ગૌરવ મળે છે. આવાં કાર્યો કરનાર ગૌરવનો અનુભવ કરે તે સ્વાભાવિક છે. જેમકે ગામમાં શિક્ષણસંસ્થાઓ, મંદિરો, પુસ્તકાલયો, દવાખાનાં, માર્ગો, અન્નક્ષેત્રો વગેરે બંધાવે તેને ઉત્તમ કૃતિ કહેવાય, આવું કરનારા ગૌરવ પ્રાપ્ત કરતા હોય છે. તેમને ગૌરવ આપવું જોઈએ.

5. રૂપગૌરવ

વધુ રૂપાળા હોય તેને આવું ગૌરવ થાય. રૂપ સાપેક્ષ છે. કાળા લોકોમાં પણ કોઈ સૌથી રૂપાળું હોય છે.

6. ધનગૌરવ

ધનવાન હોવું તે પણ ગૌરવની વાત કહેવાય.

7. સત્તાગૌરવ

સત્તાવાન હોવું પણ ગૌરવની વાત કહેવાય.

8. પ્રતિષ્ઠાગૌરવ

બધાની સરખી પ્રતિષ્ઠા નથી હોતી. કેટલાક ઘણી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી શકતા હોય છે, તો કેટલાક પ્રતિષ્ઠા વિનાનું જીવન જીવતા હોય છે.

9. કુળગૌરવ

જાતિ-જ્ઞાતિ-સમાજની અંદર પાછાં કુળ હોય છે. આ કુળ ઊંચા આદર્શો, ઉચ્ચ સદ્ગુણો અને ભવ્ય વ્યવહારથી બંધાતાં હોય છે. આદર્શો, સદ્ગુણો અને ઉત્તમ વ્યવહાર આ ત્રણે મળીને ઉચ્ચ કુળ બનતું હોય છે. “અમારાથી આ નહિ થાય” એવી દૃઢ ધારણાથી તે કુળ નીચતાથી બચી જતાં હોય છે. ચાણક્યે રાજાને સલાહ આપી છે કે કુળવાન હોય તેને જ મંત્રી બનાવવો. કુળહીન વ્યક્તિઓ છીછરાં અને હલકટ આચરણો કરી બેસતા હોય છે, તે પાળ વિનાનું સરોવર કહેવાય. છલકાઈ જાય અને પછી સુકાઈ જાય. કન્યા પણ કુળવાન હોવી જોઈએ. એટલે તેને કુળવધૂ કહેવાય છે. કુળહીન કન્યા પણ છીછરી નદી જેવી હોય. તે માન-મર્યાદા સાચવી ન શકે, તે સામું બોલે, વઢકણી હોય, સ્વચ્છંદી હોય અને કદાચ પથભ્રષ્ટ પણ હોય.

આપણે કુળની વાત કરવી છે. ભારતમાં અનેક જાતિઓમાં રાજપૂતજાતિની ઘણી વિશેષતા રહી છે:

1. વચન પાળે, 2. શૂરવીરતા બતાવે, 3. રાજ્ય કરી જાણે.

જે લોકો વચન નથી પાળતા તે ટેકીલા નથી હોતા. જે ટેકીલા ન હોય તેનો ઇતિહાસ ન હોય. તે સગવડિયા હોય. સગવડિયા પલટીબાજ હોય. જ્યાં સગવડ મળે ત્યાં પલટી જાય. તેના પાળિયા ન હોય. કદાચ બંગલા હોય પણ બંગલાનો ઇતિહાસ ન હોય. પાળિયાનો હોય.

કુળવાન પ્રજામાં સામાજિક ધોરણ પણ ઊંચું હોય. તેમની સ્ત્રીઓ લાજ-મર્યાદામાં રહે. સ્વચ્છંદી કે છાકટી ન થાય.

કુળવાન વ્યક્તિ દેવાળું ન કાઢે. કદાચ દેવું થઈ જાય તો સમય આવ્યે પાઈએ પાઈ ચૂકતે કરી દે.

આવાં ઘણાંબધાં કારણોથી કુળ બંધાતું હોય છે અને તેને તેની પ્રતિષ્ઠા મળતી હોય છે. રાજપૂતજાતિમાં પણ કેટલાંક ઊંચાં-નીચાં કુળો હોય છે. જે કુળોને આધારે કન્યાની લેવડદેવડ થતી હોય છે, જોકે ઘણી વાર તો કુળની છાપ જ રહી જતી હોય છે. ગુણો રહેતા નથી હોતા તોપણ ગૌરવ લેવાતું હોય છે.

આવું જ એક ઉચ્ચ કુળ જોધપુર પાસેના મેડતાનું નાનું રાજ્ય. રાજા રાવ રતનસિંહ. તેમના ત્યાં એક કન્યાનો જન્મ થયો. જેનું નામ ‘મીરાં’ રખાયું. ત્યારે (અને આજે પણ) કન્યાના જન્મને હર્ષપ્રદ મનાતો નહિ, લોકોના ચહેરા ઊતરી જાય. જાણે કે ઉપાધિ જન્મી. કેટલાક લોકો તો તેને દૂધપીતી પણ કરી નાખતા. આમ જુઓ તો આપણે ઊંચા લોકો કન્યાહત્યાના મહાપાપી જ કહેવાઈએ. જેનાં પરિણામ હવે વાંઢા રહેવામાં ભોગવીએ છીએ. ભૂણહત્યા અને કન્યાહત્યાને મહાપાપ મનાયું છે. તે મહાપાપ જેણે કર્યા હોય તેનો ક્ષય જ થાય, પણ મેડતાના રાજાએ કન્યાને સહર્ષ વધાવી લીધી. મીરાં મોટી થવા લાગી. પ્રત્યેક જન્મનારું બાળક પોતાની સાથે સ્વભાવ, ક્ષમતા અને રુચિ લઈને જ જન્મતું હોય છે. આ તેનું ભાગ્ય કહેવાય. જે જન્મજાત હોય છે તે જીવનભર ટકે છે. જે પાછળથી પૂરક થયું હોય છે તે સ્થાયી નથી હોતું.

મીરાં જન્મથી જ ભક્તિભાવવાળી હતી. રાઠોડ રતનસિંહજીની તે એકની એક દીકરી હતી. તેથી બહુ જ લાડકોડથી પાળીપોષીને મોટી કરાતી હતી. લાડ એટલે વહાલ. રાજસ્થાનમાં વરરાજાને લાડોજી અને કન્યાને લાડીજી કહે છે. અર્થાત્ જે વહાલથી ઊભરાતાં હોય તે લાડો અને લાડી થઈ શકે. લાડ ઘી-દૂધ કરતાં પણ વધુ ટોનિક આહાર છે. જેને લાડ મળે તેને જ લાવણ્ય મળે. જેને લાડ ન મળે તે ફિક્કાં હોય.

એક વાર રતનસિંહજીના ત્યાં એક સાધુમહાત્મા પધાર્યા. જે ઘરોમાં સાચા સાધુ-સંતો આવતા-જતા હોય છે તે ઘરો કુમાર્ગ તરફ વળતાં ડરે છે. સાધુ-સંતોની પધરામણીથી ધર્મભાવના જાગે છે. ધર્મભાવનાથી દુર્બુદ્ધિ દૂર થાય છે. આ સાધુ હંમેશાં પોતાની પાસે શ્રીકૃષ્ણની એક મૂર્તિ રાખતા, મીરાંને તે ગમી ગઈ. તેણે મૂર્તિ માગી લીધી. સાધુએ ખુશીથી મૂર્તિ આપી દીધી, મીરાંએ પૂછ્યું કે “આનું નામ શું છે?” સાધુએ કહ્યું કે ‘ગિરધરલાલ’ બસ મીરાંને ગિરધરલાલ મળી ગયા.

ત્યારે ગામડાની કન્યાઓ કૂકા બનાવીને રમતી. તેમાં એક કૂકાને પતિ બનાવે. બીજા કૂકાને સાસુ-નાણંદ વગેરે બનાવે પછી જેમ ઘરમાં થતું જોયું હોય તેમ રમે. મીરાંએ તો પેલી મૂર્તિને જ પતિ બનાવી દીધી. કન્યાઓમાં, પતિભાવ કિશોરાવસ્થાથી જ જાગતો હોય છે.

છોકરાઓમાં પત્નીભાવ બહુ મોડો જાગતો હોય છે. કિશોરાવસ્થામાં જાગેલા પતિભાવને જો યોગ્ય વળાંક આપવામાં ન આવે તો તે વળાંક ખોટી દિશામાં પણ વળી શકે છે. એટલે પહેલાં આ અવસ્થામાં સગાઈ થઈ જતી (લગ્ન નહિ) સગાઈ થઈ જવાથી કેન્દ્રબિન્દુ નક્કી થઈ જતું તેથી વૃત્તિઓ એક જ જગ્યાએ સ્થિર રહેતી, આડીઅવળી ખેંચાતી નહિ, કદાચ ખેંચાય તો પાપ થવાની બીક લાગતી. તેથી વરકન્યા બંને ચારિત્રિક રીતે સુરક્ષિત રહેતાં.

મીરાંમાં કવિતાશક્તિ જાગૃત થઈ. તે રોજ ગિરધરને લક્ષ્યમાં રાખીને કવિતા કરતી રહેતી. મીરાં પાસે કંઈ પણ મધુર હતો. તે પોતાનાં જ રચેલાં ભજનો ગિરધર આગળ ગાતી. લોકો ટોળે વળીને સાંભળતા.

મીરાંને સાંસારિક જીવન શરૂ કરવું નહોતું; પણ છોકરો કુંવારો રહે, છોકરી કુંવારી ન રહે. છોકરીએ તો પરણવું જ પડે. ઇચ્છા ન હોય તોય પરણવું પડે તેવું ત્યારે મનાતું. પંદરેક વર્ષની ઉંમરે મીરાંનાં લગ્ન ચિત્તોડના રાણા ભોજરાજજી સાથે કરવામાં આવ્યાં. લગ્નમંડપમાં મીરાંએ પોતાના ગિરધરલાલને પણ સાથે રાખ્યા અને ફેરા પણ ફર્યા. મીરાં સમજી કે હવે મારાં લગ્ન વિધિપૂર્વક ગિરધરલાલ સાથે થઈ ગયાં. તેણે પોતાની માતાને પદ રચીને સંભળાવ્યું.

માઈ મ્હાંણે સુપણેમેં વર્યો ગોપાલ

મીરાંએ પોતાની સખીઓને પણ કહ્યું.

એસે વરકો કે વરું! જે જનમે ઔર મરી જાય

વર વરીએ ગોપાલજી મારો ચૂડલો અમર હો જાય

મીરાં જ્યારે સાસરે ચાલી તો ગિરધરલાલને પણ સાથે લઈને ચાલી. ડોલીમાં ગિરધરલાલને પણ સાથે જ બેસાડ્યા.

મીરાંના પતિ ભોજરાજજી સાદાસરળ હતા. પત્નીની ભાવુકતાથી તે પ્રસન્ન હતા. તે પોતે પણ કાવ્યરસિક હતા. મીરાંનાં પદો વાંચીને-સાંભળીને તે આનંદિત થતા. તેમણે મીરાં માટે અલગથી મંદિર બનાવી દીધું, જે આજે પણ ચિત્તોડગઢમાં છે.

કુદરતી કામવાસના સૌમાં સરખી નથી હોતી. કોઈમાં અત્યાધિક હોય છે તો કોઈમાં બિલકુલ ઓછી હોય છે. જેમાં બિલકુલ ઓછી હોય તેમનું લગ્નજીવન ભાગ્યે જ સફળ થતું હોય છે. મીરાંમાં કુદરતી કામવાસના ઓછી જ હતી તેથી ભોજરાજજીએ બીજાં લગ્ન કરી લીધાં. મીરાં રાજી થઈ. પોતાના કારણે પતિ દુઃખી થતા હોય કે પોતાના કારણે પત્ની દુઃખી થતી હોય તો તેને રસ્તો કરી આપવો એ હડાપણનું કામ કહેવાય. હવે ભોજરાજજી નવી પત્નીમાં અને મીરાં ગિરધરલાલમાં તન્મય રહેવા લાગ્યાં.

પ્રેમ કદી પણ પીડા વિનાનો હોય જ નહિ. પ્રેમની સાથે બે તત્ત્વો જોડાયેલાં હોય છે: 1. વિરહપીડા, 2. લાંછનપીડા જે સહજ પ્રાપ્ત હોય છે. તેમાં ભાગ્યે જ પ્રેમ હોય છે. તેની કદર-કિંમત પણ નથી હોતી. જે દુર્લભ પ્રાપ્ત હોય છે તેની ઝંખના હોય છે. તેનો વિરહ પીડા જગાડે છે. સહજપ્રાપ્ત અને સદાપ્રાપ્તનો વિરહ નથી હોતો. કેટલીક વાર તો તેના પ્રત્યે અરુચિ પણ થવા લાગે છે. જે પ્રેમ લોકમાન્ય, સમાજમાન્ય કે ધર્મમાન્ય નથી હોતો તે વિરહી પ્રેમ હોય છે. બંને પાત્રો વિરહપીડામાં ઝૂરી-ઝૂરીને દુઃખી થતાં હોય છે. જેણે કદી આવો પ્રેમ કર્યો જ નથી હોતો, માત્ર લગ્ન જ કર્યો હોય છે, તેમને આ પીડાની કશી ખબર જ નથી હોતી, તેમને અનુભવ જ નથી હોતો. એક તરફ વિરહપીડા થતી હોય અને બીજી તરફ લાંછનપીડા થતી હોય. લોકો નિંદા કરે. ટીકા કરે, મોઢું ચઢાવે, આવા વાતાવરણમાં જીવવું પડે તો ભારે પીડા થાય. તેમાં પણ નારીજાત માટે તો અસહ્ય થઈ જાય. મીરાંને કોઈ સમજી શકતું ન હતું. સૌ કોઈ તેને ગાંડી-ગાંડી કરતું હતું. મીરાંએ પણ ગાયું.

ઓરી મૈં તો પ્રેમદીવાની મેરો દરદ ન જાણે કોય,

ઘાયલ કી ગત ઘાયલ જાણે કી જીણ ઘાયલ હોય.

ઘાયલ શબ્દ સમજવા જેવો છે. પ્રેમનો ઘા હૃદયમાં વાગતો હોય છે. ઘણા પ્રયત્નો પછી પણ રૂઝતો નથી. કેટલાકને તે જીવનભર દૂઝતો હોય છે. તેની સ્થિતિ કોઈ ઘાયલ હોય તે જ જાણી શકે. ઢીંગલા-ઢીંગલીની માફક જેમણે ઘર માંડ્યાં હોય તેમને ખબર ન પડે. મીરાં ઘાયલ છે. તે વધુ ને વધુ દૂબળી થવા લાગી. રાણાજીએ વૈદ્ય બોલાવ્યા પણ વૈદ્ય બિચારા શું કરે! આ કોઈ દેહરોગ નહોતો, હૃદયરોગ હતો.

એવામાં ભોજરાજજીનું અવસાન થઈ ગયું. ચિત્તોડની રાજગાદી ઉપર મીરાંના દિયર વિક્રમાદિત્ય બેઠા. હવે મીરાંનો સાધુસંગ વધી ગયો.

રાજમહેલમાં જ્યારે જુઓ ત્યારે સાધુ-સંતોની ભીડ જામી જ હોય, સૌની વચ્ચે મીરાં ગાય તો ખરી પણ ઊભી થઈને નાચે પણ ખરી. રાજમહેલમાં આવું ન શોભે. રાજકુળની મર્યાદાથી આ બધું વિપરીત થતું હતું તેથી મીરાંને સમજાવવા નણંદ ઉદાબાઈએ પ્રયત્નો કર્યા. પણ વ્યર્થ ગયા. પછી ચમ્પા અને ચમેલી નામની દાસીઓએ પ્રયત્ન કર્યા પણ વ્યર્થ ગયા. અતિ ભાવુક્તા વ્યાવહારિક નથી હોતી, જે વ્યાવહારિક ન હોય તેને લોકો—ખાસ કરીને કુળવાન લોકો સહન કરી શકે નહિ. મીરાંના આવા વ્યવહારથી વિક્રમાદિત્ય રાણા નારાજ રહેવા લાગ્યા.

મીરાંબાઈએ ગાયું:

શીશોદો રૂઠ્યો તો મ્હારો કાંઈ કર લેસે

મૈં તો ગુણ ગોવિંદરા ગાસ્યો હો માય.

સત્ય પ્રભાવહીન નથી હોતું. અને અસત્ય લાંબો સમય ચાલતું નથી. ઉદા અને બંને દાસીઓ મીરાંબાઈની પ્રેમાવસ્થા જોઈને એટલી પ્રભાવિત થઈ કે તે પોતે પણ મીરાં જેવી થઈ ગઈ. ઉપદેશની શક્તિ કરતાં, આચારની શક્તિ અનેકગણી વધારે છે. સત્યની સમીપમાં રહેનારો બદલાવા લાગે છે.

અંતે રાણાજીએ કંટાળીયાકીને મીરાંબાઈનું કાસળ કાઢી નાખવાનું ષડ્યંત્ર કર્યું. રાણાએ વિષનો કટોરો ચરણામૃત કરીને મોકલ્યો. ભગવત્પ્રસાદ માનીને મીરાં પી ગઈ. મીરાં જાણી ગઈ હતી કે આ વિષ છે તોપણ તેણે ગટગટાવી દીધું. અને ગાયું:

રાણાજી જહર દિયો મૈં જાણી.

મીરાંની ખાસિયત એવી છે કે જે ઘટના ઘટે, જેવી પરિસ્થિતિ થાય તરત જ તેનું ભજન રચી કાઢે. જેના દ્વારા મીરાં બોલે. દાસીઓએ રાણાને કહ્યું કે મીરાં ઝેરનો કટોરો પી ગઈ પણ કાંઈ થયું નહિ. રાણા બહુ પ્રભાવિત થયા. આમ જુઓ તો બંને પક્ષ સાચા લાગે છે. રાજકુટુંબમાં રાજરાણી થઈને સાધુ-સંતો વચ્ચે નાચે તે કોને ગમે? લોકો કુળની મર્યાદાને સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ આપતા હોય છે. તો બીજી તરફ ભાવોન્મત્ત મીરાં પોતાના વશમાં નથી તે શું કરે!

મીરાં રાતદિવસ હરિવિરહમાં રોતી રહી. વિરહરુદન સાચી ભક્તિ કહેવાય. મીરાંનો ભાવોન્માદ ઘણો વધી ગયો. લોકોએ રાણાજીના કાન ભંભેર્યા. મીરાંનું ચારિત્ર્ય સારું નથી. પોતાના ઓરડામાં તે કોઈની સાથે વાતો કરતી હોય છે. રાણોજી તલવાર લઈને છૂટ્યા. મીરાં બારણું આડું કરીને પોતાના પ્રિયતમ કૃષ્ણ સાથે વાર્તાલાપ કરી રહી હતી. ધડામ દઈને બારણું ખોલીને, રાણાજી અંદર પ્રવેશ્યા અને તાડૂકી ઊઠ્યા, “ક્યાં છે તારો પ્રેમી! કટકા કરી નાખું” મીરાંએ કહ્યું, “હમણાં જ અહીં હતો જુઓ તો ક્યાંક છુપાયો હશે! તેને છુપાઈ જવાની ટેવ છે.” રાણાએ આખો ઓરડો ખોળી નાખ્યો પણ ક્યાંય કશું ન મળ્યું. રાણા લજ્જિત થઈને પાછા ચાલ્યા ગયા.

એક વાર રાણાએ કરંડિયામાં ઝેરી નાગણ મોકલી અને કહ્યું કે લે આ શાલિગ્રામની મૂર્તિ છે. પૂજા કરજે. મીરાંએ કરંડિયો ખોલ્યો તો સાચે જ શાલિગ્રામ નીકળ્યા. તે નાચવા-ગાવા લાગી. મીરાંએ ગાયું:

સોપ પિટારી રાણા ભેજ્યા મીરાં હાથ દિયા જાય,

નહાય-ધોય જબ દેખણ લાગી સાલગ્રામ ગઈ પાયા

મીરાંને લાગ્યું કે હવે અહીં રહેવું કઠિન છે. જ્યાં રહેવાથી પોતે અને પરિવાર બંને દુઃખી થતાં હોય, જ્યાં પોતાનું માન-સ્વમાન સચવાતું ન હોય ત્યાંથી હસતા મોઢે વિદાય થઈ જવું જ હિતાવહ છે. જેથી બંને પક્ષે શાંતિ થાય. જે લોકો સમય રહેતાં વિદાય નથી થઈ શકતા તે પાછળથી હડધૂત થઈને વિદાય થતા હોય છે.

પણ જવું ક્યાં? સ્ત્રીને જવાની જગ્યા જ ક્યાં છે? મીરાંએ વૃંદાવન જવાનું નક્કી કર્યું. એક પ્રકારથી આ ગૃહત્યાગ જ હતો. પુરુષ ગૃહત્યાગ કરે તો બુદ્ધ કે મહાવીર થઈ જાય, પણ સ્ત્રી ગૃહત્યાગ કરે તો? ‘બલા ગઈ’ રાણાજી રાજી થયા. હાથ લપ ગઈ.

પ્રેમવિરહમાં મીરાં મથુરા-વૃંદાવન પહોંચી ગઈ. આજે પણ આ તીર્થક્ષેત્રો અને આશ્રમો કેટલાય લોકોની શરણસ્થલી બનતાં હોય છે. મીરાંએ ગાયું:

મ્હને ચાકર રાખોજી ગિરધારીલાલ મ્હને...

વૃંદાવનમાં શ્રીકૃષ્ણનું ભવ્ય મંદિર, ત્યાં જઈને મીરાં રોજ ગાય અને નાચે. આ મંદિર લાલ પથ્થરનું પાંચ માળનું હતું. તેના બે માળ

ઔરંગઝેબે તોડાવી નાખ્યા. હજી પણ ત્રણ માળ ઊભા છે. મીરાં ગાવા લાગી:

મેરે તો ગિરધર ગોપાળ, દુસરો ન કોઈ,

જકે શિર મોર મુગટ મેરો પતિ સોઈ... મેરે તો

ત્યારે વૃંદાવનમાં ચૈતન્યપરંપરાના જીવ ગોસાંઈ રહેતા હતા. આ પરંપરા પણ પ્રેમભક્તિની છે. મીરાં, જીવ ગોસાંઈનાં દર્શન કરવા ગઈ. પ્રભુદર્શન જેવા જ સંતદર્શન લાગે તો સત્સંગ થાય. પણ જીવ ગોસાંઈએ બારણાં બંધ કરી દીધાં અને કહેવડાવ્યું કે “હું કોઈ સ્ત્રીનું મોઢું જોતો નથી.”

ત્યાગની પણ વિકૃતિ હોય છે. સદ્ગુણોમાં પણ વિવેક તો જોઈએ જ. એક સાધુએ લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરી દીધો, કોઈ તેમની આગળ લક્ષ્મી મૂકે તો નોટો ફાડી નાખે. દર્શકો રાજી થાય. ત્યાગી મહારાજને પાનો ચઢે. પાછળથી આ મહારાજને લક્ષ્મી માટે યાચના કરતાં મેં જોયા હતા. નોટો ન જોઈતી હોય તો ગરીબો માટે તરત જ વપરાવી કાઢો. પણ ફાડી ન નંખાય. આ ત્યાગની વિકૃતિ કહેવાય.

આવી જ રીતે કેટલાક લોકો સ્ત્રીત્યાગી થઈને પછી સ્ત્રીને એટલી હડધૂત કરે કે તેમનું મોઢું પણ ન જુએ. પધરામણી કરવા જાય તો ઘરમાંથી સ્ત્રીઓને ભગાડે. નાની બાળકીને પણ ભગાડે. ભક્તો વાહવાહ કરે. આ ત્યાગની વિકૃતિ કહેવાય. આવા લોકો અંતે સ્ત્રીમય થઈ જતા હોય છે. પ્રતિષ્ઠાની ખાતર ઉપરથી નહિ તો અંદરથી તો થઈ જ જતા હોય છે. આવા વિકૃતત્યાગીઓને સૌથી વધુ માન હડધૂત થનારી સ્ત્રીઓ જ આપે. સ્ત્રીઓ પોતે સ્વમાન વિનાની લઘુતાગ્રંથિથી પીડાતી હોય છે. તેથી આવું થતું હોય છે પણ મીરાંબાઈ તેવી ન હતી. મીરાંએ જીવ ગોસાંઈને સંદેશો મોકલ્યો, “વૃંદાવનમાં હું તો એકમાત્ર કૃષ્ણને જ પુરુષ માનતી હતી. હવે આજે તમે પણ બીજા પુરુષ નીકળ્યા.” વૈષ્ણવમાર્ગમાં ભક્ત પોતાને ગોપીભાવથી કૃષ્ણને ભજે છે. તેથી મોટી ચોટી રાખે છે અને માથે પણ ઓઢે છે. મીરાંબાઈનો સંદેશો મળતાં જ જીવ ગોસાંઈ ઉઘાડા પગે દોડ્યા અને મીરાંને મળીને વંદન કરીને લઈ આવ્યા.

મીરાંબાઈ વૃંદાવનમાં રહી ત્યાં સુધી તેમણે વ્રજભાષામાં પદોની રચના કરી, પછી સંવત 1600માં મીરાં દ્વારિકા પહોંચી ગઈ. અને જીવન પર્યન્ત દ્વારિકામાં જ રહી, અહીં તેણે ગુજરાતીમાં પદોની રચના કરી.

કહેવાય છે કે મીરાંના ચાલ્યા જવાથી ચિત્તોડ ઉપર ઘણી આપત્તિઓ આવી. રાણા પોતે દુઃખી થયા. લોકોના દબાણથી રાણા દ્વારિકા આવ્યા અને મીરાંને મનાવીને પાછી ચિત્તોડ આવવા સમજાવ્યું. પણ મીરાં ન માની. સ્થાન છોડ્યા પછી જે લોકો ફરીથી તે સ્થાનમાં રહેવા જતા હોય છે તે વધુ માનભંગ થતા હોય છે. મીરાં ન ગઈ. રાણો ખાલી હાથે પાછા ફર્યા. મીરાંએ ગાયું:

જાઉં ના પિયરિયે, જાઉં ના સાસરિયે

હરિ સું સેન લગાતી.

એક વાર મીરાં પગમાં ઘૂંઘરા બાંધીને ભગવાનની આગળ મંદિરમાં તન્મય થઈને નાચતી હતી. તે એટલું નાચી, એટલું નાચી કે ભગવાનનાં ચરણોમાં જ ઢળી પડી. ફરી ઊભી ન થઈ. ત્યારે સંવત 1630 હતો. આ વખતે મીરાંની ઉંમર 70-71 વર્ષની હતી.

નૃત્યત નૂપુર બાંધિકૈ

ગાવત લૈ કરતાર,

દેખન હી હરિમેં મિલી

તુનસમ ગતિ સંસાર

ભક્તિમાર્ગમાં પ્રેમધારા છે. આ ધારાની મહાન ભક્તિમતી નારી એટલે મીરાંબાઈ.

ભારતીય સામાજિક જીવનમાં કોઈ વર્ગને ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થાય છે તો તે શરતોથી પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલીક વાર આવી શરતો કલ્યાણકારી હોય છે તો કેટલીક વાર અકલ્યાણકારી પણ હોય છે. જેમ કે ઉચ્ચ ગણાતા વર્ગની સ્ત્રી વિધવા થાય તો તેનાં પુનર્લગ્ન ન થઈ શકે. આ કઠિન શરત મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ માટે તો અકલ્યાણકારી જ નીવડતી રહી છે. કારણ કે બિચારીને વૈધવ્ય પાર કરવું એ શારીરિક, માનસિક, આર્થિક, ધાર્મિક, સામાજિક બધી રીતે ત્રાસદાયી જીવન થઈ જાય અને જો તેનાથી નાનું સરખું પણ સ્ખલન થાય તો કલંકિત જીવન થઈ જાય. વૈધવ્યની વૈતરણી પાર કરવી અત્યંત કઠિન થઈ જતી હોય છે. લોકોએ તેને પોતાની ગરિમાનું પ્રતીક બનાવી દીધું. પણ વિધવાઓની ભયંકર દુર્દશા તરફ કોઈનું ધ્યાન જ ન ગયું. આપણે એવી જ એક વિધવાના ભવ્ય જીવનની ચર્ચા કરવાના છીએ.

રાજસ્થાનમાં પુરુષોત્તમ નામના કાંથડયા બ્રાહ્મણ રહે. તેમને ત્યાં એકની એક દીકરીનો જન્મ થયો. તેનું નામ કર્મઠી રાખ્યું. વૈવાહિક જીવનમાં સંતાન જ ન હોય તો જીવન નીરસ બની જાય. સંસારનો રસ હોય છે, પણ તે કમવાર હોય છે. ઉંમર થાય પણ લગ્ન જ ન થાય. થવાની શક્યતા જ ન દેખાય તો રસ ન રહે. પુરુષ માટે પત્ની રસરૂપ છે, સ્ત્રી માટે પતિ રસરૂપ છે. તેથી તો સ્ત્રીઓ પતિને ‘રસિયા’ કહીને બોલાવે છે. પતિ રસ લે છે અને રસ દે છે. તેથી જીવન રસમય બને છે. જેને પતિ નથી કે પત્ની નથી તે કાં તો આડા રસ્તે રસ લેવાનાં ફાંફાં મારે છે કાં પછી નીરસ જીવન જીવે છે.

પતિ-પત્ની થયા પછી પણ જો સંતાન ન થાય તો જીવન ફરી પાછું નીરસ બની જાય છે. સંતાન રસરૂપ છે. તેને જોવું, રમાડવું, વહાલ કરવું, બધું જ રસમય છે. તેમાં પણ દીકરો હોય તો વધુ રસ આવે. પણ કદાચ લાંબી ઉંમર સુધી કશું જ ન હોય તો છેવટે દીકરી હોય તોપણ રસ આવે. દામ્પત્યસુખની સાથે સંતાનસુખ ભળે એટલે સંસાર વધુ ને વધુ રસમય બનતો જાય. આ કમ આગળ ને આગળ માન-પ્રતિષ્ઠા, ધન, વૈભવ વગેરે દ્વારા વધતો જતો હોય છે. જે દિવસે વ્યક્તિને સંસારમાંથી રસ ઊઠી જાય તે દિવસે તેને વૈરાગ્ય થયો કહેવાય. પણ વૈરાગ્ય સ્થાયી નથી હોતો. તેથી તેને કડક નિયમોમાં બાંધી દેવાતો હોય છે. વૈરાગ્ય ઊતરી જાય કે મંદ પડી જાય તોપણ કઠોર નિયમોથી ઉપરી સ્વરૂપ વૈરાગ્યમય બન્યું રહે. નિયમોથી દબતા અને સાતત્ય રહેતું હોય છે. પશુ-પક્ષીઓ કુદરતી નિયમો સિવાય બીજા કોઈ નિયમો પાળતા નથી તેથી તેમનું અંતર-બાહ્ય એકસરખું જ રહે છે. પણ આપણે તો કુદરતી નિયમો કરતાં આપણા બનાવેલા નિયમો ઘણા પાળીએ છીએ. જેમાંના કેટલાક તો કુદરત-વિરોધી પણ હોય છે. તેથી આપણું અંતર-બાહ્ય જુદું થઈ જાય છે. કઠોર નિયમો પાળનારા કરતાં નિયમો વિનાનું હળવું જીવન જીવનારા વધુ નિર્દોષ જીવન જીવી શકે છે. પણ લોકો તેમનાથી પ્રભાવિત નથી થતા હોતા. લોકોને પોતાનાથી પ્રભાવિત કરવાની પણ લાલસા હોય છે. જે વ્યક્તિને સરળ-સહજ-હળવું જીવન જીવવા નથી દેતી, અહીંથી દંભ-પાખંડ-ઢોંગ શરૂ થતાં હોય છે. હળવું જીવન વિના હળવાશ ન હોય અને હળવાશ વિના જીવન હલકું-નિર્ભાર ન લાગે.

પુરુષોત્તમનું વર્ષોથી સંગ્રહાયેલું વહાલ દીકરી ઉપર ઢળ્યું. વહાલ ઢળવાની પણ જગ્યા જોઈએ. વહાલ પામવા કરતાં પણ વહાલ ઢોળવાથી વ્યક્તિને વધુ આનંદ મળતો હોય છે. પુરુષોત્તમ દીકરીને ખોળામાંથી નીચે ઉતારે જ નહિ. દીકરી પણ રૂપરૂપનો અંબાર અને ગુણગુણનો ભંડાર, લોકો ભલે ગમે તે કહે કે પોતાનાં બાળકો ન હોય તો ગામનાં બાળકો ઉપર અરે, નમાયાં બાળકો ઉપર પ્રેમ કરો. પણ જે વહાલ પોતાનાં બાળકો ઉપર ઊભરાય છે તે બીજાનાં બાળકો ઉપર નથી ઊભરાતું. પોતાનાં બાળકો ઉપર સહજ વહાલનો ધોધ વહે છે. જ્યારે પારકાં બાળકો ઉપર પ્રયત્ન કરીને વહાવવો પડે છે. ભગવાને મમત્વ આપ્યું તે પણ કલ્યાણકારી જ છે.

પુરુષોત્તમે દીકરીનું નામ રાખ્યું ‘કર્મઠી’. ગ્રામીણ નામો થોડાં તુચ્છકારભર્યાં હોય છે. તેમાં પણ તરસાવીને પ્રાપ્ત થનારા સંતાનનું નામ તો જાણીકરીને તુચ્છ પાડવામાં આવે.

ઉંમરલાયક થતાં જ કર્મઠીને યોગ્ય વર સાથે પરણાવવામાં આવી. લોકો કહે છે કે દીકરા-દીકરીમાં ભેદ ન કરાય. પણ દીકરી પરણીને સાસરે જાય અને ઘરમાં દીકરો ન હોય તો માતા-પિતા ફરીથી નિઃસંતાન થઈ જાય. તેમાં પણ જો દૂર દેશમાં દીકરીનું સાસરું હોય તો-તો હતાં તેના કરતાં પણ વધુ નિઃસંતાનતા અનુભવાય.

બહુ લાડકોડથી ઊછરેલી એકની એક કન્યાને જ્યારે મા-બાપ સાસરે વિદાય કરે ત્યારે તેમનું કાળજું કપાઈ જાય. પણ શું થાય? દીકરી

તો સાસરે જ સારી, પિયરમાં સોનાના મહેલ હોય તોપણ પરવાસી દીકરી સુખી ન કહેવાય.

કર્મઠી વિદાય થઈ. થોડા જ દિવસોમાં સમાચાર મળ્યા કે જમાઈને સર્પદંશ થવાથી મૃત્યુ થઈ ગયું છે. બંને પક્ષો ઉપર દુઃખના પહાડ તૂટી પડ્યા. આવાં ગોઝારાં દુઃખો કહીને નથી આવતાં. પણ આવે છે જરૂર. આવી ઘટનાઓનું કુકારણ આવનારા નવા માણસ ઉપર પાડવામાં આવે છે. “વહુનાં પગલાં જ એવાં છે”, “મૂઈ વરને ભરખી ગઈ” કેવાં કેવાં વાક્યો લોકો બોલતાં હોય છે. પતિ-મૃત્યુની વેદના ઉપર દાઝ્યા ઉપર ડામ દેવા જેવું થાય. પણ “જીવન હૈ અગર જહર તો પીના હી પડેગા” શું કરો? સાંભળી-સાંભળીને કડવા ઘૂંટડા પી-પીને જીવો. જીવો બસ જીવો.

થોડા દિવસોમાં સાસુ-સસરા પણ વિદાય થઈ ગયાં. કર્મઠી પૂરેપૂરી અનાથ થઈ ગઈ. બીજી તરફ પિયરનાં માતા-પિતા પણ ટપોટપ પ્લેગમાં મરી ગયાં. પહેલાં પ્લેગમાં ગામનાં ગામ સ્વાહા થઈ જતાં. કર્મઠીને થયું કે હું પણ મરી ગઈ હોત તો સારું થાત. અનાથતા મહાદુઃખદાયી હોય છે. તેમાં પણ સ્ત્રીને તો કોઈની ઓથ—હૂંફ જોઈએ જ. સ્ત્રી રક્ષિત જીવન જીવે છે. તે એવો છોડ છે જેને કાંટાની વાડ જોઈએ જ. જો વાડ ન હોય તો બકરાં-ઊંટડાં ચરી ખાય. ત્યારે કોઈ વનિતા-આશ્રમ કે વિધવા-આશ્રમો ન હતા. આર્થિક રીતે સ્ત્રી પગભર પણ ન હતી. પાછા ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ એટલે પુનર્લગ્ન પણ ન થાય. ક્યાં જવું? શું કરવું? વળી પાછી કર્મઠી બહુ રૂપાળી. સૌની નજર તેના ઉપર રહે. જીવનમાં સૌથી મોટો લાભ સમય ઉપર સારું માણસ મળવાનો હોય છે. જેને ઈશ્વરકૃપા જ કહેવાય. ખરા સમયે કર્મઠીને એક વયોવૃદ્ધ સંત મળ્યા. સ્વામી હરિદાસ. તે વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા. અને તેમની સેવા કરનારું કોઈ ન હતું. ત્યાગી જીવન જીવનારાની યુવાવસ્થા તો ઠીક-ઠીક પાર થઈ જતી હોય છે. પણ વૃદ્ધાવસ્થા બહુ દુઃખદાયી હોય છે. કોઈ સેવા કરનારું હોતું નથી. અસહાય-એકાકી જીવન ત્રાસરૂપ થઈ જતું હોય છે. પણ સંતને ચેલો મળે તો બહુ વાંધો ન આવે, પણ જો ચેલી મળે અને તે પણ યુવાન-રૂપાળી ચેલી હોય તો લોકો ટીકા કરે. આવી કુટીકાને પચાવી શકે તે જ ટકી શકે. નહિ તો ઊખડી જાય. લોકોએ હરિદાસજીની ખૂબ ટીકા કરવા માંડી. જે થોડાઘણા શ્રદ્ધાળુ ભક્તો હતા તે પણ દૂર ખસી ગયા. શ્રદ્ધા શરતપૂર્વકની હોય છે. અમારી શરત પાળો તો શ્રદ્ધા રાખીએ. ન પાળો તો દૂર ખસી જઈએ. અથવા વિરોધી પણ થઈ જઈએ. હરિદાસજી અને કર્મઠીએ ખૂબ લોક-આકોશ સહન કર્યો. સહન કરે તે સાધુ કહેવાય. જ્યારે બહુ અસહ્ય થઈ ગયું ત્યારે બંને શ્રીવનમાં આવી ગયાં. અહીં એક સમર્થ વૈષ્ણવસંત રહેતા હતા તેમના શરણે રહ્યા. સમર્થનું શરણું સુરક્ષા આપે. હવે કર્મઠીએ સૂતર કાંતવાનું શીખી લીધું. તે સૂતર કાંતે અને તેમાંથી થોડા પૈસા કમાય અને પોતાની આજીવિકા ચલાવે. શ્રમપ્રેમી વ્યક્તિ સ્વાવલંબી હોય છે. તે જ્યાં જાય ત્યાં સૌને ગમે છે. સ્વાવલંબિતા મોટું વરદાન જ કહેવાય. ત્યાગી જીવન પણ પરાવલંબી થાય તેના કરતાં સ્વાવલંબી હોય તો વધુ ખુમારી આવે. કર્મઠી પોતાની કમાણીમાંથી બે પૈસા બચાવીને ધર્મકાર્યોમાં વાપરતી, રૅટિયો કાંતવો એ માળા ફેરવવા બરાબર છે. જેમ માળામાં હરિનામ જપાય તેમ જ રૅટિયો કાંતતાં પણ હરિનામ જપી શકાય. સતત એકધારી ચાલનારી ક્રિયામાં મન નવરું રહે છે. ક્રિયા આપોઆપ થતી રહે છે. નવરા મનને હરિજાપમાં પરોવી શકાય. કર્મઠીએ શ્રીકૃષ્ણના જાપ જપવા માંડ્યા. જાપ જપવાથી ત્રણ પરિણામ આવતાં હોય છે: 1. વાસના ઓછી થાય છે. 2. પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ઓછી થાય છે અને 3. આંતરિક આનંદ વધે છે. જેને આ ત્રણ મળે તેને તૃપ્ત જીવન મળે. તૃપ્ત જીવન એ જ સમૃદ્ધ જીવન છે. કર્મઠીને હરહંમેશ ચારે તરફ કૃષ્ણ જ કૃષ્ણ દેખાવા લાગ્યા.

અસહાય-અનાથ નારીનો સૌથી મોટો શત્રુ તેનું રૂપ છે. કર્મઠીનું રૂપ ઊડીને આંખે વળગે તેવું હતું. તેથી તે જ્યાં જાય ત્યાં લોકોની નજરો તેના ઉપર જામી જાય. લોકોની પાપી નજરોથી પોતાની જાતને બચાવવી બહુ અઘરું કામ, પણ કર્મઠી બચતી રહી. આવી સ્ત્રીએ બચીને રહેવું હોય તો લોકોની નજરે ચઢવાથી દૂર રહેવું. પોતે ભલી ને પોતાનું ઘર ભલું, ઘરનો ઉંબરો તેની રક્ષા કરે, પણ જે વગર કારણે જ્યાંત્યાં જ્યાં પુરુષવર્ગ વધારે હોય ત્યાં રખડતી ફરે તે લૂંટાઈ જવાની છે. કારણ કે તે લૂંટાવા જ રખડે છે. કર્મઠી આશ્રમ છોડીને ક્યાંય જતી નહિ. ભગવાન મંદિરમાંથી બહાર નીકળતા નથી એટલે દર્શનાર્થીઓની ભીડ જામે છે. જો ભગવાન ઘરે-ઘરે ફરતા થઈ જાય તો દર્શન સમાપ્ત થઈ જાય.

ત્યારે દિલ્હીમાં બાદશાહ અકબરનું રાજ્ય હતું. અકબરે પોતાના ભાણેજ અજીતબેગને મથુરાનો હાકેમ બનાવ્યો હતો. અજીતબેગે પોતાના ભાઈ હસનબેગને પોતાના હાથ નીચે અધિકારી બનાવ્યો હતો. તે સમયમાં શાસનકર્તાઓ કોઈ કાયદાકાનૂનના નિયંત્રણમાં ન રહેતા, તેમને ફાવે તે કાયદો. લોકો થર-થર કાંપતા. હસનબેગ ફરતો-ફરતો શ્રીવન આવ્યો. અધિકારીઓ જ્યારે પોતાની હદમાં ફરવા

નીકળે ત્યારે જે કામલોલુપ અધિકારી હોય તે રૂપાળી નવયૌવનાઓને પણ શોધ્યા કરે. તેમને શોધી આપનારા માણસો પણ સાથે જ હોય. આ કામ તેમનું રોજનું થઈ ગયું હોય. વળી સ્થાનિક માણસોમાં પણ કેટલાક આવું કામ કરનારા હોય. આ બધા મળીને અધિકારી રાજ થાય તેવા પ્રયત્નો હોંશે-હોંશે કરે. બદલામાં અધિકારી તેમને રાજ કરે.

શ્રીવનમાં હસનબેગને સમાચાર મળ્યા કે અહીં એક સાધ્વી બહુ રૂપાળી છે. તે આશ્રમ બહાર નીકળતી નથી, પણ સવારે જમુનાજીમાં સ્નાન કરવા આવે છે. હસનબેગ સાધ્વીને જોવા તલપાપડ થઈ ગયો. તે સવારના પહોરમાં નાવમાં બેસીને ઘાટની સામે સ્થિર થઈ ગયો. રોજના નિયમ પ્રમાણે કર્મઠીબાઈએ જમુનાજીમાં સ્નાન કર્યું. અને પહેરેલાં ભીનાં કપડે સૂર્યને અર્ધ્ય આપવા લાગી, શરીર સાથે ચોંટી ગયેલી સાડી અને ઊંચા હાથે સૂર્યને અપાતો અર્ધ્ય જોઈને હસનબેગ તો દંગ જ રહી ગયો. આવું રૂપ અને આવું યૌવન તો કદી જોયું જ નથી. હવે આ સાધ્વીને પ્રાપ્ત કેવી રીતે કરવી તેના વિચારોમાં પડી ગયો. આ તો સાધ્વી હતી. પૈસાથી લલચાવાય તેમ તો હતું નહિ, તેથી તેણે એક યુક્તિ રચી. દલાલી કરનારી બે પ્રૌઢ સ્ત્રીઓને સાધી. કેટલીક સ્ત્રીઓ યુવાનીમાં વ્યભિચાર કરીને પછી પાછલી જિંદગીમાં યુવતીઓને ફસાવવાની દલાલી કરતી થઈ જતી હોય છે. તેમાં કેટલીયે ભોળીભાળી યુવતીઓને કુમાર્ગે ચઢાવી દેવાનું પાપ પણ કરતી હોય છે. ખબરદાર આગેવાનોએ આવી હલકટ સ્ત્રીઓથી ગામને બચાવવું જોઈએ.

અગ્નિથી, ચોરોથી, લૂંટારાથી ગામને બચાવવા કરતાં પણ આવાં કુકર્મી લોકોથી ગામને બચાવવાનું વધારે પુણ્ય થાય. અગ્નિથી બળેલું કે ચોરથી લૂંટાયેલું ગામ તો ફરીથી ઊભું થઈ જાય પણ આવી કુટ્ટણિઓથી બગડેલું ગામ જલદી બેઠું ન થઈ શકે.

બંને સ્ત્રીઓ ભક્તપણી થઈને કર્મઠીબાઈ પાસે ગઈ અને લાંબા દંડવત્ કર્યા, કહ્યું, “હવે અમારે સેવામાં જીવન વિતાવવું છે. અમને સેવામાં રાખી લો.” તેમની ચાલને ન જાણનારી કર્મઠીએ બંનેને આશ્રમની સેવાની તક આપી. ધર્મસ્થાનોમાં કે મંદિરોમાં આવનારાં બધાંની નિયત એકસરખી નથી હોતી, શુદ્ધ નિયતવાળા તો થોડા જ હોય છે. બાકી તો ગોળ હોય ત્યાં માખીઓ બણબણ કરે તેમ ગોળ ખાવા પણ આવતા હોય છે.

ધીરેધીરે સંપર્ક વધ્યો, વિશ્વાસ પણ જામ્યો. પછી એક દિવસ બંને મોડી આવી. કર્મઠીએ કારણ પૂછ્યું તો કહ્યું કે અમારે ઘરે એક મહાન સંત પધાર્યા છે, તેમની સેવા કરતાં મોડું થઈ ગયું. કર્મઠીને આનંદ થયો. તેણે કહ્યું કે “એવા સંતનાં દર્શન કરવા હું પણ આવીશ” બધું ગોઠવાઈ ગયું. જેમની યુવાની અનેક વાર પતન પામી ચૂકી હોય છે તેમને વૃદ્ધાવસ્થામાં બીજાને પતિત બનાવવામાં આનંદ આવતો હોય છે.

જમુનાસ્નાન કરીને કર્મઠીબાઈ, પેલી બાઈના ઘરે ગઈ અને હમણાં ગુરુમહારાજ પધારશે તેવું આશ્વાસન આપીને તેને ઘરમાં બેસાડીને કામના બહાને બહાર નીકળી ગઈ. થોડી જ વારમાં હસનબેગને આવતો જોઈ, કર્મઠીબાઈ ષડ્યંત્રને સમજી ગઈ. હસનબેગે જલદીથી આવીને બારણું બંધ કરી દીધું. હવે ધીરે-ધીરે પુચકારતો, ફોસલાવતો હસનબેગ આગળ વધવા લાગ્યો. સ્ત્રી શરીરથી અબળા છે. પુરુષ ધારે તો તેને ચૂંથી નાખી શકે છે. તેથી તેને રક્ષણની જરૂર હોય છે. કર્મઠીબાઈએ જોયું કે આ દુષ્ટ નજીક આવી રહ્યો છે. મને છોડશે નહિ, તેણે કૃષ્ણ ભગવાનને સ્મર્યા, જેમ દ્રૌપદીએ કૌરવોની સભામાં સ્મર્યા હતા તેમ. શ્રીકૃષ્ણે કર્મઠીના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. તત્કાળ તે વિકરાળ સિંહણ જેવી થઈ ગઈ. તેનામાં અપાર જોમ-જુસ્સો, હિંમત આવી. શિકાર થનારું સસલું શિકાર થતાં પહેલાં જ દબાઈ જતું હોય છે. તે સામનો કરતું જ નથી. તેમ બળાત્કારનો ભોગ બનનારી સ્ત્રી પણ બળાત્કાર પહેલાં જ હિંમત હારી જતી હોય છે, તેનામાં સામનો કરવાની હિંમત જ નથી રહેતી. કદાચ થોડી હિંમત બતાવે તો થોડી ધોલધપાટ કરે તો તરત જ ચૂપ થઈ જાય. તે માત્ર શારીરિક રીતે જ દુર્બળ નથી હોતી, માનસિક રીતે પણ દુર્બળ હોય છે. બળાત્કાર પૂરો કર્યા પછી બળાત્કારી તેને બદનામ કરવાની ધમકી આપે તો તે મોઢું પણ બંધ કરી દેતી હોય છે. આ રીતે તેની દુર્બળતા બહુમુખી હોય છે. જે એક વાર થયું તે પછી વારંવાર પણ થઈ શકે છે. આ રીતે તેનું કાયમી શોષણ પણ થઈ શકે છે. એટલે તો સ્ત્રી સાચવવાની વસ્તુ છે.

પણ કર્મઠીબાઈ કોરી ભક્તપણી જ ન હતી, તે સમય આવ્યે સિંહણ પણ થઈ શકે તેવી હતી. એક ક્ષણવારમાં તેણે વિકરાળ સિંહણ જેવું રૂપ ધારણ કરી લીધું અને નજીક આવેલા હસનબેગના ગુપ્તાંગ ઉપર એવા જોરથી લાત મારી કે હસનબેગ “ઓ બાપ રે” ચીસ પાડીને ઢળી પડ્યો. બળાત્કારનો ભોગ બનનારી સ્ત્રી જો મરણિયા થાય તો પાપીને ભારે પડી શકે છે. કર્મઠી દોડીને બહાર નીકળી ગઈ. હસનબેગ હાથ મસળતો રહી ગયો. કર્મઠીએ વીરાંગનાનું રૂપ પણ બતાવી દીધું. તેણે શ્રીવન છોડી દીધું, અને જ્યાં મ્લેચ્છોનો હાથ ન

પહોંચે તેવા રાજ્યમાં રહેવા લાગી. જીવનભર તે ભજન કરતી રહી.

28-7-2011

*

25. સંત દામોદર અને તેની પત્ની

પ્રાચીનકાળમાં મોટા ભાગના બ્રાહ્મણોની કથાઓ દરિદ્રતાથી લખવામાં આવતી. જેમકે રેવાતટે એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણ રહેતો હતો... એમ કહીને કથા આગળ ચાલતી. બ્રાહ્મણોની દરિદ્રતાનું કારણ જાણવા જેવું છે.

સંસ્કૃતમાં આજીવિકાને વૃત્તિ કહે છે. આ વૃત્તિ નવ પ્રકારની હોય છે: 1. કલમવૃત્તિ, 2. અસિવૃત્તિ, 3. તુલાવૃત્તિ, 4. કૃષિવૃત્તિ, 5. શિલ્પવૃત્તિ, 6. શ્રમવૃત્તિ, 7. ભિક્ષાવૃત્તિ અને 8. હરામવૃત્તિ, 9. પશુપાલનવૃત્તિ.

1. કલમવૃત્તિ: એટલે શિક્ષિત લોકો કલમના જોરે આજીવિકા ચલાવે તેને કલમવૃત્તિ કહેવાય.
2. અસિવૃત્તિ: શૂરવીર લોકો તલવારના જોરે આજીવિકા ચલાવે તેને અસિવૃત્તિ કહેવાય. જેમકે યોદ્ધાઓ વગેરે.
3. તુલાવૃત્તિ: તુલા એટલે ત્રાજવું. જે લોકો વ્યાપાર-ધંધો કરીને આજીવિકા ચલાવે તેને તુલાવૃત્તિ કહેવાય.
4. પશુપાલનવૃત્તિ: જે લોકો પશુઓ પાળીને આજીવિકા ચલાવે તેને પશુપાલનવૃત્તિ કહેવાય.
5. શ્રમવૃત્તિ: જે લોકો મહેનત-મજૂરી કરીને આજીવિકા ચલાવે તેને શ્રમવૃત્તિ કહેવાય.
6. શિલ્પવૃત્તિ: જે લોકો હથોડી-છીણી-ટાંકણાં વગેરે દ્વારા આજીવિકા ચલાવે તેને શિલ્પવૃત્તિ કહેવાય.
7. કૃષિવૃત્તિ: જે લોકો હળ ચલાવીને—ખેતી કરીને આજીવિકા ચલાવે તેને કૃષિવૃત્તિ કહેવાય.
8. ભિક્ષાવૃત્તિ: આ સાતમાંનું જે એકે ન કરે અને ભિક્ષા માગીને જીવન-નિર્વાહ કરે તેને ભિક્ષાવૃત્તિ કહેવાય.
9. હરામવૃત્તિ: જે લોકો ચોરી-લૂંટ, લાંચ-રુશવત, છેતરપિંડી વગેરે કરીને આજીવિકા ચલાવે તેને હરામવૃત્તિ કહેવાય.

આવકની દૃષ્ટિએ તુલાવૃત્તિ શ્રેષ્ઠ કહેવાય. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કલમવૃત્તિ અથવા જ્ઞાનવૃત્તિ શ્રેષ્ઠ કહેવાય. પણ ભિક્ષાવૃત્તિ તો સર્વાધિક પરાવલંબી અને ખુમારી વિનાની લાચારવૃત્તિ કહેવાય. હરામવૃત્તિની તો વાત જ શી કરવી? જે દેશમાં વધુમાં વધુ હરામવૃત્તિથી લોકો જીવન જીવતા હોય તે દેશની અધમતાની હદ ન હોય.

આપણે અત્યારે માત્ર ભિક્ષાવૃત્તિની જ વાત કરવી છે. ખબર નહિ પણ કેવી રીતે બ્રાહ્મણોના મનમાં ઠસાવી દેવાયું કે ભિક્ષાવૃત્તિ કરીને જીવવાનો તમને અધિકાર છે. આ ભ્રમના કારણે વિશ્વમાં ક્યાંય ન હોય તેવો દક્ષિણાપૂર્વક મહત્ત મિષ્ટાન્ન જમનારો એક વિશાળ વર્ગ તૈયાર થઈ ગયો. વિશ્વના સર્વોચ્ચ બુદ્ધિશાળીઓમાં ગણતરી થાય તેવો વર્ગ પણ ભિક્ષાના રવાડે ચઢી ગયો. કોઈ સીધું આપે અને જમું, કોઈ જમાડે ને જમું. આવી વૃત્તિના કારણે આ સમર્થ વર્ગ દરિદ્ર થઈ ગયો. તેની દરિદ્રતા, ઈશ્વરપ્રેરિત નહિ, ભાગ્યથી નહિ પણ પુરુષાર્થ-ત્યાગથી થઈ. હવે ઘણું પરિવર્તન આવ્યું છે. જે સુખદ છે.

દક્ષિણ ભારતમાં કાંચીનગરમાં બ્રાહ્મણો ઘણા રહે. થોડાક વિદ્વાનોને બાદ કરતાં મોટા ભાગના ભિક્ષાવૃત્તિથી આજીવિકા જીવનારા. તેમાં દામોદર નામનો એક બ્રાહ્મણ રહે. માત્ર ભિક્ષાવૃત્તિથી જીવન જીવે તેથી ઘોર દરિદ્ર. તેને એક પત્ની ભદ્રા, કોઈ સંતાન નહિ. બંને એકલાં જ. ઘોર દરિદ્રતામાં પણ તેમનું દામ્પત્ય ખૂબ જામેલું, ભદ્રા મહાન સન્નારી, દામ્પત્ય સ્ત્રી જ જમાવી શકે, પુરુષ નહિ. પત્ની પતિમાં પૂર્ણ સમર્પિત થઈ જાય તો જ દામ્પત્ય જામે. ભદ્રા, દામોદરમાં સંપૂર્ણ સમર્પિત થઈ ગઈ હતી. મોટા ભાગની સ્ત્રીઓને દરિદ્રતા ગમતી નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓ શૃંગારપ્રિય અને વૈભવપ્રિય હોય છે. આ બે તત્ત્વો દરિદ્ર પતિથી પ્રાપ્ત ન થાય. જ્યાંથી પ્રાપ્ત થાય તે તરફ ખેંચાઈ જાય તો નવાઈ નહિ. દરિદ્રની પત્ની ખૂબ શૃંગાર કરતી હોય તો સમજવું કે તે વાડ કૂદી ગઈ છે. વાડ કૂદેલી સ્ત્રીને દામ્પત્ય ન હોય, તે લાચાર પતિને તુચ્છ ગણીને ધૂત્કારતી રહે. દરિદ્ર પતિ હંમેશાં દબાયેલો રહે. કારણ કે મર્દની મર્દાનગી પૈસો છે. જેની પાસે પૈસાની મર્દાનગી ન હોય તેણે લગ્ન કરવાં નહિ અને કદાચ કરે તો દબાયેલા રહેવાની શરતે કરે. પણ ભદ્રાએ દામોદરને કદી પણ તુચ્છકાર્યો નહિ. ભલેને દરિદ્ર હતો પણ ભદ્રા તેને ભગવાન માનતી હતી. આવી પત્ની પ્રયત્નોથી ન મળે, ભાગ્યથી મળે. આ રીતે દામોદર ભાગ્યશાળી હતો. તેને ધનનું સુખ ન હતું, સંતાનસુખ પણ ન હતું. પણ પત્નીસુખ બહુ હતું. ઘોર દરિદ્રતામાં પણ જો પુરુષને પત્નીસુખ પ્રાપ્ત હોય તો ઝૂંપડી પણ સ્વર્ગ બની જાય.

સવાર થાય ને દામોદર ભિક્ષાવૃત્તિ કરવા નીકળી પડે, જ્યાં ઘણા ભિક્ષુકો હોય અને થોડા ગૃહસ્થો હોય ત્યાં ભિક્ષા પણ પૂરી ન મળે.

કાંચી બ્રહ્મ ભિક્ષુકોથી ઊભરાતી નગરી, આપનારા થોડા. આપી-આપીને કેટલું આપે. દામોદર આખો દિવસ ઘરેઘરે ફર્યો પણ કાંઈ મળ્યું નહિ. તેને ભૂખી ભદ્રાની ચિંતા તો હતી જ. જે પતિ પત્નીની ચિંતા કરે અને પત્ની પતિની ચિંતા કરે તેમનો આત્મીય સંબંધ હોય. આત્મીય સંબંધ સૌથી ઊંચો કહેવાય. જે પતિ-પત્ની એકબીજાની ચિંતા જ નથી કરતાં હોતાં, ત્યાં દામ્પત્ય પણ ન હોય. પ્રેમ કદી પણ ચિંતા વિનાનો હોય જ નહિ. જેની ચિંતા કરનારું કોઈ જ નથી તેમ જ જે કોઈની ચિંતા કરતો જ નથી, તે લાગણીહીન જીવતું મડદું જ કહેવાય, ભલે તે ગમેતેવો વીતરાગી કેમ ન હોય! દામોદરને પત્નીની બહુ જ ચિંતા થાય છે. “તેણે આજ કશું ખાધું નથી, ધિક્કાર છે મને કે હું તેના ભર્તા થવાને યોગ્ય નથી. હું તેનું પેટ પણ ભરી શકતો નથી, તો બીજું તો શું ભરીશ!” આવી ચિંતા અને ગલાનિ દામોદરને થયા કરે છે.

દામોદરને એક બીજી પણ ચિંતા છે. તેના ઘરે રોજ કોઈ ને કોઈ અતિથિ આવે છે. ભિક્ષામાં મળેલા અન્નમાંથી ભદ્રા અતિથિને પણ જમાડે છે. જ્યાં રોટલાની ઉદારતા હોય ત્યાં જ અતિથિઓ આવે. મકાનની ભવ્યતાથી રહેનારાં ભવ્ય નથી બનતાં, રસોડાની ભવ્યતાથી લોકો ભવ્ય બનતાં હોય છે.

દામોદર મણમણના ભારે પગ લઈને ખાલી ઝોળીએ ઘર તરફ ચાલી રહ્યો છે અને મનમાં ને મનમાં પ્રાર્થના કરે છે કે કોઈ અતિથિ ન આવે તો સારું, પણ તેને જેવું પોતાનું ઘર દેખાયું કે તરત જ ઓટલા ઉપર બેઠેલો એક વૃદ્ધ અતિથિ દેખાયો. તેને ફાળ પડી. આને શું ખવડાવશું? ઘરમાં તો અનાજનો દાણો પણ નથી. ભદ્રા પતિની રાહ જોઈને જ બેઠી હતી. હમણાં તે આવશે અને કંઈક લાવશે પછી હું રસોઈ બનાવીશ અને બધાં જમીશું. બિચારી ભદ્રા! દરિદ્રની પત્ની ચીડિયા સ્વભાવની થઈ જતી હોય છે, કારણ કે તેને સતત અભાવમાં જીવન જીવવું પડતું હોય છે. અભાવ કેટલો સહન થાય? પણ ભદ્રા કદી પણ ચીડિયાપણું બતાવતી નથી, તે પતિની મજબૂરી જાણે છે. “તે શું કરે! તેમનું ચાલે તો ઢગલા ન કરી દે.”

અતિથિ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પાછો બીમાર છે. કહે કે “દામોદર સવારનો ભૂખ્યો છું, કશું ખાધું નથી. તારે ત્યાં પેટ ભરીને જમવાનું મળશે તેવી આશાએ ઢસરડા કરતો-કરતો જેમતેમ કરીને આવ્યો છું. મને જલદી ખાવાનું આપ.” દામોદર શું કરે! ઘરમાં જઈને પત્નીને કહ્યું, “કોઈ વસ્તુ હોય તો વ્યાપારીને આપીને સીધું લઈ આવું” પણ ઘરમાં તો વાસણો પણ માટીનાં, ગીરો મૂકવા જેવું કાંઈ ન મળે. જેણે ગરીબાઈ જોઈ નથી તેણે કાંઈ જ જોયું નથી. ભગવાન પણ કેવો છે? ગરીબોને ઉદાર બનાવે અને ધનવાનોને મજબીયૂસ બનાવે. જો દામોદર પેલા અતિથિને ધૂત્કારીને કાઢી મૂકે, જેમ ધનવાનો કાઢી મૂકતા હોય છે તેમ તો કોઈ પ્રશ્ન જ ન રહે. પણ બંનેના સ્વભાવમાં જ એ નથી. ખરેખર તો ઉદારતા ગરીબાઈમાં જ શોભે છે. ઘરમાં કશું જ ન મળ્યું એટલે ભદ્રાને એક વાત સૂઝી, તેણે પતિને કહ્યું: ઝટ જાઓ વાળંદના ત્યાંથી કાતર લઈ આવો. હું મારા વાળ કાપી આપું. તે વેચાય છે, તેના પૈસાથી સીધું લઈ આવો, દામોદર દોડ્યો, વાળંદના ત્યાંથી કાતર લઈ આવ્યો.

ભદ્રાના વાળ આખા ગામમાં વખણાય. છેક ઢીંચણ સુધી લાંબા, કાળા ભમ્મર અને ચળકદાર, જોતાં જ રહી જાવ, ટલિયા શ્રીમંતો અને શેઠાણીઓ આવા વાળની વીંગ બનાવીને પોતાને રૂપાળા બતાવતા હોય છે. કદાચ તેમને ખબર નથી હોતી કે કોઈ ભદ્રાએ કેવી મજબૂરીમાં વાળ ઉતારી દીધા હશે!

ભદ્રાએ તરત જ પોતાનો ચોટલો કાપવા માંડ્યો. દામોદરની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. વાળ વિનાનો ભદ્રાનો ચહેરો છોલેલા નાળિયેર જેવો નાનો થઈ ગયો. જાણે કોઈ સાધ્વી હોય. ભારે હૈયે દામોદરે વાળ લીધા અને ધોતિયાના છેડામાં સંતાડીને બજાર તરફ દોડ્યો, વાળ વેચાઈ ગયા. તેના પૈસામાંથી સીધું લાવી રસોઈ બનાવી અતિથિને પેટ ભરીને જમાડ્યો. અતિથિ પણ એવો કે ભદ્રા અને દામોદર માટે કશું રહેવા ન દીધું. ગુજરાતમાં શેઠ શગાળશા અને ચેલૈયાની કથા પ્રચલિત છે. આને મળતી કથાઓ બીજે પણ હોય છે. આવી ઉદારતાને ડાહ્યા લોકો ગાંડપણ બતાવે. પણ નામ તો ગાંડાઓનું જ રહેતું હોય છે. ડાહ્યા વ્યાપારીઓ ધનના ઢગલા મૂકીને મરી જાય, કોઈ યાદ પણ ન કરે.

દામોદર અને ભદ્રા ધન્ય થઈ ગયાં. અમર થઈ ગયાં. તેમના માટે તો અતિથિ ભગવાન જ હતા.

26. હરિદાસ યવન

ધર્મ કલ્યાણકારી છે, પણ ધર્મ જ્યારે સંપ્રદાય-મજબબ બને અને તે પણ ચુસ્ત બનીને કટ્ટર બને ત્યારે ભયંકર રૂપ ધારણ કરી લે છે. ચુસ્તતા, કટ્ટરતાનું પ્રથમ પગથિયું છે. સાંપ્રદાયિક ચુસ્તતા ત્યારે કટ્ટર બને જ્યારે સંપ્રદાય સત્તાધારી બને. સંપ્રદાયના હાથમાં જ્યારે રાજસત્તા આવે ત્યારે તે બે પગથિયાં ઉપર ચઢી જાય છે. પહેલાં ચુસ્ત બને અને પછી કટ્ટર બને.

ત્યારે ઇસ્લામની રાજસત્તા ભારતમાં જામી ચૂકી હતી. હિન્દુ ધર્મ પતનોન્મુખ થઈ ચૂક્યો હતો. હિન્દુ ધર્મની અસંખ્ય કમજોરીઓમાં એક મુખ્ય કમજોરી એ હતી કે તેમાંથી નિકાસ તો થતી હતી, આવક થતી જ ન હતી. એકઝીટનું રૂપ મોટું હોય અને એન્ટરનું દ્વાર હોય જ નહિ તો તેવા ધર્મની શી દશા થાય? તેવા સમયે ચૈતન્ય મહાપ્રભુનું ‘હરિ બોલ’ આંદોલન ચાલુ થયું હતું. આ આંદોલનમાં ન તો મોટા-મોટા યજ્ઞો થતા, ન મોટા-મોટા મંડપો બાંધીને કથા-પ્રવચનો થતાં. બસ એક જ પ્રવૃત્તિ થતી. પાંચ-પચીસ ભક્તો મૃદંગ અને મંજીરાં લઈને રાજમાર્ગો ઉપર નીકળી પડતા, તેઓ કીર્તન કરતા. માત્ર કીર્તન કરતા અને હરિ બોલ... હરિ બોલની ઘોષણા કરતા. આ વૈષ્ણવી આંદોલન ખૂબ જામ્યું. શાક્તમાર્ગથી કંટાળીને લોકો વૈષ્ણવમાર્ગ તરફ વળવા લાગ્યા હતા. શાક્તમાર્ગ એટલે શક્તિની ઉપાસના કરનારો માર્ગ. આ માર્ગમાં પંચમકારનું સેવન થતું અને શક્તિને બલિદાન અપાતું. શાક્તમાર્ગથી બંગાળ—પૂર્વભારત રક્તરંજિત થઈ ચૂક્યું હતું. પ્રાચીન કાળમાં બુદ્ધે પશુબલિનો વિરોધ કરીને ધાર્મિક હિંસામુક્ત ધર્મનું પ્રચલન કર્યું હતું. તેવું જ આ સમર્થ ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ પણ પશુબલિનો ઘોર વિરોધ કરીને વૈષ્ણવ આંદોલન ચાલુ કર્યું હતું. બંનેમાં મહત્ત્વનો ફરક એ હતો કે બુદ્ધના અનુયાયીઓ ધ્યાન કરતા અને આગળ જતાં બુદ્ધને જ ભગવાન માનીને પૂજવા લાગ્યા હતા. જ્યારે ચૈતન્ય પંથમાં ધ્યાન ન હતું, કીર્તન હતું. મોટા અવાજે નાચીકૂદીને હરિકીર્તન કરવાનું અને શ્રીકૃષ્ણને જ ભગવાન માનવાના. ચૈતન્યે પોતાને હરિદાસ—દાસનો દાસ—ઘોષિત કર્યો.

આ માર્ગમાં ન તો યજ્ઞો હતા, ન મોટા-મોટા કર્મકાંડો હતા, બસ ભાગવત ધર્મ પ્રમાણે હરિકીર્તન હતું. માત્ર શરણાગતભાવથી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિભર્યું કીર્તન, તે પણ જગજાહેર, કદાચ આ જ પ્રથમ આંદોલન હતું જેણે બિનહિન્દુઓને પોતાની તરફ ખેંચ્યા હતા. ન્યાત-જાતના ભેદભાવ વિના સૌ મળીને કીર્તન કરતા. કૃષ્ણલીલા કરતા, ગાતા-ગવડાવતા. કૃષ્ણવિરહનાં પદો રચતા અને વિરહથી ગાતા, બાઉલ ભક્તો ઘરે ઘરે ફરીને વિરહગીતો સંભળાવતા, તેનો પ્રભાવ એ થયો કે કેટલાક મુસ્લિમ ભક્તો પણ આ આંદોલનમાં સ્વતઃ જોડાયા. તેમાંના એક તે હરિદાસ યવન. હરિદાસનું મૂળ નામ તો મુસ્લિમ હતું પણ હરિ બોલની ધૂનમાં પ્રસિદ્ધ થવાથી લોકો તેમને હરિદાસ કહેતા પણ તે મુસલમાન હતા તેથી તેમને ‘યવન’ પણ કહેતા. આમ તો યવન શબ્દનો સાચો અર્થ યુનાની થાય. ભારતમાં સર્વપ્રથમ યુનાન (ગ્રીસ) દેશથી વિદેશી આકાન્તાઓ આવ્યા હતા તેથી તેઓ યવન કહેવાતા. તે નાહતા નહિ તેથી મ્લેચ્છ કહેવાયા. આ બંને શબ્દો પાછળથી આવનારા બધા આકાન્તા વિદેશીઓ માટે બોધક બની ગયા. તેથી મુસલમાનો પણ ‘યવન’ કહેવાવા લાગ્યા.

હરિદાસનો જન્મ બંગાળમાં યશોહર જિલ્લાના વૂડન ગામમાં એક ગરીબ મુસ્લિમના ઘરમાં થયો હતો. મુસ્લિમો શક્તિશાળી હોવાથી રાજસત્તા તો પ્રાપ્ત કરી લેતા પણ ગરીબાઈ અને નિરક્ષરતાથી મુક્ત ન થઈ શકતા. ગમે તે કારણ હોય પણ રાજસત્તાના કાળમાં પણ તેમનો મોટો વર્ગ દરિદ્રતા જ ભોગવતો. તેમના ઉપદેશકો ગરીબાઈને પણ અલ્લાની મરજી માની લેતા અને સ્વીકારી લેતા તેથી જે આર્થિક કાન્તિ યુરોપમાં થઈ તે મુસ્લિમશાસનમાં ન થઈ શકી. ઉપરના મુદ્દા પર માણસો—સરદારોને સત્તા પ્રાપ્ત થઈ જાય એટલે બસ, બાકીનાનું જે થવાનું હોય તે થાય. મુસ્લિમો ધર્મપ્રધાન હોય છે, અર્થપ્રધાન નથી હોતા. આજનું હોય એટલે બસ, કાલ ભગવાનની મરજી. તેમને યુદ્ધ કરતાં તો આવડે પણ વ્યાપાર કરતાં ન આવડે. વળી પાછું વ્યાજ—હરામ (જોકે ભયંકર વ્યાજને પકાણી વ્યાજ કહેવાય છે). યુદ્ધ-લૂંટફાટમાં જે ધન મળતું તેનાથી આજીવિકા ચલાવે. તેને હરામ ન મનાય. લૂંટનું ખૂટે એટલે ફરી પાછા લૂંટવા નીકળી પડે. પણ પોતાનું શાસન હોય ત્યાં લૂંટ ન કરે ન થવા દે. યોદ્ધાઓ અને કવિ-લેખકોને શ્રમજીવી બનાવી શકાતા નથી. તેથી તે દરિદ્રતા ભોગવતા હોય છે. જે કાળી મજૂરી કરનારો વર્ગ હોય છે, તેમાં યોદ્ધા નથી હોતા અથવા ઓછા હોય છે. શ્રમજીવી, અસિજીવી લોકો મોટા પ્રમાણમાં બુદ્ધિજીવી નથી હોતા. કદાચ તેથી પણ ગરીબાઈ રહેતી હોય. સમૃદ્ધિનું મૂળ ત્રાજવું છે. મુસ્લિમો પાસે તલવાર તો હતી પણ ત્રાજવું ન હતું. તેથી ગરીબાઈ રહેતી હોય. હિન્દુ પ્રજામાંથી જે ત્રાજવાવાળા મુસ્લિમો થયા તે સમૃદ્ધ થયા. જેમકે મેમણ, ખોજા, વહોરા વગેરે.

બાકીના હતા ત્યાં ને ત્યાં.

હરિદાસ બચપણથી જ કૃષ્ણભક્તિ તરફ આકર્ષાયેલા. કેટલીક વાર પરંપરાના સંસ્કારોથી વિરુદ્ધ પણ જીવનપદ્ધતિ અપનાવનારું બાળક નીવડે છે. જેથી નવાઈ લાગે છે. કેટલાક તેનું કારણ પૂર્વના સંસ્કારોને માને છે. જરૂર આ માણસ પૂર્વજન્મમાં હિન્દુ હોવો જોઈએ, નહિ તો આવા સંસ્કારો ક્યાંથી આવે?

હરિદાસ થોડા સમજણા થયા કે નજીકના વનમાં પર્ણકુટિયા બાંધીને રહેવા લાગ્યા. નજીકના ગામોમાંથી ભિક્ષા માગી લાવે અને હરિભક્તિમાં તલ્લીન રહે. સામાન્ય રીતે ઉપાસનામાર્ગમાં ઉપાસનાનું જાણીકરીને પ્રદર્શન કરવાનું નથી હોતું. માણસ પોતાના પાપને છુપાવે તેમ ભક્તિને છુપાવવી જોઈએ તેવું મનાય છે. તેથી ભક્તિ એકાન્તમાં ચૂપચાપ કરવાની હોય છે. પણ વૈષ્ણવ-ચૈતન્યમાર્ગમાં તો હરિનામ ઊંચા સ્વરે જોરજોરથી બોલવાનો મહિમા છે. આમ ઊંચા સ્વરે બોલવાથી મનની ચંચળતા ઓછી થઈ જાય છે. સાથે જો નૃત્ય-ગાન પણ થાય તો મન હરિમાં રમી જાય છે. તેથી તેઓ મોટા અવાજે કીર્તન કરતા હોય છે. “કલૌકેશવ કીર્તનમ્” આ ભાગવત-વાક્યને સાર્થક કરતા રહે છે. ભિક્ષા માગીને ભજન કરવું બહુ કઠિન કામ છે. ખરેખર તો શ્રમ કરીને પોતાના હક્કનો રોટલો ખાઈને વધુ સારું ભજન થાય. પણ શ્રમણકાળથી અધ્યાત્મને ભિક્ષા સાથે જોડી દેવાયું હોવાથી ભિક્ષા માગવી અને આપવી બંને ગૌરવ બની ગયું લાગે છે. બુદ્ધ પોતે ભિક્ષા માગવા જતા. તેમ કરવાથી અહં ઊતરી જતો તેવું લોકો માને છે. પારકે ઘેર ભિક્ષાપાત્ર લઈને ઊભા થઈ જવું તે મનોદર્પ ન હોય તો જ બની શકે. જોકે પાછળથી આ પ્રથા જ થઈ ગઈ. જેણે ભારતને ભિક્ષુકોનો દેશ બનાવી દીધો.

હરિદાસ ભિક્ષા માગીને જીવનનિર્વાહ કરતા અને આખો દિવસ હરિકીર્તન કરતા. આ માર્ગમાં હરિકીર્તન જ સર્વસ્વ સાધન થઈ જાય છે. કર્મકાંડો, યજ્ઞો, સમાધિઓ, ધ્યાન વગેરે કશું જ નહિ. તેથી આંખ મીંચીને હરિકીર્તન કર્યા કરવાનું. જેમ-જેમ કીર્તન જામતું જાય તેમ-તેમ રસ ઉત્પન્ન થાય. પછી તો એવો રસ ઉત્પન્ન થાય કે આંખ ઉઘાડવાનું મન ન થાય. રસ વિનાની સાધના લાંબો સમય ચાલે નહિ. હરિરસ પણ એક મહારસ છે.

પણ સાધના કદી વિઘ્ન વિનાની નથી હોતી. તમે તદ્દન નિરુપદ્રવી જીવન જીવો તોપણ કેટલાક ઉપદ્રવીઓ તમને સતાવવાના કામમાં લાગી જવાના જ. તેમાં પણ તમારી દુર્બળતા તેમને પાનો ચઢાવે.

નજીકમાં એક મુસ્લિમ જમીનદાર રહે. તેને હરિદાસ પ્રત્યે દ્વેષ થઈ ગયો. તેને હરિદાસનાં કીર્તન ન ગમે. તેથી તેણે તેને બદનામ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. હલકા માણસો હલકા ઉપાયો કરે. જમીનદારે એક રૂપાળી વેશ્યાને સાધી. સાધુ-સંત-ભક્તને વગર મોતે મારી નાખવાનો ઉપાય ‘સ્રી.’ ગમે તેટલો મહાન હોય પણ કોઈ સ્ત્રીની વાતો તેની સાથે જોડી દો તો માણસ વગર મોતે મરી જશે.

વેશ્યા તો બનીઠનીને હરિદાસની કુટિયાએ પહોંચી, હરિદાસ કીર્તનમાં તલ્લીન હતા. ઘણી વાર બેઠી, પણ હરિદાસે આંખ ન ઉઘાડી. પાછી ચાલી ગઈ. ફરી પાછી બીજા દિવસે આવી, પણ હરિદાસ કીર્તનમાં મગ્ન રહ્યા. આંખ ઉઘાડીને જોયું પણ નહિ. ત્રીજા દિવસે આવી. તે દિવસે પણ તેવું જ થયું. હરિનામ-સ્મરણ જો સાચા ભાવથી કરવામાં આવે તો તે ભક્તની ચારે તરફ કવચ બની જાય છે. જેમ યુદ્ધમાં કવચ પહેરેલા યોદ્ધાનું કવચ આવનારા પ્રહારોને સહન કરી લે છે તેમ, હરિનામનું કવચ, આવનારા વાસનિક પ્રહારોને સહન કરી લે છે. હવે વેશ્યાને ભાન થયું. સતત ત્રણ દિવસ સુધી કીર્તન સાંભળવાથી તેનું હૃદય બદલાયું. તે પગમાં પડી ગઈ અને કીર્તન ગાતી થઈ ગઈ. તેનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો.

હરિદાસ હવે શાંતિપુર ગયા. ત્યાં એક મહાન વિદ્વાન અદ્વૈતાચાર્ય રહેતા હતા, તેમના ત્યાં રહ્યા. તેમના ત્યાં જ ભોજન જમતા, ગંગાસ્નાન કરતા અને કીર્તન કરતા. આખું ગામ બ્રાહ્મણોનું હતું. તોપણ સૌ કોઈ હરિદાસનાં મીઠાં કીર્તન સાંભળતા.

હરિદાસની કીર્તિ વધવા લાગી. ત્યારે મુસ્લિમ રાજ્ય હતું. જેમાં ધાર્મિક કટ્ટરતા રહેતી. હિન્દુઓ ખુલ્લી રીતે પોતાની પાઠ-પૂજા કરી શકતા નહિ, છાનાંછપનાં કરતા. તેવામાં એ પરગણાના હાકેમની પાસે હરિદાસની વાત પણ પહોંચી. હરિદાસને બોલાવીને જેલમાં પૂરી દેવાયા. હરિદાસની ગિરફતારીથી પુરુલિયાના લોકોને ભારે આઘાત લાગ્યો. પણ સત્તા આગળ શાણપણ કેવું? જેલના કેદીઓએ પણ હરિદાસનું સન્માન કર્યું. પ્રતિષ્ઠા આગળ-આગળ કામ કરતી હોય છે. થોડા દિવસ જેલમાં રાખીને તેમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. ભારતમાં ધરપકડ અને જેલની સજા શારીરિક કષ્ટ કરતાં અનેકગણી પ્રતિષ્ઠા-હીનતાનું કષ્ટ આપે છે. કોઈ આબરૂદાર માણસની સાથે આવું થાય તો હાહાકાર થઈ જાય. થોડા દિવસ પછી હરિદાસને છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

તેમના છુટકારાથી ગોરાઈ કાજી બહુ નારાજ થયો. તે હરિદાસને કઠોર સજા અપાવવા માગતો હતો. તેણે ન્યાયાલયમાં અપીલ કરી અને હરિદાસ મુસલમાન હોવા છતાં કાફરોનો ધર્મ પાળે છે અને કાફરોના દેવને પૂજે છે તે તો અસહ્ય વાત કહેવાય. ન્યાયાધીશે હરિદાસને હરિનામ જપવાનું છોડીને સાચા મુસલમાન થઈ જવાની આજ્ઞા કરી, પણ હરિદાસે સ્પષ્ટ કહી દીધું:

ખંડ ખંડ કરે દેહ યદિ જાય પ્રાણ,

તબૂ આમિ વદને ના છાડિલ હરિનામ.

અર્થાત્ મારા શરીરના ટુકડે-ટુકડા કરી નાખવામાં આવે અને મારા પ્રાણ લઈ લેવામાં આવે તોપણ હું હરિનામ બોલવાનું બંધ કરવાનો નથી.

ન્યાયાધીશ નારાજ થઈ ગયો. તેણે કાજીના કહેવા પ્રમાણે હરિદાસને સજા ફટકારી: “જાઓ બજારમાં ફેરવીને એટલા ફટકા મારો કે તેનું મૃત્યુ થઈ જાય.”

ત્યારે આવો ન્યાય થતો. સિપાહીઓએ હરિદાસને કોર્ટમાંથી જ સીધો બજારમાં લીધો. કેડ ઉપરનું એક વસ્ત્ર માત્ર રાખીને તેને ઉઘાડો કરી નાખ્યો અને પછી ચાબુકથી ફટકારતા-ફટકારતા બજારમાં લઈ ગયા, સિપાહી જોરજોરથી તેને ચાબુક ફટકારે. લોહીની શેરો ઊડે. પ્રત્યેક ફટકા વખતે હરિદાસ જોરથી બોલે “હરિ બોલ, હરિ બોલ.” તેને ફટકારતાં-ફટકારતાં ઊભી બજારે ફેરવ્યો. લોકો જોઈને ચીખ પાડી ગયા. કોઈની હિંમત નહિ કે વચ્ચે પડે. આવી ધાક હતી. અંતે હરિદાસ બેહોશ થઈ ગયા અને ઢળી પડ્યા. સિપાહી સમજ્યા કે મરી ગયા, સિપાહીઓએ તેને ગંગાજીમાં મડદું સમજીને ફેંકી દીધો. કાફરને કબર ન અપાય તેવું તે માનતા હતા, હરિદાસ ભાનમાં આવ્યા અને જેમતેમ કરીને પેલા કિનારે પહોંચી ગયા.

ત્યારે ચૈતન્ય મહાપ્રભુ ફરતા-ફરતા નવદ્વિપમાં આવ્યા હતા. હરિદાસ પણ તેમની મંડળીમાં હરિકીર્તન કરવા લાગ્યા. તેમણે હરિનામ ન છોડ્યું તે ન જ છોડ્યું.

અંતમાં બધા જગન્નાથપુરી આવ્યા અને અહીં હરિકીર્તન કરતાં-કરતાં પ્રાણ ત્યાગ્યા. સ્વયં ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ હરિદાસની અંત્યેષ્ટી ક્રિયા કરી, તેના મૃત્યુને ધન્યતા આપી.

મુસલમાન હોવા છતાં હરિનામમાં આટલી તીવ્ર લગની બીજા કોઈમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.

29-7-2011

જીવન આદર્શોના પિરામિડ જેવું છે. વિશાળ જનસમૂહ છેક નીચેના તળિયે રહેતો હોય છે. પણ પિરામિડ સાંકડો થતો-થતો ઉપર ઊંચો થતો જતો હોય છે. જેમ-જેમ ઊંચા જાવ તેમ-તેમ માણસો ઓછા થતા જાય, પણ તે જ મહત્ત્વના હોય. છેક ઉપર તો એક જ માણસ બેઠો હોય, ત્યાં નીચેનું ટોળું કે ભીડ ન હોય. કથા પણ તેની જ હોય, નીચેની ભીડની કથા ન હોય, ન ઇતિહાસ હોય.

ભૌતિક પિરામિડની ધારણા નીચેના પાયાના પથ્થરો કરતા હોય છે. પૂરો ભાર તેના ઉપર જ આવે, તે જ બધો ભાર ઉપાડે. પણ માનવ પિરામિડમાં ઊલટું થાય. જે છેક શિખર ઉપર બેઠેલો માણસ છે તે જ પૂરા પિરામિડનો ભાર ઉપાડતો હોય છે. તેના થકી પિરામિડ ધારણ થતો હોય છે. ધર્મનાં અનેક લક્ષણોમાં “ધારણાત્ ધર્મમિત્યાહુઃ” કહ્યો છે. ધારણ કરવાનો અર્થ પ્રજાજીવનનો ભાર ઉપાડવો. પ્રજાજીવનમાં સૌથી મોટો ભાર ‘પાપ’નો હોય છે. પાપ એટલે અધમતા. અધમતા એટલે સૌથી નીચી પ્રકારનું જીવન. ઊંચું જીવન અને નીચું જીવન શાસ્ત્રો નક્કી કરે છે. તે પ્રમાણે ઊંચા જીવનનું શિખર બનતું હોય છે અને તેનાથી ઊતરતું ઊતરતું જીવન છેક રસાતળનું જીવન નીચું અથવા અધમ જીવન બનતું હોય છે.

ઉચ્ચતા અને અધમતા બનાવનારાં જીવનમાં બે તત્ત્વો છે: 1. આર્થિક જીવન અને 2. કામજીવન. સંસારની લગભગ બધી પ્રવૃત્તિઓ આ બે ક્ષેત્રમાં જ થતી હોય છે. જો આ બે ક્ષેત્રો ન હોય તો સંસાર જ ન હોય. પણ ન હોય તેવું બને જ નહિ. હોય જ. બંને સહસ્રમુખી હોય છે. એક મુખ બંધ કરો તો બીજું મુખ ખુલ્લું થઈ જાય. લોકોને દેખાય કે પ્રધાનમુખ બંધ થઈ ગયું છે, પણ તેમને ખબર નથી હોતી કે બીજું મુખ ખૂલી ગયું છે. આ બંને ક્ષેત્રોના છેક ઉપરનો ભાગ ભગવાન સુધી પહોંચે છે અને નીચેનો ભાગ ઘોર નરક સુધી પહોંચે છે. જરા વિચારીએ.

1. આર્થિક ક્ષેત્ર

જીવનની કરોડરજ્જુ જ પૈસો છે. પૈસો છે તો જીવન છે. પૈસો નથી તો જીવન નથી. જે લોકો ગમેતેવાં પાપ-મહાપાપ—અધમ પાપ કરીને પૈસો કમાય છે તે પિરામિડના નીચેનો મોટો ભાગ બને છે, પણ જે લોકો પાપથી ડરીને પાપમુક્ત થઈને પૈસો કમાય છે તે કમે-કમે ઉપરનો વર્ગ થતો જાય છે. જેમજેમ વધુ ને વધુ ઊંચા આદર્શો જીવનમાં દઢ થતા જાય તેમ-તેમ તેનું સ્થાન પિરામિડના ઊંચા સ્થાન ઉપર મુકાતું થાય. આ લોકો જ જીવનને—સમગ્ર જીવનને ધારણ કરે છે. જે નીચેના લુચ્ચા-લબાડ, ચોર-ડાકુ, લાંચ-રુશવત અને ખંડણી ખાનારાઓના દ્વારા જીવન ધારણ થતું નથી. છેક ઉપરના નિષ્પાપ અને નિર્દોષ લોકો દ્વારા જ જીવન ધારણ થતું હોય છે. પણ આનો અર્થ કોઈ એવો ન સમજે કે નીચેનો વિશાળ વર્ગ પાપી છે. માટે પૈસો જ પાપી છે. લોકોએ ઉપરના લોકોને જોવા જોઈએ. પૈસો પુણ્ય છે. પવિત્ર છે. તે છેક ભગવાન સુધી પહોંચ્યો છે અને પહોંચાડે છે. તે આદર્શ છે. પૂરો પૈસો જ પાપી છે તેવું માનીને તેનો સદંતર ત્યાગ કરી દેનારો ત્યાગી નથી થતો, પણ લાચાર થઈ જાય છે. તે નકારાત્મક, પરાધીન જીવન જીવતો થઈ જાય છે. તેથી પૈસામાત્રનો ત્યાગ નહિ, પાપી પૈસાનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ. પૈસો પણ પવિત્ર હોય છે તેનો ત્યાગ ન કરાય.

2. કામક્ષેત્ર

જીવનની પ્રવૃત્તિનું બીજું મુખ્ય કેન્દ્ર ‘કામ’ છે. કામ એટલે સેક્સ. આ કુદરતી આવેગ છે અને પ્રાણીમાત્રમાં છે. કામ વિનાના જીવનની કલ્પના જ ન થઈ શકે. તેનો પણ પિરામિડ હોય છે. છેક નીચે મોટો વર્ગ કામવાસનાથી ખદબદતો, ગમેતેમ, ગમેત્યારે, ગમેતેની સાથે વાસના ભોગવનારાઓનો હોય છે. આ વર્ગમાં ઘોર અસંતોષ, અતૃપ્તિ, હિંસા, વેરઝેર, મારઝૂડ, ખુનામરકી વગેરે થયા કરતું હોય છે. જેમ-જેમ તેના આદર્શો રચાતા હોય છે. પિરામિડ ઊંચો થતો જાય છે. આદર્શોની શરૂઆત લગ્નસંસ્થાથી થઈ. લગ્ન કરીને સ્ત્રી-પુરુષોએ કામવાસના ભોગવવી. લગ્ન વિના કે લગ્નબાહ્ય કામવાસના ભોગવાય નહિ, તે પાપ કહેવાય. તેમાં પણ અગમ્યા નારી સાથે તો મહાપાપ કહેવાય. જેમકે માતા, પુત્રી, બહેન વગેરે. પશુઓ આવો આદર્શ પાળતાં નથી, કારણ કે તેમનો પિરામિડ હોતો નથી. માણસોનો પિરામિડ હોય છે. એટલે આદર્શો ઊભા થાય છે. જ્યારે માણસે પશુજીવનમાંથી માનવજીવનમાં શરૂઆત કરી ત્યારે તે બહુ પત્નીત્વવાદી હતો, જેમ પશુઓ હોય છે; પણ પછી કમે-કમે તેની સભ્યતા ખીલવા લાગી અને અંતે એકપત્નીત્વવાદી થઈ ગયો. આ એકપત્નીત્વવાદ ધર્મથી

અને કાયદાથી આવ્યો, આનાથી સ્ત્રીઓને ઘણી રાહત થઈ, તેઓ શોકના મહાદુઃખથી બચી ગઈ. જે ધર્મોએ અને કાયદાઓએ આવો કડક આચાર માન્ય નથી કર્યો ત્યાં હજી પણ આદર્શોનું સ્થાન નીચું છે.

પૈસાની માફક કામ જ પાપનું મૂળ છે તેમ માનીને તેનો સદંતર ત્યાગ કરી દેવો તે શક્ય નથી, તે ઈશ્વરીય વ્યવસ્થાનો વિરોધ છે. તેથી કામવાસનાના પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી. ધન્યત્યાગી તો પછી માત્ર પરાધીન અને લાચાર જ થઈ જાય છે. પણ કામત્યાગી તો ઘોર અશાંતિ અને અનેક અનર્થોનો ભોગી થઈ જાય છે. કામ મહાભોરિંગ છે. જો તેને દબાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો ભયંકર ફૂંફાડા મારી ઘણી અશાંતિ કરે તથા અનર્થો પણ કરે. તેને મારી ન શકાય. જે શક્ય જ નથી તેની સાધના કરી ન શકાય. શ્રીકૃષ્ણે કાલિન્દીના ધરામાં જેમ કાળીનાગને નાથ્યો હતો તેમ નાથી શકાય. તેને નાથવાનો અર્થ છે તેના માટે ધર્મ પ્રમાણે માર્ગ સ્વીકારવો. તે માર્ગ એટલે પતિ-પત્નીનો આદર્શ. બંને મળીને એકબીજાના ફૂંફાડા મારતા કામને નાથી શકે છે. તેને સકારાત્મક હેતુમાં લગાડી શકે છે. આને ઋષિમાર્ગ કહેવાય. કામને મૂળમાંથી મારી નાખવાનો સાધુમાર્ગ કહેવાય. સાધુમાર્ગ અકુદરતી જ નહિ, કુદરતવિરોધી પણ છે. જ્યારે ઋષિમાર્ગ કુદરતી છે. ઈશ્વરીય છે અને માનવીય પણ છે.

હવે મૂળ કથા કરીએ.

ઓરિસ્સામાં કૃષ્ણચંદ્ર મહાપાત્ર નામના બહુ મોટા જાગીરદાર થઈ ગયા. તેમની પાસે પુષ્કળ ધન અને સમૃદ્ધિ હતી. તેમની પત્નીનું નામ કમલાદેવી અને એકમાત્ર પુત્ર રઘુનાથ હતો. રઘુનાથનાં લગ્ન કલાવતીપુરના શ્રીમંત ગંગાધર કરણની પુત્રી અન્નપૂર્ણા સાથે થયાં હતાં. બંને પક્ષો શ્રીમંત—સમૃદ્ધ અને સુખી હતા, પણ બંનેનાં વ્યક્તિત્વ અલગ-અલગ હતાં. કૃષ્ણચંદ્રનો પરિવાર બહુ જ ઉદાર અને પરોપકારી હતો, જ્યારે ગંગાધરનો પરિવાર કંજૂસ અને સ્વાર્થી હતો. બધું મળે પણ સ્વભાવ ન મળે તો મોટું કજોડું થાય. સ્વભાવ મળે તો બીજું ન મળ્યું હોય તોપણ ચાલે. પણ સ્વભાવ જ ન મળે તો બાકીનો મેળ અર્થહીન થઈ જાય.

ત્યારે દુષ્કાળો બહુ પડતા, ઉપરાઉપરી સાત દુષ્કાળો પડ્યા. કૃષ્ણચંદ્રે પોતાની બધી સંપત્તિને ભૂખ્યા લોકોને ખવડાવવામાં ખર્ચી નાખી. તે તદ્દન ગરીબ થઈ ગયા. ઉપરથી દેવાદાર પણ થઈ ગયા. મરતી વખતે તેમણે પુત્ર રઘુનાથ પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી કે મારું બધું દેવું તું ચૂકતે કરી નાંખજે, આજ મારું ખરું તર્પણ કર્યું કહેવાશે. જે લોકો મર્યાદા બહારના ઉદાર હોય છે, તે ઘણી વાર સંપત્તિ સાચવી શકતા નથી. જીવનમાં ઉદારતા જરૂરી છે, પણ સાથે-સાથે સભાનતા પણ જરૂરી છે. પુત્ર રઘુનાથ પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવીને કૃષ્ણચંદ્રે પ્રાણ છોડી દીધા. મહાપાત્ર ઉચ્ચ જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણ હોવાથી તેમની પત્ની કમલા તેમની પાછળ સતી થઈ ગઈ. ત્યારે આવો રિવાજ હતો. હવે રઘુનાથ એકલો જ રહી ગયો. ચાણક્યે લખ્યું છે કે

“ઋણ કર્તા પિતા શત્રુઃ”

અર્થાત્ દેવું મૂકીને મરી જાય તે પિતા શત્રુ કહેવાય. પિતા વારસો ન મૂકે તો કાંઈ નહિ, દેવું તો ન મૂકે. પણ કૃષ્ણચંદ્ર શુભ હેતુ માટે દેવાદાર થયેલા અને શુદ્ધ દાનત હોવાના કારણે પુત્રને દેવું ચૂકતે કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવીને ગયેલા. રઘુનાથે બધું વેચીને દેવું ચૂકતે કરી દીધું. પણ હવે તેની પાસે કશું જ ન રહ્યું. ન ઘર, ન ખેતર, ન આવક, કાંઈ જ નહિ. બિચારો ચીંથરેહાલ રખડવા લાગ્યો. સૌ સત્યનું મહાસત્ય એ છે કે દુનિયા ચઢતી દશાની હોય છે. ઊગતાને પૂજે, આથમતાને નહિ. બધાં સગાં-સંબંધી મિત્રો ખસી ગયાં. રઘુનાથ એકાકી અને નિરાધાર જેવો થઈ ગયો. સાસરાપક્ષ સમૃદ્ધ હતો, પણ તેમણે કશું ધ્યાન આપ્યું નહિ. અન્નપૂર્ણા સાત ભાઈઓ વચ્ચે એક જ બહેન હતી, પણ બનેલીનું કોઈએ કશું ધ્યાન કર્યું નહિ.

રઘુનાથ રાત્રે એક વૃક્ષ નીચે પડ્યો હતો. કાલનો રાજકુમાર આજનો કંગાલ થઈ ગયો હતો. હવે શું કરવું? તેને વિચાર આવ્યો કે ગામમાં રહેવું તો સમૃદ્ધ થઈને રહેવું, કંગાળ થઈને નહિ. કંગાળ જ થઈને રહેવું હોય તો દૂર ચાલ્યા જવું, જ્યાં કોઈ ઓળખતું ન હોય. તે જગન્નાથપુરી ચાલ્યો ગયો. પગપાળા ચાલ-ચાલ કરતાં ભૂખ્યો-તરસ્યો જેમતેમ પુરી પહોંચ્યો.

આપણાં તીર્થો કેટલા લોકોને આશ્રય આપે છે? કદી વિચાર કર્યો? ભગવાન જગન્નાથને રોજ સો મણનો ભાત ભોગમાં ધરાવાય છે. આ ભાતથી હજારો ગરીબો-ભિક્ષુકોનાં પેટ ભરાય છે. રઘુનાથ પણ તેમાં ભળી ગયો. એક વાર જેના ત્યાં હજારો ગરીબો જમતા હતા તે હવે પોતે જ ભિક્ષુકોની લાઈનમાં બેસતો થઈ ગયો. આવું પણ બનતું હોય છે. રઘુનાથ હવે ભિક્ષુક હતો. જાગીરદાર નહિ.

રઘુનાથના સમાચાર તેના સાસરાપક્ષમાં પહોંચી ગયા. સાસરા ગંગાધર લાલઘૂમ થઈ ગયા. મારો જમાઈ ભિખારી? છી છી છી! લોકો

વ્યક્તિનું માપ સંપત્તિથી કરતા હોય છે. સંપત્તિ ન હોય તો ઉત્તમ વ્યક્તિ પણ કોડી બરાબર થઈ જાય. ગંગાધરે જાહેરાત કરી કે મારી દીકરી અન્નપૂર્ણાનાં લગ્ન થયાં જ ન હતાં. આવો કંગાળ ભિખારી મારો જમાઈ ન હોઈ શકે. તેમણે નવો જમાઈ શોધી કાઢ્યો. તે દેશના રાજાનો મંત્રી બહુ પ્રભાવશાળી હતો. તેનો પુત્ર વસુ મહાપાત્ર તેમને યોગ્ય લાગ્યો. અન્નપૂર્ણાની સગાઈ વસુ મહાપાત્ર સાથે, અન્નપૂર્ણાને પૂછ્યાગાછ્યા વિના જ કરી દીધી. વસુ મહાપાત્ર બધા દુર્ગુણોથી ભરપૂર હતો. કન્યા ગમેતેટલી પ્રિય હોય તોપણ તેને લગ્ન ક્યાં કરવાં તેનો નિર્ણય તો પિતા-ભાઈઓ વગેરે કરે. કન્યાની પોતાની કોઈ જ ચોઈસ ન હોય, તોપણ કેટલીક વાર તેમાં ઘોર અહિંત પણ થઈ જતું હોય.

ગંગાધરે અન્નપૂર્ણાનાં વિવાહની તિથિ પણ નક્કી કરી નાખી. ફાગણ સુદ પાંચમ. ત્યારે અન્નપૂર્ણાની ઉંમર પંદર વર્ષની હતી. આ નિર્ણયથી અન્નપૂર્ણા ઉપર જાણે વીજળી તૂટી પડી. તે રઘુનાથને જ પોતાનો પતિ માનતી હતી. ભલે તે ગરીબ થઈ ગયો હોય, પણ તેના માટે તો તે ભગવાન જ હતો. તે બીજા પુરુષને પતિ બનાવવા માગતી ન હતી. તે પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. પ્રારંભમાં કહ્યું તેમ કામપિરામિડનું શિખર પતિવ્રતા સ્ત્રી અને એકપત્નીવ્રત પુરુષ છે. ભલે તે થોડાં જ હોય પણ તે જ શિખર ઉપર બેઠાં હોય, પણ રઘુનાથદાસ તો અહીં હાજર નથી. તે તો જગન્નાથપુરીમાં ભિક્ષુક તરીકેનું જીવન જીવે છે. સ્ત્રીનું બળ પતિ છે. સમર્થ સ્ત્રી પણ પતિ વિના અબળા છે. અને અબળા સ્ત્રી પણ પતિ હોય તો પ્રબળા છે. હવે શું કરવું? અન્નપૂર્ણા બહુ જ ભક્તિમતી હતી. રાત-દિવસ ભગવાનનું ભજન કરતી રહે. તેમાં પણ આપત્તિ આવે ત્યારે ભગવાન વધુ યાદ આવે. આપત્તિ ભક્તિની પ્રેરક અને પૂરક છે. ઈશ્વર ઉપરનો દઢ વિશ્વાસ ગમેતેવી પરિસ્થિતિમાં પણ વ્યક્તિને ભાંગી પડતાં અટકાવે છે. તેને ઊભા રહેવાની હિંમત અને શક્તિ આપે છે.

એવામાં તેની મદદે ઘરની વૃદ્ધ દાસી આવી, આ દાસીના ખોળામાં જ રમીને અન્નપૂર્ણા મોટી થઈ હતી. તે અન્નપૂર્ણાનું દુઃખ જાણતી હતી. જેણે પ્રેમ કર્યો હોય તે જ બીજા પ્રેમીની દશા જાણે. વાસનાભોગી સ્ત્રીઓ ઈર્ષ્યાળુ અને નિંદક હોય છે. તે બીજાનો પ્રેમ જોઈ શક્તી નથી. દાસીએ અન્નપૂર્ણાને સમાચાર આપ્યા કે એક ભક્તમંડળ જગન્નાથપુરીની યાત્રાએ જાય છે. ત્યારે બધાં પગપાળા જ યાત્રા કરતાં. અન્નપૂર્ણાએ એક પત્ર લખ્યો: પ્રાણનાથ, તમે જ મારા પ્રાણઆધાર છો. તમારા વિના હું બીજા કોઈનો સ્પર્શ પણ કરી શકું તેમ નથી. મને જબરદસ્તી—ઈચ્છાવિરુદ્ધ બીજાને પરણાવી દેવાનું ગોઠવાઈ ગયું છે. ફાગણ સુદ પાંચમ તિથિ છે. જલદી આવીને મને બચાવી લો, મારો ઉદ્ધાર કરો. જો નહિ આવો તો મારું મડદું જોશો. પત્ર ગુપચુપ યાત્રાળુમાંથી કોઈ એક વિશ્વાસુને આપી દીધો અને કહ્યું કે રઘુનાથ ભિખારીના રૂપમાં મંદિરની આજુબાજુ હશે. તેમને આપજો.

સંઘ પુરી પહોંચ્યો. રઘુનાથની શોધ થઈ. બધા ભિખારીઓની વચ્ચે તે જુદો જ તરી આવતો હતો. તેને મળીને પત્ર આપ્યો. રઘુનાથ મહાપાત્રે ભિક્ષુક જીવન સ્વીકારી લીધું હતું. જગન્નાથની પ્રસાદી ખાઈને તે આખો દિવસ પ્રભુભજન કરતો રહેતો, ખરેખર તો હતાશામાં તે ભાંગી પડ્યો હતો તેથી તેને કશું સૂઝતું નહોતું. પત્ર વાંચવાથી તેનું પૌરુષ ઝણઝણી ઊઠ્યું. સ્ત્રી પૌરુષને જગાડનારી છે. ગમેતેવા નિરાશા કે હતાશામાં ડૂબેલા પુરુષના મડદામાં પ્રાણ ફૂંકનારી છે. રઘુનાથથી બોલાઈ જવાયું: “મારી પત્ની, મારી અન્નપૂર્ણા મારા રહેતાં તેને હાથ અડાડનાર કોણ છે?” તેનું તન-મન પૌરુષથી ઊભરાવા લાગ્યું. પણ હવે શું થાય? ફાગણ સુદ પાંચમને તો દશ જ દિવસ બાકી છે. કલાવતીપુર જવા માટે તો વીસ દિવસ જોઈએ. રઘુનાથે જગન્નાથજીના મંદિર સામે જોયું. માથું નમાવ્યું. “જય જગન્નાથ” કહીને તેણે ચાલવા માંડ્યું. એમ કહો કે દોડવા માંડ્યું. તે ન દિવસ જુએ ન રાત. ચાલ-ચાલ કરે. લક્ષ્ય ઉત્સાહથી પ્રાપ્ત થતું હોય છે. એવરેસ્ટના શિખર ઉપર ચઢનારો તળેટીમાં જ હતોત્સાહિત થઈ જાય તો શિખર સર ન કરી શકે. જીવનમાં સૌથી મોટું ઉત્સાહબળ સ્ત્રીઓ પૂરું પાડે છે. પ્રેમગાથાઓમાં ગમેતેવાં વિકટ કાર્યો પણ પુરુષ કરી બતાવે છે માત્ર સ્ત્રીની પ્રેરણાથી. જેની પાછળ કોઈ સ્ત્રીની પ્રેરણા નથી હોતી તે બહુ મોટાં કાર્યો કરી શકતા નથી.

રઘુનાથના પગમાં એટલું જોર આવી ગયું કે ફાગણ સુદ પાંચમીના પહેલાં જ ગંગાધરદાસની હવેલીએ પહોંચી ગયો. તેને જોઈને સૌનાં મોઢાં ઊતરી ગયાં. ગંગાધરે અફવા ફેલાવી હતી કે રઘુનાથનો કોઈ પત્તો નથી. તે મરી ગયો છે. તેથી અન્નપૂર્ણાનો બીજો વિવાહ કરવો જરૂરી છે, પણ આ તો જીવતો નીકળ્યો. હવે શું થાય? શ્રીમંતોને કદી પણ ગરીબ સગાં ગમતાં નથી. પ્રયત્નપૂર્વક તે તેમને દૂર રાખે છે કાં પછી પોતે દૂર રહે છે. અનિચ્છાએ રઘુનાથને આવકાર આપ્યો. અન્નપૂર્ણા તો ગાંડીગાંડી થઈ ગઈ. “મારા પતિ, મારા પતિ” કહેતી તે ભગવાનની મૂર્તિ આગળ ઢળી પડી. હવે તેનામાં બળ આવી ગયું. સ્ત્રી ગાતી હોય છે: “અમ્મર રાખજે મા મારો ચૂડી ને ચાંલ્લો.” જે ચૂડી

પહેરે અને ચાંલો કરે તેને તેની કિંમત હોય. “ભલે મારો પતિ ચીંથરેહાલ હોય, ભિખારી હોય તોપણ તે મારો પતિ છે.” આવી ઉચ્ચ ભાવના જ સ્ત્રીને શિખર ઉપર સ્થાન આપતી હોય છે. અન્નપૂર્ણા એટલી હર્ષદેવી થઈ ગઈ કે તે લોકમર્યાદા છોડીને દોડીને રઘુનાથના ચરણમાં પડી ગઈ. તેનાં આંસુઓથી પગ ધોવાઈ ગયા. “મારા નાથ મારા નાથ...” કહેતી રહી. પતિ ધનવાન હોય, સમર્થ હોય અને વહાલ કરે તે તો બને, પણ જ્યારે તે ધન વિનાનો, સામર્થ્ય વિનાનો થઈ જાય ત્યારે કેળાના છોતરાની માફક ફેંકી દે તેવી પત્નીઓ તો હોય જ છે. પણ છોતરાને પણ છાતી સરસું ચાંપે તેવી કોઈ અન્નપૂર્ણા એકાદી જ હોય છે.

પરિવારવાળાં ગભરાયાં, હવે શું કરવું? તેઓ અન્નપૂર્ણાની ઇચ્છા જાણતાં હતાં, લોકો બધાં અન્નપૂર્ણાના પક્ષમાં હતાં. બ્રાહ્મણની કન્યાનો ફરીથી વિવાહ થાય તે ત્યારે ગમતી વસ્તુ નહોતી.

ગંગાધરે રઘુનાથને ઘરમાં લીધો અને પૂરા પરિવારની ખાનગી મિટિંગ મળી, હવે શું કરવું? અંતે નક્કી કર્યું કે તેને ઝેર આપીને મારી નાખવો. બધી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. રસોઈ તૈયાર થઈ ગઈ. પણ પેલી વૃદ્ધ દાસીએ અન્નપૂર્ણાને સાવધાન કરી દીધી. જેવો ભોજનથાળ પીરસાયો તેવો જ અન્નપૂર્ણાએ તાડપત્રના ટુકડા ઉપર લખીને આપ્યું કે જમશો નહિ, વિષ છે. રઘુનાથ ભોજન સામે જોઈ રહ્યો છે. ગંગાધર વગેરે પણ જોઈ રહ્યાં છે. ક્યારે જમે અને ક્યારે અંત આવે. અન્નપૂર્ણા પણ અધ્ધરશ્વાસથી બારણા પાછળથી જોઈ રહી છે. સૌ સૌની અલગ-અલગ અપેક્ષાઓ છે. ગંગાધર સમજે છે કે રઘુનાથ મરી જાય તો સર્પદંશ થયો તેવી વાત ફેલાવીને જલદીથી તેનો નિકાલ કરી નાખવો. સંસાર ષડ્યંત્રોનું કેન્દ્ર છે. સૌ પોતપોતાની અપેક્ષાઓ પૂરી કરવા નાનાં-મોટાં ષડ્યંત્રો રચતાં હોય છે. અન્નપૂર્ણા મનોમન પ્રભુને પ્રાર્થના કરી રહી છે: “હે પ્રભો બચાવી લેજે.” એવામાં એક બિલાડી આવી અને મ્યાંઉં કરીને રઘુનાથની સામે ઊભી રહી. રઘુનાથે પેલો મિષ્ટાન્નનો ટુકડો તેના તરફ ફેંક્યો. ઝટ દઈને મોઢામાં લઈને બિલાડી ભાગી ગઈ. ફળિયામાં ઊભી-ઊભી ખાવા લાગી. હાશ! અન્નપૂર્ણાને શાંતિ થઈ, રઘુનાથ બચી ગયો, પણ બિલાડી તરફડવા લાગી અને મરી ગઈ. ગંગાધર અને પરિવારનું મોઢું ઊતરી ગયું. મારનાર કરતાં બચાવનાર મોટો હોય છે.

રઘુનાથ જમ્યા વિના જ ઊભો થઈ ગયો. અને ચાલવા લાગ્યો. અન્નપૂર્ણા પણ પહેરેલાં કપડે પાછળ-પાછળ ચાલવા લાગી. ગંગાધરે તેને બહુ રોકી પણ તેણે એક જ જવાબ આપ્યો કે “જ્યાં મારા સ્વામી ત્યાં હું, મારાથી હવે આ ઘરમાં રહેવાશે નહિ.” બંને પતિ-પત્નીએ પાછું વાળીને જોયું પણ નહિ. કહેવાય છે કે અન્નપૂર્ણાની પ્રેરણાથી રઘુનાથ કામધંધે લાગી ગયો અને જોતજોતામાં તે બંને આર્થિક રીતે પણ સુખી થઈ ગયાં. બચાવનાર પરમેશ્વર જ છે. પેલી બિલાડી તેણે જ મોકલી હતી. તેણે જ રઘુનાથના પ્રાણ બચાવ્યા હતા. બંને જગન્નાથપુરી ચાલ્યાં ગયાં અને જીવનભર પુરીમાં રહીને ભજન કરતાં રહ્યાં.

30-7-2011

*

હિન્દુ ધર્મનો મૂળ ધર્મગ્રંથ વેદ છે. પણ વેદોને કદી લોકો સુધી પહોંચવા દેવાયા નથી. ધર્મગ્રંથ વિના પ્રજા ધાર્મિક ન રહી શકે, પણ તે છતાં હિન્દુ પ્રજા સદીઓથી ધાર્મિક રહી છે. તેનું કારણ ભાષાવેદ છે. ભાષાવેદને સમજવા જેવો છે. ભાષા એટલે લોકભાષા, લોકોની બોલચાલની ભાષા, આ ભાષામાં સમય-સમય ઉપર જે લોકસંતો થયા છે તેમણે ગદ્યમાં કે પદ્યમાં અદ્ભુત રચનાઓ કરી છે. જેને ‘સંતવાણી’ કહેવાય છે. આ સંતવાણી વેદની ઋચાઓ જેવી જ પ્રભાવકારી અને અમર થઈ ગઈ છે.

ગ્રંથો બે રીતે રચાય છે: (1) ખૂબ વિદ્યા ભણેલા વિદ્વાનો શાસ્ત્રોના આધારે, પ્રમાણો આપી-આપીને ગ્રંથ રચે, જેમાં ઠાંસી-ઠાંસીને પાંડિત્ય ભર્યું હોય. વિદ્વત્તા હોય અને માત્ર વિદ્વદ્ભોગ્ય હોય. (2) અભણ લોકો, કશી તૈયારી વિના, સ્વયંસ્ફુર્ત રીતે ગ્રંથો રચે, કહો કે રચાઈ જાય તે પણ લોકભાષામાં, સહજ સરળ ભાષામાં, આ ગ્રંથો સર્વભોગ્ય હોય. આબાલવૃદ્ધ સૌકોઈ તેને વાંચી શકે. સમજી શકે તેવા હોય, આને સંતવાણી કહેવાય. સંતવાણી વેદઋચાઓ થઈને ભક્તો, સંતો, ગાયકો, યાચકો દ્વારા ગામેગામ ફેલાય અને લોકમાનસમાં જડાઈ જાય. આ સંતવાણી સ્વયંભૂ: હોય, જેને પરાવાણી પણ કહેવાય છે. જેમ કે કબીર, નાનક, તુલસી, તિરુવલ્લુવર, નરસિંહ, જ્ઞાનેશ્વર વગેરેની વાણી, આ વાણીએ હિન્દુ ધર્મના લોકશાસ્ત્રનું કાર્ય કર્યું છે. તેથી હિન્દુ ધર્મ બચ્યો છે. જો માત્ર પંડિતોના આધારે જ આ ધર્મ ચાલ્યો હોત તો ક્યારનોય સમાપ્ત થઈ ગયો હોત. પણ આવા અસંખ્ય સ્વયંભૂ સંતોએ, પોતાની પરાવાણીથી વેદવાણીનું રૂપાંતર લોકભાષામાં કરીને ગામેગામ, ઘરેઘરે, જન-જન સુધી નર-નારી, બ્રાહ્મણ-શૂદ્ર સૌને પહોંચાડી છે. તેને જ યશ આપવો ઘટે. આવા જ એક સંત દક્ષિણ ભારતમાં અબ્રાહ્મણ થયા. તેમણે રચેલા ગ્રંથોને ‘દ્રવિડવેદમ્’ કહેવાય છે. જેના ઉપર સ્વયં રામાનુજાચાર્યજીએ ભાષ્ય લખ્યું છે. જે જીવનભર માત્ર પાંત્રીસ વર્ષ સુધી આમલીના વૃક્ષ નીચે જ રહ્યા. તેમની વાત કરવી છે.

તામિલનાડુમાં તામ્રપર્ણી નદીના કિનારે તિરુનગરી નામે નગર આવેલું છે. આશરે બારસોથી તેરસો વર્ષ ઉપર અહીં એક અબ્રાહ્મણ—શૂદ્રના ઘરમાં એક બાળકનો જન્મ થયો. તે જન્મથી જ જુદી પ્રકૃતિનો દેખાયો. પ્રકૃતિ જન્મજાત હોય છે. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ અને રુચિ. પ્રત્યેક જીવાત્માની એક સરખી રુચિ હોતી નથી. સૌની અલગ-અલગ રુચિ હોય છે. પ્રકૃતિ અને રુચિ મળીને પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. પ્રવૃત્તિ પરિણામ આપે છે. આ રુચિ બે પ્રકારની હોય છે: સુરુચિ અને કુરુચિ.

1. સુરુચિ
સુરુચિ તેને કહેવાય જેમાં જીવાત્માના સદ્ગુણો ખીલે. સદ્ગુણોથી સત્કાર્યો થાય. સત્કાર્યોમાં પરમાર્થ અને ભજન-સત્સંગનું મહત્ત્વ વધારે ગણાય.

2. કુરુચિ
કુરુચિ તેને કહેવાય જેમાં જીવાત્માના દુર્ગુણો ખીલે. દુર્ગુણોથી દુષ્કૃત્યો થાય. દુષ્કૃત્યો કરવાથી વ્યક્તિ દુષ્ટ કહેવાય. આ બંને પ્રકારની રુચિવાળા લોકોને પોતાના જેવા જ માણસો ગમે. કહેવાય છે કે આ બાળક જ્યારે જન્મ્યું ત્યારે સામાન્ય બાળક કરતાં જુદો જ અનુભવ કરાવ્યો. એ રડ્યું નહિ. સામાન્ય રીતે પશુ-પક્ષીઓનાં બાળકો જન્મતાં જ રડવા કે અવાજ કરવા નથી લાગતાં. માત્ર માનવબાળ જ રડે છે. તે લાંબો સમય રડે છે. કદાચ જન્મતી વખતે તેને પીડા થઈ હોય તેથી રડે છે. પ્રસૂતિ પહેલાં બાળકની માતા અસહ્ય વેદનાથી ચીસો પાડે છે, અને બાળક જન્મતાં જ તે આનંદવિભોર થઈ જાય છે. એટલે કહેવત પડી છે કે પ્રસૂતિની પીડા વાંઝણી શું જાણે? ખરેખર તો પ્રસૂતિની પીડા તો થોડીક ક્ષણોની જ હોય પણ વંધ્યા સ્ત્રી તો જીવનભર તેના કરતાં પણ વધારે પીડા ભોગવતી હોય છે. ‘વાંઝણી’ શબ્દ જ તેના માટે મહા પીડાદાયક થઈ જતો હોય છે. તે તો બિચારી પ્રસૂતિની પીડા ભોગવવા ફાંફાં મારતી હોય છે. તેની કૂખે કોઈ ઉંવા ઉંવા કરતું બાળક જન્મે. ભલે મારે ગમેતેટલી પીડા ભોગવવી પડે.

આ બાળક જન્મ્યું પણ ઉંવા ન કર્યું. કદાચ પીડા નહિ પામ્યું હોય. કદાચ જન્મજાત સહનશક્તિ હશે. જે હોય તે. વળી પાછું તે શ્વાસ પણ ન લે. ધ્યાનમુદ્રામાં પ્રસન્ન વદને હાલ્યાચાલ્યા વિના જ પડી રહ્યું. ન હાથપગ હલાવે કે ન ધાવવાનો પ્રયત્ન કરે.

કેટલાંક બાળકો જન્મજાત લોકોત્તર હોય છે. તેનાં માતા-પિતા ગભરાયાં. જ્યારે કશું ન સૂઝે ત્યારે ભગવાન સૂઝે, ત્યારે આજના જેવા ડોક્ટરો નહિ, જે ગણો તે ભગવાન. માતા-પિતા બારમા દિવસે તેને ગામના વિષ્ણુમંદિરમાં લઈ ગયાં.

આપણે ત્યાં લગભગ પ્રત્યેક ગામમાં એકાદ નાનું-મોટું મંદિર હોય છે. તે બહુઆયામી હોય છે. સારા-માઠા બધા પ્રસંગોએ લોકો ત્યાં જાય છે. લોકોને માથું નમાવવાની પણ એક જગ્યા જોઈએ. શ્રદ્ધા માત્ર માણસોમાં જ હોય છે. પશુ-પક્ષીઓમાં નથી હોતી. શ્રદ્ધા હોય ત્યાં ત્રણ તત્ત્વો આપોઆપ આવી જાય: 1. નમસ્કાર, 2. સમર્પણ, અને 3. આશાવાદ. જેનામાં શ્રદ્ધા નથી હોતી તેનામાં આ ત્રણે નથી હોતાં.

1. નમસ્કાર

ઝૂકવાની વૃત્તિ. ભય અને સ્વાર્થના કારણે પણ લોકો સલામ કરતા હોય છે. પણ તે અધિકારી વર્ગ કે શ્રીમંત વર્ગ સુધી જ સીમિત હોય. ભય કે સ્વાર્થ વિના પણ અંતરના ઉમળકાથી જે વંદન થાય તે શ્રદ્ધાથી થાય. સંત કે ભક્તનું પ્રથમ લક્ષણ જે પહેલો નમે તે સંત, જે પછી નમે તે અહંકારી અને જે નમ્યા પછી પણ ન નમે, સ્તબ્ધ રહે તેને શઠ કહેવાય. કેટલીક વાર એવું જોવા મળે છે કે શ્રદ્ધાળુઓ વળી-વળીને લાંબા દંડવત્ કરતા હોય, પણ ગુરુલોકો સામો જવાબ તો ન આપે, સામું જુએ પણ નહિ. નક્કી સમજવું કે તે કાં તો અહંકારી છે અથવા શઠ છે. નમસ્કારનો જવાબ નમસ્કારથી આપવો જ જોઈએ.

2. સમર્પણ

જ્યાં શ્રદ્ધા હોય ત્યાં સમર્પિત થવાની વૃત્તિ થાય. સમર્પિત થવાથી સેવાવૃત્તિ જાગે. હું કાંઈક કરું, તન-મન-ધનથી જે કાંઈ શક્ય હોય તે કરવાની વૃત્તિ થાય. શ્રદ્ધા અને પ્રેમ કદી લુપ્તમાં ન હોય, શ્રદ્ધાળુઓની સેવાવૃત્તિથી કેટલું બધું નિર્માણકાર્ય થતું હોય છે, પાણીની પરબો, દવાખાનાં, વિદ્યાલયો, ધર્મશાળા, અન્નક્ષેત્રો ગૌશાળા વગેરે શ્રદ્ધાનું પરિણામ કહી શકાય, જે લોકો શ્રદ્ધા વિનાના હોય છે તે સમર્પિત નથી થઈ શકતા અને તેથી તે કોઈ ભવ્ય નિર્માણો પણ નથી કરી શકતા.

3. આશાવાદ

મનુષ્યમાત્રમાં નાની-મોટી આશાઓ હોય છે. જે પુરુષાર્થ કે પ્રયત્નોથી પૂરી નથી કરી શકાતી તેવી આશાને આશાવાદ કહે છે. શ્રદ્ધાળુને આવો આશાવાદ હોય છે. ભગવાન મારું કામ કરશે. ખાસ કરીને જે લોકો અભાવમાં જીવન જીવતા હોય છે, તેમનાં બધાં કામો ભગવાન કરે છે. તેવો આશાવાદ તેમને રહેતો હોય છે. અને ખરા સમયે તે પૂરો પણ થતો હોય છે, તેવું અનેક ભક્તોના જીવનમાં જોવા મળ્યું છે. આશાવાદ ફળવાથી શ્રદ્ધા વધુ દઢ થાય છે. અશ્રદ્ધાળુને આવો આશાવાદ નથી હોતો, તે માત્ર પ્રયત્નોથી જ જીવન જીવતો રહે છે. કોઈ ઉપાય ન દેખાતાં બાળકને તેનાં માતા-પિતા ગામના વિષ્ણુ મંદિરમાં લઈ ગયાં. મંદિરના પ્રાંગણમાં એક આંબલીનું વૃક્ષ (જે આજે પણ છે) તેની નીચે બાળકને શરણાગતભાવથી મૂકી દીધું. જે બાળકો માન્યતાથી થયાં હોય છે, તેમને પગે લગાડવા લોકો લાવતાં હોય છે. ભગવાનનાં ચરણોમાં તેને મૂકીને ગોળ-ગોળ રગડાવે છે. પ્રભો, આ તારો આપેલો છે. મારો નથી. તારો છે. તું સાચવજે. એવી મૂક પ્રાર્થના માતા-પિતા ખાસ કરીને માતા કરતી હોય છે. આવું માત્ર ભારતમાં જ નહિ, વિશ્વભરમાં થતું હોય છે. મેં મેક્સિકો યાત્રામાં મધર મેરીના ચર્ચમાં સેંકડો માતાઓને ખોળામાં શિશુને લઈને ઢીંચણે ચાલતાં-ચાલતાં આવતાં જોયાં છે. અને શિશુને માતાને અર્પણ કરીને ભાવવિભોર થતાં જોયાં છે. શ્રદ્ધાનાં દર્શન પણ જીવનની ધન્યતા હોય છે. શ્રદ્ધાના આવેગથી શ્રદ્ધાળુના ચહેરા ઉપર જે ઓજ, તેજ અને સાત્ત્વિક ભાવ ઊપસી આવે છે તે શ્રદ્ધાહીનના ચહેરા ઉપર નથી આવતા.

આ બાળકનું નામ નમ્માળવાર પડ્યું. તે જીવનભર આમલી નીચે જ રહ્યો. આને સ્થાનસિદ્ધિ કહેવાય છે. સાંઈબાબા 60 વર્ષ સુધી શીરડીમાં જ રહ્યા, ક્યાંય બહાર ન ગયા. મસ્તરામ, ભાવનગરના સીમાડે એક ધૂળભર્યા ખાડામાં જ રહ્યા. (હવે ત્યાં મંદિર થયું છે) માત્ર એક જ જગ્યાએ રહેવું એ પણ તપ છે. ટીકા નહિ, કરી જુઓ. કરી બતાવો.

નમ્માળવાર ન તો નિશાળે ગયો, ન પાઠશાળામાં ગયો. જે ગણો તે બધું આમલી. (દક્ષિણ યાત્રામાં અમે આ આમલીનાં પણ દર્શન કર્યાં હતાં) બુદ્ધને બોધિવૃક્ષ નીચે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી, તેમ આ નમ્માળવારને આમલીના વૃક્ષ નીચે સર્વસ્વ પ્રાપ્ત થયું. તેઓ કશું બોલતા જ નહિ તેમને બોલતા કર્યા. તામિલનાડુના મધુર કવિએ. કેવી રીતે જોઈએ.

તામિળનાડુમાં એક મધુર કવિ થયા. તેઓ બ્રાહ્મણ હતા અને નામ તો જુદું હતું પણ તેમની કવિતા એટલી બધી મધુર રહેતી કે લોકોએ તેમનું નામ જ ‘મધુર’ કવિ પાડી દીધું. કવિતામાં ત્રણ તત્ત્વો મહત્ત્વનાં હોય છે: 1. ભાષા, 2. અલંકારો અને 3. અર્થ. આ ત્રણે તત્ત્વો

જ્યારે ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચે ત્યારે મધુર કવિતા બને. આ પણ દૈવી પ્રસાદી જ કહેવાય. આ મધુર કવિ મહાજ્ઞાની હોવા છતાં પણ તે સાચા સંતની શોધમાં નીકળેલા. જ્ઞાની જ જ્ઞાનીને શોધે, પામે અને ધન્ય થાય. અજ્ઞાનીની સમીપમાં જ્ઞાની રહેતા હોય તે પણ તે તેમને સમજી-સ્વીકારી ન શકે. જ્ઞાન થવું દુર્લભ છે, પણ જ્ઞાનીઓનો સંગ થવો તેથી પણ દુર્લભ છે. કેટલીક વાર દુર્લભ તત્ત્વ સહજ રીતે પ્રાપ્ત થઈ જતું હોય છે તો કેટલીક વાર તેને ભારે પ્રયત્નપૂર્વક શોધવું પડતું હોય છે. મધુર કવિ જ્ઞાનીને શોધતા-શોધતા ઉત્તર ભારતના તીર્થોમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યા, જે પુરુષાર્થ ઈશ્વરભરોસે થતો હોય છે તેમાં ઈશ્વર સહાય કરે છે. એક વાર તેમને સ્વપ્ન આવ્યું કે “પ્રકાશ દક્ષિણમાં છે. દક્ષિણ તરફ જા.” સ્વપ્ન પણ પ્રેરક થઈ શકતું હોય છે. બધાં જ સ્વપ્નો ખોટાં નથી હોતાં. એક પ્રશ્ન એ પણ થાય કે સ્વપ્નો કેમ આવે છે? શી જરૂર છે? જો તે ઈશ્વરીય રચના હોય તો તેનો કોઈ હેતુ પણ હોવો જોઈએ. કોઈ પણ ઈશ્વરીય રચના નિર્હેતુક નથી હોતી. સમજ્યા વિના હકાર કહેનારા કરતાં સમજ્યા વિના નકાર કહેનારા વધુ ઉતાવળિયા છે. પેલા હકારવાળા તો સંશોધન ક્ષેત્રનું અસ્તિત્વ તો બચાવે છે, પણ કોરા નકારવાદીઓ તો પૂરા ક્ષેત્રને જ નષ્ટ કરી દે છે.

મધુર કવિએ દક્ષિણ તરફ ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં-ચાલતાં તિરુનગરી પહોંચ્યા. અહીં પેલી આંબલીના વૃક્ષ નીચે સોળ વર્ષના એક યુવાન તપસ્વીને બેઠેલા જોયા. પહેલાં તો શંકા થઈ કે આ માણસ છે કે પૂતળું છે? લાંબો સમય જો-જો કર્યું. જરાય હલનચલન નહિ. મધુર કવિએ મોટો અવાજ કર્યો તો તપસ્વીએ આંખો ખોલી. મધુરને લાગ્યું કે ના-ના માણસ જીવતો છે. મધુરે વંદન કર્યું. અને ધર્મચર્ચા કરી. મધુરને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ કોઈ મહાન યોગી-જ્ઞાની છે. જ્ઞાનીને સમજતાં વાર ન લાગે, મધુરે દંડવત્ કર્યા અને દીક્ષા માગી. નમ્માળવારે તેની પ્રાર્થના સ્વીકાર કરી અને મધુરને વૈષ્ણવી દીક્ષા આપી. “ઓમ નમો નારાયણાય” મધુર કવિ બ્રાહ્મણ હતા અને નમ્માળવાર શૂદ્ર હતા. બ્રાહ્મણોમાં હાહાકાર થઈ ગયો. કોઈ શૂદ્ર બ્રાહ્મણનો ગુરુ ન થાય. રૂઢિવાદીઓ જ્ઞાન-ગુણ નથી જોતા, માત્ર વર્ણ અને જાતિ જુએ છે. પણ મધુર કવિ વર્ણ-જાતિથી ઉપર ઊઠી ચૂક્યા હતા. સંતમાર્ગ વર્ણ-જાતિથી પર છે. ગંગાસતીએ ગાયું છે:

વરણને જ્ઞાતિ નથી હરિ કેરા દેશમાં પાનબાઈ

જિજ્ઞાસુ વ્યક્તિએ જ્ઞાનની શોધ કરવી હોય તો બધાં ચોકઠાં તોડી નાખવાં જોઈએ. ચોકઠાં એટલે સીમિત કરી દેનારી સીમાઓ. જેમકે વર્ણ, જાતિ, સંપ્રદાય, પંથ વગેરે.

હવે નમ્માળવાર સક્રિય બન્યા. 16થી 35 વર્ષની ઉંમર સુધીમાં તેમણે અનેક ગ્રંથોની રચના કરી. તે એવા અદ્ભુત કે તામિળના વેદ કહેવાયા. આ જે પણ તેમના ચાર ગ્રંથોને ચાર વેદોનું સ્થાન પ્રાપ્ત છે, આ અમરવાણી છે. ઘરેઘરમાં અને મંદિરે-મંદિરોમાં ગવાય છે. લોકો ભાવવિભોર થઈને ગાય છે અને સાંભળે છે. તમે ધર્મકથાઓમાં ઊમટતી ભીડને જોઈ છે? આટલી ભીડ કોઈ તાર્કિકના ભાષણમાં કેમ નથી ઊમટતી? તર્કોથી કદાચ બૌદ્ધિક સમાધાન થાય. જો-કે તે બહુ સ્થિર નથી હોતું પણ ધર્મકથાથી હૃદયનું સમાધાન થાય. હૃદય તૃપ્ત થાય. ગંગાસતી કહે છે કે

“આવે અમીના ઓડકાર જી.”

અમીના ઓડકાર આવે તો જીવન ધન્ય થઈ જાય.

નમ્માળવારે “ભગવદ્ વિષય” ગ્રંથ રચ્યો જે મહાન છે. જેમાં ઈશ્વર, ઈશ્વરની ભક્તિ અને તેનો સાક્ષાત્કાર બતાવ્યો છે. નમ્માળવાર સાકારવાદી છે. લક્ષ્મીનારાયણના સ્વરૂપને ઇષ્ટદેવ તરીકે સ્વીકારીને શરણાગત ભક્તિની આરાધના કરે છે. તે કહે છે કે “હું નથી લખતો, પેલો લખે છે, હું નથી ગાતો પેલો ગાય છે, મારાથી થતી બધી ક્રિયા પેલો જ કરે છે. તેણે મારા શરીરને પોતાના પ્રાકટ્યનું માધ્યમ બનાવ્યું છે.”

નમ્માળવાર એટલે “આપણા સંત” આપણા એટલે સૌના. નમ્માળવારે અનેક બ્રાહ્મણોને વૈષ્ણવી દીક્ષા આપી. વૈષ્ણવી ભક્તિનો પ્રચાર કર્યો હતો. સમર્થ આચાર્ય રામાનુજાચાર્ય જેવાએ તેમના ગ્રંથો ઉપર ભાષ્ય લખ્યું હોય તેના ઉપરથી સમજી શકાય કે નમ્માળવારની વાણી કેટલી પ્રભાવકારી હશે.

માત્ર પાંત્રીસ વર્ષની વયે નમ્માળવાર ધામમાં પધારી ગયા.

29. સંત સંબંધર

બધાનું જીવન એકસરખી ઉંમરે શરૂ થતું નથી. જ્યારથી સમજણ આવે ત્યારથી જીવન શરૂ થયું કહેવાય. સમજણ એટલે ડહાપણ. ડહાપણ એટલે માત્ર જ્ઞાન નહિ પણ પ્રશ્નોને સમજનારી અને તેને ઉકેલનારી બુદ્ધિ. જે બુદ્ધિ પ્રશ્નોને સમજતી નથી અને ઉકેલતી નથી તે ગમેતેટલી પ્રખર હોય તોપણ વાંઝણી કહેવાય. કારણ કે જીવન તો પ્રશ્નો ઉકેલવાથી સુખી થતું હોય છે. ઘણા લોકો વૃદ્ધ થયા પછી પણ ડહાપણ વિનાના હોય છે. તો કેટલાક બહુ નાની ઉંમરે પણ ડહાપણનો દરિયો હોય છે. કદી વિચાર કર્યો કે આવું કેમ થાય છે? શું કારણ છે કે આ માણસ 80 વર્ષે પણ ડહાપણવાળો નથી થયો અને શું કારણ છે કે આ આઠ વર્ષનો છોકરો ડહાપણનો દરિયો થઈ ગયો છે? જીવન ગૂઢ છે. બધાં રહસ્યો પામી શકાતાં નથી. પામવાનો દાવો કરનારા અભિમાની છે. ન પામવાની નમ્રતા બતાવનારા જ કાંઈક પામ્યા હોય છે.

તામિલનાડુમાં અનેક તીર્થો આવ્યાં છે. જેમાં ‘કુંભકોણમ્’ મહત્ત્વનું તીર્થ છે. (અમે ત્રણ-ચાર વાર આ તીર્થનાં દર્શન કર્યાં છે) કુંભકોણમ્ મંદિરોની નગરી છે. દક્ષિણભારતમાં ખાસ કરીને તામિલનાડુમાં જોવા જેવાં હોય તો તે મંદિરો છે. દ્રાવિડ-સ્થાપત્ય શૈલીમાં બંધાયેલાં આ વિશાળ અને ભવ્યાતિભવ્ય મંદિરો જોશે જોયાં નથી તેણે ભારત જોયું જ નથી, પણ મને આ મંદિરોનું સ્થાપત્ય બહુ જયતું નથી. ઊંચા-ઊંચા ગોપુરમ્ તે પાછળ એક નહિ, બેચાર-પાંચ-દશ પણ તેમાં ન તો સુંદરતા દેખાય ન ઉપયોગિતા દેખાય. જાણે કે ઈંટોનો ઢગલો ચણી લીધો હોય. પુષ્કળ વજન અને પુષ્કળ ખર્ચો, પણ તે માત્ર દરવાજો. મંદિર તો નાનું હોય અને સાંકડું હોય. દ્રવિડશૈલીમાં ઘુમ્મટ (ડોમ) નથી. વિશાળ ડોમો મુસ્લિમો સમરકંદ બુખારાથી લાવ્યા. જે ઉત્તર ભારતમાં જોવા મળે છે અને સૌંદર્ય પણ જોવા મળે. જે હોય તે. દક્ષિણનાં મંદિરોમાં ભલે દ્રવિડશૈલી હોય પણ વર્ચસ્વ તો બ્રાહ્મણોનું જ હોય. (બ્રાહ્મણો દ્રવિડ નથી) છેક ઊંડાણમાં પ્રતિમા હોય. ઘોર અંધારું હોય. પૂજારી પ્રત્યેક વાર કપૂર સળગાવીને દર્શન કરાવે. અને સીવેલાં વસ્ત્રો દરવાજે મૂકીને જ અવાય. મોટા ભાગના પૂજારીઓ માત્ર લુંગી પહેરીને ઉપરથી ઉઘાડા જ ફરતા હોય. લુંગી પણ પાછી નીચેથી વાળીને ડબલ કરી દીધેલી હોય એટલે ઢીંચણ નીચેનો ભાગ ઉઘાડો હોય. હા, સ્ત્રીઓ વ્યવસ્થિત હોય, પ્રત્યેક સ્ત્રીના વાળમાં તાજાં મોગરાનાં ફૂલોની મોટીમોટી વેણીઓ જરૂર હોય અને કપાળમાં ભસ્મ તો હોય જ. ઉઘાડું માથું અને કાળા ભસ્મર વાળ, ચળકતો શ્યામ ચહેરો આરોગ્યનું દર્શન કરાવે. દક્ષિણમાં પંડાઓ ખરા પણ ઉત્તર ભારત જેવા નહિ. જે આપો તે લઈને રાજી થઈ જાય. અધધધ... કેટલાં બધાં માણસો આ મંદિરોની પાછળ પોષાય છે. પ્રતિદિન હજારો યાત્રાળુઓથી નગરો ધમધમતાં રહે છે. રોજીઓ જ રોજીઓ હોય છે. હાં, તો આ કુંભકોણમમાં બ્રહ્મપુર નામનું પરું, જેમાં માત્ર બ્રાહ્મણો જ રહે. ભારતમાં કોમવાર મહોલ્લા હોય છે. બ્રહ્મપોળ, વાણિયાવાડ, રાજપૂતવાસ વગેરે. મુસ્લિમોમાં પણ સૈયદવાડો, પઠાણવાડો, મલેકવાડો વગેરે મહોલ્લા હોય છે. સૌસૌના વ્યક્તિત્વમાં અને રહેણીકરણીમાં થોડોથોડો ફરક હોય છે. હવે બધું સામાન્ય થવા લાગ્યું છે. પણ ત્યારે આવું હતું.

આ બ્રહ્મપુરમાં એક બ્રાહ્મણ પરિવાર રહે. બ્રાહ્મણો ધાર્મિક હોય અને રૂઢિવાદી પણ હોય. જોકે લગભગ મોટા ભાગના સુધારકો તથા નાસ્તિકો પણ બ્રાહ્મણોમાં જ થયા છે. કારણ કે બૌદ્ધિક—ચિંતનવૃત્તિ પણ બ્રાહ્મણોમાં જ વધારે. એક શ્રદ્ધાળુ બ્રાહ્મણ પોતાના ત્રણ વર્ષના બાળકને લઈને રોજ બ્રહ્મતીર્થ સરોવરમાં નાહવા જાય. હિન્દુ ધર્મનો આચારિક પાયો સ્નાન છે. સ્નાન વિના કશું ન થઈ શકે. આટલાં સ્નાન બીજા કોઈ કરતા નથી. પેલા વિદ્વાન બાળકને પાળ ઉપર બેસાડીને જળમાં ન્હાવા ગયા. આ બાજુ બાળકને ભૂખ લાગી. “અમ્મા... દૂધ... અમ્મા દૂધ” એમ કરીને બાળક રડવા લાગ્યું. થોડી જ વારમાં એક સ્ત્રી આવીને બાળકને દૂધ પાઈને જતી રહી. બાળકનો પિતા સ્નાન કરીને આવ્યો અને જોયું તો બાળકનું મોઢું દૂધવાળું છે. તે ગુસ્સે થઈ ગયો. “મારા છોકરાને કોણ અભડાવી ગયું?” દક્ષિણના બ્રાહ્મણો બહુ અભડાય. વાતવાતમાં અભડાઈ જાય. ઉત્તરના સ્પર્શથી અભડાય, પણ દક્ષિણના તો દષ્ટિમાત્રથી પણ અભડાય. આ અભડછેટનાં પરિણામ આજે ધર્માતરણથી દેખાવા લાગ્યાં છે.

બ્રાહ્મણ ગુસ્સામાં ચારે તરફ અભડાવનારને શોધી રહ્યો હતો ત્યાં બાળકના મુખમાંથી સ્તોત્રની ધારા વહેવા લાગી. સૌને નવાઈ લાગવા માંડી. આ શું? આટલો નાનો બાળક આવું સરસ સ્તોત્ર બોલી રહ્યો છે! લોકો ભેગા થઈ ગયા. બાળકને ખભા ઉપર બેસાડીને મંદિરમાં

દર્શન કરવા લઈ ગયા. સ્તોત્ર હજી ચાલુ જ હતું. દર્શન થયા પછી સ્તોત્ર બંધ થયું. સૌને થયું કે દૂધ પાનાર બીજું કોઈ નહિ પણ મા જગદમ્બા પાર્વતી જ હતી, ભક્તોને પ્રત્યેક ઉપકારકમાં ભગવાનની અનુભૂતિ થતી હોય છે. ત્યારથી આ બાળકનું નામ પડ્યું ‘તિરુજ્ઞાન-સંબંધર’. ભગવાન સાથે સંબંધ થવાથી તેને સંબંધર કહેવાયો. લોકો તેને બાળસંત પણ કહેવા લાગ્યા. કેટલાંક બાળકો ઉંમર કરતાં ઘણું આગળનું જીવન જીવતાં હોય છે. તો કેટલાક વૃદ્ધો ઉંમર કરતાં ઘણું પાછળનું જીવન જીવતા હોય છે.

હવે તો બાળસંતનો પિતા તેને ખભા ઉપર બેસાડીને તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યો. પિતા તેને ખભા ઉપર બેસાડીને બધાં તીર્થોમાં ફેરવતા. તીર્થયાત્રા અને ભ્રમણથી ઘણું જ્ઞાન વધતું હોય છે. તીર્થોની ઉધાર બાજુઓ છે જ, પણ જમા બાજુઓ પણ છે. જમા બાજુ જોનારને ફાયદો થાય છે અને ઉધાર બાજુ તો તમારા ઘરમાં જ ક્યાં નથી? અહીંથી જ જોવાની શરૂ કરો ને!

તીર્થયાત્રા પૂરી કરીને ઘરે પાછા ફર્યા. લોકોએ ખૂબ સ્વાગત-સત્કાર કર્યો. પછી તેને જનોઈ આપવામાં આવી. જનોઈ એટલે વિદ્યાભ્યાસની શરૂઆત. પણ આ તો ગુરુને પણ ભણાવે તેવા જ્ઞાની નીકળ્યા. તેમને એક પાવડાવાળા સંત મળવા આવ્યા. સામે ચાલીને મળવા જાય તેને સંત કહેવાય. ઊભા થઈને સામે લેવા જાય તેને સંત કહેવાય. જે પહેલાં વંદન કરે તેને સંત કહેવાય. અભિમાની આથી ઊલટું કરે. તેમને સંત ન કહેવાય. સરળતા, નિખાલસતા, નમ્રતા અને સુહૃદતા હોય તેને સંત કહેવાય.

એક વાર એવું બન્યું કે બાળસંત તીર્થભ્રમણ કરતા-કરતા એક મંદિરમાં પહોંચ્યા. મંદિરો કેટકેટલા માટે આશ્રયસ્થાન બનતાં હોય છે! મંદિરમાં રાજા પોતાની કન્યાને મરણપથારીએ પડી હતી તેને લઈ આવ્યો હતો, બચવાની કોઈ આશા ન હતી. રાજાને કુંવરી બહુ જ પ્રિય હતી, પ્રિયનો વિયોગ બહુ દુઃખદાયી થઈ જાય. બાળસંતની કીર્તિ જાણીને રાજાએ તેમને વંદન-પ્રાર્થના કરી. ડૂબતો માણસ તણખલું પણ પકડે. અને યશદાતા ઈશ્વર છે. તમારા હાથે સારું કામ કરાવીને તમને યશ આપે. બાળસંતે પ્રાર્થના-ભજન રચીને તન્મય થઈને પ્રાર્થના કરી. સાચા માણસની સાચી પ્રાર્થના સિદ્ધ થતી હોય છે. ધીરેધીરે કુંવરી સાજી થઈ ગઈ.

સંત આગળ વધ્યા. કાવેરી નદીના કાંઠે ત્યારે ભયાનક રોગચાળો ફેલાયો હતો. મોટા ભાગે આવો રોગચાળો ગંદકી, ખાસ કરીને દૂષિત પાણી પીવાથી થતો હોય છે. સંતે સફાઈ શરૂ કરી, ગામ ચોખ્ખું કર્યું. પાણી સ્વચ્છ કર્યું. હરિકીર્તન ભજન-ધૂન ચાલુ કર્યાં. ગામમાં ભક્તિનું વાતાવરણ જામે તો વ્યસન, કજિયા-કંકાસ વગેરે ઓછાં થઈ જાય. તેથી પણ ગામો સુખી થાય.

ત્યારે કાવેરી પ્રદેશમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો. લોકો અન્ન-જળ વિના ટળવળી-ટળવળીને મરતાં હતાં. ભક્તિમાં સહજ રીતે પરમાર્થવૃત્તિ જાગતી હોય છે, જો ન જાગે અને કોરી ભક્તિ કે જ્ઞાન જ રહી જાય તો તે વાંઝિયું અધ્યાત્મ કહેવાય. ગીતામાં ભક્તનાં લક્ષણ બતાવતાં કહ્યું છે કે “સર્વ ભૂત હિતેરતા.” અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રના હિતમાં રહેનારા. ભક્ત દયાળુ હોય અને દયા, દુઃખોને જોઈ ન શકે, લોકોનાં દુઃખોથી દ્રવિત થઈને બાળસંત સેવાના કાર્યમાં લાગી ગયા. હજારો માણસોને ભૂખે મરતાં બચાવી નવું જીવન આપ્યું.

ધર્મ જ્યારે સંપ્રદાયનું રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તેમાં સંકુચિતતા આપોઆપ આવી જતી હોય છે. સંકુચિતતા ચુસ્તતામાં અને ચુસ્તતા કટ્ટરતામાં બદલાઈ જતાં ભયંકર દ્વેષ અને ઘૃણા પેદા થઈ જતાં હોય છે. દક્ષિણ ભારતમાં ત્યારે એક હિન્દુ સંપ્રદાય શિવવિરોધી થઈ ગયો હતો. તેથી ભયંકર ખુનામરકી થવા લાગી હતી. સંપ્રદાયના આચાર્યો જ્યારે અનુભવે કે હવે આપણે શક્તિશાળી થયા છીએ ત્યારે શક્તિનો દુરુપયોગ, પાસેના સંપ્રદાયને દબાવવા તથા સત્તાવવામાં કરવા લાગે. આવા સમયે તેમને રાજ્યાશ્રય મળી રહે તો-તો ઘોર અનર્થ થઈ જાય. વિરોધનો પ્રભાવ મદુરા તરફ વધારે હતો. જે લોકો સાચો વિરોધ પણ ન કરી શકે, ચૂપ રહે; તે કદાચ સંત હોય તોપણ નમાવા સંત જ હોય. સંત હંમેશાં વીર હોય. વીર હોય તે જ અધર્મ-અન્યાયનો વિરોધ કરે. બધાની ના હોવા છતાં પણ બાળસંત મદુરા પહોંચી ગયા. તેમને ન જવાનું સમજાવનારા કુંડળી કાઢીને જ્યોતિષ પ્રમાણે સમજાવતા હતા કે અત્યારે તમારા ગ્રહો સારા નથી, જ્યોતિષીઓ, સુખ-દુઃખ, હાનિ-લાભ થવામાં ગ્રહોને જ કારણ માને છે. તેથી ગ્રહશાંતિની પ્રક્રિયા કરતા રહે છે. બાળસંતે જ્યોતિષીઓને કહ્યું કે જેના હૃદયમાં સાક્ષાત શિવ બિરાજતા હોય તેને ગ્રહો કશું કરી શકે નહિ. બાળસંત મદુરા તો ગયા પણ જે ઘરમાં તેમનો ઉતારો હતો તે ઘરને વિરોધીઓએ સળગાવી દીધું. શિવભક્તો ભેગા થઈ ગયા અને સળગતા ઘરને બચાવાય તેટલું બચાવી લીધું. કટ્ટર—સાંપ્રદાયિકતા હળાહળ વિષ કરતાં પણ વધુ ખતરનાક હોય છે, વિષ તો એકને મારે પણ સાંપ્રદાયિક વિષ તો હજારો—લાખોને મારી નાખે.

બાળસંતનો વિરોધ ચાલતો હતો, તે જ સમયે મદુરાનો રાજા બીમાર પડ્યો. ઘણી દવા પછી પણ તેનો રોગ મટતો નહોતો, તે બાળસંત

પાસે આવ્યો. બાળસંતે શિવપ્રાર્થના કરી. તેના આખા શરીરે ભસ્મ ચોળી. રાજા સાથે જ સારો થઈ ગયો. ભગવાનની ભક્તિમાં શક્તિ હોય છે, તે ભક્તની સાચી પ્રાર્થના સાંભળતો હોય છે. બાળસંતના પ્રભાવથી રાજા શૈવધર્મ તરફ વળી ગયો. ત્યારે જે ધર્મ રાજા પાળે તે જ ધર્મ પ્રજા પણ પાળતી. કોરા તર્કોથી ધર્મનો પ્રચાર થતો નથી, તેથી થોડો ખળભળાટ તો કરી શકાય છે. જોકે તે પણ નકારાત્મક જ હોય, પણ ધર્મની સ્થાપના તો શ્રદ્ધાથી થતી હોય છે. શ્રદ્ધાથી શ્રદ્ધા સ્થપાતી. શ્રદ્ધાનો ઉચ્છેદ કરીને ધર્મ સ્થપાય નહિ. શ્રદ્ધા મોટી શક્તિ હોય છે.

બાળસંત તીર્થભ્રમણ કરતા-કરતા મથિલાપુર આવ્યા. ત્યાં એક અત્યંત ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠી રહેતો હતો. તેની કન્યા પુષ્પાવતી હતી, પેલા શ્રેષ્ઠીની ઇચ્છા પુષ્પાવતીને બાળસંત સાથે પરણાવવાની થઈ ગઈ. આવો રૂપાળો, જ્ઞાની, ગુણી જમાઈ બીજો ક્યાં મળશે? તેણે સંતને આગ્રહ કર્યો. પણ બાળસંતે અસ્વીકાર કર્યો. કોઈ દરિદ્ર યુવક ગમેતેટલો જ્ઞાની હોય પણ જો તે શ્રીમંતની કન્યા સાથે પરણે તો તેને ઘરજમાઈ જ થવું પડે. જ્ઞાની-સ્વામીની માટે ઘરજમાઈ થવું તે આત્મહત્યા બરાબર કહેવાય. જેનામાં થોડું પણ ડહાપણ હોય, તેણે પોતે ગરીબ હોય તો કદી પણ શ્રીમંતને સસરા બનાવવા નહિ. શ્રીમંતની દીકરી ભાગ્યે જ નિરભિમાની હોય. જે અભિમાની હોય તે પતિમાં ભળી ન શકે. ન ભળે તો દામ્પત્ય ખીલી ન શકે. દામ્પત્ય ખીલ્યા વિના લગ્નજીવન સુખી ન થઈ શકે.

બાળસંત યાત્રા પૂરી કરીને ઘરે પાછા આવ્યા, તે સોળ વર્ષના થયા હતા. પિતાએ પરણવા આગ્રહ કર્યો. તેમણે પોતાના ઘરને લાયક કન્યા શોધી રાખી હતી. પિતાના આગ્રહથી બાળસંતે લગ્ન કર્યા. લગ્ન એ પવિત્ર બંધનનો ખીલો છે. જ્યાં બંધાઈ જવાથી ઢોર હરાયું અને રખડું થતું મટી જાય છે. પત્ની પૂરક બને તો ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય થઈ જાય છે. બાળસંતને તેવી જ પત્ની મળી, તેમનાં રચેલાં શિવભજનોની સંખ્યા 383 છે. જે બચી ગયાં કહેવાય. તે આજે પણ તામિળનાડુમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે શિવને પ્રાપ્ત કરવાના ચાર માર્ગો છે: 1. દાસભાવ, 2. પુત્રભાવ, 3. મિત્રમાર્ગ, અને 4. જ્ઞાનમાર્ગ. બાળસંત પુત્રભાવથી ભક્તિ કરતા રહ્યા.

તે તામિળનાડુના જ્ઞાનેશ્વર કહેવાય છે. શૈવ ધર્મના આચાર્ય કહેવાય છે. જ્ઞાનેશ્વરની માફક તેમણે પણ જાતે જ જીવનલીલા સમાપ્ત કરી દીધી હતી.

31-7-2011

*

30. રાજા રામમોહનરાય

જ્યારે કોઈ રાષ્ટ્રનું પતન થાય છે ત્યારે તેમાં મુખ્ય કારણ તેનો રાજા કે નેતા હોય છે. રાષ્ટ્રના પતન પછી ફરી ઉત્થાન થઈ શકે છે. જો નેતા સુધરી જાય અથવા બદલાઈ જાય, પણ જ્યારે પૂરી પ્રજાનું પતન થાય છે ત્યારે તેમાં મુખ્ય કારણ ધર્મ હોય છે. ધર્મ પ્રજાને જીવનપદ્ધતિ આપતો હોય છે. જીવનપદ્ધતિથી પ્રજા બળવાન, દુર્બળ, સંગઠિત, વિખંડિત, સમૃદ્ધ-દરિદ્ર બનતી હોય છે. ભારતીય પ્રજાનું પતન મુખ્યતઃ ધર્મથી થયું છે. સર્વપ્રથમ ધર્મે વર્ણવ્યવસ્થા આપી. જેનાથી પ્રજા ચાર ભાગમાં અને પછી અનેક ભાગમાં વહેંચાઈ ગઈ. વહેંચાયેલી પ્રજામાં થોડાક જ લોકો શિક્ષિત થયા, થોડાક જ લોકો યોદ્ધા થયા અને થોડાક જ લોકો વ્યાપારીઓ થયા. બાકીની વિશાળ પ્રજા શૂદ્ર થઈ ગઈ. જે શક્તિહીન રહી. ધર્મનું બીજું પ્રકરણ શરૂ થયું. તેણે પ્રજાને અહિંસા આપી. જેથી પ્રજા શસ્ત્રત્યાગી બની, ક્ષત્રિયો પણ શસ્ત્ર ત્યાગીને સાધુઓ થવા લાગ્યા. જેથી પ્રજા શસ્ત્રવિહીન, યોદ્ધાવિહીન થતી ગઈ. વિદેશી આક્રાન્તાઓની સામે ટકી ન શકી. ત્રીજું, પરલોકના મોહમાં આ લોકની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી. આ લોક કાંઈ જ નથી. જે કાંઈ છે તે પરલોક જ છે. પરલોક સુધારવા માટે આ લોકનાં સુખોનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે. પ્રજા ત્યાગપ્રધાન લક્ષ્યવાળી બની. હંમેશાં શિખર ઉપરનું ચિંતન મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતું હોય છે. તે જ ચિંતન તળેટી સુધી ઊતરતું હોય છે. લોકો સંસાર છોડી-છોડીને ભાગવા મંડ્યા. ત્યાગીઓનાં મોટાં ટોળાં થઈ ગયાં. આ ત્રણ મુખ્ય કારણોથી પ્રજાનું પતન થયું. પ્રજા એ જ રાષ્ટ્ર કહેવાય. એટલે રાષ્ટ્રનું પણ પતન થયું. રાષ્ટ્ર ગુલામ થતું ગયું. વર્ષો સુધી રાષ્ટ્રીય ગુલામી ચાલતી રહી, પણ પછી રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક બંને ગુલામીઓ આવી. જે નવા આક્રાન્તા આવ્યા તે ધર્મની સાથે આવ્યા. તેમનો ધર્મ ઇસ્લામ હતો અને તે ઘણો ચઢિયાતો હતો. તેથી વિશ્વભરમાં છવાઈ જવા લાગ્યો. તેનું ચઢિયાતાપણું ત્રણ રીતે કહી શકાય, તે પ્રજાને વિભાજિત કરતો ન હતો પણ સંગઠિત કરતો હતો, તેથી તે થોડા હોય તોપણ સંગઠિત હોવાથી શક્તિશાળી થઈ જતા. તે અહિંસાવાદી નહોતો. તેના ત્યાં અહિંસા અને બ્રહ્મચર્ય શબ્દો જ નથી. તે શસ્ત્રધારી થવાની પ્રેરણા આપતો હતો અને આક્રમણો—જેહાદની પણ પ્રેરણા આપતો હતો. તેનાં આક્રમણો માત્ર રાષ્ટ્રવિજય માટે જ નહિ, ધર્મવિજય માટે પણ થતાં, જેમાં ઘણી સફળતા મળતી રહેતી. ત્રીજું તે પરલોકના મોહમાં આ લોકને ધિક્કારનારો ન હતો. તેનો પરલોક આ લોકની સફળતા પછી શરૂ થતો હતો. તે ત્યાગી ન હતો. રાજસત્તાને ધર્મસત્તાનું સંગ માનનારો હતો. તેમજ સુખવિરોધી પણ ન હતો. તે ભરપૂર સુખો ભોગવવામાં માનતો હતો. તેથી સ્ત્રીત્યાગ કે ગૃહત્યાગની પ્રેરણા ન હતી. પૂર્વ કહ્યું તેમ અહિંસા અને બ્રહ્મચર્યની વાત જ ન હતી. જ્યારે બીજી તરફ પૂરા ધર્મને અહિંસા અને બ્રહ્મચર્યના થાંભલા ઉપર ઊભો કરી દેવાયો હતો. તેથી કશો જ ફાયદો થતો ન હતો. પ્રજા વનના સિંહ જેવી નહિ પણ હરણ-સસલાં જેવી થઈ ગઈ હતી. જેનો સરળતાથી શિકાર થઈ શકતો હતો.

આઝાદી પછી પણ અહિંસા-બ્રહ્મચર્ય વગેરેનો પ્રભાવ ચાલુ રહ્યો. જેથી પ્રજા શસ્ત્રધારી ન થઈ શકી. શસ્ત્રધારીઓ સામે શસ્ત્રહીન લોકો કદી ટકી શકે નહિ. આજ સુધી આપણી આવી જ દશા છે.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. ભારતમાં મુસ્લિમ શાસન થઈ ચૂક્યું હતું. તે અસહિષ્ણુ હતા તેથી મંદિરો—ધર્મસ્થાનો અને ધર્મને ઘણું સહન કરવું પડતું હતું. પ્રજાનો એક વર્ગ પોતાના ધર્મથી અસંતુષ્ટ થઈને ધર્માતરણ કરવા માંડ્યો હતો તો બીજી તરફ જોર-જુલમથી પણ ધર્માતરણ થવા લાગ્યું હતું.

આવા સમયે ભારતમાં અંગ્રેજો આવ્યા. તેમણે સત્તાની શરૂઆત પૂર્વ ભારત-બંગાળથી કરી હતી, તેમના સંપર્ક અને સંસર્ગથી શિક્ષિત બંગાળીઓમાં એક વર્ગ ધાર્મિક પતનને વિચારતો થયો હતો. તે વિચારતો આપણે ગુલામ કેમ છીએ? આટલી વિપુલ સંખ્યામાં હોવા છતાં આપણી આવી દશા કેમ છે? આ વિચારકોનું નેતૃત્વ કરનાર હતા રાજા રામમોહનરાય.

રાજા રામમોહનરાયનો જન્મ ઈ. સ. 1774માં બંગાળના રાધાનગરમાં થયો હતો. તેમના પિતા મોટા જાગીરદાર હતા. મુસ્લિમશાસકો અને પછી અંગ્રેજશાસકોએ જોયું હતું કે હિન્દુ પ્રજાનું પૂરું નિયંત્રણ ઉપરનો મુઝીબર વર્ગ કરે છે. બાકીની પ્રજા દબાયેલી છે. તેનું અસ્તિત્વ જ નથી. તેથી જો શાંતિથી રાજ્ય કરવું હોય તો આ ઉપરના વર્ગને હાથમાં રાખવો જોઈએ. તેથી તેમણે આ વર્ગને વિશાળ જમીનના ભાગ આપ્યા હતા. જે જમીનદાર કહેવાતા. તેમની પાસે હજારો એકર જમીન રહેતી અને રાજાની માફક તેઓ જીવન જીવતા.

હા, મુખ્ય શાસકને વફાદાર રહેતા તેથી જમીનદારી સારી રીતે ચાલતી ત્યારે જમીનદારનું બહુ જ માન રહેતું. આવા એક જમીનદારના ઘરે ઈ. સ. 1774માં એક બાળકનો જન્મ થયો. જેને રામમોહનરાયના નામથી લોકો ઓળખતા થયા.

ગીતામાં શ્રીમંતના ઘરમાં જન્મ લેવાને ભાગ્યશાળીપણું માન્યું છે, પણ તેમાં પવિત્ર શ્રીમંત એવું પવિત્ર વિશેષણ પણ આપ્યું છે.

શૂચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગબ્રહ્મોડભિજયતે!

પવિત્ર એટલે જે પાપ ન કરે તે અથવા જે પુણ્ય કરે તે. શ્રીમંતો પણ પવિત્ર જીવન જીવતા હોય છે. બધા શ્રીમંતો પાપી હોય છે તેવું માનવું ઠીક નથી. શ્રીમંતના બાળકને જે જન્મજાત સગવડો અને પ્રતિષ્ઠા મળતી હોય છે તે ગરીબના બાળકને નથી મળતી. તેથી શ્રીમંત બાળકના વિકાસની તકો સ્વયંભૂ હોય છે. તેને સંઘર્ષ કરવો પડતો નથી. રામમોહનને હવે આપણે ટૂંકા નામ રામથી પ્રયોજશું.

પ્રતિભા જન્મજાત હોય છે. બદામ ખાવાથી પ્રતિભા આવતી નથી. રામ જન્મજાત પ્રતિભાશાળી બાળક હતો. ત્યારે મુસ્લિમકાળ ચાલતો હતો તેથી ફારસીનું ચલણ વધુ હતું. ફારસી બહુ પ્રભાવશાળી ભાષા અને વળી પાછું તેને રાજ્યાશ્રય મળ્યો. તે રાજભાષા હતી. તેથી સૌ કોઈ ઉચ્ચ શિક્ષણ ફારસીમાં ગ્રહણ કરતા. રામે ફારસીનો સારો અભ્યાસ કર્યો. સાથેસાથે બંગાળી માતૃભાષાનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો. ત્યારે પટણા પણ વિદ્યાનું કેન્દ્ર હતું. રામ પટણા ગયા અને ત્યાં અરબી ભાષાનો પણ ખૂબ અભ્યાસ કર્યો. અરબી ઇસ્લામની ધર્મભાષા પણ હતી. પટણામાં રહીને તેમણે કુરાન ધર્મગ્રંથનો પણ અભ્યાસ કર્યો. પટણામાં ત્રણ વર્ષ રહીને સંસ્કૃત ભણવા માટે તે કાશી ગયા. અહીં તેમણે સંસ્કૃતની સાથે ઉપનિષદો વગેરેનું અધ્યયન કર્યું. બધું ભણીને જ્યારે ઘરે આવ્યા ત્યારે તેમની ઉંમર 12-13 વર્ષની હતી. આટલી નાની ઉંમરમાં ફારસી-અરબી-બંગાળી અને સંસ્કૃતનું સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું. પણ આ બધું ભણતાં-ભણતાં તેના વિચારોમાં ભારે પરિવર્તન આવી ગયું. પરિવર્તન આવું હતું. ઈશ્વર એક જ છે. દેવદેવીઓ નથી. ઈશ્વરની કોઈ પ્રતિમા નથી. મૂર્તિપૂજા વ્યર્થ છે. આવા તદ્દન વિરુદ્ધ વિચારો લઈને રામ ઘરે આવ્યા. જે લોકો અર્થપ્રધાન જીવન જીવતા હોય છે તે વિચારક નથી હોતા. હું ભલો ને મારો પૈસો ભલો. તેવી ધારણા તેમની હોય છે. તેથી તે આપોઆપ રૂઢિવાદી થઈ જતા હોય છે. રૂઢિવાદીઓ ક્રાન્તિ સહન કરી શકતા નથી. એકેશ્વરવાદ અને મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ તેમને અરબી-ફારસીના અધ્યયનથી મળ્યો કહેવાય. બાળમાનસમાં નવા વિચારો જલદી જામી જતા હોય છે. આવા વિચારો સાથે ઘરમાં તેમનો મેળ જામ્યો નહિ. ઘરવાળાંને આઘાત લાગ્યો. “છોકરો બગડી ગયો છે” તેવી ધારણા બંધાઈ ગઈ. પરિણામે તેમને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. ત્યારે તેમની ઉંમર માત્ર સોળ જ વર્ષની હતી.

સોળ વર્ષનો રામ રોડ ઉપર આવી ગયો, પણ તે નિરાશ ન થયો. જો વિચારોને મારી શક્યો હોત અથવા સમાધાન કરી લીધું હોત તો કોઈ ઘરમાંથી કાઢત નહિ. સમાધાનવાદીઓ સુખેથી સૌની સાથે રહી શકતા હોય છે, પણ આવા માણસો કદી મહાન નથી હોતા. વિચારોને મારવા એટલે આત્માને પોતાને મારવા બરાબર કહેવાય. જે વિચારો મરતા નથી કે મારતા નથી તે જ વિચારો અમર બનતા હોય છે.

હવે સોળ વર્ષનો રામ હિમાલય તરફ ચાલી નીકળ્યો. તેને જ્ઞાનની ભૂખ હતી. કેટલીક વાર આવો ત્યાગ પણ કલ્યાણકારી થઈ જતો હોય છે. જો તેને કાઢી મૂક્યો ન હોત અને લાડ-કોડથી ઘરમાં જ રાખ્યો હોત તો તે સામાન્ય માણસ જ થઈ ગયો હોત. અપમાન અને તિરસ્કાર પણ ઘણી વાર આશીર્વાદ બની શકે છે. તે જમાનામાં હિમાલયને ઓળંગવો એટલે કેટલી કઠિનાઈ કહેવાય, પણ રામ અનેક કષ્ટો ભોગવીને હિમાલયની પેલે પાર તિબેટ પહોંચ્યો. ત્યારે તિબેટ વિશ્વથી અસ્પૃશ્ય લામાઓ—યોગીઓનો દેશ હતો, રામ ત્યાં પહોંચ્યા. અને બૌદ્ધધર્મનો અભ્યાસ કર્યો. તિબેટના બૌદ્ધો, બુદ્ધની મોટી-મોટી ભવ્ય પ્રતિમાઓ પૂજતા હતા અને મોટા લામાને ભગવાન તરીકે માનતા હતા. આ રીતે મૂર્તિપૂજા અને વ્યક્તિપૂજા બંનેની પ્રધાનતા હતી. રામના ગળે આ વાત ન ઊતરી, તેણે વિરોધ કર્યો. કેટલાક લોકો જન્મજાત સંઘર્ષવાદી હોય છે, તે મનને મારીને જીવી શકતા નથી. આવા લોકો જ્યાં જાય ત્યાં સંઘર્ષ કરતા રહે છે અને અળખા થતા રહે છે.

મૂર્તિપૂજા અને વ્યક્તિપૂજાનો વિરોધ કરવાથી રામ એટલા બધા અળખા થયા કે તેમની હત્યા કરી નાખવાનું ગોઠવાયું, પણ તિબેટની સ્ત્રીઓએ તેમનું રક્ષણ કર્યું અને તેમને ભગાડી દીધા. ચાર વર્ષ સુધી તિબેટ—હિમાલયમાં રખડી-ભટકીને તેઓ પાછા ઘરે આવ્યા. હવે તે 20 વર્ષના થયા હતા. ઘરવાળાંએ તેમનો સ્વીકાર કર્યો. લોહીની સગાઈ બહુ પ્રબળ હોય છે. ગમેતેલું લડે-ઝઘડે પણ અંતે તો બધું એક થઈ જાય.

ત્યારે બંગાળમાં અંગ્રેજો જામી રહ્યા હતા. તેથી તેમણે અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, લેટીન, ગ્રીક અને હિબ્રૂ જેવી પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ પણ શીખી. આ વ્યક્તિમાં કેટલી પ્રતિભા હશે? તેઓ દશ ભાષાઓ શીખી ગયા હતા. તેમાં ફારસી અને અંગ્રેજીમાં તો તેમની માસ્ટરી હતી. ફારસી ત્યારે રાજભાષા હતી અને અંગ્રેજી થવાની હતી.

હવે રામ ઘરમાં સ્થિર થયા હતા. તેવામાં તેમના પિતાનું મરણ થઈ ગયું. તેમના ભાગમાં જે મિલકત હતી તે બધી માતાજીને અર્પણ કરી દીધી.

પિતાજીના મરણ પછી થોડા જ સમયમાં મોટા ભાઈનું મરણ થયું. ભાભી વિધવા થયાં. ત્યારે બંગાળમાં ઉચ્ચ કુળમાં સતીપ્રથાનો રિવાજ હતો. એકલા બંગાળમાં જ સિત્તેર હજાર વિધવાઓ સતી થઈ ગઈ હતી અથવા સતી કરી દીધી હતી. સંસ્કૃતિ ઉચ્ચવર્ણના કુલીન લોકોની હોય છે. જેમ-જેમ ઊતરતા જાવ તેમ-તેમ સંસ્કૃતિ હળવી થતી જાય. છેક નીચેના લોકોને તો જાણે કશી સંસ્કૃતિ જ ન હોય. સંસ્કૃતિ પુરુષલક્ષી નહિ પણ સ્ત્રીલક્ષી હોય છે. સંસ્કૃતિનો બધો ભાર સ્ત્રીના ખભે ઉપાડવાનો હોય છે. સ્ત્રી ઘૂંઘટ તાણે, પુનર્લગ્ન ન કરે, વૈધવ્ય પાળે, સતી થાય બધું સ્ત્રીને જ પાળવાનું. પુરુષોને ખાસ કંઈ નહિ. તેથી એક તરફ કુલીનતાનું ગૌરવ ભોગવવાનું હોય તો બીજી તરફ સંસ્કૃતિના રૂઢિ-રિવાજોની પીડા પણ ભોગવવાની હોય.

ત્યારે પતિની પાછળ જે વિધવા સતી ન થતી તેને હલકી-કુલટા ગણીને નિંદવામાં આવતી. ઇચ્છા ન હોય તોપણ તેણે સતી થવું પડતું. જોકે કેટલીક અતિપ્રેમાળ પત્ની સાથે જ ભાવાવેશમાં આવીને સતી થતી પણ તેનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું.

ભાભીને રામે બહુ સમજાવ્યાં કે સતી ન થાવ પણ કંઈ વળ્યું નહિ. ભાભીને વાજતેગાજતે નનામીની સાથે સ્મશાનમાં લઈ જવાયાં. ચિતા ખડકી, ભાભીના ખોળામાં પતિનું માથું મુકાયું, ઢોલ ત્રાંસાં જોર-જોરથી વાગ્યાં, અગ્નિ દેવાયો. અગ્નિની પ્રથમ જ્વાળા ભાભીને લાગી કે તરત જ ચીસ પાડીને કૂદીને તે ચિતા ઉપરથી ઊતરી પડી. રામ તેને બચાવવા ભાભી કહીને દોડ્યા, પણ કોઈએ તેને ફટકો માર્યો. એટલે બેભાન થઈને સ્મશાનભૂમિમાં જ ઢળી પડ્યો. બીજી તરફ ભાભીને મારીકૂટીને જબરદસ્તી પાછી ચિતામાં નાખી. જેમ ઘાસનો પૂળો નાખે તેમ તે ચિતામાં ભડભડ બળવા લાગી, લોકો સતીમાનો જયજયકાર કરવા લાગ્યા. રામ ભાનમાં આવ્યા ત્યાં સુધીમાં ભાભી બળી ચૂકી હતી. આ ઘટનાએ રામને બહુ ધક્કો લગાવ્યો. આ તે કેવો ધર્મ! તેણે સ્મશાનમાં જ પ્રતિજ્ઞા કરી, “શેષ જીવન વિધવાઓને અર્પણ.”

ત્યારથી તે સતીપ્રથાનો વિરોધ કરવામાં લાગી ગયા. ચારે તરફ લોકોને જાગૃત કરતા રહ્યા, વૈચારિક જાગૃતિ બધી જાગૃતિઓનું મૂળ છે. છેવટે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સરકારમાં વાયસરોય તરીકે લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્ક આવ્યા. રામના પ્રયત્નોથી તેમણે સતીપ્રથા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકતા બિલ ઉપર સહી કરી. તે દિવસે રવિવાર હતો. બેન્ટિન્કે કહ્યું કે “આજે મારે ચર્ચમાં નથી જવું, જલદીથી, પેલું બિલ લાવો હું સહી કરી આપું, જેથી કોઈ અભાગણી બચી જાય.” તેમણે રવિવારે બિલ ઉપર સહી કરી દીધી. આ રીતે સતીપ્રથા બંધ થઈ.

એવું લાગે છે કે સતીપ્રથા ઘણા સમયથી ચાલી આવતી હતી, કદાચ બહારથી આવેલી હૂણ પ્રજાની આ પ્રથા હોય. હૂણ લોકો પાછળથી હિન્દુ થઈ ગયા. તેથી તેમની કેટલીયે પ્રથાઓ હિન્દુ પ્રજામાં પણ ઊતરી આવી હોય. જે હોય તે, સૌથી કરુણતા તો એ છે કે આ પ્રથાની વિરુદ્ધમાં કોઈ મોટા ધર્મગુરુએ, ગાદીપતિઓએ, રાજા-મહારાજા કે નવાબ-બાદશાહોએ કોઈએ કશો જ વિરોધ કર્યો દેખાતો નથી, આ કૂર પ્રથા બંધ કરવાનું શ્રેય રાજા રામમોહનરાયના ફાળે જાય છે. આ એક જ કાર્ય તેમને હંમેશાં યાદ કરાવશે. લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્ક પણ કદી ભુલાવો ન જોઈએ.

કાયદો તો થઈ ગયો પણ તોય લોકો છાનાછપના સ્ત્રીઓને સતી કરી નાખતા. પૂરેપૂરો લાગુ થતાં વર્ષો લાગી ગયાં. જ્યારે કોઈ છાના-છપના કોઈ સ્ત્રીને સતી કરતા ત્યારે મુસ્લિમોનું નાનું ટોળું દૂર બેસી રહેતું. આગ લાગતાં જ તેઓ ચીસો પાડતા “હે પોલીસ આવી” પોલીસની બીકથી લોકો ભાગી જતા. પેલી સ્ત્રી ચિતામાંથી કૂદી પડતી. તેને મુસ્લિમો પોતાની સાથે લઈ જતા. હવે તે સ્ત્રીનું પાછું ઘરે ફરવું શક્ય ન રહેતું. તેથી તે મુસ્લિમ થઈ જતી. આ રીતે તેને જીવતદાન મળતું. મુસ્લિમોની વિશાળતા જ કહેવાય કે તે બધી સ્ત્રીઓને અપનાવી લેતા. કેટલીક વિધવાઓ ઉચ્ચ કુળની બહુ રૂપાળી રહેલી પણ તેને ગમેતેવા મુસ્લિમ સાથે નિકાહ પઢી લેવા પડતા. બીજો રસ્તો જ ક્યાં હતો?

રામે જોયું કે હિન્દુ ધર્મ સડી ગયો છે. તેનું પૂરું માળખું વિકૃત અને શોષણખોર થઈ ગયું છે, તેથી તેમણે એક નવા ધર્મની સ્થાપના કરી જે ‘બ્રહ્મો સમાજ’ કહેવાયો. આ સમાજની સ્થાપના તા. 20-8-1825ના રોજ થઈ. આ સમાજના ત્રણ સિદ્ધાંતો મહત્વના છે:

1. ઈશ્વર એક જ છે અને તે નિરાકાર છે. કોઈ દેવદેવીઓ નથી.

2. વર્ણ કે જ્ઞાતિ નથી. બધાની જ્ઞાતિ એક જ છે અને તે ‘બ્રહ્મો’ છે.

3. ઈશ્વરચિત કોઈ ધર્મગ્રંથ નથી. તેમ છતાં ઉપનિષદો, બાઈબલ વગેરે ધર્મગ્રંથોમાંથી જે ઉપયોગી તત્ત્વો લાગે તે ગ્રહણ કરવાં.

જોતજોતામાં બ્રહ્મોસમાજ વધી ગયો. ત્યારે શિક્ષિત બંગાળી પુરુષો હિન્દુ ધર્મથી અસંતોષ કરવા લાગ્યા હતા. તેમને બ્રહ્મોસમાજે આધાર આપ્યો, બ્રહ્મોસમાજવાળા જનોઈ ન રાખતા. મંદિર ખરું પણ મૂર્તિ નહિ. ઓમકારની ઉપાસના કરતા. ભારતમાં પ્રથમ વાર આવો સમાજ સ્થાપિત થયો હતો. જે બૌદ્ધિકોને સંતોષ આપતો હતો. ત્યારે આખા ભારતમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ બંગાળમાં વધુ હતું અને તે ઇંગ્લિશ માધ્યમનું હતું. અંગ્રેજોએ કલકત્તાને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું મથક બનાવ્યું હતું. તેથી સુધારાની હવા અહીંથી શરૂ થઈ હતી. બ્રહ્મોસમાજમાં કેશવચંદ્ર સેન, વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી વગેરે ઉચ્ચવર્ગના સાક્ષરો ભળ્યા હતા. પણ જોવામાં એવું આવ્યું છે કે માત્ર બૌદ્ધિક ધર્મો દીર્ઘજીવી નથી થઈ શકતા. બ્રહ્મોસમાજમાં બે ભાગ પડી ગયા. બીજો ‘પ્રાર્થનાસમાજ’ બન્યો. જેનું નવું રૂપ મહારાષ્ટ્ર મુંબઈ-પૂના પહોંચ્યું. જસ્ટીસ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે અને ગુજરાતમાં દિવેટિયા વગેરેએ તેને પ્રોત્સાહન આપ્યું, પણ પૂર્વ કહ્યું તેમ માત્ર બુદ્ધિવાદી ધર્મો બહુ ચાલતા નથી. ધર્મો ભાવનાત્મક ચાલે છે. ભાવનાઓ એટલે શ્રદ્ધા—લાગણીઓ. તે ધર્મને દૃઢતા આપે છે. પ્રત્યેક બાબતને માત્ર બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ તોલવાથી તેમાં મક્કમતા રહેતી નથી. બંગાળમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનંદજી થયા. તેમણે આ બ્રહ્મોસમાજને પાછો વળાંક મૂળ તરફ આપી દીધો કહેવાય. હવે અત્યારે તો બ્રહ્મોસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ લગભગ નામશેષ થઈ ગયા છે. પણ ત્યારે તેમનો પ્રભાવ પ્રબળ હતો.

બરાબર આ જ સમયે ઉત્તરપશ્ચિમ ભારતમાં આર્યસમાજનો ઉદય થયો. તે ખૂબ જોરથી ફેલાયો, તે પણ એકેશ્વરવાદી અને નિરાકારવાદી હોવા છતાં વેદોને ઈશ્વરચિત માનીને યજ્ઞો વગેરેને માનતો હતો, લોકોને કોઈ ને કોઈ ચુસણિયું જોઈએ જ. લોકોને યજ્ઞો ગમ્યા, રોજ સ્વાહા-સ્વાહા થવા લાગ્યું. બ્રહ્મોસમાજવાળા યજ્ઞો કરતા નહિ. માનતા નહિ. માત્ર પ્રાર્થના-ધ્યાન જ કરતા. આર્યસમાજમાં ઇતર ધર્મોનું ખંડન બહુ થતું તેથી વિખવાદ અને અશાંતિ પણ થતી. આ સમાજના પ્રભાવને ગાંધીજીએ “સર્વ ધર્મ સહિષ્ણુતા”ના ભાવથી ઓછો કરી આપ્યો, પણ તે સમયે આ સમાજે ભારે ખળભળાટ મચાવ્યો હતો.

બ્રહ્મોસમાજ માનવતાનાં કાર્યો તરફ પણ વળ્યો. ત્યારે બંગાળ સૌથી ગરીબ પ્રાંત હતો. વિધવાઓનો પાર નહિ. સતીપ્રથા બંધ થવાથી વિધવાઓની સંખ્યા ખૂબ વધી ગઈ હતી. તેમનો ગેરલાભ વિધર્મીઓ ઉઠાવતા પણ પુનર્લગ્ન થતાં નહિ. વૃંદાવનમાં આજે પણ ભજનાશ્રમો સ્થાપિત થયેલા જોઈ શકાય છે. જેમાં બંગાળી વિધવાઓ ભજનકીર્તન કરે છે. તેમને મૂઠી ચોખા મળે છે. આ પ્રશ્નનો સાચો ઉકેલ ન કહેવાય, પણ થોડીક રાહત તો કહેવાય.

અંગ્રેજોની સત્તા છેક દિલ્હી સુધી પહોંચી ગઈ હતી. અવધના અને બીજા મુસ્લિમશાસકો ઢીલા થઈ ચૂક્યા હતા. આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે આ સુલતાનો અને બાદશાહોને જીતી શકે તેવા હિન્દુરાજાઓ રહ્યા ન હતા. અંગ્રેજો સામ-દામ-દંડ અને ભેદથી તેમને વશ કરી રહ્યા હતા. એક બાદશાહનો કેસ લડવા માટે રામમોહનરાયને વિલાયત જવાનું થયું. ત્યારે માત્ર સમુદ્ર માર્ગથી જ વિલાયત જવાતું. બાદશાહે રામમોહનરાયને ‘રાજા’નો ઇત્કાબ આપ્યો. ત્યારથી તે ‘રાજા’ કહેવાયા. કેસ લડવા માટે વિલાયતમાં જ લાંબો સમય રહ્યા. તેમના સંપર્કમાં આવવાથી ઘણા અંગ્રેજ વિદ્વાનો હિન્દુ ધર્મ વિશેની ખોટી ધારણા સુધારતા થયા હતા. અંગ્રેજો એમનો બહુ આદર કરતા. તેઓને ત્યાંનું ઠંડું વાતાવરણ અનુકૂળ ન આવ્યું. તેથી તે બીમાર પડ્યા અને લાંબી માંદગી ભોગવીને 1933માં 59 વર્ષની ઉંમરે બ્રિસ્ટોલ શહેરમાં અવસાન પામ્યા. અંગ્રેજોએ તેમને પોતાના કબ્રસ્તાનમાં સમાધિ આપી. આ સમાધિ જોવા હું ગયો હતો. હિન્દુપદ્ધતિનું નાનું મંદિર બનાવીને તેમની યાદગીરી આજે પણ બચાવી રખાઈ છે. એટલું જ નહિ બ્રિસ્ટોલના એક બહુ મહત્ત્વના ચોકમાં તેમનું સ્ટેચ્યુ મૂકીને તે ચોકને તેમનું નામ અપાયું છે. જે લોકો વિલાયત જાય તેમણે આ સ્થળો જરૂર જોવાં જોઈએ. આપણા માટે આ તીર્થભૂમિ જ કહેવાય.

રાજા રામમોહનરાય આધુનિક જાગરણના સર્વપ્રથમ સર્વાધિક પ્રભાવશાળી સુધારક થયા, હજારો વિધવાઓને સતી થતી—ભડભડ બળતી બચાવનાર મહાન પુણ્યાત્મા ભક્ત અને સંત જ કહેવાય. ત્યારે બંગાળમાં બહુ-પત્નીત્વ પ્રથા હતી. રાજા રામમોહનરાયને ત્રણ પત્નીઓ હતી. વંદન.

*

31. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી

પહેલાં મેં ક્યાંક કહ્યું છે કે સંતો ચાર પ્રકારના હોય છે: (1) ભજન કરનારા, (2) ધ્યાન ધારણા કરનારા (3) સેવાપ્રવૃત્તિ કરનારા અને (4) ધર્મ અને સમાજ સુધારવાનું કામ કરનારા. આ ચોથો પ્રકાર સૌથી વધુ મહત્ત્વનો છે. પહેલાંના ત્રણનાં પરિણામ મોટા ભાગે પોતાના સુધી જ સીમિત રહે છે, પણ ચોથાનાં પરિણામ વ્યાપક ક્ષેત્ર સુધી પડતાં હોય છે. જેમ આલીશાન મહેલ હોય પણ જો સમય-સમય ઉપર તેમાં કચરા-પોતાં કરવામાં ન આવે તો મહેલ પણ ગંદો-ગોબરો થઈ જાય. આવું જ ધર્મ અને સમાજનું પણ હોય છે. ધર્મ ગમેતેટલો સારો હોય પણ જો સમય-સમય ઉપર તેમાં સુધારો કરવામાં ન આવે તો તે તેનું કલ્યાણકારી રૂપ ખોઈ બેસે છે.

હિન્દુ ધર્મની જ વાત કરીશું. કેટલાય વળાંકો અને ઊંચા-નીચા માર્ગથી તે 19મી સદીએ પહોંચ્યો ત્યારે તેમાં ઘણાં અનિષ્ટો પેસી ગયાં હતાં. તે દૂર કરવા ભારતમાં છેક પૂર્વમાં બંગાળમાં રાજા રામમોહનરાય થયા. જેમણે બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના કરી પ્રજાને અનેક અનિષ્ટોથી છોડાવી હતી. તો પશ્ચિમમાં સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી થયા. તેમણે લોકોને જગાડવા અને ઘણાં અનિષ્ટોથી મુક્ત થવા માટે ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી. સ્વામીજી ગુજરાતના હોવા છતાં, ગુજરાત તેમને સમજી ન શક્યું. ગુજરાત ધાર્મિક અને રાજકીય ક્ષેત્ર માટે બહારના લોકો માટે વધારે ફળદ્રુપ ભૂમિ કહેવાય છે. બહારના રાજાઓ અને ગુરુઓ જેટલા ગુજરાતમાં જામે છે તેટલા અહીંના નથી જામતા. સ્વામીજીને પશ્ચિમોત્તર ભારત વધુ સમજી શક્યું. પચાવી શક્યું. નવાઈ તો જુઓ કે સ્વામીજીને સમજી-પચાવી ન શકવાનો ગુજરાતને કોઈ અફસોસ પણ દેખાતો નથી. ગુજરાતને જે જોઈએ તે સ્વામીજી પાસે ન હતું અને સ્વામીજી પાસે જે હતું તેની ગુજરાતને જરૂર જણાતી નહોતી. પ્રત્યેક બીજ પ્રત્યેક ભૂમિમાં નથી ઊગતું. તેની ખાસ જમીન હોય છે. આવી જમીન હતી પંજાબ. પંજાબે જેટલાં યુદ્ધો જોયાં છે તેટલાં બીજા કોઈ પ્રદેશે જોયાં નથી. આવનાર પ્રત્યેક આક્રાન્તા ખૈબર-બોલનથી સીધો પંજાબમાં આવતો હતો, તે પછી તે ભારતના બીજા ભાગમાં જતો હતો. યુદ્ધોથી ટેવાયેલી પ્રજા આપોઆપ બહાદુર બનતી હોય છે. જેણે કદી યુદ્ધ જોયાં જ નથી તે પ્રજા આપોઆપ પોચી થઈ જતી હોય છે. પોચી પ્રજાનો કોઈ ઇતિહાસ નથી હોતો અને કદાચ હોય તો તે ગુલામીનો જ હોય છે.

પંજાબમાં પાંચ મહાનદીઓ તેમાંની એક સતલજ (સતલુ). સતલજના કિનારે તલવંડી ગામ, આ ગામમાં એક પોલીસ ઓફિસરના ત્યાં એક બાળકનો જન્મ થયો, ત્યારે ઈ. સ. 1857 ચાલતો હતો. આખું ઉત્તર ભારત ધગધગ સળગી ઊઠ્યું હતું. પ્રજાએ અંગ્રેજો સામે ભયંકર બળવો કર્યો હતો અને અંગ્રેજો હાંફળાફાંફળા થઈને આ બળવાને શમાવવા ભારે પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા તેવા કપરા કાળમાં બાળક મુનશીરામનો જન્મ થયો હતો. કાળ અને વાતાવરણ પણ જીવનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે. આ બાળક મોટા પોલીસ ઓફિસરનું હોવાથી બચપણથી જ તેનામાં રુઆબની અસર થવા લાગી હતી. માતા-પિતાના ધંધાની તથા રુઆબની અસર બાળકો ઉપર પણ પડતી જ હોય છે. મોટા અધિકારીઓએ સાવધાન રહેવું જોઈએ કે પોતાના પદનો નશો પત્ની કે બાળકોને ન ચઢી જાય. ઘણી વાર અધિકારી કરતાં તેની પત્ની-પરિવારને વધુ નશો ચઢ્યો હોય. અધિકાર-સત્તાનશા વિનાની નથી હોતી. નશો પચાવે તે જ સાચો અધિકારી થઈ શકે. તેથી મુનશીરામ ઉપર પણ પિતાની સત્તાનો નશો ચઢેલો રહેતો જેથી તેના વ્યવહારમાં રુઆબની ગંધ આવતી રહેતી. આવા યુવાનોને આપોઆપ મિત્રો મળી જતા હોય છે. બધા મળીને મસ્તી-તોફાન કરવું, દારૂ-માંસની મહેફિલ જમાવવી વગેરે સામાન્ય થઈ જતું હોય છે. દોડનારને ઢાળવાળી જમીન મળે તેવી સ્થિતિ મુનશીરામની થઈ ગઈ હતી. આવા નબીરા કે નબીરીઓને કોઈ કશું કહી પણ ન શકે. તે કોઈનું માન રાખે નહિ. લોકો તેનાથી નહિ, તેના બાપથી ડરતા હોય છે. કુસંગથી મોટું કોઈ ઝેર નથી અને સત્સંગથી મોટું કોઈ અમૃત નથી. મુનશીરામ કુસંગના રવાડે ચઢી ગયો હતો.

ત્યારે મુનશીરામના પિતાની નોકરી બરેલીમાં હતી. બરેલીમાં સ્વામી દયાનંદજી વાવાઝોડાની માફક આવ્યા હતા. તેમનું પ્રવચન સાંભળવા ભારે મેદની ઊમડતી. તેમાં ચાહકો કરતાં વિરોધીઓ વધુ રહેતા. જે લોકો કડવું સત્ય બોલે છે તેમના વિરોધીઓ ઢગલાબંધ થઈ જતા હોય છે. સ્વામીજી આવું જ બોલતા.

મુનશીરામને પણ પ્રવચન સાંભળવા ઇચ્છા થઈ. તે તો સભામાં પહોંચી ગયો. તેણે ધ્યાનથી પ્રવચન સાંભળ્યું, પ્રવચન ઈશ્વર વિશે હતું. પછી મુનશીરામે પ્રશ્નોત્તરી કરી. સ્વામીજી પ્રબળ તાર્કિક હતા તેથી મુનશીરામ ચૂપ થઈ ગયો, પણ તેણે કહ્યું કે, “મારી જીભ તો બંધ થઈ

ગઈ છે પણ હજી મારું હૃદય ચૂપ થયું નથી.” અર્થાત્ હૃદયનું સમાધાન થયું નથી. સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “હૃદયનું સમાધાન તો ઈશ્વર જ કરાવે. વ્યક્તિ જેમ-જેમ ભજન કરતો જાય તેમતેમ તેનું સમાધાન થતું જાય. તે જ સાચું સમાધાન કહેવાય.” વાત પણ સાચી છે. બૌદ્ધિક સમાધાન કરતાં હાર્દિક સમાધાન વધુ મજબૂત અને સ્થાયી હોય છે.

મુનશીરામ, સ્વામીજીનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવા લાગ્યો. તેણે જોયું કે સ્વામીજી રાત્રે ઊઠીને રોજ ધ્યાન-ભજન કરે છે. તેથી તે પ્રસન્ન રહે છે. વ્યક્તિની ચહેરા ઉપરની પ્રસન્નતા તેની આંતરિક સ્થિતિની દ્યોતક બની શકે છે.

મુનશીરામના જીવનમાં ભારે પરિવર્તન આવ્યું. તેણે કુસંગ છોડી દીધો. મુનશીરામની પત્ની આર્યસન્નારી હતી. પતિ જ્યારે કુસંગમાં હતો ત્યારે તે ખાધાપીધા વિના મોડી રાત સુધી રાહ જોઈને બેસી રહેતી, મુનશીરામના આવ્યા પછી જ તેને જમાડીને જમતી. તે કદી કકળાટ ન કરતી. કકળાટ કરવાથી કોઈ સુધરતું નથી. ઊલટાનું વધારે નફ્ફટ થઈ જાય છે. જ્યારે પણ કોઈ સુધર્યું છે તો પ્રેમ અને ત્યાગથી જ સુધર્યું છે. પત્નીના પ્રેમ અને ત્યાગની પણ અસર થઈ અને મુનશીરામે દારૂ પીવાનું છોડી દીધું. દારૂ છૂટે એટલે ઘણુંબધું છૂટે. જીવનમાં દારૂ કદી એકલો આવતો નથી હોતો. તેનો મોટો પરિવાર હોય છે. તે બધાને સાથે લઈને આવે છે.

મુનશીરામ સુધરી ગયો. હવે તેને રાત-દિવસ સ્વામી દયાનંદ જ દેખાવા લાગ્યા. તેને એવું લાગવા માંડ્યું કે જાણે તે રાતદિવસ ચોકીપહેરો ભરી રહ્યા છે અને રક્ષા કરી રહ્યા છે. તેણે માંસ ખાવાનું છોડી દીધું. પંજાબમાં અમુક ક્ષત્રિયો વગેરે માંસાહાર કરતા હોય છે. હવે ઘરમાં આવો ખોરાક બંધ થઈ ગયો.

એવામાં સ્વામી દયાનંદજી જોધપુર અને પછી અજમેરમાં વિષ-પ્રયોગની તકલીફ ભોગવતા રહ્યા. મુનશીરામ પહોંચી ગયો અને તેણે જોયું કે આ સંન્યાસી કેટલી ધીરતાથી દેહની પીડાને સહન કરે છે. અંતે સ્વામીજીએ ઓમકારના ઉચ્ચારણ સાથે દેહત્યાગ કરી દીધો. મુનશીરામ હચમચી ઊઠ્યો. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે “હવે જે કામ બાકી રહ્યું છે તે હું પૂરું કરીશ.”

એક વ્યક્તિ દીપક પ્રગટાવે પણ પાછળની વ્યક્તિઓ જો તેમાં વારંવાર તેલ ન પૂરે તથા વાટને સંકોરે નહિ તો દીવો લાંબો સમય ચાલે નહિ. દીવો પ્રગટાવનાર મહાન હોય છે, પણ તેલ પૂરનાર પણ મહાન હોય છે.

હવે કરવું શું? તેની પ્રેરણા તેમની દીકરીએ આપી. દીકરી વેદકુમારી, ખ્રિસ્તી મિશનરી સ્કૂલમાં ભણવા જતી હતી. તે એક વાર નાયતી-કૂદતી ઘરે આવી અને ગાવા લાગી. “ઈસુ બોલ, ઈસુ બોલ, ઈસુ મારો તારણહાર” વગેરે. મુનશીરામને લાઈટ થઈ. જે કામ ખ્રિસ્તી મિશનરી કરે છે તે કામ આપણે કરવું જોઈએ. ખ્રિસ્તી ધર્મની પ્રચારપદ્ધતિ સમજવા જેવી છે. તે દ્વિમુખી પ્રચાર કરે છે. જે લોકો ધર્મ અને સમાજથી હડધૂત થયેલા છે તેમના મહોલ્લામાં સામે ચાલીને રોજ જવું. અન્ન-વસ્ત્રાદિ આપીને તેમનું મન જીતવું. તેમના ત્યાં કોઈ નથી આવતું. તે અછૂત હોય છે. તેમને ન્હાતા-ધોતા-ભણતા કરવા. અને ધર્મદીક્ષા આપવી. બીજી તરફ ઉચ્ચ વર્ગનાં બાળકો માટે શિક્ષણસંસ્થાઓ ખોલવી. શિક્ષણનું સ્તર એટલું સારું રાખવું કે બધા આપોઆપ ખેંચાઈ આવે. અનુશાસન, સભ્યતા વગેરે ગુણો પણ બાળકોને આપવા તેથી ઉચ્ચ વર્ગનાં બાળકો તેમની સંસ્થામાં ભણે, એટલું જ નહિ તેનું ગૌરવ પણ લે. આવી પ્રવૃત્તિ હિન્દુ ધર્મગુરુઓ કરતા નહિ. તે તો અસ્પૃશ્ય લોકોથી દૂર રહેતા અને લોકોને દૂર રહેવાનો ઉપદેશ આપતા. ઉચ્ચ વર્ગના ત્યાં પધરામણી કરાવતા અને ધન્ય થતા અને ધન્ય કરતા. સર્વજનહિતની કોઈ વાત જ નહિ. જ્યાં સુધી લોકો પોતાના પક્ષની દુર્બળતા સમજે અને સ્વીકારે નહિ ત્યાં સુધી તે દૂર થાય નહિ. બીજી તરફ વિપક્ષના પણ ગુણો તો સ્વીકારવા જોઈએ. મુનશીરામે હિન્દુ-કન્યાઓ માટે ગુરુકુળની સ્થાપના કરી. જેમાં હિન્દુકન્યાઓ ભણવા જવા લાગી અને વિધર્મી પ્રભાવથી બચવા લાગી. આ સકારાત્મક કાર્ય હતું. હવે તો સંસ્થા ઘણી મોટી થઈ ને દેહરાદૂનમાં કામ કરી રહી છે.

તે સમયમાં સ્ત્રીઓ ઘૂંઘટ તાણતી તેનો ત્યાગ કરાવ્યો. બાળલગ્નોનો વિરોધ કર્યો. ન્યાત-જાતના ભેદ બંધ કરાવ્યા. અસ્પૃશ્યતા સામે વિરોધ કર્યો. આ રીતે સ્વામી દયાનંદજીનાં બધાં કામો મુનશીરામે ઉપાડી લીધાં. દીવામાં તેલ પૂર્યું.

મુનશીરામે વકીલાત કરવી શરૂ કરી, પણ હંમેશાં ન્યાયનો જ કેસ લેવો તેવો તેમનો સિદ્ધાંત રહેતો. ખરી કમાણી તો અન્યાયનો વિજય કરાવવામાં થતી હોય છે. તે મુનશીરામ કરતા નહિ. તેથી તેમની વકીલાતની કમાણી ઓછી રહેતી, પણ પ્રતિષ્ઠા ઘણી રહેતી. પ્રતિષ્ઠા પણ એક કમાણી જ કહેવાય.

તે કથા-પ્રવચન પણ કરવા લાગ્યા. કેટલીક વાર તેમના વિચારોનો ઘણો વિરોધ થતો. વિરોધ, વિરોધ વિનાનો હોતો નથી. તમે સૌનો

વિરોધ કરો અને તમારો વિરોધ કોઈ ન કરે તેવું બને નહિ. સાચી વાત માટે વિરોધ સહન કરવો એ પણ મર્દાનગી જ કહેવાય. જે વિરોધ થવાના ભયથી બધાને રાજી રાખવા પ્રયત્ન કરે છે તે સિદ્ધાંતવાદી નથી હોતા. તે સગવડવાદી હોય છે. તે પ્રવાહની સાથે તો તરી શકતા હોય છે. સામા પ્રવાહે તરતા નથી, તરી શકતા નથી. સુધારક સંતને સામા પ્રવાહે તરવાનું હોય છે.

કન્યા પાઠશાળામાંથી પ્રેરણા લઈને તેમને વિશાળ ગુરુકુળ બનાવવાની ઇચ્છા થઈ. તેમણે સંકલ્પ કર્યો કે જ્યાં સુધી ગુરુકુળ બનશે નહિ ત્યાં સુધી ઘરમાં પગ નહિ દઉં. તેમણે પ્રતિજ્ઞા પાળી. જોતજોતામાં લોકોએ તેમની ઝોળી છલકાવી દીધી. હરદ્વારની પાસે કાંગડી ગામમાં જંગલની જગ્યા પ્રાપ્ત કરી અને ઈ. સ. 1902માં તેમણે ગુરુકુળની સ્થાપના કરી. શરૂઆતમાં કુલ 45 વિદ્યાર્થીઓ હતા. જેમાં બે તો પોતાના જ દીકરા હતા. આજે તો આ સંસ્થા ભવ્ય વિશ્વવિદ્યાલય બન્યું છે.

ત્યારે હરદ્વાર-ઋષિકેશ વગેરે સાધુ-સંન્યાસીઓની નગરી ગણાતી. અહીં હજારો સંન્યાસીઓ રહેતા અને સેંકડો આશ્રમો ભવ્યાભિભવ્ય બનતા, પણ કોઈને પણ આવી લોકહિતની પ્રવૃત્તિ કરવાનું સૂઝતું જ નહિ. તેવી પ્રેરણા જ ન હતી. પ્રેરકબળ જીવનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતું હોય છે. સાધુ-સંન્યાસીઓ આખો દિવસ “હું શુદ્ધ આત્મા છું અને જગત મિથ્યા છે” તેવી રટ લગાવતા રહેતા. પ્રેરણા જ આવી હતી.

હવે મુનશીરામને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા થઈ. વ્યક્તિ કૌટુંબિક જવાબદારીઓથી મુક્ત થઈને ધર્મ, સમાજ કે રાષ્ટ્રના કાર્યમાં લાગે તો ઘણું કામ કરી શકે. કેટલીક વાર નાનું ક્ષેત્ર પકડીને બેઠેલી વ્યક્તિ તેને છોડ્યા વિના વિશાળ ક્ષેત્રને ન્યાય આપી શકે નહિ, તેથી મુનશીરામે પત્ની-પરિવાર-બાળકો વગેરેમાંથી મુક્ત થઈને સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો. સંન્યાસના બે પ્રકાર છે: 1. પારંપરિક દીક્ષા પ્રમાણેનો સંન્યાસ, જેમાં કોઈ ઉચ્ચ ગુરુની પાસેથી સંન્યાસ દીક્ષા ગ્રહણ કરવામાં આવે. બીજો વિદ્વત્સંન્યાસ વિદ્વત્સંન્યાસમાં કોઈ ગુરુ પાસેથી દીક્ષા લેવાની નથી હોતી. પણ પોતે જ પરમેશ્વરને આગળ રાખીને ભગવાં વસ્ત્રો ધારણ કરી લે. મુનશીરામે આવું જ કર્યું. તેમને લોકોએ મહાત્મા મુનશીરામ એવી ઉપાધિ આપી હતી, હવે તે પોતે જ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ થઈ ગયા. ધર્મ અને અધ્યાત્મ શ્રદ્ધાનો માર્ગ છે. શ્રદ્ધા વિનાનો માણસ નાસ્તિક થઈ જાય છે. નાસ્તિકો નિર્માતા નથી થઈ શકતા, બધાં નિર્માણો શ્રદ્ધાળુઓએ કરેલાં હોય છે. નાસ્તિકોની શક્તિ ટીકાઓ કરવામાં જ ખર્ચાઈ જાય. એવી ટીકાઓ જ કાં તો પરિણામશૂન્ય હોય કાં પછી દુષ્પરિણામ લાવનારી હોય.

ભારતમાં ઋષિમાર્ગમાંથી સાધુમાર્ગનું પરિવર્તન થયું એટલે સાધુમાર્ગ નિષ્ક્રિય થઈ ગયો. હરદ્વાર જ જુઓ ને! ચારે તરફ નિષ્ક્રિયતા જ નિષ્ક્રિયતા. કોરું જ્ઞાન અને કોરી ભક્તિ બંને નિષ્ક્રિય હોય છે. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ નિષ્ક્રિય ન થયા. વધુ સક્રિય થયા. ત્યારે દેશમાં આઝાદીનો સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો. સ્વામીજી તેમાં કૂદી પડ્યા. આ લાઠી-ગોળી ખાવાનો ખેલ હતો. અંગ્રેજોની સામે છાતી ખોલીને ઊભા થઈ ગયા. “લો, ચલાવો ગોળી” કેટલાય સત્યાગ્રહીઓ શહીદ થઈ ગયા. સૌની હિન્દુ-મુસ્લિમોની સાથે સ્મશાનયાત્રા નીકળી, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ સૌની આગળ હતા.

મુસ્લિમોએ જામા મસ્જિદમાં શોકસભા ભરી. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીને પણ બોલાવ્યા, એટલું જ નહિ મસ્જિદના મિંબર ઉપર ઊભા રહીને પ્રવચન કરાવ્યું. આવી હતી ત્યારે એકતા.

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદે, સ્વામી દયાનંદજીની પ્રેરણાથી હિન્દુ ધર્મનું આવકદ્વાર ખોલ્યું. જેને હિન્દુ થવું હોય તે ખુશીથી હિન્દુ ધર્મમાં આવી શકે છે. આવું દ્વાર ખોલવાનું બીજું કોઈ ધર્મગુરુને સૂઝતું નહોતું. આના પરિણામે હિન્દુ ધર્મમાંથી બીજા ધર્મમાં જબરદસ્તીથી ચાલ્યા ગયેલા અને પાછા ફરવાની ઇચ્છવાળા બે લાખ લોકોને તેમણે પરાવર્તન સંસ્કાર કરાવ્યા. અર્થાત્ પાછા લીધા. ત્યારે ઈ. સ. 1923 ચાલતો હતો. જો એક સંન્યાસી આટલું જબરદસ્ત કાર્ય કરી શકે તો હજારો સંન્યાસીઓ આ કામમાં લાગે તો કેટલું કામ થઈ શકે! પણ લાગે તો ને? મૂળમાં હિન્દુ ધર્મ પ્રસારેબલ છે જ નહિ. તેનો વિસ્તાર શક્ય જ નથી, જેનો વિસ્તાર ન હોય તેનો ક્ષય આપોઆપ થયા કરે. તે થઈ રહ્યો છે અને છતાં નવાઈ તો જુઓ લોકો પોતે મહાન હોવાનું ગૌરવ લઈને નશામાં ચૂર ફેરે છે.

ત્યારે એક ઘટનાએ સ્વામીજીના પ્રાણ લઈ લીધા. બન્યું એવું કે કરાંચીથી એક મુસલમાન સ્ત્રી દિલ્હી આવી અને બાળકો સહિત હિન્દુ થઈ ગઈ. હિન્દુઓમાં જેમ આવકદ્વાર નથી તેમ મુસ્લિમોમાં નિકાસદ્વાર નથી. કોઈને ધર્મ બહાર જવાની છૂટ જ નથી. ધર્માતરણ અસહ્ય થઈ જાય. પેલી બાઈનો પિતા અને પતિ બંને દિલ્હી આવ્યા અને બાઈને પાછા આવવા તથા મુસલમાન થવા સમજાવ્યું. પણ બાઈએ ચોખ્ખી ના પાડી દીધી. વાતાવરણ તંગ થઈ ગયું. મુસ્લિમો ગયેલાને પાછું સ્વીકારી શકે છે અને અપનાવી શકે છે જ્યારે હિન્દુઓ

ગયેલાને પાછું સ્વીકારી નથી શકતા અને કદાચ કોઈ રાજીખુશીથી કે પરિસ્થિતિવશ પાછું આવે તો તેને અપનાવી પણ નથી શકતા. ગયું એ ગયું. આવી સ્થિતિ છે.

પેલા લોકોએ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી ઉપર બાઈને ભગાડી જવાનો આરોપ મૂકીને કેસ કર્યો. આવાં કાર્યોમાં પડતાં લોકો ત્રણ કારણોથી ડરતા હોય છે: 1. મારામારી થવાથી 2. બદનામી થવાથી અને 3. કોર્ટકચેરીમાં કેસ થવાથી. તેથી લોકો આવાં કાર્યોથી દૂર રહે છે. આ નિષ્ક્રિયતા—પલાયનવાદ પેદા કરે છે. “મારે શું?”વાળું દર્શન આવે છે. નિષ્ક્રિય રહેનારને લોકો ડહાપણ કહે છે. છ મહિના સુધી કેસ ચાલ્યો. અંતે સ્વામીજી નિર્દોષ ઠર્યા. પણ સ્વામીજીને ધમકીભર્યા પત્રો મળવા લાગ્યા. આવી પ્રવૃત્તિ કરનારે હંમેશાં ધમકીભર્યા વાતાવરણમાં જ જીવવું પડતું હોય છે.

એવામાં સ્વામીજી બીમાર પડ્યા. પથારીવશ હતા, તેવામાં એક મુસલમાન યુવક મળવા આવ્યો. તેણે આવતાં જ સ્વામીજી ઉપર જીવલેણ પ્રહાર કરી દીધો. ત્યારે 23-12-1926નો દિવસ હતો. સ્વામીજી તત્કાળ ઢળી પડ્યા. શહીદ થઈ ગયા. આખો દેશ શોકમાં ડૂબી ગયો. અનેક લોકોએ તેમને શ્રદ્ધાંજલિ આપી. તેમાં બ્રિટિશ વડાપ્રધાન (ચનારા) રામ્સે મેકડોનલ્ડ પણ ખરા.

આ મહાન સંતની સક્રિયતાથી સ્વામી દયાનંદજીની પ્રગટાવેલી મશાલમાં તેલ પુરાયું. અનેક સ્થળે D.A.B. કોલેજો સ્થપાઈ, અનેક આઝાદીના લડવૈયા કાર્યકર્તા—શહીદો નીકળ્યા અને ઘણું કામ થયું. વંદન. વંદન. વંદન.

3-8-2011

32. સંત રણછોડદાસજી

પૂર્વે કહ્યું તેમ ચાર પ્રકારના સંતો હોય છે. તેમાં સેવાભાવી અને સુધારક આ બે સંતો લોકોપકારી હોય છે. આપણે એક સેવાભાવી સંતની વાત કરવાની છે.

જગત મિથ્યા નથી. મિથ્યા-મિથ્યા કહેવાથી મિથ્યા થઈ જતું નથી. જગત વાસ્તવિક છે અને તેના પ્રશ્નો પણ વાસ્તવિક છે. તેનો ઉકેલ કરવો એ જ સાધના છે. જે માત્ર પોતાના જ પ્રશ્નો ઉકેલે છે તે માનવ છે. જે પોતાના પણ પ્રશ્નો ઉકેલતો નથી તે પામર છે. જે પ્રશ્નો ઊભા જ કર્યા કરે છે તે અધમ છે. અને જે ઘણાના પ્રશ્નો ઉકેલે છે તે મહામાનવ છે. તે જ સાચો સંત છે. પ્રશ્નોથી ભગાડનારા કે પ્રશ્નો ઉપર ધૂળ નાખનારા જીવનથી ભાગી છૂટતા હોય છે.

સંસાર દુઃખમય છે. માત્ર દુઃખ જ દુઃખ છે. સર્વા દુઃખે દુઃખં દુઃખં તેવું બોલીને સંસારથી ભાગીને પરિવ્રજ્યા લેવાથી દુઃખમુક્તિ થઈ જતી નથી. સંસાર દુઃખમય છે તો સંસાર સુખમય પણ છે. ઉપર કોઈ ખાસ લોકમાં સુખનો ઢગલો નથી પડ્યો. જે છે તે અહીં જ છે. હવે દુઃખો ઓછાં કરવાં અને સુખો વધારવાં તે સાધના છે. આવી સાધના પડતી મૂકીને ગૃહત્યાગ કરી પરાવલંબી નિષ્ક્રિય જીવન જીવવું તે દુઃખમુક્તિ ન કહેવાય. દુઃખવૃદ્ધિ કહેવાય. જે ઘણાંનાં દુઃખો દૂર કરીને ઘણાંને સુખી કરે તેને સંત કહેવાય. ઘણાંને સુખી જોઈને સુખી થવું તે જ સાચો મોક્ષ છે. આવું પારમાર્થિક કાર્ય કરનારા સંતો પણ થયા છે. જોકે તે ઘણા ઓછા છે તોપણ છે ખરા.

મધ્યપ્રદેશના બાયફળ ગામમાં એક બાળકનો જન્મ થયો. તેનું નામ રામરાવ. રામરાવે માત્ર 11 વર્ષની વયમાં જ ગૃહત્યાગ કર્યો. ગૃહત્યાગ ચાર કારણથી થતો હોય છે: 1. તીવ્ર વૈરાગ્યથી, 2. ઘરના વાતાવરણથી કંટાળીને, 3. દરિદ્રતાથી અને 4. કોઈના લઈ જવાથી.

1. તીવ્ર વૈરાગ્ય

આ કુદરતી દેન હોય છે. કોક વિરલાને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તીવ્ર વૈરાગ્ય હોય તેને જબરદસ્તી સંસારી બનાવો તોપણ તે સફળ ન થાય, જે જેના સ્વભાવમાં જ ન હોય તે તેની પાસેથી કરાવવા જાવ તો સફળતા ન મળે. બચપણથી જ આવી વ્યક્તિઓ વિરક્તભાવથી જીવન જીવતી હોય છે.

2. ઘરનું વાતાવરણ

સૌના ઘરનું વાતાવરણ એકસરખું નથી હોતું. જે લોકોને ઘરનું વાતાવરણ ત્રાસદાયી હોય છે તે ગૃહત્યાગ કરી દેતા હોય છે. ખાસ કરીને પત્નીનો ત્રાસ. પત્નીનો સૌથી મોટો ત્રાસ બેવફાઈ જ હોય છે. બધાં દુઃખ સહન થાય પણ બેવફાઈ સહન ન થાય. આવો માણસ ગૃહત્યાગ કરી દેતો હોય છે.

3. દરિદ્રતાથી

ઘરની સ્થિતિ અત્યંત દરિદ્ર હોય અને ઘણા પ્રયત્નો પછી પણ તે સુધરતી ન હોય તો વ્યક્તિ ગૃહત્યાગ કરી દે.

4. ઉપાડી જવાથી

ભારતમાં નાનાં બાળકોને ફોસલાવી-પટાવીને સાધુ-બાવાઓ લઈ જતા હોય છે. કેટલીક વાર તો બાળકનાં માતા-પિતા પણ બાળકને રાજીખુશીથી અર્પણ કરી દેતાં હોય છે.

આ ચારમાંથી ગમે તે પ્રકારે ગૃહત્યાગ થયો હોય પણ તેનાં પરિણામમાં ત્રણ તત્ત્વો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે: 1. તેનો મૂળ સ્વભાવ, 2. તેને મળેલાં માણસો અને 3. વાતાવરણ. આમાં સ્વભાવ સૌથી વધુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. જે ઘરમાંથી જ સારા સ્વભાવનો હોય છે તે ગૃહત્યાગ પછી પણ સારો જ થાય છે. જે ઘરમાંથી જ ખોટા સ્વભાવનો હોય તે ગમેતેવા મોટા સંતનો શિષ્ય થાય તોપણ ખોટો જ રહે છે. બીજું, તેને લઈ જનારા ગુરુ વગેરે કેવા હોય છે! જો તે સારા આદર્શવાળા હશે તો બાળકને સારો થવાની તક મળશે. તે સુધરશે અને ત્રીજું બાળક જ્યાં ગયું હોય ત્યાંનું વાતાવરણ કેવું છે? જો તે સારું હશે તો સારું થશે પણ જો ખોટું હશે તો ખોટા રસ્તે વળી જઈ શકે છે.

ગૃહત્યાગ થયા પછી ઘણુંબધું પરાધીન થઈ જતું હોય છે. આ પરાધીનતા કલ્યાણકારી પણ થઈ શકે છે અને અકલ્યાણકારી પણ થઈ શકે છે.

શકે છે. જે આપણા હાથમાં ન હોય અને થાય તેને ભાગ્ય કહેવાય.

રામરાવે કેમ ગૃહત્યાગ કર્યો તેનું કારણ જાણવા મળતું નથી પણ તે ફરતો-ફરતો અયોધ્યા પહોંચી ગયો. અયોધ્યા-કાશી વગેરે તીર્થક્ષેત્રોમાં રોજ આવાં કેટલાંય બાળકો આવતાં હોય છે. પછી તે ઘેરથી ભાગેલાં હોય કે નીકળી ગયેલાં હોય. ભાગ્યા પછી જવું ક્યાં? તીર્થો બધાંને સંઘરે છે. અહીં કોઈ મઠ-મંદિરમાં આશરો મળી જાય અને રોટીનો ટુકડો મળી જાય. ઇચ્છાઓ કમેકમે થતી હોય છે. ભૂખ્યા માણસને માત્ર રોટીની જ ઇચ્છા થાય. તેને કારની ઇચ્છા ન થાય. રોટી મળ્યા પછી આવાસની ઇચ્છા થાય, બંને મળ્યા પછી આગળ-આગળની ઇચ્છાઓ થાય. પછી તો તેનો કોઈ અંત જ ન આવે. ઇચ્છાઓનો અંત ન આવે તેથી તો પ્રવૃત્તિઓ થતી રહે છે. જો ઇચ્છાઓનો અંત આવી જાય તો પ્રવૃત્તિ જ બંધ થઈ જાય. રામરાવને અયોધ્યામાં એક સંત મળ્યા. નામ પતિતપાવન દાસજી. જેવું નામ તેવા ગુણ. તેમણે આ બાળકનો સ્વીકાર કર્યો. જોયું કે હવે આ પાછો તો જવાનો નથી અને ગમેતેના ખોટા હાથમાં પડી જાય તેના કરતાં હું જ તેને આશ્રય આપું તો સારું. તેમણે તેને દીક્ષા આપી અને નામ રાખ્યું રણછોડદાસ. મંત્ર આપ્યો “શ્રીરામ જયરામ જયજય રામ” રણછોડદાસે મંત્ર જપવા માંડ્યો, મંત્ર કલ્પતરુ છે. જે જપે તે જાણે. પણ જપે કોઈ વિરલા જ. રણછોડદાસજીએ આ મહામંત્રના ખૂબ જાપ કર્યા. પછી ગુરુઆજ્ઞાથી યાત્રા કરવા નીકળી પડ્યા. ભારતમાં ધર્મનાં કેટલાંય જમા પાસાં છે. કોઈ સાધુ ધારે તો વગર પૈસે પૂરા ભારતનું તીર્થાટન કરી શકે. જગ્યા-જગ્યાએ તેને મફત રહેવાનું, જમવાનું મળે—કોઈકોઈ વાર બે પૈસા પણ મળી જાય. જો તે લોભી-લાલચી ન હોય તો ખૂબ આનંદ અને સંતોષથી યાત્રા કરી શકે. આવી સગવડ વિશ્વમાં બીજે ક્યાંય જોવા નહિ મળે.

રણછોડદાસ તીર્થાટન કરવા નીકળી પડ્યા. સાધુઓને સૌથી વધુ પ્રિય જગ્યા હિમાલય. ખરેખર તો હિમાલય સાધુઓ માટે જ બન્યો હોય તેવું લાગે છે. અહીં એકાંતમાં દૂર-દૂર ઊંચે-ઊંચે પર્વત-ગુફાઓમાં રહેનારા સંતો મળી જતા હોય છે. જોકે હવે તે ઓછું થઈ ગયું છે. રણછોડ તો ભરયુવાની અને મજબૂત શરીર ધરાવતા હતા. હિમાલય પાર કરીને તિબેટ પહોંચી ગયા. તિબેટ લામાઓનો દેશ. જ્યાં જુઓ ત્યાં લામા જ લામા. સંસારી થોડા અને લામાઓ વધારે. બૌદ્ધ મઠોમાં સેંકડો-હજારોની સંખ્યામાં લામાઓ રહે. નિર્વાણ જોઈતું હોય તો લામા થવું પડે. લામાઓમાં કેટલાક તંત્રમાર્ગી પણ ખરા. ખરેખર તો તંત્રમાર્ગ તિબેટથી આસામ-બંગાળ વગેરે પ્રદેશોમાં આવ્યો લાગે છે. તાંત્રિકો ચમત્કારો કરે, ઘણાલોકો શીખવા માટે તિબેટ જતા. પણ રણછોડદાસને તો રામની લગની, રામ જ મોટો ચમત્કાર કહેવાય. રામની સાધના છોડીને બીજી સાધના ન સ્વીકારાય. રામ પરિપૂર્ણ છે. તેમાં કશી કમી નથી પછી બીજી સાધના કરવાની શી જરૂર? એકનિષ્ઠ ભક્તિમાં મક્કમતા અને દૃઢતા હોય છે. મક્કમતા વિનાના લોકો સિદ્ધ થઈ શકતા નથી, કારણ કે તે બદલ-બદલ કરતા રહે છે. રણછોડદાસ તિબેટ ફરીને પાછા ભારત આવી ગયા. યાત્રા કદી નિષ્ફળ જતી નથી હોતી. સૌથી મોટી સફળતા પ્રચુર અનુભવો છે. હવે રણછોડદાસ બાવીસ વર્ષના થયા હતા. એક વાર વિલાસપુર આગળ ભ્રમણ કરી રહ્યા હતા. માત્ર કૌપીન જ પહેરતા, આખું શરીર ઉઘાડું. રાતવાસો એક વૃક્ષ નીચે કર્યો. ઠંડી કહે મારું કામ. ન ઓઢવાનું, ન પાથરવાનું. તે રાત્રે આખા શિયાળાની ઠંડી તૂટી પડી. રણછોડદાસથી રહેવાયું નહિ. નજીકમાં જ એક ઘર હતું. તેના આંગણામાં એક બાઈનો ઘાઘરો સુકાતો હતો. રણછોડદાસજીએ તે ઘાઘરો ઓઢી લીધો. હાશ શાંતિ થઈ. જે ભૂખે મર્યો નથી, જે ટાઢે ઠર્યો નથી, જે હડધૂત થયો નથી તે કદી પાકો સાધુ ન થઈ શકે. આવા અનુભવોમાંથી તે હજારોને જમાડતો થાય છે અને હજારોને ઓઢાડતો થાય છે. જે સીધા જ ગાદીપતિ મહંત થઈ જાય છે. તે મહંત તો થાય, પણ સંત ન થાય.

સવારે બાઈએ જોયું કે પોતાનો ઘાઘરો ગુમ છે. નજીકના વૃક્ષ નીચે એક સાધુને ઘાઘરો ઓઢેલો પડેલો જોયા. બાઈ ભલી હતી. “અરે, મહારાજ તમે ભ્રષ્ટ થઈ ગયા. મારો અપવિત્ર ઘાઘરો તમે ઓઢ્યો.” રણછોડદાસજીએ સરસ જવાબ આપ્યો. “બાઈ, સાધુને તો કોઈ વાર વાઘંબર હોય તો કોઈ વાર ટાઢંબર હોય તો કોઈ વાર ઘાઘંબર પણ હોય, તારો ઘાઘરો ઓઢીને હું પવિત્ર થયો. કારણ કે તેમાં જ નવી સૃષ્ટિનાં મૂળ છે, હું પણ કોઈ માતાના ઘાઘરામાંથી જ અહીં સુધી પહોંચ્યો છું.”

સાધુઓમાં કેટલાક બહુ ચોખલિયા હોય છે. તેઓ બહુ આડંબર—પાખંડ કરે. અમેરિકામાં આવા એક કથાકારે મોટલમાં ઊતરવાની ના પાડેલી, કારણ કે મોટલમાં સ્ત્રી-પુરુષો ઊતરે તેનાથી ઓરડા અપવિત્ર થઈ જાય. બીજી એક માતાજીએ તો આખો ઓરડો જ છેક છતથી નીચે સુધી ધોવડાવેલો. જેથી કોઈની અપવિત્રતા તેને ચોંટી ન જાય. આ જ માતાજીએ એક મંદિરને ખોટી રીતે હડપી લીધું હતું. પણ લોકો આવા આડંબરથી વધુ વેવલા થાય. “મહારાજ બહુ પવિત્ર છે હો” અંદરોઅંદર બોલે.

મેં લગભગ પૂરા વિશ્વનું ઈશ્વરકૃપાથી ભ્રમણ કર્યું છે. બધે સૂતેલાં. લોકોના પલંગમાં જ સૂવાનું થાય. ખબર નહિ પહેલાં કોણ સૂતું હશે? રામ જાણે પણ મને કદી મન ઉપર માઠી અસર અનુભવાઈ નથી. પણ આવું સહજ સ્વીકારો તો લોકો બહુ પ્રભાવિત ન થાય. અંદરોઅંદર બોલે “આ મહારાજ તો આપણા જેવા જ છે.” મારો અનુભવ છે કે લોકો જ સાધુઓને આડંબરી, પાખંડી અને દંભી થવાની પ્રેરણા આપે છે.

હવે બીજો અનુભવ જુઓ. મહારાજ ફરતા-ફરતા બંગાળમાં બદેવાન પહોંચ્યા. અહીંના મહારાજા બહુ પ્રભાવિત થયા. તેમણે ચાંદીનું આસન ભેટ ધર્યું. આને ફકીર ન કહેવાય. કોઈ વાર ઓઢવાને ઘાઘંબર તો કોઈ વાર પાથરવાને રજતાંબર. રણછોડદાસજીએ આસનનો અસ્વીકાર કર્યો. રાજાએ ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ ન લીધું. રણછોડદાસજીએ કહ્યું કે “એક વાર શ્રીમંત કે રાજા-મહારાજાઓની આપેલી સુખ-સાહ્યબી ભોગવતા થઈ જાવ, પેલા તમને ગુરુ માનીને પૂજે—માન-સન્માન આપે, પણ પછી તમે જીવનભર તેમની શ્રદ્ધાના ગુલામ થઈ જાવ. અર્થાત્ પેલાની શ્રદ્ધા ઓછી ન થાય કે તૂટે નહિ તેની ચિંતામાં ગમે તેવું જીવન જીવતા થઈ જાવ. શ્રદ્ધાને તૂટતાં વાર નથી લાગતી, કારણ કે શ્રદ્ધા સશરત હોય છે. તેમની શરતો પૂરી કરો તો શ્રદ્ધા રહે અને પૂરી ન કરો તો શ્રદ્ધા ઊઠી જાય.

એક વાર અમારા આશ્રમમાં એક સંપ્રદાયના ત્રણ સાધુઓ આવ્યા, મિત્ર જેવા હતા તેથી ઘણી વાર આવતા. કહે કે “આજ તો ઠાકોરજીને અહીં જ જમાડવા છે” મેં કહ્યું કે “ખુશીથી, પણ અમારે રસોડે બહેનો રસોઈ કરે છે. ચાલશે?” કહે કે “ચાલશે ચાલશે...” અમે બધા પલાંઠી વાળીને જમવા બેઠા. બરાબર તે જ સમયમાં પાસેના ગામમાંથી એક તે જ સંપ્રદાયના યુસ્ત ભક્ત આવ્યા. તે પણ અવારનવાર જમવા આવતા. પોતાના સંપ્રદાયના સાધુઓને જમતા જોઈને તેમનો ચહેરો ઊતરી ગયો, કાંઈ બોલ્યા નહિ પણ પછી સાધુઓના ગયા પછી બોલ્યા “હવે અમારા સાધુઓ પણ બગડી ગયા છે” તેમની શ્રદ્ધા તૂટી ગઈ. પેલા બિચારા સાધુઓ જાણે કોઈ મહાપાપ થઈ ગયું હોય તેમ લજ્જિત થઈને ગયા. જતાં-જતાં મને કાનમાં કહેતા ગયા “મુઓ! ક્યાંથી આવી ગયો?” ખરેખર આમાં કોઈ બગડ્યું નથી, બહેનોના હાથની રસોઈ તો તેમના આદિગુરુ જીવનભર જમતા હતા.

ઊંચી શરતોની ઊંચી ગુડવીલ હોય પણ જરાક ભૂલ થાય તો તળેટીમાં ગબડી પડો. પછી લોકોનાં જીવન બે પ્રકારનાં થઈ જાય બતાવવાનું જુદું અને સાચું અંતરંગ જુદું. અહીંથી પાખંડ શરૂ થાય, આપણે સાચું જીવન જીવી શકતા નથી, જે જીવીએ છીએ તે બતાવી શકતા નથી. એટલે પ્રદર્શિત જીવન થઈ જાય છે.

જેને ઘણા શિષ્યો-ભક્તો-સેવકો હોય તે મસ્તીભર્યું નિખાલસ જીવન જીવી શકે નહિ. તેને શિષ્યો-ભક્તોની શ્રદ્ધાને સાચવવાનો ભય હંમેશાં રહ્યા કરે. જેણે પૂર્ણ નિખાલસ મસ્ત જીવન જીવવું હોય તેણે શિષ્યમુક્ત, ભક્તમુક્ત રહેવું સારું. હા ઈશ્વરમુક્ત ન થવું જોઈએ. ઈશ્વર સાથે હોય અને દુનિયા સાથે ન હોય તો બહુ વાંધો નહિ આવે. બહુ-બહુ તો માન-સન્માન ઓછું થઈ જાય. કદાચ ન પણ મળે, તો ન મળે. ઈશ્વર મળે એટલે બસ, આને મસ્તી કહેવાય.

રણછોડદાસજીએ કહ્યું કે મહારાજા તમે મને શિષ્ય બનાવવા માગો છો. તમારું ચાંદીનું આસન મને તમારો આશ્રિત બનાવી દેશે. પછી તમને ગમે તે જ હું કરતો થઈ જઈશ. મહારાજ કશું જ લીધા વિના ચાલી નીકળ્યા. તેમનું સંતત્વ સચવાઈ ગયું. રણછોડદાસજી ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે ગુજરાતમાં જલારામ બાપા વીરપુરમાં બિરાજતા હતા. રણછોડદાસજી તેમના ત્યાં વીરપુર ગયા અને તેમનો ટુકડો ખાઈ આવ્યા.

રણછોડદાસજી એક ગામમાં ગયા તો ત્યાં લોકોએ કહ્યું કે પેલી પીપળી નીચે ભૂતનો વાસ છે. તે જાગતા રહ્યા અને ખરેખર રાત્રે પીપળી નીચે અજવાળાં આઘાંપાછાં થતાં દેખાયાં. જરાય ભય રાખ્યા વિના રણછોડદાસજી પીપળી નીચે પહોંચી ગયા. જુએ છે તો ત્યાં સસલાં મારનારા શિકારીઓ સસલાંને શોધતા હતા. લોકોનો ભ્રમ ભાગ્યો. સંત શ્રદ્ધાનું રક્ષણ કરે પણ અંધશ્રદ્ધાનું તો ઉન્મૂલન જ કરે.

ત્યારે વારંવાર પ્લેગ-કોલેરા જેવી બીમારીઓ ફૂટી નીકળતી. લોકો ઘર-બાર-ગામ છોડીને ભાગી જતા. આવું જ માઈલકૂટા ગામમાં થયું. આખું ગામ પ્લેગના સંક્રંજમાં સપડાઈ ગયું. લોકો ટપોટપ મરવા લાગ્યા. ગામમાં કોઈ કોઈને પાણી પાનારું ન રહ્યું. મડદાં પડ્યાં હોય પણ કોઈ તેની અંતિમ વિધિ ન કરે. રણછોડદાસજી કામે લાગી ગયા. પોતાના ખભે મડદાંને મૂકીને સ્મશાને લઈ જાય, આવી રીતે એક જ દિવસમાં તેમણે બાવીસ મડદાંનો સામૂહિક અગ્નિસંસ્કાર કર્યો હતો. “હું દેહ નથી, પણ આત્મા છું” તેવું બોલવું તો સરળ છે પણ જ્યારે આવા પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમના આત્મવાદનો પરપોટો ફૂટી જાય. સૌથી પહેલાં તે જ ભાગે, રણછોડદાસજી એકલા હાથે પ્લેગના

ક્ષેત્રમાં કેટલાય દિવસો સુધી કામ કરતા રહ્યા.

તેમણે રાજકોટમાં પોતાનો આશ્રમ બનાવ્યો, જે આજે પણ ચાલુ છે. સાધુજીવનમાં ત્રણ તબક્કા આવતા હોય છે: 1. પરિભ્રમણનો, 2. તપસ્યાનો અને 3. સ્થાયિત્વનો. માણસ ગમેતેટલો ત્યાગી હોય તોપણ અંતે તેને સ્થિર થવું પડતું હોય છે. તેમાં પણ વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં સ્થિરતાની અપેક્ષા વધી જતી હોય છે. સ્થિર થવાથી કેટલાંક સ્થાયી કાર્યો પણ થતાં હોય છે. જે ભ્રમણ-કાળમાં નથી થતાં હોતાં. રાજકોટમાં આશ્રમમાં સેવાપ્રવૃત્તિ કરવા માંડી. તેઓ નાતજાતમાં માનતા નહિ. એક વાર એક બ્રાહ્મણે તેમને કહ્યું કે “તમે શૂદ્રોને શાસ્ત્ર ભણાવો છો તે ખોટું કરો છો,” આપણે ધર્મને વર્ણવ્યવસ્થાનું રૂપ આપ્યું છે. વર્ણવ્યવસ્થાએ શૂદ્રો બનાવ્યા. એ જ શૂદ્રોએ આપણને રસાતળમાં લીધા. તમે જ્યારે કોઈને ઉપર ઉઠાવો છો ત્યારે તમે પણ ઉપર ઊઠો છો. પણ તમે જ્યારે કોઈને નીચે લઈ જાવ છો ત્યારે તમે પોતે પણ નીચે જાવ છો. પતનથી પતન અને ઉત્થાનથી ઉત્થાન થતું હોય છે.

મહારાજે બહુ સરસ જવાબ આપ્યો: “શૂદ્ર તો ભગવાનનાં ચરણોથી ઉત્પન્ન થયા છે અને ભગવાનનાં ચરણો તો હંમેશાં સેવા કરવાને યોગ્ય છે. તેથી આપણે તો શૂદ્રોની સેવા જ કરવી જોઈએ. ઘૃણા નહિ.” તેમણે આગળ જણાવ્યું, “જુઓ વેદોમાં શૂદ્રોને પણ વંદન કર્યા છે.

ચમેકારેભ્યો નમઃ (ચમારોને વંદન)

કુલાલેભ્યો નમઃ (કુંભારોને વંદન)

ભાઈ, જે વંદન કરવા યોગ્ય હોય તેને શાસ્ત્ર ભણવાનો અધિકાર ન હોય તેવું બને નહિ. વેદની ઋચાઓ રચનારા કેટલાક શૂદ્ર ઋષિઓ છે અને કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ છે, તો જેમણે શાસ્ત્ર રચ્યાં હોય તેમને જ ભણવાનો અધિકાર ન હોય તેવું બને ખરું?”

એક વાર શિયાળામાં એક ભાઈએ સરસ કીમતી ધાબળો ભેટ આપ્યો. સાધુઓ પાસે ત્રણ પ્રકારના ભક્તો આવે: 1. સારી-સારી વસ્તુઓ લાવી-લાવીને ભેટ આપનારા, 2. લુખ્યા, કઠી કશું ન લાવનારા અને 3. આવેલી વસ્તુઓની અપેક્ષા રાખનારા. ફલાણી વસ્તુ આવી છે તો મને જરૂર મળશે તેવી અપેક્ષા રાખનારા. જેમ ગૌશાળામાં ત્રણ પ્રકારની ગાયો હોય છે: ખૂબ દૂધ દેનારી, દૂધ નહિ દેનારી બાખડી અને લૂલી-લંગડી-ઘરડી માત્ર નિભાવવાની. ગૌશાળામાં હોય તે બધી કાંઈ દૂઝણી ન હોય તેથી કાંઈ કાઢી મૂકવાની ન હોય. માત્ર દૂઝણી-દૂઝણી ગાયોને જ રાખવાથી ગૌશાળા ન બને.

પેલા ભક્તે બહુ જ શ્રદ્ધાથી મહારાજને ધાબળો ભેટ આપ્યો. મહારાજે તરત જ નજીક બેઠેલા એક સાધુને ઓઢાડી દીધો. તે ઠંડીમાં થરથરતો હતો. આમ કરવાથી પેલા ભક્તને ખોટું લાગ્યું. “અરે... અરે... આ તો મેં તમને જ ઓઢવા આપ્યો હતો, તમે તો બીજાને આપી દીધો.”

બહુ શાંતિથી મહારાજે જવાબ આપ્યો, “તો શું ગધેડો થઈને તારા ધાબળાને ઉપાડતો ફરું? મારે જે વસ્તુની જરૂર ન હોય તે હું બીજાને આપી દઉં છું.”

ત્યાગી સાધુઓના ત્રણ પ્રકાર હોય છે: 1. કોઈની પાસેથી કશું લેવું જ નહિ. 2. લેવું ખરું પણ રાખી મૂકવું. અને 3. લઈને તરત જ વહેંચી દેવું. આ ત્રીજા પ્રકારને હું “ઈનકમિંગ અને આઉટગોઈંગ” કહું છું. વગરમાગે આવે અને આવે તેવું જાય, આ ખરો ત્યાગ કહેવાય.

ત્યારે ભારતમાં દરિદ્રતાની સાથે-સાથે રોગચાળો પણ ઘણો રહેતો. ખાસ કરીને લોકો આંધળા થતા. ઉંમર થાય ત્યારે કુદરતી પ્રક્રિયા પ્રમાણે મોતિયો આવે. લોકો આંધળા થાય, આવા અંધાપાને વળી પાછા જ્ઞાની લોકો પૂર્વનાં કર્મોનું ફળ માને અને ભોગવી લેવાનું સમજાવે. પશ્ચિમમાં પૂર્વનાં કર્મો નથી. કારણ કે પૂર્વજન્મ જ નથી. તેથી આવા રોગો કે આવી બીમારીને પૂર્વનાં કર્મો નથી માનતા. તેથી તેના નિવારણ માટેના યોગ્ય વૈજ્ઞાનિક ઉપાયો કરવામાં આવે છે. પૂર્વજન્મ ન માનવાનો આ ફાયદો થયો કે તે પ્રારબ્ધવાદી ન થયા. પુરુષાર્થવાદી થયા. તેમણે આંખનું ઓપરેશન કરીને તેમાંથી મોતિયો કાઢી, ચશ્માં આપીને ફરીથી માણસને દેખતો કર્યો. આ બધું પૂર્વનાં કર્મોથી નહિ પણ પુરુષાર્થથી થાય છે. મહારાજ ઘણા નેત્રચક્ષુ કરાવતા જેથી હજારો ગરીબો દેખતા થતા, તેમની વૃદ્ધાવસ્થા લાચારીથી બચી જતી. હવે અશ્વમેધ કે રાજસૂય યજ્ઞો કરવાનો જમાનો ન હતો. હવે તો નેત્રચક્ષુ, શ્રમચક્ષુ, દંતચક્ષુ વગેરે તત્કાળ ફળ દેનારો જમાનો હતો. આજના આવા જાગૃત યુગમાં પણ જે લોકો અશ્વમેધ વગેરે યજ્ઞો કરે છે તે લોકો પાસેથી ધન લૂંટવા અને લોકોને ગેરમાર્ગે ચઢાવવા કરે છે. જે હવે પ્રસ્તુત જ નથી તે કરીને લોકોને ભૂતકાળમાં પાછા ધકેલે છે.

કુદરતી આપત્તિઓ હોય જેવી કે રેલ આવી હોય, ધરતીકંપ થયો હોય, દુષ્કાળ પડ્યો હોય તેવા કપરાકાળમાં ‘શ્રી સદ્ગુરુ સેવાસંઘ’ નામની તેમની સંસ્થા સેવા કરવા પહોંચી જ જાય. તેમનો સેવાધર્મ, રાહતધર્મ બની જાય. જે લોકો લાંબા-લાંબા ઉપવાસો કરે છે પણ દુખિયાંની સેવા નથી કરતા, જે લોકો મોટા-મોટા સંઘો કાઢે છે અને ભવ્યાતિભવ્ય મંદિરો બાંધે છે પણ સેવા નથી કરતા તે ઈશ્વરના પ્રત્યક્ષ થતા દરિદ્ર રૂપને ઓળખતા નથી. જેને દરિદ્રનારાયણનો સાક્ષાત્કાર થયો છે તે લક્ષ્મીનારાયણને તેની સેવામાં લગાડી દેશે. નારાયણ જ નારાયણની સેવા કરે છે. પણ જેને દરિદ્રનારાયણનો સાક્ષાત્કાર થયો જ નથી, થતો જ નથી તેને બીજા કોઈ નારાયણનો કદી સાક્ષાત્કાર થતો નથી, બધા નારાયણો દરિદ્રનારાયણના દાસ થાય તો જ ધર્મનો જયજયકાર થઈ જાય.

નેત્રયજ્ઞ જેવા યજ્ઞો એક તરફ ગરીબોને નેત્ર આપે. તો બીજી તરફ કાર્યકર્તા સેવકોને શુદ્ધ થવાની સાધના પણ આપે. કાર્યકર્તાઓ સેવકો થઈને સેવા કરે, મળ-મૂત્ર-કફ ઉપાડે. અને શુદ્ધ થાય. શુદ્ધ થવાની આ સાચી સાધના કહેવાય. મહાયોગીઓ, મહાતપસ્વીઓ અને મહાજ્ઞાનીઓ કરતાં પણ સેવકકાર્યકર્તા ઘણો મહાન છે. તેની તપસ્યા તત્કાળ પરિણામ આપનારી છે. પરલોકની ઉધારી નથી.

મહારાજ કોઈ કોઈ વાર મૌન ધારણ કરતા. તેઓ પૂરા ઈશ્વરવાદી ભક્ત હતા. શરણાગતભક્તિમાં તેઓ વધુ માનતા. તેઓ કહેતા કે જીવનમાં સુખની જરૂર છે તેથી જ દુઃખની પણ જરૂર છે. દુઃખો જીવન ઘડે છે. ભક્ત એને પણ ભગવાનની પ્રસાદી માને છે.

રૂઢિવાદીઓ મહારાજના વિચારોને સમજી શકતા નહિ. તેથી તેમની નિંદા કરતા. પણ મહારાજ બધું સહન કરી લેતા. સહન કર્યા વિના સાધુ થવાય જ નહિ. તેમાં પણ જેને સુધારક થવું હોય, તેને તો લોકોક્ત માળાઓ નહિ ગાળો ખાવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ.

ઈ. સ. 1966માં ઓરિસ્સામાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. લોકો ભૂખે મરવા માંડ્યા. ત્યારે મહારાજ બીમાર પડ્યા હતા. શરીર હાડકાંનો માળો બની ગયું હતું. તોપણ તેમણે આદિવાસી ક્ષેત્રમાં રાહતકેમ્પો નાખ્યા અને લોકોની અન્ન-વસ્ત્ર-ઔષધિ વગેરેથી સેવા કરવા લાગ્યા. બીજે વર્ષે બિહારમાં દુષ્કાળ પડ્યો, ત્યાં પણ મહારાજ પહોંચી ગયા. પછી ભરતપુરમાં અતિવૃષ્ટિ થઈ તેમાં પણ રાહતકાર્ય કર્યું.

1967માં મહારાષ્ટ્રમાં કોપનામાં ધરતીકંપ થયો ત્યાં પણ સેવાકાર્ય કર્યું. 1969માં રાજસ્થાનમાં પણ ઘોર દુષ્કાળ પડ્યો. ત્યાં પણ રાહતકેમ્પો શરૂ કરી દીધા. ગરીબોને પોષણ મળી રહે તે માટે તેમણે સુખડી વહેંચવાનો કાર્યક્રમ પણ ગોઠવ્યો. આ રીતે જ્યાં-જ્યાં વિપત્તિઓ આવે ત્યાં-ત્યાં તેમના રાહતકેમ્પો શરૂ થઈ જાય. હવે આવા કેમ્પોની બહુ જરૂર પડતી નથી, કારણ કે હવે તો આપણે હજારો બંધો, ચેકડેમો વગેરે બાંધીને તથા મબલક અન્ન ઉપજાવીને દુષ્કાળથી દેશને ઘણા અંશે બચાવી લીધો છે. આ સાચો પુરુષાર્થ છે. સાચી સાધના કરી કહેવાય. યજ્ઞો કરવાથી દુષ્કાળ પાર ન ઊતરાય. દુષ્કાળ તો ડેમો બાંધવાથી પાર ઊતરાય. હજી પણ લોકો આ પરમ સત્યને સમજે તો સારું.

હવે શરીર જીર્ણ થઈ ગયું હતું. વજન સાવ ઘટી ગયું હતું. વિદાયનો સમય આવી ગયો હતો, તેઓ પુષ્કરમાં ગયા અને જનોઈ તથા કમંડળનો ત્યાગ કરી દીધો.

સૌને બોલાવીને કહ્યું કે “અબ મૈં જાતા હૂં” “રામ... રામ...”

તા. 19-4-1970ના રોજ તેમણે નશ્વર દેહ છોડી દીધો અને વિદાય લીધી.

તેમનો સેવાયજ્ઞ આજે પણ ચિત્રકૂટમાં અને બીજી ઘણી જગ્યાએ ચાલી રહ્યો છે. વંદન. વંદન.

3-8-2011

*

33. વિદ્યાસાગર

જો રાષ્ટ્ર સડી જાય તો પ્રજા દુર્ગંધમય જીવન જીવતી થાય.
જો ધર્મ સડી જાય તો ધર્મસ્થાનો અને પ્રજા દુર્ગંધમય જીવન જીવતી થાય.
જો સમાજ સડી જાય તો પૂરો સમાજ દુર્ગંધથી ગંધાઈ ઊઠે.
રાષ્ટ્ર સડતું હોય છે, રાજા અને રાજનેતાઓથી. ત્રણ પ્રકારના રાજનેતાઓ રાષ્ટ્રને સડાવી દેતા હોય છે: (1) કોઈની કઠપૂતળી બનેલા નેતા
(2) અપરિપક્વ-કાચી બુદ્ધિના નેતા અને (3) દુરાચારી અને ઘમંડી નેતા.
ધર્મ સડતો હોય છે. ધર્માચાર્યોથી. તેના પણ ત્રણ પ્રકાર છે:
(1) ધર્મગાદી, વંશપરંપરાની થઈ જાય, ગુણગ્રાહકતા ન રહે.
(2) ધર્માચાર્ય કોમર્શિયલ વૃત્તિનો થાય અને ધર્મસ્થાનોમાં દુકાનદારી ઊભી કરે, પક્ષપાત કરે.
(3) ધર્માચાર્ય દુરાચારી થઈ જાય અને દુરાચારને જ સદાચાર બતાવે.
સમાજ સડતો હોય છે. સમાજના કુલીનવર્ગથી, જે ઊતરતો અને નિમ્નવર્ગ હોય છે તેમાં તો સુધારવાનું કે બગાડવાનું સામર્થ્ય જ નથી
હોતું. પ્રત્યેક સમાજમાં એક કુલીન વર્ગ બની જતો હોય છે. આ કુલીનતા ત્રણ રીતે પ્રાપ્ત થતી હોય છે: 1. ધનથી 2. વિદ્યાથી અને 3.
વંશપરંપરામાત્રથી.
જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ધનનો પ્રભાવ રહેતો જ હોય છે. ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે—
यस्यास्ति वित्तं स नरांकुलिनः॥
અર્થાત્ જેની પાસે ધન હોય છે તેને લોકો કુળવાન માને છે. ધન અને કુળ બંને ભેગાં થાય એટલે અહંકાર તો આવે જ. અહંકાર બીજાને
ઊતરતા બતાવીને જ પોષાતો હોય છે. ઊતરતા બનાવવાનો પણ આનંદ હોય છે. મૂછો મરડનારા, કોઈના ઉપર જ મૂછો મરડતા હોય
છે. જો બધા જ આંકડાવાળી મૂછોવાળા હોય તો મૂછો મરડવાનો શો અર્થ?
વિદ્યાથી કુલીનતા આવે તો તે સ્વીકાર્ય ગણાય, પણ વિદ્વત્તા નમ્રતાથી જ શોભે.
જે લોકો ધન કે વિદ્યા વિના પણ માત્ર વંશપરંપરાથી જ કુલીન થઈ જતા હોય છે, તે સડેલા હોય છે અને સમાજને સડવી દેતા હોય છે.
મોટા ભાગનાં સામાજિક દૂષણો આવા મિથ્યા કુલીનોથી ઉત્પન્ન થતાં હોય છે.
ત્યારે બંગાળમાં કુલીનોની બોલબાલા. જે કાંઈ કરે તે કુલીનો જ કરે. તેમની પાછળ પૂરી પ્રજા ચાલે. કુલીનોનું એટલું બધું માન-પ્રચલન કે
લોકો સામે ચાલીને પોતાની કન્યા તેને પરણાવે, ભલે તે ગમે તેવો હોય. કુલીનો એ વાતથી ગૌરવ લે કે પોતાના ઘરમાં કેટલી પત્નીઓ છે.
ત્યારે બહુ પત્નીત્વની પ્રથા હતી. ખરેખર તો હિન્દુ કોડબિલ બંગાળની કુલીનતાનું જ પરિણામ હતું. થોડાંક ઉદાહરણો લઈશું.
1. પંચાવન વર્ષના એક કુલીનને એંસી પત્નીઓ હતી.
2. બીજા એક પંચાવન વર્ષના કુલીનને બાસઠ પત્નીઓ હતી.
3. એક ચોસઠ વર્ષના કુલીનને બોંતેર પત્નીઓ હતી.
4. એક ચાલીસ વર્ષના કુલીનને છપ્પન પત્નીઓ હતી.
5. એક વીસ વર્ષના યુવાનને સોળ પત્નીઓ હતી. જો તે એંસી વર્ષ જીવે તો કેટલી પત્નીઓ થઈ જાય!
વળી પાછું પત્નીઓ વિધવા થઈ જાય તો સતી કરી દેવાની. બંગાળમાં 70 હજાર સ્ત્રીઓ સતી થઈ હતી.
હવે વિચાર કરો કે આવો સમાજ કેવો હશે? જ્યાં પૂરા સમાજ ઉપર વિધવાઓ છવાઈ જાય તે સમાજ કેટલો શુદ્ધ રહે? અને જો સમર્થ
પુરુષ એક પત્નીને પણ સંતોષી ન શકતો હોય તો 50-100-200 પત્નીઓને તો કામાગ્નિમાં બળતી જ રાખવાની. કામાગ્નિને જો યોગ્ય
રીતે ઠારવામાં ન આવે તો તે પૂરા સમાજને બાળી નાખે. તેમાં પણ સ્ત્રીનો અતૃપ્ત કામાગ્નિ પૂરા સમાજને ભરખી જાય.
સમાજ-વ્યવસ્થાનું ઉત્તમ દર્શન એ કહેવાય કે કોઈ પણ નર-નારી લગ્નેચ્છુક હોય તો લગ્ન વિનાના ન રહી જાય. જો કુદરતી સંતુલનને

બગાડવામાં આવે અર્થાત્ એક જગ્યાએ કન્યાઓનો ઢગલો કરી દેવાય તો બીજી જગ્યાએ અભાવ થવાનો જ. જ્યાં ઢગલો હશે ત્યાં અને જ્યાં અભાવ હશે ત્યાં બંને સ્થળે વિકૃતિઓ આવવાની જ. બધા વિકારો અતૃપ્ત કામમાંથી પેદા થતા હોય છે. જ્યાં અન્નતૃપ્તિની સાથે કામતૃપ્તિ પણ હોય ત્યાં ઓછા અપરાધો હોય. પ્રજાને, રાષ્ટ્રને અપરાધમુક્ત રાખવી હોય તો ઓછામાં ઓછી આ બે શરતો પૂરી કરવી જોઈએ. અજાગૃતિ અને કામતૃપ્તિ ભવ્ય સંસ્કૃતિની પાછળ ભવ્ય વિકારો પણ સંતાયેલા હોય છે જે આત્મશ્લાઘીઓને જલદી દેખાતા નથી, પણ તેના સડવાથી દુર્ગંધ ભરાઈ જતી હોય છે.

આવા બંગાળમાં તા. 26-9-1820ના દિવસે મિદનાપુર જિલ્લાના એક નાનકડા ગામમાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણના ત્યાં એક છોકરાનો જન્મ થયો. જેને આપણે ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર કહીશું. તેના પિતાનું નામ ઠાકુરદાસ અને માતાનું નામ ભગવતી દેવી. વિદ્યાસાગરનું પ્રાથમિક ભણતર પોતાના ગામમાં ગામઠી શાળામાં થયું. ત્યારે નાનાં ગામોમાં સ્કૂલો હતી જ નહિ. મોટાં ગામોમાં કદાચ હોય. લોકો ભણતા પણ નહિ, પ્રજા નિરક્ષર હતી, સાત વર્ષનો થતાંથતાં વિદ્યાસાગરે પ્રાથમિક શાળાનું અધ્યયન પૂરું કર્યું. ઠાકુરદાસને પુત્રને ભણાવવાની બહુ જ મહેચ્છા. મારા પુત્રને ખૂબ ભણાવું. સાહેબ બનાવું તેવી ભાવના પ્રત્યેક સંસ્કારી પિતાને હોય જ. ઠાકુરદાસ ત્યારે નોકરી કરે. મહિનાનો પગાર માત્ર બે રૂપિયા. કેવી ગરીબી હશે!

ઠાકુરદાસ પુત્રને લઈને કલકત્તા જવા નીકળ્યા ત્યારે તો ટ્રેન નહિ, બસ નહિ, પગપાળા જ ચાલવાનું. તેમાં પણ નાનો છોકરો ચાલી ન શકે એટલે ખભા ઉપર ઉપાડીને ચાલે. જે છોકરાઓ કોઈના ખભા ઉપર, કોઈના ખોળામાં કે કોઈની આંગળી પકડીને ઊછરીને મોટા થયા હોય તે જો ઉછેરનારાઓને ભૂલી જાય તો તે મહાકૃતદન કહેવાય.

રસ્તામાં ચાલતાં-ચાલતાં માઈલના પથ્થર આવે. વિદ્યાસાગર પૂછે: હવે કલકત્તા કેટલું દૂર રહ્યું? પિતા કહે 60 માઈલ, હવે 55, હવે 50 વગેરે. જ્યારે બંને કલકત્તા પહોંચ્યા ત્યારે વિદ્યાસાગરને બધા અંગ્રેજી આંકડા યાદ થઈ ગયા હતા. આવી હતી તેની પ્રતિભા.

ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર કલકત્તામાં બાર વર્ષ સુધી રહ્યા અને સંસ્કૃત ભણ્યા. ત્યારે (અને અત્યારે પણ) જે શ્રીમંતનો દીકરો હોય તે અંગ્રેજી ભણે અને નિર્ધન હોય તે સંસ્કૃત ભણે. સંસ્કૃત ભણવામાં ખર્ચો ન થાય. બધું પાઠશાળા તરફથી મફતમાં મળે. પણ તે માત્ર બ્રાહ્મણના છોકરાને જ. વિદ્યાસાગર સાથેસાથે અંગ્રેજી પણ ભણ્યા. 20 વર્ષની ઉંમરે તેઓ વિદ્વાન થઈ ગયા. તેમને અંગ્રેજી સરકારના શિક્ષણ ખાતામાં સારી નોકરી મળી ગઈ. તેમણે બંગાળી ભાષાનો શૈક્ષણિક પાયો નાખ્યો. તેઓ માતૃભાષામાં જ શિક્ષણ આપવામાં માનતા અને સંસ્કૃતને અનિવાર્ય સમજતા. તેઓ કોઈ ચીજને મફત મેળવવામાં માનતા નહિ. કારણ કે મફતની કિંમત હોતી નથી.

વ્યક્તિનું કાર્ય વિકસતું હોય છે કાર્યક્ષેત્ર મળવાથી. ત્યારે બંગાળમાં પ્રશ્નો જ પ્રશ્નો હતા. ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય બધા વિકરાળ પ્રશ્નો ઊભા થઈ ગયા હતા. ધાર્મિક પ્રશ્નોની સામે રાજા રામમોહનરાય વગેરે ઝઝૂમતા હતા, સામાજિક પ્રશ્નોની સામે વિદ્યાસાગરે બાથ ભીડી. તેમાં એક છોકરી નિમિત્ત બની. તેમની સાથે બચપણમાં રમતી-ખેલતી કૂદતી એક છોકરી 13મા વર્ષે વિધવા થઈ. પતિ શું કહેવાય તેની પણ તેને પૂરી ખબર નહિ. તે રડી પડ્યા. સ્નેહીના દુઃખથી વ્યક્તિ વધુ દુઃખનો અનુભવ કરતી હોય છે. આ અનુભવ વ્યાપક બને ત્યારે દયાળુ થવાય.

શ્રી ગમે તે ઉંમરે વિધવા થાય તેણે આટલું તો કરવું જ પડે: 1. માથું મુંડાવતા રહેવાનું. 2. શણગાર કરવાનો નહિ. 3. ભોંય પથારી કરવાની તે પણ કંતાનની 4. લુખ્ખું-સુક્કું તે પણ અડધું પેટ જ જમવાનું. તેણે વારંવાર ઉપવાસ કરવાના. બંગાળમાં ચણિયો પહેરવાનો રિવાજ નથી તેથી એક જ સફેદ જાડી સાડી પહેરવાની. આખો દિવસ લાજ કાઢવાની, વગેરે વગેરે. કોઈ પણ કુલીન ગામમાં જાવ તો વિધવાઓ જ વિધવાઓ દેખાય. બધાનાં માથાં મુંડાવેલાં હોય. બધી નિસ્તેજ, ફિક્કી જીવતાં મડદાં જેવી, હરતીફરતી હોય. તેનું જરાય માનસન્માન નહિ, કશી આવક નહિ, લાચારીનો પાર નહિ. જીવનસાક્ષાત નર્ક જ બની જાય. હા, આપણી સંસ્કૃતિનું જ એક રૂપ હતું. લ્યો ગૌરવ! ત્યારે મૃત્યુનું પ્રમાણ વધારે, લોકો લાંબું જીવતા નહિ. એક કુલીન મરે કે 5-25-50 વિધવાઓ મૂકી જાય.

વિદ્યાસાગરના એક અધ્યાપક કુલીન હતા. તેઓ વૃદ્ધ વયે એક નાની બાળકીને પરણ્યા હતા. તેથી વિદ્યાસાગરને ભારે દુઃખ થયું હતું અને તેમણે તે કુલીન અધ્યાપકના ત્યાં જવાનું બંધ કરી દીધું હતું.

ત્યારે બધા નિર્ણયો ધર્મશાસ્ત્રના આધારે થતા. શાસ્ત્રો રચનારા પંડિતો, તેમણે શૂદ્રો અને સ્ત્રીઓ માટે અન્યાય કરવામાં બાકી રાખ્યું ન હતું. આજે કેટલાક બણગાંખોરો વારંવાર એક શ્લોક રટેલો બોલ્યા કરે છે.

જ્યાં સ્ત્રીઓની પૂજા થાય ત્યાં દેવતાઓ રમણ કરતા હોય છે. આવા બિચારા રટેલા શ્લોકો બોલીને તેઓ પ્રાચીનકાળની ભવ્યતાનાં બણગાં ફૂંક્યા કરે પણ સેંકડો અન્યાયકારી વાક્યોને બોલે નહિ.

વિદ્યાસાગર સંસ્કૃતના મહાવિદ્વાન હતા. તેમણે બધાં શાસ્ત્રો ફેંદી નાખ્યાં. શાસ્ત્રોની ત્રણ કક્ષાઓ હોય છે: 1. ઋષિરચિત, 2. આચાર્યો રચિત અને 3. પંડિતો દ્વારા રચાયેલાં.

આમાં ઋષિ દ્વારા રચાયેલાં શાસ્ત્રો મહત્ત્વનાં હોવાં જોઈએ તેની જગ્યાએ આચાર્યો અને પંડિતોના દ્વારા રચાયેલાં શાસ્ત્રોનું મહત્ત્વ વધી ગયું. કેટલીક સ્મૃતિઓ ઋષિઓના નામે રચાઈ છે પણ ખરેખર તે પંડિતોની રચેલી છે. તેમણે શાસ્ત્રો ફેંદીને તેમાંથી વિધવાના હક્કો માટેનાં વાક્યો ભેગાં કરી અંગ્રેજી તથા બંગાળીમાં બે પુસ્તકો લખ્યાં. જીવતું નરક ભોગવતી વિધવાઓ માટે શું કરવું? સતી થઈ જાય તો અડધો કલાક પીડા ભોગવે પણ જીવતી રહે તો જીવનભર નરકમાં સબડતી રહે. તેનો એક જ રસ્તો હતો—તેમનાં પુનર્લગ્ન કરવામાં આવે. ત્યારે વિધવા-વિવાહની વાત પણ કરી શકાતી નહિ. તેવા સમયે તેમણે વિધવા-વિવાહનું આંદોલન શરૂ કર્યું. સૌથી અઘરું અને મર્દાનગીભર્યું કામ સમાજસુધારકોનું હોય છે. ગાળો અને પથરા જ ખાવાના.

વિદ્યાસાગરે બંને પુસ્તકો પિતા ઠાકુરદાસને વંચાવ્યાં. પિતાના ખભે બેસીને તે કલકત્તા આવ્યા હતા. પિતાએ આશીર્વાદ આપ્યા, “તારું કાર્ય સફળ થાવ” પછી માતા ભગવતીદેવીને પૂછ્યું, માતાએ કહ્યું કે મારા આશીર્વાદ છે. તું આગળ વધ. ઘરમાંથી પ્રોત્સાહન મળવાથી વિદ્યાસાગરને વધુ હિંમત આવી.

વિદ્યાસાગરનાં પુસ્તકોએ કમાલ કરી. પંદર હજાર પ્રતો જોતજોતામાં વહેંચાઈ ગઈ. વિચારોનું માધ્યમ ત્યારે પુસ્તકો હતાં. આ પુસ્તકોનો એટલો પ્રભાવ પડ્યો કે બંગાળના વણકરો (મુસ્લિમોએ) એ સાડીની કિનારીમાં પુસ્તકોનાં સ્લોગન ગૂંથી લીધાં. તેમની ઝુંબેશથી અંગ્રેજ સરકારે વિધવા-વિવાહનો કાયદો કર્યો. અર્થાત્ વિધવા-વિવાહ ઇચ્છા હોય તો કરી શકાય છે.

વિદ્યાસાગરે ત્યારે દશ વર્ષની વિધવા થયેલી એક છોકરીનાં પુનર્લગ્ન પણ કરાવ્યાં. એટલું જ નહિ વિદ્યાસાગરનો એકનો એક પુત્ર નારાયણચંદ્ર હતો તેને તેમણે વિધવા સાથે પરણાવ્યો. સગાંઓ વેરી થઈ ગયાં તો જરાય પરવા ન કરી, આ રૂઢિચુસ્ત હતું. જેમાં ભલભલા યોદ્ધાઓ ઘરમાં હારી જતા હોય છે.

ચારે તરફથી તેમને ગાળો દેવાતી, પથરા પડતા, મારી નાખવાની ધમકીઓ મળતી, રૂઢિવાદીઓ કહેતા, “આણે તો કુળનું નામ બોળ્યું. આના કરતાં ન ભણ્યો હોત તો સારું થાત” લોકોની કડવી ટીકા અને નિંદા વચ્ચે જીવવું તે બહુ જ કઠિન કામ છે, પણ સમાજસુધારકોએ આ રીતે જ જીવવાનું હોય છે.

ત્યારે રાજા રામમોહનરાય તો દેવ થઈ ચૂક્યા હતા પણ તેમનો નાનો દીકરો રામપ્રસાદ જીવતો હતો. તેમણે વિદ્યાસાગરને સાથ આપ્યો. પણ વિધવાવિવાહમાં પ્રત્યક્ષ હાજરી આપવાની હિંમત ન કરી. તેમણે કહ્યું કે “અમારો ટેકો પાછળથી છે, પણ અમે આગળ નહિ થઈ શકીએ.”

વિદ્યાસાગર નારાજ થઈને બોલ્યા કે “આ મહાન બાપના પગલે-પગલે ચાલવાની હિંમત ન હોય તો પછી આ ફોટાને કાઢીને ફેંકી દો ને!” મહાન બાપના બધા દીકરાઓ મહાન નથી હોતા.

વિદ્યાસાગર પોતાનો ખર્ચ કરીને પણ વિધવાઓનાં લગ્નો કરાવતા. સમાજકાર્યમાં સમય ઓછો પડતો હોવાથી તેમણે સરકારી નોકરી છોડી દીધી. હવે તે પૂર્ણ રીતે સમાજસેવાના કામે લાગી ગયા. જ્યારે તમારે ઘણું મહત્ત્વનું મોટું કામ કરવાનું હોય ત્યારે નાનું—સામાન્ય કાર્ય છોડવું જ પડે. આ જ ખરો ત્યાગ કહેવાય. હવે તે કલમની કમાણી ઉપર જીવવા લાગ્યા અને પરમાર્થ પણ કરવા લાગ્યા. આ તેમના સ્વભાવમાં હતું. સેવાવૃત્તિ સ્વભાવમાં હોય તો જ કાયમ ટકી શકે. જે વસ્તુ સ્વભાવમાં ન હોય તે લાંબું ટકે નહિ.

બંગાળની વસ્તીના ત્રણ પ્રકાર: 1. ઉચ્ચ જમીનદાર વર્ગ 2. સામાન્ય વર્ગ અને 3. આદિવાસી સાંથાલવર્ગ. આ ત્રીજો વર્ગ ત્યારે ભૂખે મરતો, તેમનું પેટ ભરાય તે માટે વિદ્યાસાગર સતત પ્રયત્નો કરતા રહેતા, હવે તો આજે ઘણા લોકો ધર્મોત્તરણ કરી ચૂક્યા છે.

ઈ. સ. 1866માં બંગાળમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. વિદ્યાસાગરે મફત ભોજનની વ્યવસ્થા કરી. હજારોને જમાડવા માંડ્યા. પ્લેગનો રોગ ફેલાયો તો ત્યાં પણ સેવા કરવા લાગી ગયા.

વિદ્યાસાગર હંમેશાં સાદાં કપડાંમાં જીવન જીવતા. એક વાર એક રેલવે સ્ટેશન ઉપર એક બંગાળી બાબુ કુલી-કુલી એવી બૂમ પાડતા હતા. વિદ્યાસાગર પહોંચી ગયા. બાબુએ રુઆબથી પોતાની બેગ ઉપાડી લેવા કહ્યું. વિદ્યાસાગરે બેગ ઉપાડી લીધી અને બાબુની પાલખીમાં મૂકી દીધી. બાબુએ બે પૈસા આપવા લાંબો હાથ કર્યો પણ વિદ્યાસાગરે ન લીધા. બાબુને નવાઈ લાગી, તેમણે કુલીનું નામ પૂછ્યું. જવાબ મળ્યો, “વિદ્યાસાગર.” બાબુ ભોંઠા પડી ગયા.

એક વાર એક બહુ મોટા શ્રીમંત પુરુષ તેમને મળવા આવ્યા, તેમનું વિશાળ પુસ્તકાલય જોઈને નવાઈ લાગી. શેઠે પાંચસો રૂપિયાની કીમતી શાલ ઓઢી હતી, જ્યારે વિદ્યાસાગરે સવા રૂપિયાનો ધાબળો ઓઢ્યો હતો. શેઠથી બોલાઈ જવાયું, “પુસ્તકો પાછળ આટલા બધા રૂપિયા શા માટે બગાડો છો?” વિદ્યાસાગરે તરત જ જવાબ આપ્યો “સવા રૂપિયાના ધાબળાથી ટાઢ રોકાય છે પછી 500 રૂપિયાની શાલ ઓઢવાની શી જરૂર?”

તેમની રગેરગમાં માનવતા હતી. તે સૌને મદદ કરતા. ગરીબોનું દુઃખ તે જોઈ શકતા નહિ. તેમને લોકો ‘દયાસાગર’ કહીને બોલાવતા. તેઓ કહેતા હું નથી તો રામપંથી, શિવપંથી, કૃષ્ણપંથી કે દુર્ગાપંથી. હું તો માત્ર માનવતાપંથી છું. માણસથી, મોટું કશું જ નથી. પ્રત્યેક પત્ર લખતાં પહેલાં તેઓ ‘શ્રીહરિ’ લખતા. જેના મહિમાની સીમા નથી તેને હું વંદન કરું છું.

તા. 29-7-1891ના રોજ કલકત્તામાં 70 વર્ષની ઉંમરે તેમણે દેહત્યાગ કરી દીધો. તે ગૃહસ્થ સંત હતા. સાચા ગીતાના સંન્યાસી હતા.

3-8-2011

સંતોમાં એક કથાકારોનો પણ પ્રકાર છે. કથાકારો નાનાં-મોટાં ગામોમાં જાય, હરિકથા કરે, લોકોને હરિરસથી તરબોળ કરી દે અને પછી ચાલતા થાય. એક સમય હતો જ્યારે ફિલ્મજગત લોકો ઉપર છવાયું ન હતું. ભક્તિભાવ છવાયો હતો. લગભગ બધી પ્રજા થોડાઘણા અંશે પણ ભક્તિમાં ડૂબેલી રહેતી. ત્યારે બીજું કંઈ મનોરંજન પણ ન હતું. ગામેગામ ભજનમંડળીઓ હોય, ભક્તો ભજનોની રમઝટ જમાવે. ભજનોના માધ્યમથી ધર્મનો સંદેશો લોકો સુધી પહોંચતો. તેવા સમયમાં નાનામોટા કથાકારો, આખ્યાનકારો, ભજનિકો લોકોમાં ધર્મભાવના જગાડતા રહેતા.

આવા સમયમાં જૂનાગઢમાં તા. 19-5-1908ના રોજ એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણના ઘરમાં એક બાળકનો જન્મ થયો. નામ રાખ્યું બાળકૃષ્ણ. પિતાનું નામ ભાઈશંકર ભટ્ટ અને માતાનું નામ લલિતાબા. ત્યારે બ્રાહ્મણોની સાથે દરિદ્રતા જડાયેલી રહેતી, મોટા ભાગે બધા દરિદ્ર હોય. દરિદ્ર હોય પણ સંસ્કારી પણ હોય. અને આદર્શવાદી પણ હોય. સંસ્કાર અને આદર્શનો મેળ થાય તો દરિદ્રતા પણ દીપી ઊઠે. કદાચ કોઈનાથી કંઈ ખોટું થઈ જાય તો લોકો કહે “અરે, તું બ્રાહ્મણનો છોકરો થઈને આવું કરી બેઠો! શરમ નથી આવતી?” લોકો પણ અમુક લોકો પાસે ઊંચી અપેક્ષાઓ રાખતા હોય છે અને બીજો વર્ગ તેવી અપેક્ષાઓ પૂરી કરતો પણ હોય છે. જ્યારે તેવી અપેક્ષામાં ભંગ પડે ત્યારે આઘાત લાગે.

દરિદ્રતાની સાથે ચાર વાતો સંકળાયેલી હોય છે: 1. કુપોષણભર્યો આહાર, 2. કથળેલું આરોગ્ય, 3. બેકારી અને 4. અલ્પજીવિતા.

1. કુપોષણભર્યો આહાર

જીવન માટે આહાર જરૂરી છે. આહારથી ઊર્જા મળે છે. ઊર્જાથી જીવન ધબકે છે, પણ દરિદ્રતા હોય તો પ્રથમ તો પૂરો આહાર જ ન મળે. સવારે હોય તો સાંજે ન હોય. ઘણાં ઘરોમાં ચૂલો જલતો જ નહિ. મા-બાપ મન મારીને રડતાં બાળકોને જેમતેમ કરીને સુવાડતાં. ઘણાં અડધા પેટે જીવન જીવતાં. જે આહાર મળતો તે પણ પોષણ વિનાનો એટલે કુપોષણવાળો હોય. કુપોષણથી પણ ઘણા રોગો થતા જેમાં એનીમિયા મુખ્ય. ધનવાનોનાં બાળકો લાલ ગલગોટા જેવાં રહેતાં તો ગરીબોનાં બાળકો ફિક્કાં, દૂબળાં રહેતાં. આત્મા-આત્મા કરવાથી કંઈ તેજ ન આવે. તે જ તો પોષણયુક્ત આહારથી આવે. પણ તે લાવવો ક્યાંથી?

2. કથળેલું આરોગ્ય

ત્યારે દવાખાનાં ન હતાં. દવાઓના નામે દેશી દવાઓ હતી. દેશી વૈદ્યો મોટા ભાગના ઊંટવૈદ્યો કરે. વગડામાંથી મૂળ-પત્તાં લઈ આવે અને કડવી ઝેર જેવી દવાઓ પિવડાવે. રોગ મટ્યો તો મટ્યો નહિ તો મર્યા જ સમજો. ઘરેઘર એક-બે ખાટલા બીમારીના ઢળાયેલા જ હોય. ખાસ કરીને ચોમાસામાં મચ્છરોથી મેલેરિયા તો થાય જ. પાણી સ્વચ્છ ન હોય. પાણીજન્ય ઘણા રોગો થાય. આખા ગામમાં પૂર્ણ તંદુરસ્ત પક્ષા જેવો કોક જ માણસ જોવા મળે. તેમાં પાછાં વળગાડની માન્યતાઓ ઘણી. ભૂવા-ભગરિયા, ડાકલાં વગેરે. ધૂણવાનું ચાલુ હોય. બાધા-વહેમનો પાર નહિ. આ બધાના કારણે લોકો તનથી-ધનથી બરબાદ થઈ જતા.

3. બેકારી

દરિદ્રતાનું મૂળ બેકારી હોય. ત્યારે ખાસ કંઈ રોજગાર-ધંધા ન હતા. પૂરી પ્રજા ખેતી આધારિત જીવન જીવતી અને ખેતી વરસાદ આધારિત, અને વરસાદ કોઈને આધારિત નહિ. મનમોજી, આવે તો આવે અને ન આવે તો ન આવે. વરસાદને લાવવા માટે લોકો યજ્ઞો કરતા, અખંડ ધૂનો કરતા, બીજાં પણ જાતજાતનાં ગતકડાં કરતા. પણ એ બધાં ગતકડાં! તેનાથી કંઈ વરસાદ ન આવે. વરસાદ ન આવે તો ખેડૂતો નવરા. ખેડૂતો નવરા હોય એટલે ખેતમજૂરો નવરા, વસવાયાં નવરાં, દુકાનોમાંથી કશું ખરીદાય નહિ એટલે વ્યાપારીઓ નવરા. સરકારી નોકરિયાત સિવાય બધા નવરા. નવરું ગામ ભેંકાર લાગે. રોજધંધાથી ગામ ચળકતું લાગે, પણ રોજધંધા લાવવા ક્યાંથી? કોઈ-કોઈ સારાં સ્ટેટ હોય તો આવા દુષ્કાળમાં તળાવોમાં ચોકડીઓ ખોદાવે. લોકો કોદાળી-પાવડા-તગારાં લઈને તળાવોમાં જાય, કાળી મજૂરી કરે અને ચોકડી ખોદે તો માંડ પેટ પૂરતા દાણા મળે. બધાથી તો માટીકામ થાય નહિ. જેનાથી ન થાય તે ભૂખે મરે. ગામનાં ગામ હિજરત કરે. કૂબામાં રહેનારો છેવાડાનો વર્ગ તો બારણે તાળું માર્યા વિના માત્ર થોડા કાંટા આડા કરીને રોજીની તલાશમાં ચાલ્યો જાય. ઘરમાં કશું

ચોરવા જેવું હોય જ નહિ પછી તાળાની શી જરૂર? પહેરેલે કપડે નીકળી પડે. નહાવા-ધોવાનાં કે બદલવાનાં પણ કપડાં ન હોય. ઘરમાં જે બે વાસણો હોય તે પણ વેચી દીધાં હોય. ત્યારે કોઈ માનવતાવાદી સંસ્થાઓ ન હતી. ક્યાંયથી કોઈ મદદ ન આવે. સરકાર મદદ તો ન કરે ઉપરથી મહેસૂલ વસૂલ કરે. આજે ઘણાને માનવામાં નહિ આવે પણ ખરેખર આવો જમાનો હતો. હવે ચોરી, લૂંટફાટ ન થાય તો બીજું શું થાય? શાહુકારોનાં વ્યાજ ભરીભરીને ખેડૂતોની કમ્મર તૂટી જતી તોપણ આજના પ્રમાણમાં અપરાધો ઘણા ઓછા. લોકો પ્રભુથી ડરીને જીવન જીવતા.

4. અલ્પજીવિતા

લોકો લાંબું જીવતા નહિ. કુપોષણ, સારવારનો અભાવ, ઊંટવૈદાં, વહેમો, દોરા-ધાગા-માદળિયાં આ બધું મળીને માણસને વહેલો મારી નાખતાં. પચાસ વર્ષ ઉપર તો કોક જ પહોંચે. કદાચ પહોંચે તો તેને વનપ્રવેશ કહેવાય. વનમાંથી ભાગ્યે જ બહાર નીકળાય. વનપ્રવેશ એટલે “એકાવન, બાવન...” એમ પાછળ વન લાગે તે. ભિક્ષુકો ઘણા, પણ શું આપે? આપનારા ઓછા. લોકો લાંબી અને કષ્ટદાયી બીમારી ભોગવીને મરતા. મરતા માણસનું ગળું બોલે તો ચોથા ઘર સુધી સંભળાય. કફ ભરાઈ ગયો હોય, કેમે કરીને નીકળે નહિ. આપણી જીવનવ્યવસ્થા એવી કે ઘરનો મુખ્ય માણસ મરી જાય તો આખું ઘર મરી જાય. એક કમાય અને બધાં ખાય. કમાનારો જ ચાલ્યો ગયો. હવે બધાં નિરાધાર. માટીનાં ઘર, દેશી નળિયાં, બધું ઉજ્જડ થઈ જાય. આવી સ્થિતિ હતી. કોઈના ઘરમાં સંડાસ-બાથરૂમ તો હોય જ નહિ. એક કિલોમીટર દૂરથી પાણી ઉપાડીને લાવવાનું. તેય પૂરું ન પડે. જ્યાં પીવાનુંય પાણી ન હોય ત્યાં નાહવાની તો વાત જ શી કરવી? નાહવા-ધોવાનું ઘણું ઓછું. કપડામાં અને માથામાં જૂઓ પડી જાય. બપોરના સમયે નવરી સ્ત્રીઓ એકબીજાની જૂઓ વીણે. જેમ વાંદરીઓ વીણે તેમ. ઢોરોને ઘાસચારો ન હોય એટલે છૂટાં મૂકી દેવાય. ગામબહાર કેટલાંય ઢોરોનાં કંકાલો પડ્યાં હોય. આવો જમાનો હતો.

તેવામાં ભાઈશંકર ભટ્ટ ગુજરી ગયા. ત્યારે બાલકૃષ્ણની ઉંમર છ વર્ષની, લલિતાબા વિધવા થયાં. આકાશ તૂટી પડ્યું. પહાડ તૂટી પડે તો ગડગડાટ થાય. લોકોને દેખાય પણ આકાશ તૂટે તો તેનો અવાજ ન હોય, ઘરનો મોભી ચાલ્યો જાય તો ઘરને ટકાવવું કેવી રીતે? પાછું ઉચ્ચવર્ણના લોકોના રિવાજો પણ ઊંચા. વિધવાએ વાળ કઢાવી નાખવાના, એક વર્ષનો ખૂણો પાળવાનો, અર્થાત્ ઘરના ખૂણામાં જ બેસી રહેવાનું. બહાર નીકળાય નહિ, ઝાડો-પેશાબ કરવા પણ રાત્રે નીકળાય. બિચારી વિધવા રડી-રડીને મરી જાય અને મૂંઝાઈ-મૂંઝાઈને ભાંગી પડે. લોકો આને સંસ્કૃતિ કહે અને ગૌરવ લે. પશ્ચિમમાં એકના મરવાથી આખું ઘર મરી ન જાય. બધાં કમાતાં હોય. લાચાર ન થઈ જાય. ત્યાં કામ કરવામાં કશું લાજમેણું નહિ. બધાં બધું કામ કરે. કમાય અને સ્વાવલંબી જીવન જીવે. પરાવલંબિતા અડધું મરણ કહેવાય, તેનાથી પ્રજા મુક્ત હોય તો ખુમારી આવે, લાચારી જાય.

લલિતાબાએ એક વર્ષ સુધી ખૂણો પાળ્યો. બાળકૃષ્ણ હવે સાત વર્ષનો થયો. જનોઈ આપવાની થઈ, જનોઈનો મૂળ અર્થ ચાલ્યો ગયો. તે રૂઢિ થઈ ગઈ છે. બ્રાહ્મણો લગ્ન જેવો ખર્ચો કરે, જમણવાર કરે, કરવા પડે. ઘરમાં જે કાંઈ હોય તે પણ ધોવાઈ જાય.

લલિતાબાએ કમર કસી. નિરાશ-હતાશ ન થયાં. તેમણે લોકોનાં દળણાં દળવા માંડ્યાં. વાસણ-કચરો કરવા માંડ્યો. ગમેતેમ કરીને પેટ તો ભરવું પડે ને! ત્યારે ચક્કીઓ ન હતી. લોકો જાતે ઘંટી દળતાં. દળીદળીને હાથમાં ફોલ્લા પડી જાય. કોને બતાવે? કૂવા ઉપરથી પાણીનાં બેડાં ભરીભરીને લોકોનાં પાણિયારાં ભરે, સુખી લોકોનાં વાસણ ઘસે. ત્યારે માંડ મા-દીકરાનું પેટ ભરાય. ત્યારે પેન્શન કે વીમા જેવું કાંઈ નહિ. વારતહેવાર આવે બધા છોકરાની દેખાદેખી બાળકૃષ્ણને પણ નવાં કપડાં જોઈએ. લલિતાબા લાવી આપે. ઘણી વિધવા સ્ત્રીઓ જાત ઘસીને છોકરાં ઉછેરતી હોય છે, પતિ વિના, પોષણ વિના, ઓથ વિના, આધાર વિના આવી સ્ત્રીઓ જલદી ઘરડી થઈ જતી હોય છે. પતિ-પત્ની એકબીજાને યૌવન આપે છે. એની ખબર વિધવા થયા પછી કે વિધુર થયા પછી લોકોને પડતી હોય છે.

બાળકૃષ્ણ પ્રાથમિક શાળામાં ભણે, ત્યારે મફત ભણાતું. બાળકૃષ્ણમાં જન્મજાત પ્રતિભા, તે કવિતા કરે, તેના શિક્ષક રાજી થાય અને કોઈકોઈ વાર એક પૈસો પણ આપે.

હવે બાળકૃષ્ણ તેર વર્ષનો થયો. રિવાજ પ્રમાણે તેનાં લગ્ન થઈ ગયાં. નવવધૂના કોડ કેમ પૂરવા? આજે લોકો મધુરજની ઊજવવા દૂરદૂર પર્વતોમાં જાય છે અને હજારો લાખો રૂપિયાનો ધુમાડો કરે છે. કેટલીક વાર તો મધુરજની—કટુરજની પણ થઈ જાય છે. ત્યારે આવું કશું ન હતું. પતિ-પત્નીને અલગ સુવાનો ઓરડો પણ કોક જ ઘરમાં હોય. નવવધૂથી બોલાય નહિ. લાંબો ઘૂંઘટો તો તાણેલો જ હોય. બિચારી

પૈસા-પૈસા માટે લાચાર હોય. પતિ પાસે જ પૈસા ન હોય તો પત્નીને ક્યાંથી આપે?

બાલકૃષ્ણને ભણવાનું છોડી દેવું પડ્યું. તે હવે પોસ્ટમેન બન્યો. ઘરેઘરે ફરીને ટપાલ વહેંચવા લાગ્યો.

બાળલગ્નોનું સમર્થન ન કરી શકાય પણ તેનું એક બહુ મોટું જમા પાસું એ દેખાય છે કે યુવાની આવતાં પહેલાં યુવાનીના જે શારીરિક સેક્સ પ્રોબ્લેમ અને માનસિક લાગણીના પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવી જતો હોવાથી પતિ-પત્નીનું ચારિત્રિક રૂપ વધુ દઢ રહેતું અને શાંતિ રહેતી. જ્યારે આજે યુવાવસ્થા અડધી વીતી ગયા પછી પણ લગ્ન ન થતાં હોવાથી છોકરા અને છોકરીઓ આખો દિવસ ફાંફાં મારતી, શિકાર શોધતી અને શિકાર થવા ફરતી. શિયળને કોડી જેવું માનતી છોકરીઓ કરતાં ઘણું સારું કહેવાય. ત્યારે બળાત્કારો થતા જ નહિ... છેડતીના પ્રસંગો પણ ભાગ્યે જ થતા. આ બધાં જમા પાસાં ભુલાવાં ન જોઈએ.

એક દિવસ બાલકૃષ્ણ માતા અને કિશોરપત્નીને મૂકીને અમદાવાદ ભાગી આવ્યો. લોકો નગરો તરફ ભાગે છે. કારણ કે નગરોમાં રોજીઓ છે. જ્યાં રોજીઓ હોય ત્યાં જ જીવન હોય. આખો દિવસ અમદાવાદમાં દુકાને-દુકાને રખડ્યો પણ ક્યાંય નોકરી ન મળી. હારી-થાકીને તે સ્ટેશને ગયો અને લોકોનાં પોટકાં ઊંચકવા માંડ્યો. બાળકૃષ્ણ હવે રેલવેનો કુલી થઈ ગયો. રાત પડી, ક્યાં જવું? રેલવેસ્ટેશન આ દેશમાં સૌથી મોટી ધર્મશાળા છે. સેંકડો ઘરબાર વિનાનાં લોકો રાત્રે સ્ટેશનને જ આશિયાના બનાવીને સૂતાં હોય છે. તેમની દુનિયા પણ જોવા જેવી હોય છે. કોઈ એકલી સ્ત્રી તો કોઈ એકલો પુરુષ પરિસ્થિતિવશ ઘરેથી ભાગ્યાં હોય અને પછી ભિખારી થવું પડ્યું હોય એવાં બધાં ભેગાં થાય. ખરી એકતા અહીં થાય. કોઈ કુષ્ઠરોગી હોય, કોઈ દમનો રોગી ખૂ-ખૂ-ખૂ કરતો હોય, કોઈ ટી.બી.નો રોગી કણસતો હોય. કોઈ પાગલ આખી રાત બકબક કરતો હોય, કોઈ હવાને પણ ગાળો દેતો હોય, લગભગ બધાં જ અડધાં ભૂખ્યાં જેવાં હોય તો કોઈને કોઈની સાથે મનમેળ થઈ ગયો હોય. અહીં કોઈના માટે કોઈ રોકટોક નથી. કોઈ આબરૂ જ નથી એટલે આબરૂ જવાનો ભય પણ નથી. તે ભૂખ્યાં તો છે પણ ટેન્શન નથી, આ ટેન્શનમુક્ત દુનિયા છે. જેટલી આબરૂ ઊંચી તેટલું ટેન્શન વધારે. આ દુનિયા પણ જોવા જેવી જ નહિ અનુભવ કરવા જેવી પણ છે. કદી આવા ભિખારીઓ પ્રત્યે ઘૃણા ન કરવી જોઈએ.

બાળકૃષ્ણ એ બધાંથી થોડે દૂર કશું પાથર્યાં કે ઓઢ્યા વિના જ સૂઈ ગયો. પાથરવા-ઓઢવાનું હતું જ ક્યાં? કદાચ નરસિંહ મહેતાએ આવો અનુભવ કર્યો હશે તેથી તો તેમણે ગાયું છે

અડધાં ઓઢ્યાં અડધાં પાથર્યાં

અડધાં ઉપર ઓઢાડ્યાં રાત... ઊંચી મેડી તે.

આખા દિવસની રખડપટ્ટીથી થાક્યોપાક્યો બાળકૃષ્ણ સૂઈ ગયો. ભલે ને મચ્છર ચોંટી પડ્યા હોય. મચ્છરો પણ લોહી પીધેલા, લોહી વિનાના લોકોનું લોહી પીતા હોય છે. જેમનાં શરીર લોહીથી લાલઘૂમ થયાં હોય ત્યાં નજીક પણ નથી જતા.

કેટલાય દિવસો સુધી સ્ટેશનોના પ્રવાસીઓનાં પોટકાં ઊંચકતો રહ્યો. ઘરે વૃદ્ધ માતા અને કિશોર પત્નીનું શું થતું હશે? દારુણ દુઃખ-દરિદ્રતા.

એવામાં એને નોકરી મળી ગઈ. આવા માણસને નોકરી મળે તેનો આનંદ વર્ણનાતીત જ હોય. કોઈને રોજી અપાવવી તેથી મોટો કોઈ યજ્ઞ નથી. આ સાચો યજ્ઞ પડતો મૂકીને અગ્નિકુંડોમાં સેંકડો ડબ્બા ઘી હોમવાનો યજ્ઞ કરનારા માર્ગભૂલેલા છે. અન્ન બાળીને વિશ્વશાંતિ ન થાય. અન્ન ઉગાડીને થાય. આ માર્ગભૂલેલાને કોણ સમજાવે કે છપ્પનભોગ કરતાં ટુકડાભોગ ઘણો મોટો કહેવાય. જે માર્ગભૂલેલા હોય તેને માર્ગ બતાવાય પણ જે છતી આંખે માર્ગભ્રષ્ટ થયા હોય તેના માટે ખાડો જ લક્ષ્ય થઈ જાય.

બાળકૃષ્ણ પાસે કવિત્વશક્તિ હતી, તેણે એક માસિક કાઢ્યું. જે ઠીક ઠીક ચાલ્યું. હવે તેણે માતાને તથા પત્ની વગેરેને અમદાવાદ બોલાવી લીધાં. વિખરાયેલો પરિવાર ફરી પાછો ભેગો મળ્યો. વિયોગ પછીનો યોગ એ જ ખરો યોગ છે. નાક પકડવાથી પ્રાણાયામ થાય છે. ખરો યોગ તો પ્રિયતમના વિયોગ પછીના યોગથી થતો હોય છે. જેને કોઈ પ્રિયતમ જ નથી, એટલે વીતરાગ છે. એટલે વિયોગ પણ નથી. તેને યોગની શી ખબર. કદાચ તે યોગ કરે તોપણ મિલનયોગ નહિ, નિષેધયોગ કરે. નિષેધ એટલે કશું ન જોવું તે.

બધું થાળે પડી ગયું. હવે બધું બરાબર ચાલવા લાગ્યું. ત્યાં અંદરના માણસે દગો દીધો. બધું જામેલું ચોપટ કરી નાખ્યું. અમદાવાદીઓની છાપ બહુ સારી નહિ. બાળકૃષ્ણ બ્રાહ્મણ, અતિ વિશ્વાસુ, અંદરના માણસે વિશ્વાસઘાત કરી બધું ચોપટ કરી નાખ્યું. જિંદગી પત્તાનો મહેલ છે, એક નાનો ધક્કો વાગે તોપણ પત્તાં કડકડભૂસ થઈને પડી જાય.

ફરી બાળકૃષ્ણ બેકાર થઈ ગયો. ભયંકર નાણાંભીડ થઈ ગઈ. પાસે પૈસો ન મળે. પુત્ર બીમાર પડ્યો. ડોક્ટરે દવા લખી આપી પણ દવા લાવવાના બે આના ન મળે. જેમતેમ રખડીને માંડ બે આના લાવી દવા લઈને ઉતાવળે ઉતાવળે ઘરે પહોંચ્યો તો છોકરો મરી ચૂક્યો હતો. બાળકૃષ્ણને બહુ જ માનસિક આઘાત લાગ્યો. તે નિરાશ થઈ ગયો. સતત નિરાશામાંથી ડિપ્રેશન થઈ જાય અને ડિપ્રેશન જીવતા જુવાનજોધ માણસને મડદું બનાવી દે.

એવામાં ડોક્ટરે નિદાન કરીને કહ્યું કે તમને (બાળકૃષ્ણને) ટી.બી.નો રોગ થયો છે અને તે છેલ્લા સ્ટેજ ઉપર છે. હવે તમે થોડા જ દિવસના મહેમાન છો. હવે તો જાણે માથા ઉપર વજ્ર જ પડ્યું. જે માણસ પોતાના માટે જ જીવતો હોય તેને મરવામાં બહુ તકલીફ ન થાય પણ જે પરિવાર માટે જીવતો હોય તે પરિવારની વ્યવસ્થા કર્યા વિના શાંતિથી મરી શકે નહિ. બાળકૃષ્ણને એક જ વાત સતાવતી રહી. “હું નહિ હોઉં તો મારા પરિવારનું શું થશે?” આ સાચી ચિંતા કહેવાય. આવી ચિંતા કરવી જોઈએ. આવી ચિંતામાંથી ઉપાયો નીકળતા હોય છે. જે લોકો કર્તવ્યનિષ્ઠાની ચિંતા પણ છોડાવીને ત્યાગ કરાવે છે તે લોકોને પથભ્રષ્ટ કરે છે. તે પાપ કરે છે. મોહત્યાગ હોય, કર્તવ્યત્યાગ કદી ન હોય.

ચિંતાતુર બાળકૃષ્ણ માર્ગ ઉપર જઈ રહ્યો હતો. ત્યાં એક જગ્યાએ હરિકથા ચાલતી હતી. ત્યાં ઊભો રહી ગયો. કથામાં રસ પડ્યો, બેસી ગયો. કથાકારની પ્રભાવશાળી અનુભવભરી વાણીનો ધોધ વહી રહ્યો હતો. “જે ભક્ત પ્રભુનું શરણ લે છે તેનો બધો ભાર પ્રભુ ઉપાડી લે છે.” વગેરે કથાકારે કહ્યું કે—

રામનામની ઔષધિ ખરા ખંતથી ખાય.

અંગપીડા વ્યાપે નહિ મહારોગ મટી જાય.

બાળકૃષ્ણને વાત લાગી આવી. તેને લાગ્યું કે આ વાત મહારાજે મારા માટે જ કહી છે. કથામાંથી ઊઠીને તે સીધો સારંગપુરના રણછોડજીના મંદિરે પહોંચ્યો. અને ભગવાનના ચરણોમાં માથું મૂકીને ખોબેખોબે રડી પડ્યો, તેણે ગાયું,

માથું તારે ખોળે મૂક્યું રે શામળિયાજી

તું મારે તો મરવાનું તું તારે તો તરવાનું

તું જિવાડે તો જીવવાનું રે શામ.

ભગવાન આગળ રડ્યા પછી હળવો ફૂલ થઈ ગયો. માણસે એક રડવાની પણ જગ્યા રાખવી જોઈએ. જ્યાં મન મૂકીને રડી શકાય. જેને રડવાની કોઈ જગ્યા નથી હોતી તે કદી હળવા નથી થઈ શકતા.

ઘરે આવ્યો તો નોકરી મળી ગઈ. ફરી પાછી ગાડી પાટા ઉપર ચઢી ગઈ. જીવનની ગાડી રોજીના પાટા ઉપર ચાલતી હોય છે. જો તે ઊતરી જાય તો હોનારત થઈ જાય. ચઢી જાય તો જયજયકાર થઈ જાય. જેણે બેકારી જોઈ નથી તેણે જીવન જ જોયું નથી. બેકારીની પીડા એક વ્યક્તિ માત્ર ભોગવતી નથી, પણ પૂરો પરિવાર અરે, પૂરો દેશ ભોગવે છે.

બાળકૃષ્ણને નોકરી મળવામાં ઈશ્વરનો ચમત્કાર જ દેખાયો. ઈશ્વરનો ચમત્કાર તેની કૃપા દ્વારા અનુભવાતો હોય. બધાં જ કામ મનુષ્યના પ્રયત્નોથી થઈ જતાં હોય તો ઈશ્વરકૃપાની જરૂર જ ન રહે. કેટલાંક કાર્યો ભરપૂર પ્રયત્નો પછી પણ ન થાય અને પછી ઓચિંતાનું થઈ જાય તો ભક્તને તેમાં પ્રભુકૃપાનો જ અનુભવ થાય. આવો અનુભવ તેને ભક્તિ તરફ વાળે. જેમને કશી વિપત્તિ આવી જ નથી, જેને કોઈ તીવ્ર અધૂરી ઇચ્છા જ નથી તેને ભગવાનની શી જરૂર? કદાચ પરંપરાથી ચીલાચાલુ રીતે તેને ભજન કરવા વળગાડો તોપણ તેનું મન ભગવાનમાં નહિ લાગે. તેમાં તેનો દોષ નથી. જાગૃત મન કદી નવરું રહેતું નથી. તેને સતત વિચારો આવ્યા જ કરતા હોય છે. જે વ્યક્તિને જે તીવ્ર લક્ષ્ય હોય છે તેને તે વિચારો આવે છે. જેને કોઈ કશું લક્ષ્ય જ નથી હોતું તેને સતત વિષયવાસનાના વિચારો આવ્યા કરે છે. તેને પ્રયત્નો કરીને પણ રોકી શકાતા નથી. તેથી નવરો અને લક્ષ્યહીન માણસ મનથી થાકી જતો હોય છે. જ્યાં તીવ્ર રાગ અને તીવ્ર દ્વેષ હોય તેના જ વિચારો આવ્યા કરે. માનો કે કોઈને સમૂળગા રાગ-દ્વેષ છે જ નહિ (એવું બને જ નહિ) તેમ જ કોઈ લક્ષ્ય પણ નથી. હવે મન શાના વિચારો કરે? વિષયવાસનાના જ કરવાનું. કોઈ એમ માને કે મન વિચારશૂન્ય થઈ જાય. તો તે શક્ય છે: 1. કાં તો તે ગાઢ નિદ્રામાં હોય, 2. કાં તો બેહોશ હોય 3. કાં પછી ક્લોરોફાર્મ જેવી દવાના પ્રયોગથી ભાનહીન થઈ જાય. આમાંથી ગાઢ નિદ્રા કુદરતી વ્યવસ્થા છે. સહજ છે પણ પૂરો શ્રમ કરીને મન થાક્યું હોય તો જે લોકો શારીરિક કે માનસિક (બૌદ્ધિક) શ્રમ જ નથી કરતા તેમને ગાઢ નિદ્રાનું

મહાસુખ પણ નથી મળતું. તે આખી રાત ઊંઘવા માટે તરફડિયાં મારે છે. જે લોકો ઘોર ચિંતા અને ટેન્શનમાં જીવન જીવે છે તેમને ગાઢ નિદ્રા નથી આવતી, કારણ કે નિદ્રા તો મનને આવે છે. અને મન નવરું નથી. ટેન્શનની ચકડોળ બંધ પડે તો જ નવરું થાય, પણ આ ચકડોળ તીવ્ર ગતિથી ચાલ્યા કરતી હોય તો મનને ઊંઘવાની નવરાશ જ ન મળે. હારીયાકીને લોકો ઊંઘવાની ગોળીઓ લે અથવા નશો કરે. આમ કરવાથી ગાઢ નિદ્રા તો ન આવે પણ નિદ્રાભાસ થયા કરે. જાગે ત્યારે તાજગી-સ્ફૂર્તિ ન હોય તે તો ગાઢ નિદ્રા પછી જ હોય. દવાઓ અને નશાથી હારેલા-થાકેલા લોકો યોગ તરફ વળે. ધ્યાન-ધારણા કરવા લાગે, કદાચ એકાદને સફળતા મળે પણ ખરી, પણ તે ધોરી-માર્ગ નથી, બધા જ ધ્યાન કરવા લાગે અને ધ્યાન લાગવા માંડે તો કામ કોણ કરે? ઘણાને ખબર નથી પણ બહુ ધ્યાન કરનારા ડલ જીવન જીવતા થઈ જતા હોય છે. તેમને પ્રવૃત્તિ ગમતી નથી. તે અશાંતિ સહી શકતા નથી. તેથી સંઘર્ષ કરી શકતા નથી. સંઘર્ષ અશાંતિ વિનાનો હોય જ નહિ, તે તો સહી શકાતી નથી. તેથી ચેતના-સ્ફૂર્તિ વિનાનું ડલ જીવન જીવતા થઈ જાય છે. બારણું બંધ કરીને ઘરમાં પડ્યા રહેવું, ગુફામાં કે ભોંયરામાં પડ્યા રહેવું વગેરે. તે પોતે અને લોકો પણ તેને આધ્યાત્મિક દશા માની લેવાનો ભ્રમ કરતા હોય છે. આ માર્ગે કર્મઠો—કર્મશીલો પેદા ન થાય, યોદ્ધાઓ પેદા ન થાય, વૈજ્ઞાનિકો પેદા ન થાય. સાહસિકો પેદા ન થાય. કારણ કે તેમને તેની જરૂર જ નથી લાગતી. મહાન કર્મવીરો, કર્મઠો, યોદ્ધાઓ, સેનાપતિઓ, સાહસિકો, વૈજ્ઞાનિકો વગેરેનાં જીવન જો-જો તે ધ્યાનમાર્ગી નથી હોતા. તેમનું કાર્ય એ જ તેમનું ધ્યાન હોય છે. જે કુદરતી છે.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ, બાળકૃષ્ણનું મન ભક્તિભાવ તરફ વળ્યું. સંસ્કાર તો હતા જ, તેને પ્રોત્સાહન મળ્યું. દિવસે નોકરી અને રાત્રે ભજનમંડળી. પણ અહીં એક કુટેવે પીછો પકડ્યો. બાળકૃષ્ણ બીડી પીતો થઈ ગયો. સહવાસમાં આવનારા મજૂરો, કારીગરો, ભજનિકો વગેરે બીડીઓ પીએ. એટલે બાળકૃષ્ણ પણ બીડીઓ પીતો થઈ ગયો. સમાજ પુરુષપ્રધાન હોવાનું એક મોટું જમા પાસું એ છે કે સ્ત્રીઓ બીડી વગેરે નથી પીતી, જ્યાં ઉભય સમાનતા થઈ જાય છે ત્યાં પહેલી સમાનતા બીડી, સિગારેટ, દારૂ વગેરેથી થતી હોય છે. બધાં સાથે બેસીને દમ મારો દમ કરવા લાગે છે. બીજી સમાનતાઓ પછી આવે છે. પશ્ચિમમાં જોઈ આવો.

બાળકૃષ્ણ બીડી પીએ તે બ્રાહ્મણ ઘરની મહિલાઓને ન ગમે. બ્રાહ્મણો બીડી-ચલમ-ગાંજો હોકો ન પીએ. બહુ-બહુ તો કદાચ તમાકુ ખાય. ઘરની મહિલાઓને આમાંની કોઈ લત ન હોય. બહુ-બહુ તો કદાચ પ્રૌઢ ઉંમરે છીંકણીના સબડકા તાંણે, પ્રત્યેક જ્ઞાતિનું એક માન્ય કેરિયર હોય છે. અમુક જ્ઞાતિના લોકો બીડી, ચલમ હોકો વગેરે પીએ. કશો વાંધો ન આવે. વાણિયા બીડી તો પીએ પણ ચલમ ન પીએ. બ્રાહ્મણોથી તો ત્યારે બીડી પણ ન પિવાય. કદાચ છાનીછપની પી કાઢે. કેરિયરને આંચ આવે તો વ્યક્તિ હલકો થઈ જાય. હલકા થવું કોઈને ન ગમે. ઘરમાં અને બહાર કચવાટ થવા લાગ્યો. બાળકૃષ્ણને પોતાને જ લાગ્યું કે જે મોઢેથી ભજન ગાઉં છું તે મોઢેથી બીડી પિવાય નહિ. તેણે ભજનો રચવા માંડ્યાં હતાં. પોતાનું ઉપનામ ‘પુનિત’ રાખ્યું હતું. હવે આપણે પણ બાળકૃષ્ણને પુનિત મહારાજ કહીશું. પુનિત મહારાજે ગાયું.

હું જેવો તેવો પણ તારો... હાથ પકડ પ્રભુ મારો,
જ્યાં ચાલું ત્યાં કાંટા વાગે, વાગે પણ હું ચાલું આગે,
કરતો પાપ વધારો... હાથ પકડ પ્રભુ.

મીઠું સુરીલું ગળું અને જીવનસ્પર્શી વાણી. લોકો આખી રાત બેસી રહે. કોઈ મટકુંયે ન મારે. વળી પુનિત મહારાજ બહુ સસ્તા પડે. કોઈ ચાર્જ નહિ. કોઈ ખર્ચો નહિ. નોકરી બજાવીને ખાધું ન ખાધું અને બસમાં બેસી જાય, જે ગામમાં આખ્યાન હોય ત્યાં પહોંચી જાય. ગામ વચ્ચે ચોક હોય ત્યાં એકાદ પાટ મુકાય, ભગવાનનો ફોટો મૂકે દીવો-ધૂપ થાય. આખું ગામ ભેગું થઈ જાય ત્યારે તો લાઉડસ્પીકર પણ ન હોય. બુલંદ અને મીઠા અવાજે પુનિત મહારાજ આખ્યાન શરૂ કરે. ઘણી વાર તો મહારાજ જમ્યા વિના જ આવ્યા હોય, લોકો સમજે કે જમીને આવ્યા હશે, મહારાજ કશું બોલે નહિ, ભૂખ્યા ને ભૂખ્યા ભજનો લલકારે. કોઈ ઇન્ટરવલ નહિ. રાતના બે વાગે, માંડ ભજન પૂરાં થાય. પાછા અમદાવાદ જાય. થોડું ઊંઘે ન ઊંઘે ઊઠી જાય. મહારાજ રોજ એક ભજન રચે. સૌને લાગુ પડે. વળી પાછા દેશી રાગો-ઢાળો સૌ કોઈ સમૂહમાં ગાઈ શકે તેવા. આખા ગુજરાતમાં પુનિત જ પુનિત થવા લાગ્યું. ભજન પૂરું થાય એટલે ઠાકોરજીની આરતી થાય. લોકો આરતીમાં પૈસા નાંખે. પણ બધું ત્યાં ને ત્યાં ગરીબો માટે મૂકીને ચાલતા થાય. કદી લોભ ન કરે. મહારાજ એવું માનતા કે ભક્તિનું વેચાણ ન હોય. ભક્તિ વેચે તે ભક્ત કે સંત ન કહેવાય. બહુ-બહુ તો તેને કથાકાર કે કલાકાર જ કહેવાય.

વર્ષો વીતી ગયાં. ત્રીજા સ્ટેજે પહોંચેલો ટી.બી. ગાયબ થઈ ગયો. ડૉક્ટર હેરાન થઈ ગયો. આ શું કહેવાય? મહારાજે એ જ જૂની વાત કહી.

રામનામની ઔષધિ ખરા પ્રેમસે ખાય

અંગ પીડા વ્યાપે નહિ મહારોગ મટી જાય.

શ્રદ્ધાની દુનિયા નિરાલી છે. જે કોરા તર્કોથી સમજવા પ્રયત્નો કરે છે તે કશું સમજી શકતા નથી.

તેઓ દર પૂનમે ડાકોર સંઘ લઈને જતા. ટોળાંનાં ટોળાં જોડાઈ જાય. બધા પગપાળા ચાલે. રાત પડે તે ગામમાં વાસો કરે. ગામ પણ હેલીએ ચઢે. રાત્રે ભજન-આખ્યાન થાય. કેટલાયનાં જીવન સુધરી જાય. ઘણાની સંસારગાડીઓ પાટા ઉપર ચઢી જાય. મહારાજ કોઈને શિષ્યો ન બનાવે. ધાર્યું હોત તો તેમણે એક સંપ્રદાય ઊભો કર્યો હોત અને પોતે ભગવાન થઈને બેસી શક્યા હોત. પણ ના.

ભક્તિ રે કરવી તેણે રાંક થઈને રહેવું

તજવાં અંતરનાં અભિમાન પાનબાઈ.

સફળતા લાલચ વિનાની નથી હોતી, જે લલચાય નહિ તે જ ભક્ત થાય.

પુનિત મહારાજ ચાર્જ વિનાના આખ્યાનકાર હોવાથી માગણીઓ બહુ વધી ગઈ. કારણ કે બધા જ ચાર્જ નક્કી કરે. પાછળથી ચાર્જ વધારવા માટે ઝઘડા પણ કરે. અને રહેવા-જમવાની શરતો ઘણી કડવી હોય, મંડળી મોટી હોય. હજારો નહિ, લાખો રૂપિયા હોય ત્યારે કથા થાય. પુનિત મહારાજે પણ નક્કી કર્યું કે આપણે પણ ચાર્જ રાખીએ. તેમણે ચાર્જ રાખ્યો જે 5000 હરિનામની નોટો લખીને લાવે તેના ત્યાં ભજન કરવા જવું. નામમાં કોઈ શરત નહિ કે આ જ નામ લખવાનું. જે ગમે તે. બધાં નામ હરિનાં જ છે. સંપ્રદાયવાળા શરતો કરે. સંપ્રદાયમુક્ત ધર્મ હોય તો કશી શરત ન હોય. બધાં નામ ભગવાનનાં જ છે. આ પાંચ હજાર હરિનામ લખવાનો ચાર્જ છેક પાંચ લાખ સુધી પહોંચી ગયો. જ્યાં જુઓ ત્યાં ભાઈ-બહેનો નોટો લઈને નામ લખવા બેઠાં હોય, લોકોને શાંતિ મળે. ઘરમાં સંપ વધે. કજિયા-કંકાસ ઓછા થાય. વાતાવરણ સાત્ત્વિક થાય.

મહારાજ એક વહોરા મુસ્લિમ શેઠના ત્યાં નોકરી કરે. એક વાર એક ઠગ જેવો માણસ બે હજારનો માલ લઈને ગુમ થઈ ગયો. આ રૂપિયા મહારાજને ભરવાના થયા. ત્યારે આવડી મોટી રકમ ગજા બહારની હતી. હવે શું કરવું? ચિંતામગ્ન થઈ ગયા. સાચી ચિંતા થવી જ જોઈએ. કેટલાક લોકો કહેતા હોય છે ચિંતા કરો નહિ. પણ ચિંતા તો થવાની જ. તેથી તેનો ઉપાય સૂઝે. જવાબદારીભર્યું જીવન ચિંતા વિનાનું હોય જ નહિ. બેજવાબદાર કદાચ નિશ્ચિંત રહી શકે. પણ બેજવાબદાર જીવન એ જીવન જ નથી અને અંતે તો બેજવાબદાર જીવન બીજાની જવાબદારી ઉપર જ જિવાતું હોય છે. મહારાજ ચિંતામાં ને ચિંતામાં ચાલી રહ્યા હતા ત્યાં એક પરિચિત દુકાનદારે આવીને તેમના હાથમાં બે હજાર રૂપિયા મૂકી દીધા. દુકાનદારને ખબર પડી ગઈ હતી કે મહારાજ સાથે દગો થયો છે અને ઘરની રકમ ભરવાની થઈ છે, પણ સગવડ નથી. આ નરસિંહ મહેતાની હૂંડી જ કહેવાય. આવા અનુભવો પ્રત્યેક સાચા ભક્તને અવારનવાર થતા હોય છે. જેથી ઈશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધા દૃઢ થતી રહે છે. મહારાજે એ રકમ શેઠને આપી દીધી. સંતોષ થયો.

ધીરે-ધીરે મહારાજના કથાકીર્તનની વાત પેલા શેઠના કાને પહોંચી. એક વાર ગુપ્ત રીતે તે મહારાજના કાર્યક્રમમાં પહોંચી ગયા. અને ચૂપચાપ બધું સાંભળતા રહ્યા. તેમને થયું કે આ તો ઓલિયો પુરુષ છે. આની પાસેથી નોકરી ન કરાવાય. તેમણે મહારાજને નોકરીની જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરી દીધા પણ દર મહિને પગાર લઈ જવાનું ચાલુ રખાવ્યું. પેલા બે હજાર પણ પાછા આપ્યા. કહે છે કે મહારાજ જીવ્યા ત્યાં સુધી શેઠના ત્યાં એકાદ આંટો મારવા જરૂર જતા.

આજે અમદાવાદમાં મણિનગરમાં ‘પુનિત આશ્રમ’ છે. એ મકાન આપનારે મહારાજને અંગત ઉપયોગ માટે આપેલું. પણ મહારાજ પોતાનું કશું અંગત રાખતા નહિ. જે આવે તે બધું ટ્રસ્ટને આપી દેતા. આજે અહીંથી ‘જનકલ્યાણ’ માસિક નીકળે છે, જે ગુજરાતમાં સસ્તામાં સસ્તું અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ માસિક ગણાય છે.

મહારાજ અમદાવાદમાં સાઈકલ ઉપર ફરતા. એક વાર સાઈકલ બગડી. હવે કાર્યક્રમમાં જવું કેવી રીતે? તેમની પાસે માત્ર ત્રણ જ પૈસા હતા. જ્યારે બસનું ભાડું ચાર પૈસા હતું. મહારાજે ત્રણ પૈસાની ટિકિટ લીધી અને બાકીનું ચાલી નાખ્યું. કોઈને વાતે ન કરી કે એક પૈસો ઓછો હોવાથી હું ચાલતો આવ્યો છું.

મહારાજે ગરીબાઈ જોયેલી. અમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન ઉપર પાથર્યા-ઓઢ્યા વિના સૂતેલા, તે દિવસો યાદ હતા. તેથી તેઓ શિયાળામાં ધાબળાદાન કરાવતા. કાર્યકર્તાઓ ધાબળા લઈને રાત્રે નીકળતા અને ફૂટપાથ ઉપર ઉઘાડા સૂતેલા ભિક્ષુકોને ધાબળા ઓઢાડી દેતા. કેટલાક લોકો ટીકા કરે કે આ લોકો ધાબળા વેચી દે છે. વાત પણ સાચી. થોડાક લોકો તો એવું કરતા જ હતા. પણ તેથી શું? થોડાક માટે બધાને દંડ ન દેવાય. સત્કર્મો કરનારાએ આવા થોડાક ટકા લોકોને સહન કરવા જ પડે. નહિ તો તમે કોઈ સત્કર્મ કરી જ ન શકો. ભિક્ષુકો દેવદૂત નથી હોતા. તેઓ પણ માણસ છે. અને માણસોમાં જે લોકો લાખોની ઘાલમેલ કરે છે, વીજળી ચોરે છે, ટેક્ષ ચોરે છે, લાંચરુશવત લે છે, કાળાબજાર કરે છે, કાળું વ્યાજ લે છે, દેવાળું કાઢે છે, ભેળસેળ કરે છે તેવા બધા કરતાં તો સારા છે. આ બધાની ચોરી આગળ આ બિચારાની ચોરી તો એક ટકો પણ નહિ. અને આ તો ચોરી નથી કરતા, મળેલું વેચી દે છે તે તો તેના હક્કનું જ કહેવાય. ઓઢે કે વેચે.

મહારાજે ખૂબ ભૂખ ભોગવી હતી તેથી તેમને અનુભવ હતો કે ભૂખ શું વસ્તુ છે. જોણે ભૂખ જોઈ જ નથી તેણે જીવન જોયું જ નથી. ત્યારે દેશમાં ભયંકર ભૂખમરો ચાલતો. ચારે તરફ બેકારી હતી. મહારાજે “ભાખરી દાન”ની યોજના બનાવી. જ્યાં કીર્તન-ભજન કરવા જાય ત્યાં લોટ ભેગો કરે. તેની ભાખરીઓ બનાવે, બહેનો કીર્તન સાંભળતી જાય અને ભાખરી વણતી જાય. કીર્તન પૂરું થાય ત્યારે કાર્યકર્તાઓ ભાખરીઓ લઈને નીકળી પડે. જ્યાં જ્યાં ભૂખ્યા લોકો સૂતા હોય ત્યાં જઈને જગાડી-જગાડીને સૌને ભાખરીઓ આપે, તે વખતે ભૂખ્યા લોકોના ચહેરા જે ખીલી ઊઠે તે જોતા જ રહી જવાય. નરસિંહ મહેતાએ ગાયું છે:

દેવાવાળો રે નથી દૂબળો,

આપણે સૂતાને જગાડી અખંડ રોજી...

કદાચ આ પ્રથમ જ પ્રયોગ હતો, વર્ષો સુધી આ ભાખરીદાનની પ્રવૃત્તિ ચાલતી રહી. આજે અમદાવાદમાં જમણવાર પૂરો થયા પછી જે રસોઈ વધે છે તેને લઈ જઈને ગરીબોને જમાડવાની સેવાપ્રવૃત્તિ ખૂબ સારી ચાલે છે. તો બીજી તરફ ટિફિન યોજના, દરદી રાહત ફંડ વગેરે અનેક સંસ્થાઓ અન્ન-વસ્ત્ર-દવાઓ વગેરેના દ્વારા આવી સેવા પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે. તેના મૂળમાં પુનિત મહારાજના ભાખરીદાનને પ્રેરક કહી શકાય.

મહારાજ કોરા કથાકાર કે કીર્તનકાર ન હતા. કથા-કીર્તનની સાથે તેમની બહુવિધ સેવાપ્રવૃત્તિ પણ ચાલતી. નેત્રયજ્ઞો થતા. નિર્ધન બ્રાહ્મણ બટુકોને જનોઈ અપાવતા. ગાયત્રી પુરસ્કરણો કરાવતા. તેઓને રણછોડરાય ઉપર અપાર શ્રદ્ધા. પ્રત્યેક નાનું-મોટું કાર્ય તેઓ રણછોડરાયની રજા મેળવીને જ કરતા. કેટલીક વાર કશી જ સગવડ ન હોય અને મોટો ભાર આવી પડે. પણ ભગવાન બધું પાર પાડી દે.

ત્યારે બ્રહ્મભોજનની ચોરાશીઓ બહુ થતી. આપણે દાનને બ્રાહ્મણો તરફ વાળી દીધું છે તેથી બ્રહ્મભોજન તો બહુ થાય. પણ મહારાજે દરિદ્ર ચોરાશી કરી, આખા અમદાવાદના બધા ભિખારીઓને ફરીફરીને નિમંત્રણ આપ્યું અને સૌને આદરથી જમાડ્યા. તેમને દરિદ્રોમાં નારાયણ દેખાતા.

કેટલાક સંપ્રદાયો દાન-ધર્મ-જમણવાર માત્ર ને માત્ર પોતાના ધર્મ કે સંપ્રદાય પૂરતા જ સીમિત કરે. બીજા કોઈને પેસવાય ન દે. કેટલાક તેને ‘સાધર્મ્યભક્તિ’નું રૂપાળું નામ આપે. મહારાજ હંમેશાં ન્યાત-જાત-પંથ-સંપ્રદાયના વાડાથી પર રહીને હિન્દુ-મુસલમાન સૌના માટે આયોજન કરતા. તે કોઈ વાડામાં બંધાયેલા રહેતા નહિ. સતત કાર્યક્રમો આપવાથી અને આહાર-વિહારમાં સંતુલન ન રહેવાથી મહારાજનું શરીર ઘસાઈ ગયું હતું. ત્યારે તેમને 54મું વરસ ચાલતું હતું. મુંબાઈનો કાર્યક્રમ પતાવીને વડોદરા આવ્યા. હૃદયમાં દુખાવો શરૂ થયો. આ દુખાવો ત્રણેક દિવસ ચાલ્યો. ડોક્ટરોએ બનતી સેવા આપી પણ બધાના હાથ હેઠા પડ્યા.

તા. 27-7-1962ના રોજ શ્રીરામ જયરામ જય જય રામની ધૂન વચ્ચે તેમણે દેહ છોડી દીધો.

અમદાવાદના જાહેર સ્મશાનમાં તેમને અગ્નિદાહ દેવાયો.

પુનિત મહારાજ, ગુજરાતના તુકારામ હતા. તેમનાં ભજનો ઘરેઘરમાં ગુંજતાં રહ્યાં. કશા જ દંભ-પાખંડ, ડોળ-આડંબર કર્યા વિના તે જીવનભર ફરીફરીને કશા જ ચાર્જ વિના કથાકીર્તન કરતા રહ્યા. તેમણે કોઈ પંથ-પરિવાર ચલાવ્યો નહિ તોપણ તેમના અસંખ્ય ભક્તો— ચાહકોએ તેમની સેવાની મશાલ ઉપાડી લીધી છે અને આજે પણ તે મશાલ બળી રહી છે. ગુજરાતને પુનિત મહારાજ ઉપર ગૌરવ લેવું

* * *